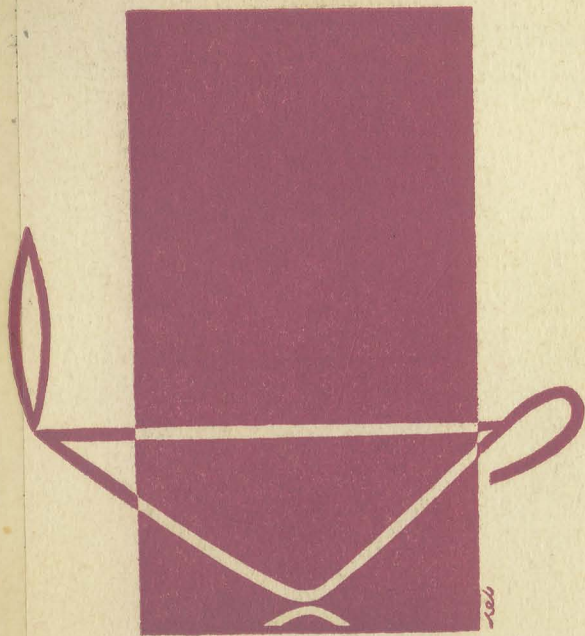

ІВАН
ДОБРАЧИНСЬКИЙ

ЛИСТІИ
НИКОДИМА

ПОРІСТЬ

**ІВАН ДОБРАЧИНСЬКИЙ
ЛИСТИ НИКОДИМА**

JAN DOBRACZYNSKI

LISTY NIKODEMA

LETTERS OF NICODEM

ІВАН ДОБРАЧИНСЬКИЙ

ЛИСТИ НИКОДИМА

З шостого польського видання переклав
ЯРОСЛАВ ЧУМАК

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ДОБРА КНИЖКА"

175 випуск

Торонто, р. Б. 1963

...Господи, казав я, там на гілці дерева сидить крук, розумію, що Твій маєстат не може знизитися до того, що говорить. Але мені дуже треба Твого знаку. Коли скінчу мою молитву, вчини, щоб крук відлетів. Це буде знак, що я не самотній на світі...

І дивився я на птаха. Але він сидів непорушно на дереві. Тоді знова звернувся я до каменя.

Господи, сказав я, Твоя правда. Твій маєстат не може знижуватися до моїх забагів. Як би крук відлетів, я був би ще сумніший. Бо такий знак був би знаком, що його дав хтось рівний мені — отже знов був би тільки відбиткою моїх прагнень. І я все ще тривав би в своїй самоті.

І я поклонився та завернув. І саме тоді відійшла розпuka від мене і на місце її зійшла неочікувана радість.

Antoine de Saint - Exupery

Д. К. 175 — 1. III. 1962 — 3.006

Друкарня ОО. Василян — Торонто, Онт., Канада

ЛИСТ ПЕРШИЙ

Ця недуга, Юсте, знівечила мене до ґрунту! Раніш був я повносилою людиною, що у відношенні до інших має тільки ласкаві й добрі слова. Я не знав, що це постійне роздрознення, нетерпеливість і докучлива потреба раз-у-раз миркати перед іншими. Тільки тепер відкриваю в собі ці гидкі прикмети людини гнаної, що на подобу дикого винограду рада б спинатися на перший-ліпший пліт і до кожного плоту має жаль за те, що не підносить її доволі високо до сонця. Раніше вмів я відмовити собі неодного. Сьогодні з бідною захвою приписаний піст. Скажу також щиро: сьогодні не маю для нікого зрозуміння. Члени Великої Ради з кожним днем стаються мені щораз більше чужі. Їх безконечні спори про очищення та дискусії про нові пояснення Письма смертельно нудні й нецікаві. Ті справи для мене щораз більше байдужі. Можна ж усе життя докладнісінько виповнювати всі приписи Закону і нічого за це не дістати... Чому ця недуга якраз її навістила? Увесь Закон міститься в словах псалма: "Чини, чоловіче, те, що Господь велить, а Він ніколи тебе не покине". Ніколи... Мало є людей, що постили б так точно, як я, дбали би про чистоту, складали жертви, розважали Письмо. Тут щось не грає. Та й гріхів мабуть не маю стільки,

щоб Господь карав за них таким жахливим горем. Є що-правда в Письмі історія Йова... але по-перше: цей ідумець не був вірним, по-друге: не знав, чим приподобатися Всемогучому Богові та й уперто не хотів зрозуміти, що кожна людина грішить, якщо завжди й безупину не старається за чистоту своїх думок і вчинків. І вкінці — Господь післав страждання йому самому, а не тому, хто був йому такий дорогий, як мені Рута. Недуга — це жахлива справа: бачу ж ці відразливі й покручені потвори, що живуть у руїнах старого дому біля Гнійної Брами. Але безсило глядіти, як недуга поглинає тіло найлюбішої людини — це дійсність, з якою годі погодитись.

Мушу говорити про це з кожним стрічним чоловіком! Незабаром люди будуть утікати від мене, наче від того, хто заражує смутком, проказую чи єгипетською сліпотою. Одно мені залишилося на порятунок: моя праця. Приготовляючи пояснення Письма про велич Всевишнього — впиваюсь ними мов вином. Знаю, що люди хвалять собі їх щораз більше. Чутки про це доходять до мене і підносять мене на дусі. Інша річ, що поруч похвал стрічають мене також і догани. А вони болять мене дуже глибоко. Люди мабуть не розуміють, що переживаючи недугу Руги, я можу говорити тільки твердими словами, які не мають нічого спільного з ніжністю. Якщо іноді вжину неправильного чи не досить сильного слова — то годі..

Щораз частіше повторю слово: “годі” — і таким чином мов щитом захоронюю мое скривавлене серце: почуваяся тоді як черепаха, що сховавши голову й очі під шкаралущу,

не хоче рушитися з місця, щоб не наразитися на новий біль. Коли раніше я казав: “годі”, то воно значило, що справа важна і що ніяка жертва для неї не буде завелика. Мое сьогоднішнє “годі“ означає, що краще занехати навіть найважливіші справи, ніж викликати новий біль і страждання. Хоч справді постає питання, чи існує нове страждання? Чи той, хто зі страху перед дальшим болем знесилився до боротьби, не випив уже повної міри людського страждання?

І це також пригноблює мене, що мое страждання прийшло на мене в тому часі, коли цілий світ найшовся на важкому історичному закруті. Це відчуваєш не тільки ти. У нас наче якась гарячка розбурхала людську кров. Ніколи досі не було у Великій Раді й у Синедріоні таких завзятих спорів, як тепер. Пізніше сварки переносяться на вулицю, де перемінюються в бійки, у яких, на жаль, беруть участь навіть мудрі і знані вчені. Найгірше ж, що найбільш завзяті непорозуміння закінчують сикаристи, себто та секта, що за гроші готова вбити на смерть кожного, хто стоїть комусь на перешкоді. Старші й досвідчені люди кажуть, що такі неспокої й ненависть були в нас двадцять кілька років тому, коли то з Галилеї раз-у-раз нападали ватаги бунтарів. Римляни успокоїли країну і треба признати, що їх режим легший, як тиранія Ірода і його синів. Але чи цей ніби-мир потриває довго? У повітрі чути тривожний відгомін бурі, що приховалася за недалекими горами. Всі виступають проти всіх. Кожний знає, що римський легат у Сирії ненавидить римського прокурора в Юдеї, що прокурор і тетрархи жеруться

між собою, як собаки за кістку, що потомки Ірода ненавидяться взаємно й готові себе трупити й убивати. А понад усім, мов руда тінь, зависла пам'ять про далекого божевільного й нелюдяного цезара. Вістки про наказані ним у Римі проскрипції викликають серед слухачів дикі й нестримні інстинкти ненависти. У Кесарії греки вже кілька разів кинулись на наших. Кажуть, що в Олександрії й Антіохії вже йдуть бої. У Римі, як мені оповідали, юрба напала на нашу дільницю, почувши, що преторіани забрали Сеяна. Скрізь війна, кров і вбивства. А ще так недавно римські писаки провіщували “золоту добу” і час “вічного миру”!

Маю прочуття, що йде якесь лихо. У таких хвилинах чоловік хотів би бути свобідним, щоб добре вважати, звідки прийде небезпека. Тільки ця недуга зосереджує всю мою увагу на собі. Хто знає, може завтра або позавтра надійдуть переломові події, а я їх навіть не нагляну. Уподобивсь я до людини, яка несе такий великий тягар, що ледве може бачити, куди ступити ногою.

Надходять і наближаються якісь події... Які, як думаєш, Юсте? Скажи мені: ти справді надієшся, що колись появиться Той, кого називаємо Месією? Садукеї віддавна вже не вірять у його прихід. Нахапавшись грецької філософії, уважають його тільки за символ. Сміються згідливо, коли їм хто говорить про Месію в людському тілі. Зрештою — навіщо їм Месія? Вони дбають тільки про те, щоб існувала святиня, щоб у цій святині весь Ізраїль складав жертви, щоб тільки вони були посередниками між людьми і Богом та, вкінці, щоб римляни дали свою згоду на таку дійсність.

Ми аж ніяк не хочемо відбирати людям віри в Месію. Говоримо про Нього часто; у притчах розказуємо про його прихід. Але не звважаючи на те, що писав про те і говорив я стільки разів — не можу позбутися трохи неспокійної думки, що всі ті обітничі звучать надто гарно. Хто такий Ізраїль? Малий нарід, оточений десятком інших і разом із ними прикований до воза варварського Риму. Розсварений між собою... Ким мусів би бути той Син Давида, що зумів би змінити цей стан? Звичайною людиною, — чи швидше півбогом? Але півбоги ходять по світі тільки у грецьких байках. Я знаю, що Господь творив колись чуда. Але сьогодні все збуденіло... Кажуть, що десь за морями існує земля чудес. Але ті, що про це оповідають, налогові брехуни. Я ніколи не бачив надзвичайних річей. Світ, що мене оточує, далекий від чудес. Знаю, що в ньому має силу: злоба, ненависть, гордість, зарозумілість, пристрасть... Щоби перемогти цей світ, треба бути більше злосним, ненависним, гордим і пристрастним від інших. У нашому світі тільки війна приносить перемогу... Месія мусів би бути вождем, щоби повести нас на всіх наших ворогів — а маємо їз безліч! Хто знає, може негодуватимеш, але не можу уявити собі такого Месії. Не вмію відірватись від того, що бачу, чую й відчуваю... Коли б хтось із гуртком наших пішов війною на цілий світ і вийшов переможцем — годі було б уважати його за звичайну людину. Хоч ненавиджу все, чого вчать садукеї, проте, прикро признатися, починаю думати, як вони. Месія, на мою гадку, це тільки ідеальний зразок усіх чеснот, і коли б ми хоч

частково йшли за його прикладом, наше життя стало б кращим, гарнішим і достойнішим. І це мабуть не тільки мої думки... Є фарисеї, що на згадку про поворот Іллі кажуть: “Чекайте, чекайте на нього”, але таким тоном і голосом, як говориться про річ, яка ніколи не здійсниться. Та явно-славно ніхто не хоче висказати таких думок. Я також мовчу про те. Пишу про те тільки до тебе, Юсте, і говорю про це з Йосифом. Він, як знаєш, не є ані фарисеєм, ані садукеем, а визнає філософію, що чесно зароблені гроші, — це найосновніший глузд людського життя. Мої співбрати гіршаться, що я з ним приятелюю й торгую. Вони думають, що він, маючи зв’язки з гоїмами, не має чистих рук. І справді Йосиф великий грішник... А всетаки я його люблю. Він один, не зважаючи на безліч інтересів у Єрусалимі й Ариматеї, цікавиться здоров’ям Руті, час-до-часу відвідує її, розмовляє з нею, розважає і приносить якісь гостинці. Не можу зрозуміти, як людина, що не сповняє приписів Закону, — я впевнений, що коли б не його багатства, він був би проголошений нечистим! — може мати стільки доброти. Я завжди мірив вартість людини її побожністю і саме тому годі було й подумати, що між мною і Йосифом зав’яжеться близьке знайомство і навіть приятельство. Коли б не він... Я переживав уже хвилини глибокого заломання. Я хотів хулити, проклинати, у гріхах шукати забуття. Нещирі, а голосні слова потіхи моїх співбратів викликували в мене почуття несмаку. Зате прості слова Йосифа, якийсь жарт, що відводив мене від моєї розпуки, повертали мені рівновагу. Ніколи досі не треба було мені люд-

ської приятелі і ніколи я так уперто не настоював на неї, як саме тепер. Але знайти її, цю перлину, не легка справа.

У спілці з Йосифом, дарма що тепер про це дбаю, моє майно побільшується з дня на день. Багатством я тепер майже йому дорівнюю. Люди думають, що ми найбагатші в цій Юдеї. Скільки ж радости міг би я вчинити моїй Руті, якщо б вона була здорова! Але вона глядить байдуже на все, що їй приношу. Іноді кладу на її постіль дорогоцінності з далеких країн. Вона не хоче мене вразити — яка ж дивна її ніжність — отже дрібними долонями накладає на мить перстені й нараменники, кажучи: “Так, це дуже гарне”. У її голосі відчуваю знеохочення, дарма, що вона намагається приховати його. “Візьми це”, каже. Заплющує очі і легким рухом голови дає знак, щоб її покинути... А на цей вид навіть і тепер, коли це пишу, серце моє ние з болю...

Мені здавалося, що багатства, добуті за згодою Всевишнього, є водночас заплавою за мої заслуги. Іноді перед публичним виступом переглядаю мої релігійні писання і думаю, що Господь має для мене особливу ласку, коли дозволяє мені так про Себе писати. Але, чому ж навістила мій дім ця недуга, наче терен вбитий у трудящу руку? Чому ж Він нагинає мене до землі, коли стільки грішників безкарно ходить по світі? Іноді здається мені, наче б я сидів у якійсь жахливій в’язниці і водночас оглядав крізь в’язничну решітку звичайних людей, що любляться, радіють щоденними радощами, неоціненими і дуже побажаними у відокремленні. Хто ж із нас знає, що таке здоров’я, поки недуга не навістить нашої хати?

Хто знає, як любов зуміє знівечити всі сили в людині, коли нагло стратимо змогу помагати тому, кого любимо?

Мені здається, що мій біль більший від болю інших людей. А проте треба погодитися з тим, що весь світ жахливо страждає, що всі люди несуть свій хрест і всі до якоїсь міри заслуговують на співчуття. Хто знає, чи кожний із нас, живучи у в'язниці і дивлячись на дім іншої людини, думає заздро про її щастя — на ділі ж дивиться тільки на другу в'язницю? Якщо хтось принесе дійсну зміну у світі — то першзавсе повинен дати відповідь на безглуздя життя. Пишу “безглуздя” і, хоч відчуваю його недоречність, не хочу вже цього слова викреслити. Ти знаєш мене, Юсте, і Ти свідомий того, що я завжди буду визнавати Всевишнього. Я не міг би позбутися надії, що чейже колись Він змилується наді мною. Та й урешті — поминаючи цю надію — я не мав би відваги Його покинути. Що ж би тоді мені залишилося? Я ж правдивий ізраїльтянин — один із тих, що мають свідчити про Нього. Мое життя так склалося, що всяка моя робота є або працею для Бога або суцільним безглуздем. Не хочу втікати від Нього як Йона, хоч з радістю чинити Його волю... Але навіть що ж зіслав Він на мене це горе?

От і маеш, мій любий учителю, стан мого духа. Як бачиш, я змінився з тієї пори, коли сидів біля твоїх ніг і слухав твоєї науки. Іноді мені здається, що я дуже постарівся — хоч знаю, що так не годиться говорити в обличчі твоєї достойної старости. Відпиши мені, а я напишу тобі знову про себе і про Руту... Коби ж я міг тебе сповістити: “вона вже здорова!”

ЛИСТ ДРУГИЙ

Дорогий Юсте!

Коли дивлюся на страждання Руті, намагаюся всіми способами допомогти їй, щось діяти, робити. Хто зна, може таким чином несвідомо шукаю тільки рятунку перед розпukoю. Нехай буде хоч і так. Краще хоч би й дарма думати, що допомагаю їй, як із опущеними руками безрадно дивлюсь на її щораз блідше обличчя, на блідаві повіки переткані синіми жилками чи наслухувати її віддиху, подібного до схлипування. О, Адонай, це понад людські сили! Йов стратив свої діти, але немає ніде і згадки про те, що дивився на їх муки. Біль інших людей творить замкнений світ залежності — світ, у якому важко жити і з якого годі втекти, навіть шляхом смерті. Зрештою, коли треба вибирати: біль чи смерть, людина взагалі нічого не вибирає.

Отже коли Хуз, Елеазар і Самуїл із доручення Великої Ради пішли пригланутися краще діяльності Йоана бар Захарії, я також пішов із ними. Не тільки задля звичайної цікавості. Глибоко в наших душах записалися історії святих Книг про пророків, що лікують і воскрешують. Я пригадав собі сина вдови зі Сарепти Сидонської... Вона була поганка, мала, правда, добре серце, але чужа була нашої крові й нашої віри. А я ж юдеєць, вірний іспо-

відник Закону, фарисей... Усім моїм життям служу Всевишньому. Не жалую милостині, не пристаю з поганами, стараюся про чистоту, дотримую постів і молюся, згідно з Законом. Не люблю хвалитися... Коли хвалю себе або коли мене хтось похвалить, відчуваю зразу вдоволення й радість, але вони швидко щезають... Подібне діється з людиною, що з'їсть одну смачну фігу, але наступні вже не так їй смакують. Зрештою, ти знаєш мене... Не хочу хвалитися, але мені здається, що моя праця має деяку вартість. Навчаю — і знаю, що мене слухають.

Пояснення Закону, які я написав легкою і зрозумілою мовою, оповідають про велич, могутність і хвалу Всевишнього. Перекажу тобі тут одно із останніх: “Один учитель, ідучи дорогою, зустрів ангела з луком. Вони зішлись на вузькому переході, але один одному не хотів уступитися з дороги. “Поступися мені” — сказав учитель — “я постійно думаю про Нього... Вступися...” Але ангел не зішов із дороги. “Чому мене затримуєш?” — нетерпеливо питав учитель. (А був це дуже мудрий учитель, що знав усі тайни неба й землі. — Коли я писав цю гагаду, я думав про тебе, Юсте). Тоді ангел сказав: “Поступлюсь, коли скажеш мені, який Він є?” Учитель усміхнувся і сказав: “Ти добре вибрав, тільки я один можу тобі це пояснити. Він подібний до грому, що з грюком паде на грішників та прибиває їх до землі.” “А що робить із праведниками?” — запитав ангел. “Носиш його лук і цього не знаєш?” — сказав учитель. “Буває, що на них Він посилає свої стріли...”

“Чому?”

“Господь чинить це, коли людина виросте понад міру. Пам'ятаєш, як у боротьбі з Яковом поразив його бедро?”

“Хіба гадаєш, достійний, що Господь боїться людини?”

“Цить! Не говори такого, це ж була б хула. Треба сказати інакше: Він має слабке місце і коли людина відкриє його — стається рівна силою Йому. Але цю тайну знають тільки наймудріші...”

І зішов ангел з дороги мудрому вчителю.”

Як тобі подобається моя гагада? Думаю, що Він є всемогучий, але має одно слабке місце. Треба тільки знати, яким словом Його викликати. Праотець Яків напевно знав це слово — бо не уступив Йому і на крок. Я, на жаль, цього слова не знаю.

Але де і як Його шукати? Колись здавалось мені, що світ складається з двох частин: із першої великої, в якій перебувають грішники й погани, та з малої, що є прибіжищем для вірних і праведних. Сьогодні прийшов я до висновку, що такий поділ не дуже правильний. Існують грішники, нпр. Йосиф, яких годі порівнювати з найгіршими, але є також вірні, нпр. садукееї, які не мають нічого спільного з почуттям правди й справедливості. Це далеко не вистачає називатися віруючим, накрити голову білою плахтою, носити на чолі й руках виїмки з псалмів і п'ять привісок на краях плаща. Існує драбина — подібна до драбини Якова — по якій ідемо вгору й ідемо безупину. І не легка це справа сказати, на якому шаблі існує слово, що має значення в очах Всевишнього. Навіть бути фарисеем це не те саме, що дійти до верхка... Не всі мої

приятелі святці. Наприклад такий Йоїл... Їхня поборність, з якою возяться, як пуста дівка з новою спідницею, хвилює мене і дразнить.

Але якщо не всі фарисеї є глибоко побожні й чесні — то як — у порівнянні з їх молитвами, постами й розважаннями — виглядає моральність звичайних людей? Усі вони є поганими грішниками, що займаються тільки заспокоюванням своїх пристрастей. Вони ніколи не підносять своїх очей до неба, живуть, наче худоба, похиливши голови до землі, без пам'яті, навіть без свідомости, що існує Бог, його ангели, і чесноти... Достойний Гілель каже: “Наближім Закон до народу” — і я в міру моїх сил намагаюсь це здійснювати. Мої проповіді відомі фарисеям і при їх допомозі широкому загалові. Але хто зі звичайних людей їх слухає? Коли б я вчив як некти хліб із піску, зійшлися б люди звідусіль. Але Божі справи їм не цікаві.

Але, як же ж тут думати про Закон, коли дома маєш таке горе?

Страждання Рути переходять усякі межі. Годі роздумувати про Божу славу, коли чуєш зойки і бачиш дрижачі з болю уста. Питаєшся, що кажуть лікарі? Вони безраді. Як зрештою завжди. Зразу певні себе, галасливі, не питаючи багато ставили діагнозу. Але коли їх ліки не помагали, вони заціпили губи і поспускали голови. Не відповідають на мої питання, тільки порозуміваються якимись чужими словами. Раніш вимагали багато — а тепер уже нічого не обіцяють і жодної допомоги не дають. Вкінці почали зникати... Один за одним покидали мій дім, запевняючи мене, що Рута напевно буде здорова. Але коли і як

— цього ніхто не сказав. Радили бути терпеливим. Неначе втомлені моїми питаннями рухом рамен давали мені знати, що вимагаю від них за багато. Але ні один не видусив із себе, що це якраз їхнє знання не дописало. Навпаки, намагалися приписати всю вину моїй нетерпеливості.

Чи дивуєшся, що в моїм горю подумав я, що порятунок може прийти від цього священницького сина, що живе на спаленій сонцем пустині! Люди щораз частіше називають його пророком. Це велике слово. Вже давно не було пророка на юдейській землі. А цей чоловік справді пригадує Ілію: довгі роки жив самотно серед скал поміж Геброном і побережжям моря. Коли врешті кинув відлюддя та спинився над бродом біля Бетабари, люди задрижали зі страху. Він, як кажуть, великого росту, смаглявий, має буйне волосся, вбраний у шкіру верблюда, а очі його подібні до двох жарин. Не говорить, а кричить. І повторяє безупину: “Творіть покуту і покайтеся...” Поливає йорданською водою голови людей і каже їм, як мають жити. А незчисленна юрба прямує до нього. Зараз за брамою міста ми з'єдналися з людьми. У Єрусалимі в останніх днях було холодно, ночами падав сніг із дощем. Але біля Єрихону дуже потепліло і наші вовняні сіряки стали нам непотрібні. З долини, від озера йшла горяч, наче з пекарської печі. Дороги і стежки були завалені людьми. Одні йшли, другі вже верталися. Питались їх голосно: “Чи Йоан є ще, чи вже відійшов?” “Є, є” — відповідали. — “Хрестить дальше?” “Так, хрестить!” відповідали поворотці з-над

Йордану а обличчя їх були суворі й наче застрашені.

“Чи він сварить і погрожує?” питали.

“Так! Важко обвинувачує фарисеїв і священослужителів, але для інших він добрий...” відповідали.

Вістка про те дійшла вже до Єрусалиму, що Йоан, дарма, що походить із священничого роду, гостро виступає проти садукеїв. І він правий. Але що ж він би міг закинути нам? Ми одні пам'ятаємо про пошану пророків і ми також закликаємо народ до покути. Чимало наших фарисеїв покутує добровільно за гріхи звичайних людей. Коли б сьогодні з'явився між нами пророк, тільки фарисеї дали б йому підтримку.

На дворі було дуже гаряче, душно й завісно. Ми вийшли з міста досвіта і стали на відпочинок там, де білі й червоняві пагорби вступають на рівнину, оточуючи Єрихон. Рідкі досі виступи трави, що росте понад проваллям, перемінилися тут у суцільне море зелені, наче килим із зеленого моху, з якого стрімко підносилися стрункі пальми. На горі видно було білі стіни міста й чудові палати. За гущавиною бальсамових кущів і високої трави поспішно плив Йордан. Люди збігалися до нього, наче незчисленні притоки. Йшли всі: просто люди і міські ремісники, вантажники й митарі, накарміновані повії, багаті купці, банкіри, левіти, прислуга зі святині, вояки, лікарі, вчені в письмі — і навіть священники. В пошумі безлічі голосів чути було говори: галілейський, хананейський, сиро-фенікійський, носову мову греків і вигуки арабів. До йорданського броду мандрував вибраний нарід: юдей-

ці, галілейці, жиди з діяспори, а також самаряни, ідумейці... Незчисленні людські ноги місили пісок йорданського побережжя, що коли був стрімким і високим берегом ріки. Йордан — що на довгому шляху в'ється глибоким і недоступним яром — тут можна легко перейти. Люди входили у неспокійну й бурхливу воду. Хто не хотів бродити, міг переїхати на другий берег човном або поромом і їх власники мали нагоду добре заробити. Перевізники вигукували на себе та силою тягнули до своїх човнів краще зодягнених прочан. Тут і там поставали сварки й бійки. Обидва береги ріки аж затолочені були людьми, а над тим величезним таборовищем гудів гул людських розмов. Люди висказували свої гадки про пророка, дискутували, жартували й оповідали. А між ними вешталися цілі череди мандрівних крамарів, обвантажених харчами. Вони захвалювали ячмінні бухтики, бублики, сушену рибу або малі кертці, присмаки простих, убогих людей. Тут і там горіли вогнища, на яких варили страву. Інші крамарі торгували овочами. Ця велика кількість зібраного серед природи народу нагадувала юрбу прочан, що кочує під містом у час свята Пасхи чи Кучок.

Коли ми дійшли до берега ріки, наближався вже вечер. Розпалена до червоного куля висіла над пагорбами Юдеї, а їх гострі й пірвані форми відбивалися від соняшного світла чорними й грізними тінями. Було вже пізно переходити ріку, щоби порозмовляти з пророком. Треба було зачекати до наступного дня. Ми підшукали собі добре місце, далеко від розгуканої юрби, серед якої напевно були

нечисті. Помившись, згідно з приписом, ми сіли до вечері. Сонце спускалося щораз нижче, а довгі тіні дерев лежали на всій ширині заленобурої води. Дехто переходив іще ріку. Але більшість прибулих готовилась уже на спочинок. Пророк мабуть уже відійшов, бо люди з протилежного берега, столочені досі над водою, розходилися повагом по березі. У блідому просторі гарячим кармазином запалали вогнища. Моавські гори підносилися легко, наче рожеві хмаринки над скаменілою в присмерках долиною. Але швидко почали гаснути і сірою масою верталися з-поза хмар на землю. Вода хлюпотіла, втихав гомін. Відмовивши вечірні молитви й загорнувшись плащами, ми полягали на землю. Пісок стиг швидко. Шуміли очерети. Здавалось, небо не таке високе, як завжди. Було подібне до плоскої стелі святині. Несподівано, не зная коли, з'явилися на небі зорі.

Лежачи горілиць думав я про Руту. Недуга мабуть частіше від смерти заставляє нас до призадуми. Смерть кінчить щось, недуга не кінчить нічого... Недуга приходить несподівано, розгаряється, пригасає, знову відживає... Думаєш, що вона вже минула, а тимчасом вона повертається знову — подібна в усьому до колисання, то назад, то наперед. Затискаємо зуби і чекаємо, коли минеться. Але вона не минається. І врешті одного дня приходимо до заключення, що вже не маємо сили двигати це горе. Ще спробуємо сьогодні, може завтра... А тимчасом дні летять стрілою, від цього “завтра” минає декілька субіт і все залишається по-давньому: невеличка поправа а по ній новий поворот недуги.

Раніше мав я багато сили. Я міг доглядати, старатися, видумувати нові ідеї. Але тепер моя снага вже вичерпалася, я мов той змагун, який знає, що тільки витривалістю зуміє перемогти свого противника. Ця недуга стала подібна горбові, до якого помалу призвичаююсь. Колись я не міг ані спати, ані їсти. Тепер сплю дуже добре, наче боронюся перед пробудом. Маю також апетит... Іноді мені здаватиметься, що хвора плаче без причини... Я не перестав боротись! Але маю враження, наче б я зрадив справу. Як і коли — сам не знаю.

Над долиною зависли серпанки мряки, з-поза яких виглядав серп місяця. Вода шуміла в ріці. Я довго не міг заснути...

Досвіта збудив нас шум людської юрби. Над річку літали чайки, скиглячи жалісно. Ми завважили, що в нашому напрямі йшов гурток священників і левітів. Вони йшли повагом, спираючись на палиці та волочили по мокрому піску свої довгі одяги. Служба йшла передом їх, відкидаючи людей, щоб священники могли вільно перейти. Першим йшов Йонат, син Ананії. Був одягнений в ефод, символ ерусалимської святині. Ми поздоровили його перші, хоч усім нам він противний. Він є сином первосвященника, швагром Каяфи, головою синедріону. Поганий садукей, що глузує собі з віри у воскресіння! Він до тієї міри вподібнився до греків, що це справжня безличність, коли він одягається в ефод! Він же й обсадив своїми людьми Овечу Саджавку і має приходи від кожної обмиваної худібки.

На наше поздоровлення відповів він таким приязним усміхом, наче б то не він називав нас “кертцями, що риють під святинею”. “Ві-

тайте, достойні вчителі — сказав — нехай Господь буде з вами”. Ми очікували, що він ще щось скаже. Усміхаючись безупину намагався він вияснити, чому прийшов над ріку. Виходить, що вже й садукей не можуть даліше вдавати, що не бачуть народу, мандруючого звідусіль до Бетабари. Кажуть, що й прокурор прислав посланця провідати, що означає це збіговище над рікою. Передучора малий синедрион також радив над тим цілий день. Хтось там пригадав у пору давній звичай, який велить новому пророкові пред’явити свою місію представникам святині. Отже вирішено вислати до Йоана посланців, щоб довідалися, хто він і з чим приходить. Те, що сам Йонат очолював делегацію, вказувало, що священники ставляться серйозно до тієї справи.

— Отже за хвилину довідаємось, хто він такий — кінчив голова. — І слова тут не допоможуть. Коли він Ілія — Йоната почав злобно підсміхатись — домагатись мемо від нього знаків. Нехай зробить чудо. Якщо зуміє, річ ясна... — ехидно вищірів зуби і гладив себе по бороді. — Домагатись будемо чуда, а тоді...

Садукей не вірять в існування чудес і думають, що це дуже добре сільце. Але праві вони в тому, що намагаються поменшити значення сина Захарії. Римляни нікому не вірять і скрізь добачують змову. Визвольна боротьба може колись і розгориться, але вона в жадному випадку не сміє бути непродуманим і пустим зривом. Йоан напевно не є людиною, що могла б попровадити нарід до бою.

Йонатас запропонував, щоб разом із ним ми пішли до пророка. “Виглядатиме поважні-

ше — сказав — коли і ви, вчителі, ставитимете йому питання. Якщо не знатиме, що відповісти і схвилюється, то авторитет його змаліє дуже швидко...” Коли трапиться нагода здерти шкіру з простого чоловіка — садукей прекрасно дають собі раду без нас, але коли треба нарід про щось переконати, залюбки йдуть упарі з нами. Це звичайні боягузи і справжні зрадники. Хто знає, чи не підозрівають нас, що ми діємо в порозумінні з Йоаном і роблять усе, щоб від цього забезпечитись. Ми надумувалися хвилину над пропозицією Йонати. Але вкінці прийняли її. Йоан не є нашою людиною і ми не маємо причини ставати в його обороні.

Двома човнами переїхали ми на східній беріг. Над водою півколом стояла велика юрба. З її середини чути було людський голос. Правду кажучи не голос, але крик. Сторожа намагалась зробити нам прохід а люди з юрби відступали набік і цікаво нам приглядалися. Ми йшли помалу серединою дороги. Вкінці доглянув я Йоана. Стояв нахилений над людьми зануреними у воді. Це сухий і чорний велетень. Але я не закримітив, щоб він мав гострий погляд змії. Навпаки, під густими бровами видно очі розмріяні, сумні, сіроблакітні, наче ранньо-весняне небо. Коли б не заріст, що його пристарює, виглядав би він дуже молодо. А його руки — просто горять. Він не говорить, а кричить, не ходить, а бігає. Наглянувши нас підійшов нас зустрічати. Я відчув деякий неспокій, здавалося: наближається непевна людина з лихими намірами. Але коли його рухи і голос зачіпливі, то його зір успокоює. Спи-

раючись на довгий костур він зупинився перед нами. Ранній вітер розвівав його волосся і гладив високі і сильні груди. На його обличчі видно було сліди якогось розчарування; можна було думати, що він очікував когось іншого. Йона висунувся наперед і, набравши повні легені повітря, сказав голосно, щоб усі чули:

— Йоане, сину Захарії. Приходимо сюди від первосвященника Йосифа й усього Синедріону. Хочемо тебе, як велить старий звичай, продещо спитати. Чи будеш нам відповідати?

— Так, — була коротка відповідь.

Голос його звучний і глибокий.

— Питайте...

— Йоане, сину Захарії, сину Авії...

Йона виголошував слова поважно й урочисто. Люди пхалися наперед, але заховувалися спокійно, хотіли почути кожне слово.

— Хто ж ти такий? Може Месія?

Але він швидко заперечив. Ще слова священика звучали в повітрі, коли він промовив:

— Ні, ні, я не Месія.

Я подумав, що ця відповідь відкидає справжню небезпеку. Коли б Йоан проголосив себе Месією, дальші питання були б зайві. Месія ж понад святинею. Але пророк мусить числитися з нею. Щоправда Єремія... Але це давні справи. Сьогодні пророк мусить слухати священиків або — бути з нами...

— То може ти Ілля? — запитав Йона.

Тепер рішалася доля Йоана Хрестителя з-над Йордану. Але відповідь прийшла швидко, як і раніше.

— Ні, я не Ілля.

Йонатас добру хвилину не знав, що казати. Мені здавалося, що це заперечення було для нього несподіване. Так як і для мене. Люди були впевнені, що Йоан це Ілля. Коли ж він сказав, що не є ним, половина його популярності розвіялася мов дим.

— Ти є пророком?

— Ні!

Я глянув здивовано в сіроблакитні очі, задивлені кудись у далекі простори. Йоан із трудом добачує тих, що його оточують. Його світ зачинається далеко, за юрбою столочених людей. Я завважив, що його очі густо обведені зморщинами, як очі пустинних мандрівників або моряків, що привикли дивитися на далекі обрії. Говорить і слухає неначе схвильована людина. Я б заложився, що водночас він чомусь прислухується.

— Хто ж ти в такому разі? — в питанні Йонати чути було погорду.

Відповів строфою Ісаї:

— Я голосом, що кличе на пустині.

Тоді відізався я:

— Чому ж тоді хрестиш?

Йоанів зір повернувся з мандрівки і спинився на мені. Я побачив у його очах вогонь і болочу напругу.

— Я хрещу водою — сказав — але...

Його очі знову побігли в далечинь, десь на другий бік ріки.

— ...вже появився Той, що існував переді мною, а прийде по мені... — Йоан був схвильований. Дивився на далекий обрій і говорив ніжно, як жінка, коли згадує про свого коханого.

— Я не достойний розв'язати ремінця Його сандалів...

І в цій хвилині увірвалася лагідна і м'яка нота. Пророк урочисто проголосив:

— Він прийде й охрестить вас вогнем і Духом!

Сірі й лагідні очі раптом сталися страшні. Шеєла їх мрійлива доброта. Почали сипати вогнем наче головня добута з вогнища і кинена в повітря. Поступив крок наперед, затиснув долоні на своїм костурі:

— Ви!.. Зміїний роде! Думаєте, що сховаєтеся перед Божим гнівом? Спорохнявіле дерево мусить упасти! Ви прийшли питати?

Йоната подавсь назад, а пророк велетень ішов на нього і гримів гнівними словами:

— Хочете питати? Одну маю для вас відповідь: творіть покуту! Покутуйте! У поросі й попелі покутуйте! Як Нініва! Ви думаєте, що кращі ви від них? — зробив рукою оборот. Йоната сховався за мене. Загніваний пророк стояв переді мною і говорив просто до мене. Його схвильовані слова летіли просто в вічі, ніби іскри.

— Не думайте, що будучи синами Авраама ви не маєте гріхів! Гляньте!

Схилився, взяв зі землі жменю ріні, підсунув її на долоні перед моє обличчя.

— З цього каміння Всевишній, як схоче, зродить нових синів Авраамових! Розумієш?

Я схвильовався до тієї міри, що не знав, що відповісти. Згодишся хіба зі мною, що було чого перелякатись, коли шалений і великий чоловік починає тобі зблизька погрожувати. За хвилину залишився я сам один. Мої това-

риші й садукейі змішалися з юрбою. Тільки я один залишився з усього посольства перед Йоаном, а він сварив на мене. Дурній юрбі це мабуть подобалось, бо звідусіль чути було насмішливі завваги. Коли б і почав мене бити, напевно ніхто не станув би в моїй обороні. — Він уже йде — почав знову говорити, — йде, вже недалеко...

Грізно гримучий голос пригас, погляд поминув мене як нужденну билину. Я зрозумів: ця людина живе на грані двох світів — світу мрій і світу гніву. Коли дивився зблизька — горів гнівом, коли дивився в далечінь — мріяв.

— Він має віяльницю в руці — говорив наче псалом співав — підкине на ній пшеницю, відділить зерно від полови. Зерно збереже в шпихлірі, а половину спалить невгасним вогнем.

Йоан завмер у безділлі. Зором шукав Його, як заблуканий моряк шукає землі. Але люди почали ставити питання. Повторяли їх кілька разів, заки скоротив свій погляд і побачив їх.

— Що маємо робити? — казали. — Що маємо робити, Йоане, що робити?

Хоч дивився на них, але не сварив. Мав знов інше обличчя, вподібнився до того, хто переносить свою втрачену любов на стрічну дитину. Відповідав:

— Маєш два плаші? Віддай один убогому...

Звернувся до митаря, що стояв біля мене, а я навіть не завважив, що нечиста людина підійшла до мене на віддаль мету семи кроків.

— Бери стільки, скільки тобі повелять.

Якийсь жовнір із відзнаками короля Ірода спитав:

— Що маю робити?

— Сповняй службу — сказав — за свою плату. Пильнуй, стережи, що маєш стерегти, але не бий, не вбивай, не чини кривди...

Зчерги побачив я якогось звичайного чоловіка, хлібороба чи рибалку з Галилеї, бо мав галилейську вимову. Був кремезний, обличчя широке і грубе. Малі очі губилися за гранями вилиць. Якось незугарно тримав свої грубі руки. Висунувся з юрби, по-дурному посміхаючись. Був заляканий і водночас безличний. Належав, мабуть, до тих, що коли прийде на весіллі до заколоту, перші починають бійку а потім перші втікають. Інші, несміливі і нездарні галилейці випхали його наперед. Він мабуть з'єднав собі їх признання заповіддю: “Я його навчу”. Але тепер забув язика в губі і тільки щось невиразно бурмотів під носом. Врешті видобув зі себе слова, але вигукнув їх так голосно, що й сам перелякався свого крику:

— Що мені робити?

Йоан зупинився перед ним і поклав на його рамя свою чорну від сонця руку. Очі пророка спинилися на постаті галилейця довше, ніж на інших. Він, звичайно розсіяний і “не от міра сего”, вп'явив усю силу зору в тупе обличчя рибалки.

— Закидай свої сіті — сказав — і чекай... чекай...

І пішов дальше до інших, що протискалися до нього. Я також підо впливом незрозумілого внутрішнього поштовху (відколи Рута хвора я рішаюсь на найбільш нерозумні речі) просунувся ближче до нього й опинився серед людей, що йшли до ріки на обряд хре-

щення. Поруч мене галилейський рибалка швидко роздягався, відслонюючи обгоріле сонцем тіло. Правду кажучи, було смішне те, що я робив. Йордан мабуть був густий від гріхів простих людей, митарів і повій, усіх тих, що не сповняють Закону. Я ж стараюсь сповняти його якнайкраще і покую за гріхи всього Ізраїля. Я не прийшов до Йоана очиститись, тільки добитися здоров'я для Рути. А проте ось я наближався до води, звиваючи подорозі плаща на руку. Хоч це було недоречно, я був готовий прийняти обряд обмиття, щоб тільки з'єднати собі пророка. Ідучи попри нього, я підніс свій зір на Йоана. Іноді здається мені, що вмю невідхильно просити поглядом моїх очей. Я промовив у покорі:

— Що маю робити, вчителю? Моя...

Він перервав мені. Поклав руку на моему рамені, але в його русі не було гніву. Тепер він не кричав, як раніш, а промовив:

— Працюй вміру твоїх сил. Учись відречення... і чекай...

Дивне — правда? Сказав мені “чекай”, як тому галилейцеві. Таким чином мабуть говорити до всіх, уважаючи себе тільки за попередника когось іншого. Але слів “учись відречення” зовсім не розумію. Чого ж маю відречтись? Служби Всевишньому? Не виречусь її до кінця мого життя.

Тепла і м'яка вода ріки облила мої плечі. Йоан каже, що вона очищує, але мені здається навпаки, що вона брудить і покриває болотом. Ти мабуть смієшся, що я пішов у воду разом із митарами й повіями. Не хотів я вертатися до своїх товаришів, які на щастя ку-

дись щезли. Я заховався серед надбережних кущів, сів на землю та роздумував про мій недоречний учинок. Навіщо ж здалося це очищення, коли за нього я не дістав навіть обіцянки здоров'я для Рути? Але, як видно, Йоан нікого не лікує. Завертає тих, які приносять хворих. “Мій час короткий” — каже — “а моє завдання — простувати дороги. Коли Він прийде...”

І знову глядить крізь людську юрбу. Виходить: моя купіль у Йордані не мала значення. Потіхою для мене було хіба те, що кожний із нас робить якісь дурниці.

Я просидів над рікою увесь день. У Єрусалимі мусить бути холодно, бо над узгір'ями Юдеї нависли важкі хмари. Зате тут парно. Душно а на кущах повно цвітів. Але мабуть не поспішаю вертатись до міста ще й з іншої причини. Там є Рута, а я, хоч люблю її і хоч зробив би все для її здоров'я, щораз більшого потребую зусилля, щоб дивитися на неї. Її недуга сталася моєю недугою.

Знову настав вечір і Йоан перестав хрестити. Юрба, як і раніше, розійшлася по набережжях. Запалено вогнища, покупці голосно захвалювали свої коржики, рибу, овочі й молоде вино у глиняних збанках. Недалеко від мене зібрався гурток тих самих галилейців, серед яких вибивався на перше місце цей здоровенний рибалка. Зрештою вони всі подібні на рибаків. Вони розсілися довкола вогнища і, відмовивши молитви, почали їсти й гукотити. Мій рибак також говорив щось своїм низьким і грубим голосом. Серед своїх він був самовпевнений і голосний. Якраз проти

мене сидів чоловік, що мав обличчя хлопчини, таке гарне, як у дівчини. Говорив тихо й мало. Я почув, як запитався чоловіка оберненого до мене плечима: “Я не бачив тебе, Натанаїле, біля пророка...” Я не чув відповіді, але бачив, як він рукою вказував на високу постать, що видніла недалеко берега. “Ти завжди мрієш” відповів сміючися хлопець. Про що такі люди можуть мріяти? Мені здавалося, що про новий човен, про кращі сіті, про забаву, добрий заробіток, дівчину... Але Симеон (так називають цього здорового рибака) сказав: “Що тут мріяти! Пророк Йоан каже виразно, що Він прийде, може появиться кожної хвилини. Велить тільки чекати...” Подумай собі: вони говорять як про когось, що ось-ось мав би надійти з-поза кущів. Я прислухувався їхній розмові і сміявся в душі. “Хто Він такий?” спитав один із них. “Не знаєш хто?” — засміявся Симон. — “Месія! Прийде в силі і зброї, з великим військом... А може приїде на коні, як римський сотник центуріо...” “І зачнеться війна, як думаєш, Симоне?”

— Хто зна, чи буде взагалі потрібна. Може все провалитись від самої його появи.

— А що ми зробимо?

— Підемо за Ним — крикнув щосили Симон. — Хтось почав щиро і без злоби сміятися.

— Але чи будуть Йому потрібні такі, як ми?

— Йоане, а що ти думаєш? — питали хлопця, що мав обличчя вродливої дівчини.

— Я думаю, — сказав він, як і раніше спокійно й помалу, — що будемо Йому служити,

не зважаючи на нашу вбогість і наші гріхи. Це не важне, що нас навіть не завважить... Варта служити Месії нехай і здалека.

“Немає в них гордості”, подумав я, лежачи на простеленому сіряку та дивлячись у небо. Як і минулої ночі, не було на небі зірок, густа мряка оповила ріку. Місяць також був ще не зійшов. Темно, тільки горіли вогнища, збільшені вдвоє своїми відбитками у воді.

Я думав про Руту і про Того, кого заповів Йоан. Кожна з тих думок не давала мені спокою. Спліталися разом в один суцільний образ.

Я заснув пізно, але збудився відпочатий і свіжий. По моїх галилейцях і слід застиг, пішли мабуть з юрбою, разом із пророком. Я пішов також у їхньому напрямі, щоби перед відходом додому щераз поглянути на Йоана. Подорозі зустрів я високого Чоловіка, що мав темне, та наче золотом переплетене волосся. Йшов у глибокій задумі. Я протиснувся крізь юрбу.

Йоан стояв у самому осередку. Люди звертались до нього з питаннями, а він відповідав. Його зір відбігав кудись далеко поза товпу. Був мабуть більш неспокійний, як учора. Зосереджуючи увагу над питаннями юрби, пророк нервово знижував брови. Подібний був до співака, що хоче співати, а замість того мусить слухати нудної балаканини.

У хвилині, коли я висунувся з юрби, розширені гарячим почуванням очі пророка неначе вп'ялилися у мене. Я подався назад прочуваючи, що він ось-ось вибухне гнівом. Але швидко помітив, що його зір спочиває не на мені, але на комусь біля мене, і уста його зовсім не

заповідають гніву. Навпаки — вони дрижали наче з глибокого зворушення. Я відвернувся, поглянути, на кого він дивиться. Високий, темноволосий Чоловік, якого я саме минув, стояв тепер біля мене. Обличчя мав, що його годі забути. Обличчя десь і колись бачене, але де і коли? Що ж тобі ще сказати про це обличчя? Є обличчя подібні до профілю птаха або звірини і відмінні від себе тим або іншим. Та це обличчя було подібне до всіх інших облич. Але і не було воно пересічне. Здавалося тільки, що добрі погляди всіх людських облич збіглися в цьому одному. Він ішов помалу до Йоана, а Йоан йому назустріч. Коли наблизилися до себе, пророк затримався і сказав притишеним, глибоким і зворушеним голосом:

— Так ти вже є?

Похилився, мов упасти хотів на коліна. Але Чоловік швидко наблизився і взяв його за рамена. „

— Приходжу, щоб Ти мене охрестив...

— Я... Тебе? — промовив Йоан — ніколи! Адаже ж...

— Так годиться — сказав Чоловік спокійно й рішуче.

Я хотів бачити, як він буде Йоану хрестити.

Але люди збилися в юрбу (бачив я моїх галилейців, як ліктями здорово пробивали собі дорогу, та я не мав охоти протискатися). Отже я рішив — вертатись додому і перейшов Йордан. В одній хвилині здалося мені, що вдарив грім. Я оглянувся. Високий Чоловік якраз виходив із води й обвивався кутанною. Йоан щось говорив, показуючи на Нього пальцем. Але юрба була байдужа. Я повер-

нувся на свою дорогу. Серце моє огорнув незрозумілий смуток, мов хтось дорогий перейшов біля мене — а я не зумів його затримати. Прийшов я тут залізною — подумав я. Важкою ходою подався я вгору по грузкій дорозі. Мандрував я весь день серед холодного, проймаючого до костей дощу.

ТРЕТІЙ ЛИСТ

Дорогий Юсте,

Маємо знову новину. Тепер ідеться вже не про Йоана, сина Захарії. Інший Чоловік притримав його славу. Як раніше над Йорданом, так тепер за прибулим із Галилеї, що разом із своїми братами й приятелями прибув до міста, тягнеться людська юрба. Кажуть, що Він Пророк, дарма, що нічого не пророкує. Колись пророки змінювали серця королів, трясли престолом і святинею. Він же не звертається ні до короля (в цьому випадку Він повністю правий — тільки безумний може признавати королем цього розпусника з Тиверіяди), ні до Синедріону. Він просто йде куди очі несуть, промовляє до амгаарезів*) і до всякої голоди, серед якої є повії, митарі й жебраки. Науку свою виголошує, сидючи під звичайним, придорожнім деревом, чи на виступці затіненої скелі. Від нікого не вимагає, щоб Його слухав. Про що говорить? Я не вмів би відповісти на це питання, коли б не почув його слів. Кожний із Його слухачів чує щось інше. Для одних воно незрозуміле, для інших премудре. Ті закидають Йому надто велику простоту, інші незрозумілість. Є такі, що згіршилися, але є одушевлені й ентузіясти. Всі годяться в одному, що Він говорить

*) Простак, релігійно неусвідомлений.

добре, гарною мовою, яка переходить у мелодійний заспів. У милому голосі, під виглядом лагідних слів звенить справжня сила. Нехай тільки хтось намагається спорити з Ним, Він запалюється і метає словами, подібними до лискавки. Люди кажуть, що досі не чули ще такої мови. Я гадав, на основі людських оповідань, що це один з учнів Гілея, що повторяє науку старого вченого. Кажуть, що Він навіть кілька разів висловив думку, яку Гілея залюбки повторяв, а саме: коли чоловік хоче, щоб інші творили йому добро, він перший мусить їм те чинити. Але швидко я прийшов до переконання, що це не його учень. Гілея, як справжній фарисей, навчав пояснюючи Письмо. Цей же говорить відважно, не завжди відкликаючись до Письма. Але якраз у цьому є щось пророче. Це почуття незалежності. Зрештою Він не міг знати Гілея: це Чоловік у моєму віці або й молодший.

Потім я думав, що це мабуть учень Йоана, бо Він також хрестить. Але виявилось, що хрестить не Він, тільки Його учні, зрештою вони цього вже не роблять. Він не є учнем Йоана. Не хочу Тобі зраджувати всього... Коли б Він був учнем Йоана, був би це невдячний учень, бо Він загасив свого вчителя, як гаситься каганець одним подмухом. Потоки людей, що плили до Ветавари, висохли наче Кедрон у місяці Іяр. Мабуть саме тому Йоан покинув тепер гирло Йордану і пішов до Тиверіади, де стоячи перед палатою, кидає гromи на голову Тетрарха*). Першою особою, яку

*) Ірода-Антипаса.

Антипас зустрів по своєму повороті з Риму, був пророк, віщуючий йому ганебну смерть у далекій землі — на заході — за гріх нечистоти. Інший або впокорився б, або велів би вигнати напасливого пророка на пустиню. Антипас не знає, на яку йому станути. сидить, як кажуть, притулений до Іродіади і дрижить із страху перед ворожбами. І такий хотів би, щоб римляни віддали йому владу над Юдеєю!

Повертаю до пророка з Галилеї. Називається Йошуа — Ісус. Ім'я таке ж зухвале як і його слова. Я не мав змоги довідатися, як називається його батько. Він сам ніколи не вживає цього імені. Коли говорить про себе, називає себе смішно: Бар Наш — Син Чоловічий. Так наче б ми всі не народилися з людського тіла! Він був раніше нагар*) у Назареті, в місті, що навіть серед галилейців має опінію гнізда шершенів. Робив столи, стільці, плуги, ставив хати. Кажуть, що знав своє діло. Нагло покинув усе і пішов навчати. Міг зовсім добре жити з чесно зароблених грошей. Але Він воліє бути волоцюгою, що живе з людської милостині. Це дивне, правда? Кожний із нас, не зважаючи на буйність молодих літ, у пізнішому віці прив'язується до спокійного й забезпеченого життя. Він же навпаки: дійшов до зрілих літ і замінив тихе життя і певне на повне загрозливих несподіванок, невідоме.

Що ж тобі ще сказати про Нього? Не по-стить, не є назареєм, не відказується від вина. За це творить чуда. Це придбало Йому великий гурт приклонників. Можна не вірити в три

*) Тесля

четверті цього, що люди про Нього плетуть, але ж годі відкинути все. Я ж сам говорив із такими, яких Він уздоровив із гарячки одним дотиком долоні, яким очистив зір, яким загоїв рани. Дивуєшся мабуть, що розмовляю з людьми, які покористувались чарами Галилея. Нажаль — це недуга Рути вчинила мене таким. Не згадую тобі про неї ні словом. Бо й пощо? Коли б хоч щонебудь змінилось... На ділі ж, усе по-старому! Або навпаки — кожний день приносить щось нове: нове горе. Недуга котиться, наче віз по похилій дорозі. Що ж її тепер затримає, коли тіло з кожним днем стає слабше? Останній з лікарів, поки відійшов, сказав фальшиво схвильований: “Вірмо в силу молодости. Молодий вік творить чуда”. Ти ж знаєш, що в них значить така потіха. Але навіть коли б молодість була цим єдиним ліком, то кожний день поменшує його вартість. Це не молодість нищить недугу, це недуга нищить молодість. Віз котиться щораз швидше. І може ще котитися дуже довго... я повинен сказати — на щастя! Але не можу здобутися на це слово. Я ж тобі вже писав: Я подібний до міста, що піддалося, але ворог не прийняв його прогри — і велить йому далі боротись.

Стидаюся цього, але, щоб скінчилася ця мука, я готовий піти до Галилея і просити його про рятунок. Не осуджуй мене, Юсте! Оповідали мені про нього, що в себе, у Галілеї Він зробив дивне чудо. Було це в Кані — це містечко високо на узбіччі Генезаретського моря, де звичайно молоді галилейські пари відбувають свої вінчання. Там Він зустрів якраз одну з таких урочистостей. Запросили

Його і Він веселився з гостями. У цьому бачиш Його постать! Пішов пити вино і їсти медяні бублики разом із галилейськими хлопцями, які, як знаєш, мають простацькі звички і завжди готові до бійки і п'янства. Чи між такими людьми можна думати про збереження чистоти? Ніхто там, розуміється, не дбає про молитви, пости, збирання окрушин і правильне обмивання посуду. Весільні гості зразу п'ють до безтями, пізніше гуляють як шалені і виють різні пісні, вкінці починають щіпатися по закамарках. Ніхто з фарисеїв не пішов би між таке товариство. Ми ж є на те, щоб давати амгаарезам добрий приклад, а не похвалювати їхню ледачість. Тимчасом Галилеєць не тільки сидів між ними, але коли їм не стало вина — перемінив воду на вино. Якщо це чудо справді сталося, треба сказати, що безцінний дар найшовся в невідповідальних руках. Пророк повинен бути кимось достойним, правда? Можна давати голодним хліб, але не вино! Мої слуги виносять щодня жебракам кіш хліба, а мій управитель недавно обчислив, що коли б я щодня давав по два хліби кожному з вірних Юдеї й Галілеї, а також і діяспори, то мое майно розійшлося б по трьох днях такого божевілля! А що ж би то було, коли б я, замість хліба й заклику до молитви, давав кожному збанок вина й захохоту до забави! Недоречно милостиня доводить убогих до легкодушності.

Але вартість цього вчинку треба б оцінити ще й з іншого боку. Тим, що його зустріли, Він перемінив велетенські бочки води на вино, щоб могли вливатись серед вигуків безумної забави. Але що Він зробив іншим, які

Його не зустріли? Чи ж не повинен, маючи такий великий дар, шукати найбільш гідних? Чи ж не було б краще, як би Він, наприклад, вилікував мою Руту, замість заливати вином (кажуть, що було дуже доброї якості) дім якогось там галилейського хлопа? Нехай би мені її все таки вилікував... Коли б це зробив, я вмів би Йому віддячитися.

Перед святами Він прибув до міста. Я вирішив побачити Його. Довідавшись, що Він перебуває під брамою Соломона разом з учнями й слухачами, я вибрався в цю сторону. Він був там дійсно, оточений юрбою, від якої заносило духом часнику, цибулі й старої оливи. Самі амгаарези: хлопи, дрібні купці, ремісники. Це все кричить по-простацькому, в більшості поганю мовою галилейців. Я минав їх помалу, мов у задумі, але дивився цікаво з-під насуненого на очі турбану. І — на чоло Мойсея! — скажу тобі тепер, хто є цей Галилеєць. Це високий Чоловік, якого так захоплено зустрічав Йоан, а потім охрестив Його в Йордані! Не помиляюсь, а впевнений я в цьому. Зрештою має обличчя, яке годі забути. Я писав Тобі тоді: обличчя Людини... Даремне шукаю нового окреслення. Тее ж, знаю, — нічого не говорить. Але як тобі його описати? Високий, чудово збудований, а обличчя Його — безконечна гармонія... Я знову спотикнувся! Але це правда, що те обличчя годиться до Його постаті, до голосу, до слів. Є спокійне — але не мертво. Навпаки, — сказав би я, є в ньому надмір життя, тільки, що слово “надмір” не відповідає дійсності. На цьому обличчі немає нічого ні забагато, ні замало. Воно наче зразок людського обличчя.

Таке обличчя, яким повинні бути обличчя людей... Ці поганці грецькі різьбарі, яких наспроваджував Антипас, були б дуже раді, коли б Він схотів послужити їм за модель: напевно зробили б із нього статую до цирку в Цезареї. Тільки, чи котрий із них, навіть найбільш талановитий у своїй безсоромності, зумів би перенести таке обличчя на камінь? Воно ж до тієї міри глибоке і складне, що годі його звести до чогось простого, що можна б схопити одним поглядом. Кожне людське обличчя має якусь подробицю, яка вибивається понад усе. Коли б я наприклад хотів зобразити собі Тебе (вибач безбожну думку!) — я показав би вдумливе чоло над зосередженіми увагою бровами. Все інше було б маловажне. Але обличчя Галилея є важне в кожній рисці. Його чоло думає, Його ніс дрижить підкореними почуваннями, Його уста... Його уста люблять. Інакше не вмю їх окреслити. Вузькі губи між заростом, у мові і в мовчанні — завжди висловлюють глибоку любов. Те саме очі. Вони чорні мов керниця без дна, що своєю глибиною кличе і дає принаду. Вже не буду більше висилюватись на Його опис. Із моїх слів не матимеш і так найменшого уявлення. Але не вмю описати тобі Його інакше, мій ралець ховзається безрадно по таблиці. І міг би дати тобі тисячі Його описів, але коли хочу зв'язати їх в один суцільний образ — не виходить ніщо.

Я проходив побіч Нього, а Він, оточений своїми, щось до них говорив. Удаючи хвилеве зацікавлення, я зупинився при гуртку. Не звернув на мене уваги, говорив дальше захоплено й переконливо, проводячи рухом рук слова:

“Наблизилося царство небесне...” Я запитав злегка:

— Що називаєш царством, Равві?

Тільки ввічливість веліла мені дати йому це названня. Кинув на мене швидким поглядом і зараз відповів:

— Пророки аж до Йоана вістили Закон. Хто знає Закон, — цей знає про Царство — хто його не знає — не знає нічого. Але Закон існує. Земля промине і небо, але ні одна буква Закону не зміниться...

Він увесь в тих словах! Говорить наче б то просто, твердою мовою амгаарезів. Слова на перший погляд ясні, наївно прості. Глибина не є перед ними, але за ними. Вони запалюються і не гаснуть. Неначе б ти йшов у печеру зі смолоскипом: ідеш, а вони тобі постійно показують дальшу дорогу... Пророки, Закон, Царство — звідкіля цей нагар з малого містечка так добре знає Письмо? До того Він звертається до своєї науки. Мудрий. З місця творить гагаду.*) Почав говорити:

— Був раз король, який хотів узяти жінку свого брата. Отже відіслав свою до її батька і велів сказати: твоя дочка мені не подобається. Не співає гарно і не дбає про мою радість. Вона сварлива, її язик вертиться в губі, наче веретено. Забери її собі геть... Але батько прогнаної дочки схвилювався і велів посламати сказати королеві: ти зле зробив. Ти ж знав, беручи мою дочку, кого береш, і вона не була поганою дружиною для тебе до тієї пори, доки ти не вподобав собі жінки твого

*) Релігійна наука в формі притчі.

брата. Таким чином додаєш гріх до гріха. Привернися знову до моєї дочки, жінку віддай братові, щоб ми не були приневолені збирати військо і покарати тебе за наших жінок, а твоє царство віддати іншому. Бо на правду кажу вам: хто покине свою жінку, щоб узяти іншу — цей чужоложить, і хто опущену візьме за жінку, чужоложить також...

Знов безодня за Його словами. Наче говорить просто про спір Антипи з Аретом, аж нагло Його думка ніби відривається від землі і летить у простори. Те Царство, про яке говорить, що станеться власністю іншого, і це, про яке твердить, що наблизилося, — хіба ж це не два образи тієї самої речі? Я мав охоту спитати Його про це, але відійшов від них, бо мені здавалося, що такої людині, як я, не годиться стояти в юрбі амгаарезів. Та, признаюся, я ще ніколи не чув чоловіка, який говорив би так, як Цей.

Я думав — і бився з думками: а якщо Він зуміє вилікувати Руту? Я вже писав тобі колись: ця недуга — немов горб. Коли б зникла нагло, життя сталося би неймовірно легким. Іноді думаю, що тоді не бракувало б мені нічого до щастя! І знову часом здається мені, що коли б нагло пропало це горе, вийшли б з укриття інші, — які якраз тепер вона тримає в непам'яті.

І хто знає, може прийшла б хвилина, в котрій я подумав би, що вже ліпше було, як Рута хворіла... Ні, ні! Це неможливе! Ця недуга є найгіршою річчю!

Я не міг стримати бажання звернутися до Нього. Годі, розуміється, було пропихатися

мені разом із юрбою нечестивих. Найкраще мабуть було післати прислугу до Нього і покликати Його до свого дому. Але і цього я волів оминати. У Синедріоні, на Великій Раді погіршливо говорять про галилейського Пророка. Що подумали б люди, як би я запросив Його до себе? Я осмішив би себе перед усіма. Хто знає, могли б навіть узнати цей учинок нечестивим. І саме тому прийшла мені думка, що можна б із Ним побачитись крадькома, вночі. Але в тому була тільки одна трудність: не знати, де Його шукати, Він подібний до птаці, яка кожної ночі, на іншій гілці, ховає голову під крило. Отже треба найперше з Ним домовитися. Але нема способу підійти до Нього. Ні на одну хвилину Він не є самотній. Юрба облягає Його безупину, а гурток учнів оточує Його навіть тоді, коли споживає полуденок.

Але трапилась мені нагода по кількох днях. Поміж учнями Пророка я побачив знайоме обличчя. Це малий чоловічина, родом із Каріоту, крамарчина з Безети. Кілька разів я купував дещо в його крамниці і розмовляв із ним. Чоловік недурний і, не зважаючи на молодий вік, бувалий і досвідчений. Виглядає нужденно: малий, худий і закашляний. Долоні має неспокійні, липкі, завжди спочені. У торгівлі не мав успіху, — хто ж зрештою у Безеті може витримати конкуренцію з левітами, які обертають грішми Ананії і його синів? Вірителі забрали йому все. Я думав, що він десь загинув. Але він з'явився коло Пророка. Ходить за Ним, слухає Його, а коли люди розпихаються понад міру, заводить лад серед

них, наче найбільш довіреній Учителя. Мені пощастило відкликати його набік. Його вогка долоня поглинула кілька сиклів, які я йому подав. Обіцяв, що допоможе мені поговорити з Пророком уночі.

Учора прибіг до мене з новинами. Сказав, що Галилеєць ночуватиме в малій хатині на Офелі, і якщо прийду перед другою сторожею, зможу з Ним поговорити. Було це мало приманчине: Офель є місцем шумовиння і зануритися ніччю в цей лабіринт смердячих ліп'янок це небезпечна справа. Але я зрозумів, що це єдина нагода без зайвого розголосу поговорити з Учителем. Унутрі був я лихий: як то, я, один із найповажніших людей у Юдеї, член Синедріону і Великої Ради Фарисеїв, я маю тихцем зустрітись з Пророком амгаарезів? Але не було вибору. Безупину стоїть перед моїми очима щораз біліше обличчя Рути і її чорні брови, стягнуті на чолі в вузол терпіння...

Вечером, одягнений у чорну сім'ягу,*) я вийшов із хати. Близький до повні серп місяця припорошував місто мутним блеском. Раз-у-раз накривали його хмари, що гнані й шарпані вітром бігли швидко по небі. Зі мною йшло двоє людей, озброєних у мечі і дручки. Ми сходили сходами в чорну пропасть долішнього міста. Водопровід розпинав над нами свої проводи. З повної достойности дільниці палат ми сходили наче в безодню — у темні ряди глиняних буд. Мешкають тут найбідніші, а в них у часі свят затримуються прочани,

*) Плащ.

що не можуть заплатити за кращу ночівлю. На щастя свята вже скінчились і чужинці відійшли. Залишилися по них стирти сміття й навозу звірят. Над усією дільницею висів гидкий сопух. Усе тут смердить, із чорних отворів добувається гниль бруду й нужди. Наші кроки відбиваються голосно в довколишній тиші, яку заколюче в кожному куточку хропіння сплячих.

Ми напевно не знайшли б хатини цього Феґієля, в якій замешкав Галилеєць, як би стукіт наших кроків не викликав із якоїсь чорної нори мого Юдку. Чекав мабуть на наш прихід.

— Сюди, равві, сюди, — сказав. — Тільки обережно. Можна скрутити ногу...

Ми почали спинатись на дірявих сходах, переходили малі, гидкі комори, мандрували попри обридливо запаскуджені мури. Хмари знову прислонили місяць. Нічний вітер спотужнів і плакав у тісних вуличках. Занурюючись щораз глибше і не маючи надії знайти самому вихід із цього пекла, я чув як огортає мене неспокій. Я навіть не подумав, що в Єрусалимі, недалеко святині існує таке трясовиння всякої гидоти. Я знав досі долішне місто тільки з дороги, що лучила Ксист із королівськими гробами, Силое саджавкою і Джерельною Брамою. Юда провадив нас щораз даліше, йшов наперед і швидко, наче щур серед руїн. Він мабуть знав тут кожну закутину. В сумерку здавалося, що доми й дімки спинались одні на одні, наче люди, що йдуть угору по трупах своїх товаришів. То слабше, то знову сильніше атакував нас сопух людського гною.

Врешті десь коло напів зісохлого дерева фіґи, що скрипіло в гострих пошумах вітру, Юда затримався. Перед нами стояв мур, а в мурі низькі двері. Дав нам знак зачекати, а сам прослиз кудись до середини. Дерево хиталося і шелест його зісохлого листа нагадував бряжчання тонких грошенят. Хоч я мав грубий плащ, було мені зимно і я відчував, як дрижаки проходили по тілі. Мої люди озирались неспокійно на всі боки. І подумав я собі, що й вони лякаються місця, в якому ми оце спинились.

Із темноти дійшов до мене голос Юди:

— Ходи, равві, Учитель не спить, радо поговорить з тобою. Твої люди нехай зачekaють...

Я нерado залишав товаришів. Не видно було нічого — витягнувши руки перед себе я ввійшов у темінь. А Юда поклав долоню на моїй руці і повів. Були це наче сіні, що тягнулися кудись без кінця. За стінами шумів вітер. Я не відчував його, тільки слухав, як заводив довгим посвистом.

Нагло сіні скінчилися а разом із ними і темрява. Несподівано найшовся я в малій, освіченій каганцем кімнаті. Було тут дві лавки і ще декілька речей. У глибині вікно прислонене віконницею, якою час-до-часу шарпав вітер наче пробував її відірвати. На одній з лавок сидів Галилеєць з обличчям опертим на долоні, задуманий і застиглий у безрусі. Тепер я бачив Його збоку. Його профіль обрисовувався виразно на тлі блискучої стіни: гострий, твердий наче різаний, але водночас дивно м'який і в своїх лініях лагідний. Довгий, вигну-

тий на подобу лука ніс, із виразними ніздрями, широкі але ніжні уста, рішуче підборіддя... а поруч цього очі, сповнені всіма тонами лагідності й спочуття. Знову ця незрозуміла суперечність. Можна б казати про Нього, що Він вродливий чоловік. Але Його врода не має нічого спільного зі штучністю. Коли очі наче очаровують — уста, можна б сказати, велять і приневолюють. Є висловом сили і неподатливості волі. Може це жажда влади? Мабуть ні... Пристрасті подібні до гарячки: горять, але під жаром їх чаїться кволість. Амбіція, правда, буває іноді тривка. Але і вона вміру як наближається до мети, тратить спокій і рівновагу. А цей чоловік може змагати до чогось дуже гаряче, але схвильованою рукою не візьме предмету своїх бажань. Найбільш улюблена покуса не зробить його тираном.

Прижмуривши очі — я затримався біля порога. Огорнуло мене почуття неспівності. Не дивуйся цьому. Він підніс на мене очі. Спокійний, негрізний, дивно лагідний і глибоко проникливий зір. Коли дивиться на мене, мені здається, що бачить мене наскрізь, що все знає і Йому не треба жадних слів. Юда зник, тільки ми обидва були в пустій кімнаті. Раптом Він усміхнувся. Цей усміх нагадує блиск сонця, що змісця розпогоджує небо і відсуває знеохоту з наших душ. Я відповів Йому усмішкою. Поступивши вперед, я сказав увічливо:

— Вітай, добрий Учителю — Равві...

Спокійним рухом показав мені місце поруч себе на лавці.

— Чому називаєш мене добрим? — спитав.
— Добрим є тільки Всемогучий Бог...

Його питання могло означати лиш одно: Чи вважаєш мене за когось близького до Бога, чи, як викрикують мої вороги, думаєш, що я оруддя диявола? Я збентежився. Що ж насправді знаю про Нього? Але прийшла мені думка: коли не виявлю Йому пошани, не вийде нічого з якоїнебудь допомоги, яку я міг би дістати для Рути. Інша річ, що хоч Він і не дивиться грізно, не легко Йому сказати в очі: Ти слуга Веліяла... Отже я сказав:

— Вірю, Учителю, що приходиш від Нього. Ніхто не зумів би творити такі чуда, як Ти твориш, без Божої помочі...

Я присів на лавці й чекав, що Він скаже. А Він пильно дивився на мене. Я пішов би об заклад, що Він знав, з якою справою я прийшов. Почав спокійно:

— Віриш... Отже знай: хто хоче побачити Царство Небесне, мусить знову народитися...

Я збирав думки. Цей чоловік говорить про себе і про те своє Царство, наче про цю саму справу. Не так якби був заповідачем або провідником до того царства — але просто якби був сам тим Царством. Але чим є те Царство, коли його, правду кажучи, немає, бо годі побачити Його? Треба ще раз народитися? Ця думка по-моєму смішна. Народитись на-ново? Що це значить? Чоловік має вмерти і знову повернути на світ? Чи стара людина перемиється в немовля й увійде в череву матері? Останню думку я висловив голосно і мабуть дещо легкодушно. Велич Пророка змісця змаліла в моїх очах. Із Ним є так: іноді говорить переконливо й захоплююче — а потім наче б відходив — і тоді все подібне до з'яви. Ще-

раз повторю тобі мій досвід: Він мабуть міг би бути тираном, але не хоче ним бути...

Та ледве я висловив цю думку, а вже видалося мені, що мої слова прозвучали фальшиво ніби скрегіт. Він наче не добачував цього, і говорив даліше поважним голосом:

— Мусиш знати, що хто не народиться з води і Духа, не може увійти до Небесного Царства. Тіло родиться з тіла і є тілом. Ти маєш правду: старий чоловік не вернеться до лона матері. Але Дух родить також і родить вічно. Не дивуйся, коли кажу: треба народитися наново. Чуєш пошум вітру?

Витягнув руку, білу й виразну, на якій були ще сліди важкої праці, показав на віконницю, що дрижала.

— Чуєш його свист, але не бачиш його. Не знаєш звідки надлетів і куди летить, а проте знаєш Того, хто держить вітри в долоні і велить віяти ім... Те саме діється з народами з Духа: ти не бачив, а вони сталися.

— Як? — крикнув я — як сталися?

— Не знаєш? — спитав з добрячим усміхом. — Ти, що є вчителем, досвідченим у Письмі, що викладаєш галаки,^{*)} і твориш гагади...^{*)}

Голос Його дзвенів знову поважно:

— Говорю вам, що знаю, і свідчу про те, що бачив. Але — ви мені не вірите... Чи знайдете нарешті колись віру на землі?

Тепер наче біль і сумнів забреніли в Його словах. Піднесені вгору при цих словах руки впали безвладно, губи обвисли й обличчя прибрало вид благального прохання. В одній хви-

^{*)} Релігійні науки, притчі.

лині видалося мені, що переді мною стоїть жебрак, який очам прохожих показує свою нужду. Те, що сказав... було мабуть скероване до мене. Говорив у темноті, до невидимого за стінами кімнати міста, до широкого світу:

— Кажу вам про речі земські — а ви не вірите. Як же ж повірите, коли говоритиму вам про справи неба? Як нам туди зайти, знає тільки той, хто з неба зійшов: Син Чоловічий, що є.

Дрож проняла моє тіло. Це ж пропасть за кожним словом! Не говорив до мене, навіть не дивився на мене. Мав очі вп'ялені у далечинь. Спокійний, звучний голос дужчав, потужнів з кожним словом. Був наче визов кинутий комусь невидимому, наче закінчення незрозумілої дискусії. Крадькома й несміливо споглядав я на Його обличчя. Я даліше не розумів, про що Він говорить і не знаю, чи є хтось, хто зрозумів би Його. Його думка перевищує слова... Говорить, як мудрець, або як шалений... народитись наново? Як? Чи це значить, що треба щось пізнати? Зрозуміти? Відкрити? Про що Він говорить? Я одне тільки відчував, як дуже дурна була моя думка про стару людину, що має перемінитись у немовля. Він мабуть має на думці якусь величну тайну духа. Хто знає, може Він є членом есеїв або садукеев? Може знає таємні слова, що ведуть до великої тайни?

— Але треба — продовжував Галилеєць, — щоб найперше піднесли Його вгору, як мідяного вужа, якого Мойсей завісив на стовпі у підніжжя гори Гор. Тоді, хто на Нього погляне — не згине. Народиться — на вічне життя. Господь Бог так полюбив людей, що пі-

слав до них свого Єдинородного Сина. Не на суд післав, але в доказ милосердя й любови. Не на те, щоб обвинувачував і карав, а щоб рятував і прощав. Хто відвернеться від Нього, — цей пропаде. Хто до нього прийде — цей знайшов рятунок...

Не знаю, як довго говорив. Я втратив свідомість існуючого часу. Я не відповідав, тільки слухав мовчки Його слів. Повністю я Його не зрозумів. Але я набрав переконання, що Тайна, яку Він мені об'являв, є мабуть великою, найбільшою тайною світу. Я зовсім не знав, у чому її велич, прочував тільки її вагу. Чуда і царство — в цьому існує якесь пов'язання. Царство Небесне приходить разом із чудами, а серед них найбільшим, хоч невидимим, є доброта... Це мало доброта: якщо розуміти Його слова належно, слово доброта не віддає навіть частинки справжнього значення тієї Божої чесноти. Коли Всемогутній Бог є добрим, то Він є найліпшим. Можна бути абсолютно справедливим, але що це значить бути абсолютно добрим? Справедливість має свої межі. Доброта їх не має. Є тільки одна справжня справедливість: безконечний світ милосердя...

Лавка задрижала під мною, глиняна ліп'янка неначе западалася під землю. Світ розділявся на дві половини. Усе ділила ця розмова. Раніше був я вповні зрівноваженою людиною, з устійненим поглядом на життя, далеким від сумнівів. Тепер я вже нічого не знаю! Якийсь неспокій заволодів мною. Усе довкола мене розсипалося. Кажуть, що якраз такі почування мають умираючі люди: їм здається, що не вони відходять зі світу, а світ опадає з їх ра-

мен мов злежаний, молями знищений плащ...

Я задрижав, коли Він встав із лавки. А Він рвучкими кроками підійшов до вікна, відчепив затичку, пхнув віконницю, що отворилася з тріскотом. Блиск світанку наповнив кімнату разом з останнім подмухом вітру і загасив швидше ніж Він ледве живе полум'я каганця.

— Світлість зійшла на світ — сказав.

У першій хвилині подумав я, Він говорить про день, що ось настав.

Але Він був даліше зі своїми думками.

— Але люди — казав — бояться світла і по-чуваються краще в присмерках, що прикривають їх погані діла. Світло їх кличе, а вони відвертаються від нього. Сонце їх шукає — а вони хочуть тіні.

Підніс руки, хвилину тримав їх угорі, а потім спер на віконниці. За вікном видно було блискучу в сонці, зелено-білу стіну Офелю. Тінь Чоловіка з розкладеними руками нагадувала перехрестя двох доріг. З гори, від святині, доходив скляний голос срібних трубок, грою яких левіти вітали новий світанок.

Не відвернувся. Стояв, наче правовірний, що звернувшись обличчям до Свята-святих, відмовляє тема.*) Тихим голосом кінчив:

— День має тільки дванадцять годин, потім... потім... — Я знову відчув у його голосі біль — високо, високо... щоб усі...

Незабаром я відійшов. Про Руту не сказав я ні слова. Не мав сили...

Вернувшись тільки домів — я почав жалувати цього. Тут недуга це справа, супроти якої все тратить своє значення. Це наче терен у

*) Щоденна молитва побожних жидів.

нозі, що зразу тільки доскулює, а пізніше стає пеклом. Я змарнував нагоду... Що ж дала мені ця розмова? Я почув якісь незрозумілі, а може й шалені слова і дізнався, що треба б народитись наново... Оце й усе! Що спільного має здоров'я Рути з тією незрозумілою порадою? Дивлючись на її жахливо біле обличчя, кінчу цього листа. О, Юсте! Чому воно так є? Я ж чоловік, що міг би безупину і краще від інших величати Всемогучого Бога. Інші не хочуть Йому служити. Я служу Йому всім моїм життям. Нема в ньому нічого, що не було б тією службою. А Господь, замість признати це, зіслав на мене цю недугу, що нівечить мене помалу, день за днем. Замість Своїх ворогів Він б'є Своїх найбільш відданих приятелів. Чудо доброти, про яке говорив Галилеєць — хіба ж це не болючий жарт? О, Юсте, ця розмова не допомгла мені нічого. Що більше, мені здається, що по ній моя розпука ще змоглася. Якраз по тім усім, що Він сказав. Раніше можна було знайти спільну мову зі світом. Тепер ні. Ні! Ні.

ЧЕТВЕРТИЙ ЛИСТ

Мій любий Юсте!

Коло мене все по-старому.

Пророк відійшов, повернувся до Галилеї. Я вже не бачив його ні разу від тієї розмови на вулиці Офелі. Знаю, що жив пізніше якийсь час в Юдеї, аж до пори, як розійшлася чутка про ув'язнення Йоана. Пророк Антипас, дочекавшись хвилини, коли пророк відійшов із Тиверіяди над Йордан, під'юджений Іродіядою, вислав за ним своїх жовнірів. А ті дігнали його, зловили і замкнули в Махеронті. Це стара твердиня в моавських горах, на пограниччі країни набатейців. Колись Аристубуль боронився в ній перед римлянами. Пізніше на місці знищеного Габінієм замку, Ірод збудував новий, величезний і як завжди, без смаку. Тінь гори Небо нависла над його мурами. Я побував там колись. Це твердиня, якої мабуть без зради немає права здобути. Стоїть на скалі, що вривається дикою, стрімкою стіною в море. Голова крутиться, коли дивитися з муру, а коли стояти на наріжньому портику Соломона, то ще далеко гірше. З інших сторін оточують замок також глибокі провалля, порослі дикою, поплутаною зеленню, повні гарячих джерел, звідкіля добуваються затухлі випари. Це жахливий закуток. На його скелях безсумніву можна скрізь віднайти сліди диявольських герців. Уявляю со-

бі, що безліч нечистих духів нахилені тепер над пророком, що лежить у темниці. Вони люблять таких як він: співаків і мрійників. Устами мрій найлегше вдираються чорти до людських сердець — а коли раз туди дістануться, немає на них ради. Не pomoже ні “корінь Соломона”, ні найсильніше заклинання.

Коли розійшлася вістка між людьми, про схоплення Йоана до Махеронту, Ісус зник із Юдеї. Добре зробив — коли пророки гинуть, то один по одному. Приклад заразливий: ледве Йоан опинився у в'язниці, а вже садукєї почали між собою говорити, що треба би замкнути також пророка з Назарету. Ми з Великої Ради дивимось на нього з деякою поблажливостю. Досі Він не надокучив нам понад міру, а може ще придатися. На те, що громить садукєїв, не маємо причини нарікати...

Отже пророк повернувся до своєї Галилеї. Повернувся — і творить чуда. Безупину думаю про те, жадібно ловлю кожну вістку, яку люди відтіля приносять. У здоров'ї Рути немає жодної поправки. Віз котиться далше. Не можу про те думати, не можу на те дивитися, не можу про це писати — і не можу відірватися від цього ні же на хвилину. Всі інші справи, на які дивлюся, це тільки наче гра тіней. Буцім то важні, але поправді не мають великого значення. Хитаються на поверхні. Вона одна має справжню вагу, прочуваю її на дні кожної справи, наче осад на споді горшка. Живу, їм, п'ю, говорю з людьми. Всміхаюся до них, розважую — але все це хитке мов сон. Усе є сном, тільки ця недуга ним не є. Або краще — вона є також сном, бо і сон не може без неї обійтися. Не знати, коли я більш без-

радний супроти неї: чи коли мене мучить у глибокій сонливості, чи коли приходить у блиску сонця й свідомості, безоглядна, наче меч, піднесений над головою.

Недуга коріниться глибоко, мабуть аж у людській душі. Лікарі намагаються її звідтіля викликати, наставляють на неї сильця. Але вона не дається підвести. Приховано та переможно проходить крізь безліч засідок. Рідко знущається над кволими й нужденними організаціями. Якщо в них націлюється, то тільки погірдливым ударом ласки. Але тіло — в повні сили, краси і молодости — це її справжня добича. Найбільший її тріумф — замінити свіже рама дитини на обтягнену порепаною шкірою кість ропою покритих ліктів.

Доктор Сабатай каже, що недуги це випари пекла, роздмухані чортами по світі. Але мені здається іноді, що немає на світі нічого, чого б не сотворив предвічний Адонай — отже немає нічого, що не мало б Його тавра. Недуги були сотворені в часі тих шости днів. Диявол не робить нічого з нічого. Він тільки намагається відвернути твори Всевишнього...

Але пророк із Назарету перемагає недуги. Творить це з подивугідною свободою, гей випадково. Не знаю, що на ділі правди з того, що люди оповідають про Нього, але опишу тобі Його три чуда, про які я чув від кількох людей. Як тільки прийшов до Юдеї — уяви собі: йшов серединою Самарії, по дорозі затримався в Сихарі і кілька днів провів на розмовах із самар'янами — подався до Кани, де раніше зробив це не дуже розумне чудо переміни води на вино. Тоді то прибув до Нього один чоловік із палати Антипа, пів-грек і пів-

араб і, як кажуть, не дуже чесний. Усіма силами намагався намовити пророка, щоб вступив до Капернауму й вилікував його сина, хворого на важку недугу. Для здобуття прихильности роздав він дещо гроша вуличній юрбі, щоб вигукувала: “Допоможи йому, Равві, це добрий чоловік! Допоможи йому. Вилікуй йому сина!” Ледве Ісус увійшов до міста, юрба почала ревіти: “Допоможи йому! Допоможи йому”. Зупинився, поглянув на них. Стягнув брови. Промовив, як цей, що приніс скарб тим, які ж домагаються про дрібні центи. — Обов’язково хочете знаків і чуд? Не можете без того повірити? — Люди втихли й повідчиняли уста. Коли б сказав: “Чому цього нелюда називаєте добрим чоловіком?” — або “Ви взяли гроші і тому кричите — мовчіть — це поганин...” Ні, Він зганив їх за те, що хочуть чуда. Наче б не знав, що тільки тому за Ним ходять! Тоді вийшов із юрби батько хворого хлопця і почав благати: — Зійди, Господи, і вилікуй мого сина. Поспіши, бо він уже вмирає. Дорога вділ не важка. А на поворотну дорогу дам Тобі осла, щоб Ти не мусів спинатися вгору. Зійди, Господи...

Учитель йому перервав: — Вертайся домів, твій син живе. — І пішов дальше своїм шляхом, а юрба за Ним. А той дослівно онімів. Хвилину біг за Назареем, бурмотів щось, хотів ловити Його за плаща. Потім спинився, почухався в голову, кликнув на своїх і поволікся домів. На другий день знов був у Кани. Його син поздоровів якраз у тій хвилині, коли Він сказав: “Син твій живе!” Розумієш, Юсте? Він його вилікував — одним словом, на віддалі із Кани до Капернауму. Не вимовляв

заклять, не дотикав хлопця. Сказав от так собі, наче трохи нетерпляче: “Син твій живе”. І в цій хвилині гарячка впала. Хто знає, чи тоді на Офелі не міг також сказати: “живе” — і Рута була би встала. Він не мусів би приходити до моєї хати. Але чи я зумів Йому довірити? Отже надармо пройшов я побіч Нього.

Вчинив Він також інше чудо. Було це в Ахабара. Він проходив цим містечком — бо ж постійно мандрує з міста до міста, наче б не міг висидіти на місці. (Хто зна, чи не мусить так робити, може військо Антипи топче Йому на п’яти?) — коли Йому назустріч вийшов прокажений. Людина в попореній кутоні*) ввійшла до міста! Що ж треба робити у випадку такого порушення закону? Тільки в Галилеї може таке трапитись. Закон каже, що треба покликати людей і камінням прогнати нечистого на пустиню. Але Він підійшов до людини з закритим обличчям, наче б її не бачив. Тоді недужий почав викрикнути: “Равві, уздорови мене! Равві очисти мене! Я був грішний, але вже довго страждаю. Уздорови мене. Коли схочеш, можеш мене очистити...” Здавалось спочатку: Він не чув тих окликів. Але зупинився, почувши останні слова. Змірив зором недужого. Витягнув руку і поклав її на прокаженого. — Так, хочу — сказав. Біла шкіра на долонях нечистого вподібнилася до бронзи, наче б упала на неї тінь. Чоловік підніс руку і гострим рухом здер з голови плахту, що заслонювала йому обличчя. Воно мов вогнем горіло: ранами вижерті місця наповнялися тілом, плями зникали, наче б змивали їх

*) Кутона — одяг.

невидимі руки. “Равві!” крикнув і впав на коліна. Плач, сміх і зойк здавив його, не міг вимовити слова більше. Пророк похилився над ним і сказав: — Иди в мирі. Візьми два горобці, кедрове дерево, кармазинову нитку і галузку ісопу. Йди з тим до священника з Кад. Нехай скаже, що ти очищений. А потім зложи жертву, як велить Тора. Більше не гріши і не розказуй нікому, хто тебе уздоровив...

Знову ця якась недбайливість... Одно слово “хочу” і з чоловіка опадає найжахливіша з недуг. А потім: “не розказуй”. Наче б хотів сказати: це дрібна річ, немає про що говорити. Але що ж супроти цього не є дрібницею? Якщо лікування недуг і страждань є нічим — то в чому міститься основний зміст Його псалмництва? Я вже казав тобі, що слова того Чоловіка отвирають пропасть. Звучать, як звичайні людські слова, але, раз прогомонівши, не втихають. Навпаки: ростуть у звук. Могутніють відгомонам. Так само як Його діла. Уздоровив одну людину — це досить. Але коли уздоровлюється цілий ряд — чин цей уподібнюється до кам'яної лавіни, яка зачинає скочуватись по гірському збіччі. Можна сто разів казати “не розказуй”, але скочуване каміння само кричить.

І врешті третє чудо. Зійшовши на берег озера, до Капернауму, це місто Йому наймиліше від коли прогнано Його з Назарету (зараз тобі про це розкажу!), Пророк подався на шабас до синагоги. Коли шелія*) скінчив псалми і звернувся до приявних, щоби вказали Того, який мав читати пророків, Назарей підніс ру-

*) Урядовець синагоги.

ку. Сміливо виступив на тебуту*). Газан**) подав Йому звиток пророків. Він якраз збирався відчитати перший рядок, коли раптом у юрбі почувся дикий вереск. Це кричав біснுவатий. Диявол має сьогодні владу над багатьма ісповідниками Закону. Деякі досвідчені соферім***) кажуть, що досі не було стільки біснуватих, як тепер. Люди відсувалися від чоловіка, що кидався, рвав на собі одержу, ревів губою повною піни. — Йди геть. Иди! — кричав. — Пощо Ти сюди прийшов? Забирайся! Хочеш нас погубити! Знаю Тебе, знаю хто Ти...

— Мовчи! — сказав Ісус.

Очі біснуватого здеревіли, з уст поплила біла слина разом із великим харчанням.

— Вийди з нього — повелів спокійним голосом.

Чоловік закричав так страшно, що перелякані люди стали втікати з божниці. З ломотом упав на землю, обличчям до долівки. Все його тіло дрижало, пальці дерли кам'яні плити. Кидався щораз помаліше. Вкінці випрямився, мов неживий. Можна було подумати, що не живе. У синагозі настала смертна тишина, люди завмерли в тривожному безрусі. Лежачий несподівано підніс голову. Піднісся на руках і вп'ялив очі в Назарея, що стояв на тебуті зі звитком письм у руці. — Господи — прошепотів голосом чоловіка, що вертається до здоров'я по довгій недузі. Приповз до Нього. Його уста шукали руки Пророка. Юрба вибухнула радістю подиву, захоплення, почести.

*) Піднесення для тих, що читали псалми.

**) Псалмопівець.

***) Учені в Письмі.

Чи доцінюєш, Юсте, міць слова Того Чоловіка? Сказати “хочу” і уздоровити когось, закликати “вийди” і усунути диявола — це пуга, якої ми не бачили. Якщо кожна недуга є диявольським заговором — то біснуватість є недугою недуг. Знаєш мрії наших лікарів, яким здається, що знайдуть вкінці зілля або закляття на всі недуги. Пророк із Назарету відкрив якраз те. Б’є в само ядро справи.

Але, хто знає, може існують різні недуги? Може не кожна є карою? Часто в останньому часі вчитуюсь у книгу Йова. Але за чії провини страждала б Рута? Не за свої — це певне. Отже за мої? Бог мені свідком, що намагаюся служити Йому з усіх сил і завжди я намагався таке робити. Існують напевно кращі й ліпші люди від мене. Але коли я, фарисей, не є досить чистий, то яким же є перший-ліпший амгаарез*) або поганин? Та й чому за мої провини хтось мусів би так важко страждати, коли найдорожчі грішників втішаються якнайкращим здоров’ям?

Вістки про чуда напливають до Єрусалиму широкою течією. Знаєш, хто мені найбільше оповідав про них? Цей Юда з Каріоту, який завів мене тоді до Пророка. Недавно прибув до Єрусалиму. Ширяє по місті. Пронюхує. Хто зна, може Його прислав Ісус прослідити настрої священників супроти Нього, а може Юда сам досі не знає на яку ногу стати: залишитись при Вчителеві, чи повернутися на Безету. Смішний чоловік. Хворий на гроші. Не знаю, що сталося би, коли б якимсь дивним способом стався він власником великого май-

на. Мабуть заплатив би за це життям. Кілька денарів викликає в нього гарячку. На його вилиці виступають тоді червоні рум’янці, а очі починають незвичайно блистити. Юда ненавидить рибалок, що також ходять за Пророком. Має їх за дурнів. Але проти Учителя відчуває страх укупі з подивом. Я згадував тобі про цього мініяйла, як про досить бистру людину. Признався, що на його гадку сила, якою володіє Ісус, переходить Його вміння, як нею користуватися. Каже, що маючи таку могутність, можна зробити багато більше, як оповідати дурним галилейським хлопам про любов ближнього. Але що Пророк повинен робити — цього Юда мабуть не знає. А може і знає, але не хоче виявити переді мною своїх думок. Мені здається, в ньому є ціле море ненависти. Чому, маючи її в серці, він пішов за Пророком милосердних слів і діл — залишитись для мене загадкою. Здається, що він найрадше скерував би силу Вчителя на шлях пімсти. Він ненавидить інших купців, що причинились до руїни його краму, ненавидить садукеев і левітів, що пригнобили його своїм золотом, ненавидить людей сильних, багатих, щасливих. Але водночас ненавидить таких же нуждарів, як він сам. Годі ошукувати себе його надмірною чемністю, — це тільки тактика, яку він негайно відкине, коли буде нагода. Існує в ньому бунт проти всього, бунт враженої, власної гордості. Це смішне,—але іноді мені здається, що цей крамар, якого конкуренти вигризли з його кута на Безеті, має в собі бажання, що безліч разів переростають його малу постать.

Це Юда розказав мені історію, як Ісуса прогнали з Назарету. Кажуть, що Назарет — це

*) Невірний, простак.

місто авантюристів, дармоїдів і обманців. Годі уявити собі, як цей Чоловік, безсумнівний образ чеснот і гідності, прожив там своє дитинство й молодість. Коли б жив серед інших людей, мабуть раніше спостерегли б його подивугідні вмілості. Але в Назареті відкрили Його щодінь, коли про Нього загомоніла вже вся Юдея й Галилея. Прийшов до міста, а вона привітало Його недовірливим шумом. Ніхто не хоче признатися, що не завважив Того, що інші побачили. Назаретяни зібрались у синагозі, а їхні обличчя висловлювали тисячу сумнівів. В одному були згідні: цей тесля, якого братів і сестер мали між собою і якого мати стояла по другім боці перегороди між жінками — мусітиме виступити з незвичайною силою. Перед божницю принесено декілька хворих. Столочені у дверях люди чекали на пророка, що надходив. А Він появився в громаді своїх учнів. Пройшов поміж хворими, мов би їх і не було. Не уздоровив нікого... Ввійшов до божниці. Коли прийшла пора читати пророків, встав із лавки і пішов на підвищення. Оповідаю Тобі, що розказував мені Юда, але мені здається наче б я сам Його бачив, коли спокійно розвиває звиток і голосом сильним, звичним і повним читає стихи. Дійшов до Ісаїї. Пророцтва сина Амоса мабуть найбільш Йому до вподоби своєю милозвучністю й різноманітністю. Прочитав:

— Дух Божий наді мною. Помазав мене, щоб я вістив добру новину вбогим, приносив здоров'я хворим і волю в'язням, отвирав очі сліпим, спускав ласку на страдаючих а всім вістив Вік Відпущення й милосердя...

Спинився і підніс із звитка свої великі очі,

чорні як море під подувом вітру. Як легко зобразити собі рухи Того Чоловіка, якщо ви бачили Його хоч один раз. Коли сказав із силою, що здавалася рвати серцями: “Оце писання здійснилося на ваших очах” — у синагозі мусіла бути приголомшуюча тишина. Люди дивилися широко отвертими очима. Тепер — думали — пора на очікувані чуда і пророк як ніколи проявить свою силу. Слухали Його і спиняли віддих. А Він промовляв із зростаючою силою:

— Сліпі — казав — сліпі і глухі! Надходить весна, а ви не йдете зі зерном у поле, надходять дощі, а ви не збираєте зрілого колосся з нив. Чекаєте на чуда, а не бачите чуда! Оце слова, яких слухаєте сотні років. А що роблять ваші вбогі? Чи не плачуть із голоду й зима? А ваші в'язні — чи не терплять у ланцюгах? А грішники? Грішать більш незнанням як злобою. А Вік Відпущення? Де ж зерно, залишене на полі вбогого? Де святий відпочинок?

Його слова летіли швидко. Назаретяни слухали досить покірно. Навіть кивали головами захоплені красою мови. “Гай, гай, гай — казав цей і той — гляньте, гляньте, як Він говорить. Годі повірити, що це той самий нагар, якого ми бачили, як стругав дошки в своєму варстаті...” Чекали далше, що по словах прийдуть чуда. Але коли крикнув: “Сліпі, далше чекаєте на знак, а знак вам давно вже даний!” — стрепенулись нерадо. Як то, не хоче показати ім чуда? Відчули, що досить їм Його мови. Без жартів! Ми також хочемо щось побачити. Хтось перервав пророкові і крикнув:

— Досить слів. Вчини чудо!

Відізвилися й інші:

— Вчини чудо! Чудо! Вчини чудо! Чуєш? Досить балачок.

Дивився на них холодно... Говорю не до речі! Він ніколи не дивиться холодно. Але іноді буває, коли люди вперто вимагають того, чого Він не хоче або не може дати, тоді його зір стає склистий і непорушний, мов у того, хто насилу стримується від плачу. Глядів на них маючи на думці плач Ісаїї. А люди, тепер уже всі гуртом, щораз голосніше кричали:

— Вчини чудо. Доволі слів. Вчини чудо!

Хто знає, може Його брати кричали також разом з іншими? А Він стояв далше перед ревучою юрбою. Знаючи людей, повинен був зрозуміти, що в такому положенні штукар завжди мусить поступитися. Тут ішлося про добре ім'я Назарету. Вчитель мав же змогу вчинити чудо — а потім казати їм, що вони брехуни, підляки й без серця. Слухали б тоді Його покірно. А Він сказав що думає про них, але чуда не хотів вчинити. Може не міг? Уздоровлюючи каже: “Віра твоя уздоровила тебе”. Мабуть зіслання добра на людину вимагає від обдарованого якоїсь згоди на цей дар, а коли її немає, тоді добро може просто статися лихом? Він був невгнутий. Почали тупати ногами.

— Чуда! Чуда! Хочемо чуда! — ревіли.

Але Він мовчав і не сходив із тебути. Дозволив їм довго галасувати, доки врешті не підніс руки вгору на знак, що хоче говорити. Негайно всі втихомирились. Були певні, що виграли. Очікували, що Він, усміхнувшись уступливо, спитає: “Що ж хочете, щоб я вам учинив?” І кожний мав уже на устах сотку по-

мислів. Кожний назаретянин повинен був мати негайно скриню зі золотом, земля довкруги Назарету повинна б родити вдсятеро щедріше, джерело, до котрого треба мандрувати шмат дороги до підніжжя гори — повинно би перенестися на верх скали, худібка повинна б родитися більш товста й ніколи не хворіти...

Він промовив:

— Домагаєтесь від мене чуда. Кричите: “Чужих лікуєш, покажи ж тепер як лікується своїх. Вістки про тебе прийшли з Капернауму й Кани. Не хочемо бути гіршими від інших. Учини швидко щось далеко більше, як чинив деінде.” Про це вам ідеться — правда? Але я кажу вам: ворогом пророка є його батьківщина, його дім, його родина. Пригадайте собі, що в часі голоду ні одна з ізраїльських удів не заопікувалася пророком Іллею, тільки саме фенікійка з Сарепти. А Єлисей посилав до Йордану на семикратне обмивання не прокажених жидів, а сирійського вождя...

Здається мені, що чую цей крик, що по тих Його словах струснув синагогою. Діткнув глибини їхніх сердець. Юрба затряслася мов ліс, ударений крилом вітру та подалась нагло вперед. Кажуть, що кожний назаретянин це вроджений убійник. Пророк міг кривоаво заплатити за свої відважні слова. Сотні рук ухопили Його. Тягнули Його крізь біжницю та місто при диких криках і свистах. Поза останніми будинками Назарету є стрімка прірва. Туди завели пророка. Коли б там Його вкинули, поломав би собі руки й ноги, а то може й стратив би життя. Але Він, що без опору дозволив тягнути себе аж до того місця, нагло струснув раменами — і напасники повідпадали

як осіннє листя, коли потрясти пнем. Не борюся з ними. Вистачила тінь спротиву, щоб розжерта і труслива галайстра пішла геть. Чудотворець може іноді бути грізним, — а вони вірять, що Він не міг, але не хотів учинити для них чуда. Розгорнув їх мов каламутні води і пройшов їх серединою. Ніхто й не пробував перетяти Йому дорогу. Застигли в безрусі, з викривленими наче пазурі пальчищами й завмерлим криком на отворених устах. Минувши їх — оглянувся. Мав зір, який називаю — “повний холоду”. Мабуть відбивалося в ньому здивування. Знов повернувся. Відходив без поспіху, самотній. (Його учні розбіглися по кущах). Його високі плечі були похилені, наче б двигав якийсь тягар. Ще раз оглянувся. З гори видно було весь Назарет, розсипаний на узбіччі, мов кості в траві. Тут він прожив свої роки, коли ще був дитиною. Сьогодні, коли інші міста відчиняють перед Ним свої ворота, Його рідне місто не хоче Його знати, виганяє Його. Він повинен погорджувати їх безсильною злобою. Але замість гніву — Він розніжнися. Підніс долоні до обличчя, рамена почали Йому дрижати. Можеш собі уявити — Він плакав! Що ж оплакував? Життя з дня на день серед поганих людей? А проте Юда каже, що Він плакав, плакав довго.

Кажуть, що Він часто плаче. Він, такий могутній, плаче на вид, що інші страждають і плачуть. У ньому наче існує двоє людей. Один знає, що вміє уздоровляти, але не спішиться до діла, другий намагається викрасти першому чудотворну силу, щоб творити щось проти правди... Виходить, що правдою є не лікувати і приховати надлюдську силу...

Ісус не вилікував ані одного із хворих назаретян, дарма, що всі були певні, що якраз серед них учинить Він найбільше чудо. Деінде не просили Його про те, а Він уздоровляв, тут же чекали, що уздоровить, — а Він перейшов байдужий. Мабуть не байдужий. Ти вже мабуть помітив, що частенько мушу поправляти свої слова. Але коли наша думка про інших людей буває часто надто проста, наш погляд на Нього є завжди надто спрощений. Замість сказати “пішов байдужий” — я повинен був сказати: “пішов, удаючи байдужість”. Але і це “вдавання” не є правдивим. Він не вдає. Як ніхто інший Він палкий у своїх почуваннях, а водночас, як ніхто, зуміє бути паном своєї волі. Він є такою ж самою людиною, як кожний із нас: мусить їсти, пити, спати, любити, страждати. Немає людської кволости, якої б у ньому не найшов. Але це тільки кволості. Не думаєш, Юсте, що дуже часто утотожнюємо слабкість із гріхом? Уявм собі чесноту наче безкволу дійсність. На ділі ж між людською неміччю а гріхом лежить межа, подібна до границі, що відділює недугу від смерті. Не кожна недуга кінчиться смертю, не кожний хворий засуджений на смерть. Існує якась хвилина перелому. Вона найважливіша. А чеснота не завжди лежить далеко від цього місця. Іноді можна знайти її над самим берегом. Якраз там, де буває важкий порід.

Отже немає тут уже Пророка з Назарету. Він мандрує по Галилеї, проганяє дияволів, вістить свою науку, в якій безупину мовить про любов і прощення. А я залишився з моєю Рудою і з моїм неспокоєм, зродженим із думки, що Він міг її вирятувати — але я Його

про те не просив. Сам не знаю, чому так склалося.

А як би так піти за Ним?

Кілька днів не дає мені спокою думка, що чейже міг би я піти до Галилеї, віднайти Його і благати допомоги. Мабуть не відмовив би мені? Смішно, що можу думати про можливість відмови. Хто ж Він є — а хто я! Вчора сказав я цю думку Юді. Він швидко почав мене намовляти йти до Галилеї. Не знаю, що він сподівається на цьому заробити, але заходиться біля справи дуже пильно.

Але коли я піду — а Він нічого мені не допоможе? Віз котиться вниз із швидкістю блискавки. Ні, Він не може мені відмовити! Стільки добра зробив іншим. Робить це завжди без найменшого зусилля. Отже нехай врятує Руту. Тоді...

Але чому Він uzдоровлює? Він не є лікарем, що в лікуванні бачить своє покликання. Уздоровлює наче проти своєї волі. Наче б давав знак? Який знак? Це не важне! Нехай тільки вилікує Руту. Нехай uzдоровить Руту! Все мое життя залежить від цього uzдоровлення.

ЛИСТ П'ЯТИЙ

Любий Юсте!

Пишу до тебе цього листа з хати достойного Гелі, сина Арама, фарисея з міста Капернаум. Я виконав мій намір та перебуваю в Галилеї. Сиджу перед хатою мого господаря, в тіні сикомори, що розпростерла наді мною свої жилаві рамена, та дивлюся на положене в долині озеро. Сонце мов струм розігрітої живиці ллється зі стрімких гірських узбіч, що сходять просто у воду та сковзуються по її поверхні в напрямі протилежного берега, що підноситься лагідно і мерехтить барвами, як цвітистий килим. Гарно тут. У нас, в Юдеї дні ще холодні й сіра зелень оливок тільки починає показуватися між пожовклими від осінніх дощів домами. Тут тепер просто розкіш — бо ще й досить холоду пливе з засніжених верхів, і дихає теплом море мов лагідно тліюче вогнище. На нерухомій його площині лежать барвисті плями, бо ж усе на ній відбивається: високе і блакитне небо, золоте сонце, зелень підгір'я, білі доми, помаранчеві скелі. Поміж тими плямами, наче хмари на небі, помалу пересуваються трикутники вітрил. Рибалки вертаються з нічної ловлі. Може Він пливе у котрійсь барці...?

Отже я прийшов до Галилеї. Треба було прийти раніше... Але з недугою така справа: її вид відштовхує тебе, ти хотів би відійти як-

найдалше, щоб тільки її не бачити, і водночас щось тримає тебе при хворому, наче б ти був прикований до його постелі. Недуга — це тисячі піднесень і впадків. Нескінчений ряд припливів нової надії і водночас нескінчений ряд відпливів відваги й охоти до боротьби. Нагло, не знаю звідкіля і чому, показуються познаки, що стільки разів приносили поправу. Рута всміхається, їсть, починає вертатися до життя... І знову, не знаю звідкіля і чому, темною хмарою надходять погіршення. Бачу тоді її, як лежить знеохочена, мовчалива, сумна, пригасла — і руки мої тратять решту сили. О, Адонай! Тоді хотів би я втекти на край світу, не бачити цього. Або хоч замкнути очі і забути про все!... Але що з того, що замкну очі? У дитячому віці ти мабуть також боявся білої сімляги,*) що висіла в темному куті кімнати. Ти примикав тоді сильно повіки, накривав голову ліжником. І вже не бачив очима. Але ти не міг спати, знаючи, що все таки вона там є... Те саме діється з недугою Руги... Часто, дуже часто затискаю повіки. Не бачу тоді її сумних очей, збайдужілого руху її худі долоні. Але знаю, знаю, завжди знаю, що вона якраз так дивиться і якраз так, наче б легковажачи мою безрадість, киває до мене рукою...

Я не прийшов до нього скорше... Але бачиш — я відчуваю, яким Він є лікарем. Я бачив багатьох, що веліли платити собі дорого за пусті і премудрі слова. Не знаю, скільки Він жадає. Але думаю, що може домогатися більше

*) Вовняний одяг.

від інших. Уже з тих перших слів, якими Він звернувся до мене... Але про це за хвилину. Напишу тобі все по черзі. Скажу тобі все, що сталося продовж останніх кількох місяців.

Зима минала, а я все ще вагався: йти до Нього, чи не йти? Вкінці дощі перестали падати, почали наближатися свята. Я подумав, що Він напевно прийде до Єрусалиму, отже нема потреби шукати Його в Галилеї. І справді прийшов. Але Його побут був такий короткий, що я довідався про Нього тоді, коли Він уже відійшов. Примандрував із юрбою галилейських прочан і з ними повернувся. Тут, у Юдеї, Він несміливий: мабуть лякається долі Йоана. Довіряє своїм, але людям із святині не хоче входити в дорогу. А проте перед своїм відходом учинив щось, про що безупину говорить ціле місто. Направду — не розумію — що це за Чоловік. Є в ньому обережність а водночас зухвалість, є розсудливість — і в тому ж самому часі нахил до необчислености. Послухай. Знаєш, що в одній з наших овечих саджавок на Безеті стається кожного року в часі свят чудо: вода нагло починає варитися й кипіти і перший хворий, що до неї тоді зуміє вступити, виходить uzдоровлений. Напевно зараз запитаєш мене, чому я не заіс там Руги? Напевно... Але подумай: усі проходи переповнені нуждою й жебраками... Немає недуги, якої б ти там не побачив. Кожний камінь насякнув потом, мочою й ропою. Мухи літають хмарами, пхаються до очей, до носа, до уст. Нещасні, які там лежать, тільки очікують хвилини чуда. Коли вода заворушиться, все кидається до неї, жене, тратуючи себе взаімно. Кожний готов убити того, хто став би

йому на дорозі. Я ж належу до людей, що не вміють пхатися, ні чатувати в поготівлі, щоби перебігти інших. Зрештою не йдеться про їхні кривди. Хочу бути щирий із тобою. Коли б я міг купити доступ до води — я не надумався б над тим довго. Мені здається, що маю більше право до чуда від тих, що там лежать — найгідкіших грішників. Але боротися про місце, про першенство... цього не вмію. Отже тепер починаю переконувати самого себе: хто знає, чи в такій юрбі пощастить мені дістатися впору до води. А тимчасом Рута може напитати собі якоїсь погані від тієї голоти... Чи зумію зберегти її від зустрічі з хворими, яких уже сам вид наповнює жахом? Хто старається про чудо, повинен поставити все на одну карту. Але я не люблю газардувати. Цього роду шлях — не для мене. Волю діяти помалу — зберігаючи поміркування й розсудливість.

Отже Христос пішов до саджавки. Він завжди йде між найгіршу, найбруднішу, найбільш відразливу юрбу. Проходив поміж людьми, що дихали болем, нетерпеливістю та завистю до тих, яким пощастило зайняти кращі місця, ближче води. Зупинився біля чоловіка, який, як кажуть, давно хворіє і довгими роками даремне намагався ввійти у воду. Він часто робить таке: зупиняється при якомусь чоловікові, який і не кликав його, завдає питання, на яке не потребує відповіді... Звернувся до того: "Хочеш бути здоровий?" Хворий, розуміється, почав вистогнувати свої жалі: "Авже ж, хто не хотів би? Стільки років уже лежу... Але що ж? Не встигну... Не маю влади в ногах. Завжди мене випередять... О, це погані люди... Так, так прийдеться мені вмирати. Коли б Ти,

Равві, схотів при мені залишитись і, коли заворушиться вода, швидко мене до неї занести... Але я знаю, що Ти не схочеш... Така вже моя доля." Таке менш-більш плів, як кожний, кому недуга зрослася з життям і прислонила світ. Але Ісус перервав йому. Сказав коротко, наче втомили його нарікання цього чоловіка: "Візьми свою постіль і йди..." І встав хворий, Змісця встав на ноги, закинув на плечі лахи, на яких лежав і пішов. Навіть не подякував Назареєві, який пропав у юрбі, що негайно там зібралась.

А коли обвантажений ішов містом, спинили його згіршені фарисеї й соферім.*) Хіба ж не каже чимало галак,**) що в святий день не годиться носити вантажу? А це була якраз субота! Почали uzдоровленому докоряти, а він виправдувався, що Той, хто його uzдоровив, повелів йому взяти постіль та йти з нею додів. Виходить, що цей Чоловік має більше сили, як розуму. Пощо ж непрошений uzдоровив тамтого і до того в суботу? Не міг зачекати до наступного дня? Та й чи саме тамтой заслужив на uzдоровлення? Непотрібно робить собі ворогів. Тепер і серед наших починають говорити з ненавистю. Авже ж таке згіршення людей показує на недостатчу глузду. Живемо на те, щоб дбати про збереження чистоти — і хто ломить приписи, мусить мати нас за ворогів. Ми, фарисеї, дбаємо, щоб кожне слово і кожне діло впливали виховно на людську юрбу. А Він, хоч в основному творить добро, — гіршить способом творення! Та ко-

*) Учені, книжники.

**) Наука релігійна.

би тільки на цьому скінчилося! Тимчасом під вечір uzдоровлений зустрів Ісуса в святині і почав кричати: “Гляньте, гляньте, це Той, що мене уздоровив! Великий, мудрий Пророк..!” Почувши це, люди збіглися й оточили їх довкруги. Прийшли також фарисеї і знавці Письма. Один із них, Савло з Геврону, сказав за раз до Назаря:

— Уздоровляючи цього чоловіка в суботу — Ти вчинив гріх. А кажучи йому нести в святій день постіль до дому — Ти ще побільшив свій гріх.

Послухай, що Він йому відповів. Як би був почав пояснювати галаки, може спільно і знайшли б якусь формулу, що оправдувала б це діло. Але Він? Голосом спокійним але гострим, як меч, сказав:

— Мій Отець завжди творить і я так творю...

Тепер мабуть зрозумієш, чому всі почули себе ображеними. Ні один із пророків не посмів називати Предвічного своїм батьком! Хто зна, може цей Чоловік голосить науку Пресвятого Адонай. Я признав це йому тоді... Але яка ж це гордість, мати себе за ближчого до Бога від інших людей! Хтось крикнув:

— Ти сказав хулу!

Виглядало, не чув Він цього викрику. Продовжував далі свою думку:

— Син повинен наслідувати в усьому Отця. Отець з любови до Сина показує йому, як сам діє. Отже побачите на ваше диво далеко більші речі... Як Отець воскрешає мертвих, так і Син приверне життя кому схоче. Отець передав усю владу Синові, щоб ви прославля-

ли Його, як і Отця. Хто не прославляє Сина, не прославляє і Отця, що Його післав... Тому слухайте, — голос Його стався вчистим, як завжди, коли виголошує важкі слова, що їх не можна повністю зрозуміти — хто повірить у мої слова — повірить словам Отця і здобуде вічне життя. Вже незабаром — а вмерлі також почують Сина, щоб і вони мали життя. Всю владу Отець передав Синові і Йому передав свій суд, бо Син є Чоловіком. Сам я не можу нічого вчинити. Коли видаю присуд — чиню це силою Того, хто мене післав. І коли свідчу про себе — не я свідчу — але Він, мій Отець, що мене післав, свідчить про мене. Ви хотіли, щоб Йоан сказав вам, хто я. Маю кращого свідка від Йоана, дарма, що Йоан був живим вогнем, великим, палким промінням. Мої діла кажуть вам, що це Отець мене післав...

— Хулить, хулить... — повторяли.

Коли б і я тоді там був, мабуть також сказав би: “хулить”. Чи знаєш, Юсте, Він має себе за найбільшого із пророків, за того, що не своїми словами, але своїм життям уявляє Всевишнього... Савло з Геврону сказав:

— Ми не чули Його слів, що були б свідченням про Тебе.

— Ви не чули? — підніс брови і глядів гостро та водночас приязно. — Вивчайте Письмо — показав на звої, які соферім тримали в руках, — вивчайте Письмо а там знайдете про мене. Але ви не шукаєте, бо не маєте любови Бога... Приходять інші під своїм іменем, що шукають своєї слави — і тих ви слухаєте. А мені, що прийшов в ім'я мого Отця шукати

тільки Його слави, не хочете вірити. Щоб ви хоч Мойсеєві повірили! Він писав про мене і заповідав мене. Але ви і йому не вірите! Як же ж повірите мені? —

По цих твердих, гострих, упевнених, зухвалих словах — нові — наче нотка болю. “Як же ж мені повірите?..” Наші хаберім стояли мовчки й давилися гнівом. По тих словах зненавиділи його остаточно. Я чув пізніше, як ртзказували про цю подію на Великій Раді: ненависть була з їх уст наче сморід з’їдженого часнику. Найбільш були вражені тим висловом, що не вірять Мойсеєві. А я? Я справді не знаю, що про це думати. Признаю: цей Чоловік говорить іноді просто обурливо. А проте ти у своїй мудрості знаєш, що існують два роди правди. Одна є виключною правдою розуму. Приймаємо її або відкидаємо, даємо переконатись або творимо нашу правду проти її напору. Але коли перестаємо думати, коли їмо, засинаємо, провадимо легкі розмови зі своїми, любимо, — тоді та правда нам байдужа. Але є інша правда, якої один розум не сприйме. Мусимо сприйняти її всім нашим життям, бо якщо так її не сприймемо, стається вона в нас бунтом і болем. Хто зна, чи Він не проголошує якраз такої правди — тому Його слова потрясають мене до глибини. Кожне з них є неначе домаганням. І то яким домаганням! Я не ненавиджу Його. Завіщо ж мав би я Його ненавидіти? Іноді мені навіть здається, що було б дуже гарно, коли б існувала така повна і всюди приявна правда, про яку Він говорить. Розумієш мене, Юсте? Може тепер обурюю тебе. Ти колись стільки натрудився, щоб заціпити в моїй душі байдужність

мудрця, для якого вагу має не життя, а правда. А цей Чоловік, коли б Його можна назвати філософом, наче б то голосив іншу науку. Він каже, що важне є життя, тому що правда є в ньому... Щось наче б таким способом... На всякий випадок для нього життя і правда не є окремими поняттями. Для мене — не знаю.

Ранком усі в місті говорили про цю розмову. Сперечалися, бігали шукаючи Ісуса. А Він зник ніччю з Єрусалиму і вже більше там не показався. Свята проминули — отже я зрозумів, що даремне чекаю на Його поворот. Якщо хочу здобути Його силу і знання для рятунку Руги, мушу піти за Ним. Руга виглядає погано, знов не їсть, знов має безмежно сумний погляд..

Я вирушив. І розуміється помандрував берегом Йордану, щоб не стрічати самаритян. У глибині гору*) вже гаряче, дерева й кущі розвиваються на очах. Каламутна, тільки-що по весняних виливах опала вода, виповнює по береги корито ріки. Стрічаєте тут багато людей: прочани все ще вертаються зі свят.

Я зустрів двоє молодих людей, що прийшли з Перії вбхід біля Бетабари. Ми мандрували в однім гуртку і вечором на постої я дізнався, що це учні Йоана, які йдуть від нього з посольством до Ісуса. Це мене дуже зацікавило і я намагався довідатися про його зміст. Але вони не хотіли мені цього сказати, за те розказували мені багато дечого про свого вчителя. Бідний Йоан! Ідучи попри Йордан я мав

*) Долина.

Його перед очима, якраз таким, яким я його бачив тут перед роком. Бідний Йоан! Ще далше карається в льохах Махерону. Продовж довгих років він не знав що значить ховатися перед спекою й дощем у хаті — а тепер сидить замкнений у задушливій і вузькій келії. Його думка мусить гарячитися. Він уже тоді не жив сучасністю, а головокружними візіями. Йоан — це поет, подібний до грека,*) що з нічого вичарував війну про город і виспівав поворот одного з його переможців через велике море. Кажуть, що він був сліпий. Думаю, що так справді було. Тільки людина, що не бачить довкілля, має змогу бачити тамте — таке далеке... Але Йоан бачить. Які ж муки він мусить переживати! Ти, Юсте, напевно розумієш це розірвання людини, що водночас живе у двох світах, з яких один є запереченням другого. Справді ж кожний із нас... Неправда? Кожний із нас має в собі щось, що пов'язує його зі землею за овидом. А водночас мусить жити, жити з дня на день! Я також... Саме тому доля Йоана така мені близька. Розумію спокуси, які він переживає. Тамтой світ є в ньому терням, яке годі усунути. На жаль ніколи не зуміємо так висказати нашу тугу, щоб за одним поривом заглушити свідомість наших слабостей... Знову пригадується мені грецький переказ про того Тантала... Страждати — і не мати змоги дійти до кінця страждань! Наче я сприводу Рути... Але не тільки тому. Коли б вона навіть не вмирала на моїх очах, я був би теж роздертий. Знаєш це почування? Хтось кричить біля тебе. Зразу не

*) Поет Гомер.

звертаєш на це уваги. Потім крик опановує твою думку. Не можеш відірватися, не можеш ні на чому зосередитися. Вкінці не знаєш: хтось інший це кричить, чи це ти сам... Хоч не хоч зачинаєш також кричати. Побачивши те, силою замикаєш уста, напинаєш увагу, знов шукаєш у собі голосу, що добувався раніше. Дарма! Знову крик опановує тебе. А водночас знаєш, що цей приглушений тихий голос є чимось найважливішим у твоєму житті. Ти готов дати все — так бодай тобі здається — щоб його знову почути...

Ті два молодці зі зосередженими й далекими обличчями — вони мов долоні Йоана, розпростерті у простір рухом шукаючого допомоги сліпця. Наші пророки були великими людьми. І Йоан є великий. Але на мою гадку, рятунком пророків перед власною великістю була завжди просувана в майбутне пророча ява. Але горе пророкові, як Йоан, що перекавав, пережив свою місію! Якщо все, на що він чекав, мало висловитись появою Назаря — тоді він не повинен довше жити! Треба нам умирати на дорозі до нашого діла. Краще нам боротися для його сповнення, ніж бачити його здійсненим. А співаки в першу міру повинні вмирати перед своєю піснею... Не вірю, розуміється, в те, що викрикує юрба, наче б то Назарей був Месією. Ні, ні. Але чи ти розумієш, чим був би для співака, який вичарував у своїй душі візію найбільшої перемоги, прихід такого Месії? Месії, гнаного священиками, зненавидженого фарисеями, переслідуваного Антипоєю й римлянами, жебрака, непевного ні дня ні години, Вчителя, якого свої не розуміють...?

Бо ж вони Його не розуміють. Я переконався про те. Я найшов Його в Капернаумі. Мандрує зеленими узгір'ями Галилеї, а за Ним іде незчисленна юрба. Ввійшовши до міста, коли Він десь недалеко навчає, не знайдеш у хатах живої душі. Усі й усе йдуть за ним. Коли Він затримується, юрба оточує Його звідусіль і дивиться на нього вираженими очима. Іноді хтось сміливіший запитається Його про щось. І Він починає говорити. Люди не відривають від нього очей, сідають на траву, готові слухати Його цілими днями. Можна ж Його зрештою слухати... Це також співак, тільки що його пісня незрозуміло дозріла у своєму звучанні. Не має ні однієї зайвої, над міру витягнутої нотки. Знову пригадується мені сліпий грек. Але пісні його — це відкриття пригаслого світла. У Назарета інакше. Краса світу в Його пісні є живою красою. Я чув, як Він говорив: “Гляньте на лілеї в полі”. Його голос ставався тоді м'який, дивно ніжний. Коли вимовляє “лілеї” — хоч би й не видів ти цвіту, відчуваєш його ніжний пах і здається — дотикаєш його платочків. І зараз: “Навіть Соломон у всій своїй королівській величі не одягнений так, як кожна з них...” Чи відчуваєш це порівняння? Інші порівнюватимуть кармазин королівського одягу з пожежею, його блиск із ясністю клейноду... Він бере білу, незамітну квітку. Відкриває красу там, де ми її не бачимо. Йому не треба головокружних порівнянь. Знову прийшло мені до голови, про що я колись тобі писав: Він нікого не силує. Прикликає до себе без крику — півголосом...

А коли йде далше, юрба розступається і творить перед Ним наче тісну вулицю, що не

має кінця. Лежать на ній покотом хворі, каліки, нечисті. Коли надходить, витягають до Нього руки, кричать, кличуть Його. Вся нужда, що існує в галилейській землі, стає рядом перед Ним. Він похиляється над лежачими, іноді дотикає чола і рамена, говорить тихо, серед переходу, завжди одним голосом, наче б цими словами віддалювався від свого діла: “Устань... будь очищений... не хворій більше... хочу, щоб ти був здоровий...”

Якраз у такій хвилині я віднайшов Його. Ішов крізь юрбу, поміж криками хворих, що взивали Його, і гамором, що творили uzдоровлені. Ми затрималися в одному місці, де було менше людей. Наближався до нас, роздаючи поздоровлення наче милостину, яку скромна людина крадькома втискає в руку жебрака. Два учні Йоана вийшли із ряду та заступили Йому дорогу. Зупинився. Юрба негайно почала збігатися, жадна кожного Його слова.

— Чого хочете? — спитав.

— Равві, — сказав один із прибулих, — наш учитель, Йоан, син Захарії, чув у в'язниці про Тебе. Велів нам відшукати Тебе і спитати: Чи Ти є Тим, що мав прийти, чи маємо чекати далше?

В цьому отже містилося те посольство, з яким вони пішли в мандри. Бідний Йоан! Його пісня стихла, а у мрячному льоху підступив до нього сумнів. Чи можна дивуватися йому? Пророки, як Йона, втікали часто від звуку слів. Йоан не втік. Але не може двигнути ваги невдачі... Але може щось інше приховане в цьому питанні?

Врочиста повага, з якою обидва послали ви-

сказали свої слова, звучить дивно. Кожний пророк мусить дати свідоцтво про себе. Тоді до Йоана ми приходили як послы Синедріону, щоб відкрив нам свою місію. Синедріон не вислав нікого до Ісуса... Отже може Йоан зробив те, що треба було вчинити у відношенні до проповідника слів Всевишнього: післав людей, щоб з усією повагою запиталися, хто Він такий?

— Ідїть, — сказав — і перекажіть Йоанові, що бачите: сліпий прозрів, глухий почав чути, хромий уздоровів і кинувся бігати мов олень, німий говорить, прокажений стався чистим, умерлий — воскрес, убогий почув добру новину...

Ці слова звучать просто. Немає в них нічого незрозумілого. Своєю простотою дають найдоцільнішу, невідперту відповідь. Якщо Він також зрозумів питання Йоана як акт визову виявити свою місію, годі було краще відповіді. Його слова переплетені виїмками з Ісаї, на тій луці повній шалених радістю уздоровлених, у юрбі що біжить за Ним, мов за кимось, хто приносить найбільш радісний виклик, його слова мають змогу привертати сили осамітненому серцю. Послы склонились і змішалися з юрбою. Їхні обличчя горіли. Я впевнений, що буде так: підуть до Йоана, повторять йому, що сказав Назарей і змісця прибіжать, щоб стати Його учнями. Як швидко Він здобуває людей!

Відійшли. — А Він стояв даліше. Звернувся до стоячих, що зросли на ще більшу юрбу.

— Хто є Йоан? — спитав, наче б сподівався, що Йому хтонебудь відповість.

Привяні, розуміється, мовчали. Тоді Він продовжував:

— Чи очеретом на пустині, яким колише вітер, чи королівським дворянином, одягненим у м'яку кутону? Чи пророком? Так — і більше ніж пророком!

Зі свободою, якою викликає й освітлює найтемніші пророцькі місця, зачитував із Малахії:

— Посилаю ангела приготувати дорогу перед Тобою. Знайте! Знайте, ніколи не було серед народжених із жінок більшого від Йоана! Чому ви не прийняли його хрещення? Ви погордили допомогою, яку вам післав сам Бог. Бачучи, що Йоан не їсть і не п'є, ви, наче нерозумні діти, викрикували: "Не слухаймо його! В ньому сидить диявол", — а коли бачите, що Син Чоловічий їсть і п'є, знову кличете: "Не слухаймо його!"

Юрба мовчала.

— А проте — закінчив несподівано — Йоан є менший ніж найменший у царстві небеснім...

Отверто і гостро станув в обороні Йоана. Якщо він палко заповідав його як когось важнішого від себе, Ісус говорить про нього сердечно й майже ніжно, але в нічому не змінює їхнього взаємовідношення. Думаю, що так краще для Йоана. Погано було б, коли б думав у своїй в'язниці, що Вчитель не має себе за того, кого він вістив. Тільки одного не можу зрозуміти: чому в тому царстві, про яке Він говорить, Йоан має бути нічим? Наче для побільшення моїх сумнівів Він продовжував:

— Пророки пророкували до Йоана. Він останній... Але ви вбивали пророків, а заперечуєте царство. Кожний хоче силою його пе-

ремогти. Даремне! Швидше небо й земля перестануть існувати, ніж зміниться хоч одно слово в Божих заповідях. Вірите, що Ілія повернеться? Ото ж ви мали Іллю!

Ледве зачне говорити — перед слухачами отвирається цілий світ таємниць: Ілія?

Отже Йоан мав би бути Ілією? Він сам це заперечив. Сказав: Я не є ним... А проте це правда, ні один із пророків не голосив такої близької собі майбутности. Заповідали її на десятки й сотки років раніш. Трагедією й великістю Йоана є почуття недалекої мети... Але якщо після Йоана починається справді зруб чогось нового, тоді це нове мусить хіба мати ймення. Царство Небесне. Таким був би глузд Його таємних слів про Йоана, що він є найменшим. Йоан залишився на другому березі. Але чи ці два береги вже не зійдуться? Що значить той злам часу, про який пророк амгаарезів говорить із такою непохитною певністю? Царство? Постійно не розумію...

Раптом я помітив, що Він глядить на мене. Дивився так, наче б хотів, щоб я відізався, щоб Його про щось запитав. Може мене пізнав? Кажуть, що дитиною питав учених докторів так мудро, що Його питання викликували подив. Тепер також питає. Але ще частіше домагається, щоб Його питали. Стає перед людиною і дивиться, наче б казав: бачиш мене і не питаєш? Чому? Я ж можу відповісти тобі на все... Я піддався Йому. Ковтаючи слину, я запитав:

— Равві, що це є царство? Як до нього дістатись?

— Маєш заповіді — сказав. — Невже ж їх не знаєш? Ти вчений? Знавець закону?

Пізнав мене.

— Знаю — сказав я. — Але... Я хотів сказати: знаю, але не відаю, щоб їх збереження вело до якогось царства... Я сам вірно ісповідую Тору. Дуже дбаю про чистоту. Дбайливо зберігаю все, що велять приписи. Я фарисей... А проте не знаю царства, царства щастя, в якому немає нещастя, болів, розлуки, недуг... Я вистогнав: — Але котра, Равві? Яка заповідь найважніша, щоб знайти твоє царство?

Усміхнувся. Глядів мені в очі добрим, лагідним поглядом, що прошиває наскрізь.

— Найважніша, питаєш? Чи ж не ця: Люби Господа Бога твого усім серцем твоїм і всією душею твоєю і всією мислею твоєю і всією силою твоєю. А друга подібна: Люби ближнього твого, як самого себе...

Я відчув потрясення. Знаєш напевно: свідомість відкриття, що існує нитка, яка спинає тисячі знаних думок і перетворює їх в одно. З місця, мабуть, я зрозумів про що йому йдеться. Немає заборони: — не вбивай, не прелюбодій, не оклеветуй, не кради — яка не була б зайва, якщо б існувала любов. Така любов. Це ясне. Люди є злі, бо не люблять. Коби їх цього навчити! Що з того, що цезар присилає жертви в своєму імені, коли римське військо нас ненавидить? Що з того, що асхарі*) збирають податки на святиню, коли юрба амгаарезів повна злоти й ненависти. Він має правду! Треба людей навчити любови. Коли б їх можна приневолити до цього! Але годі накинати комусь любов... Так, це гарна думка... Але яка сповідна! Не багато буде людей у

*) Податкові урядовці.

Його царстві. Але — думаю — треба признати Йому правду з огляду на добро інших людей.

— Добре кажеш, Равві, — сказав я. — Всевишнього треба любити з усіх сил, а ближнього як самого себе. Це важніше від цілопальної жертви...

Підніс на мене погляд очей, які на мить накрилися повіками. Їхній блиск сплив на мене. Я відчув його, як відчувається ковток гарячого молока в перемерзлому тілі. Сказав помалу, не спускаючи погляду з мене:

— Ти є недалеко від царства...

Чи мала б це бути похвала? У такому випадку не дуже велика. Якщо я, фарисей, є ледве “недалекий”, що ж тоді говорити про всіх тих розгуканих амгаарезів, що супроводять Його? Але це не була похвала. Він сказав це інакше, не так, як кажеється похвалу чоловікові, що розумно виловив справу. Не знаю, але здається мені, що Його слова не дуже в'язалися з моїми. “Ти недалекокий”... Чи тому, що я признав Йому правду? Чи тому?.. Якщо не помиляюся, Він визначав мені місце “недалеко царства” і в тому якраз місці мене бачить, чи хоче бачити...

Пішов даліше, а я за Ним.

І так ходжу вже кілька днів, блукаю по луках, сідаю на траві, щоб слухати Його науки, подивляю Його чуда, які Він творить щодня. Іноді ділюся з Ним їжею. Життя Його просте. Ночі проводить у полі, десь при вогнищі, закутаний у плащ. Коли інші сплять, він встає, відходить на найближче узгір'я і молиться. Ість скромно, що Йому трапиться, що люди принесуть, а часто через влізливість юрби вза-

галі забуває про підсилення. Продовж дня ніколи не буває сам. Завжди оточують Його люди, жадні Його слів і вчинків. Але коли принагідні слухачі міняються, мала жмінка учнів творить його постійне і невідлучне товариство. Відноситься до них як до своїх найближчих приятелів. Але ці учні! Кажуть, що Він сам вибрав їх собі з-поміж народу. Можна би подумати, що був сліпим. Бо що ж це за вибір! Є їх дванадцять. Більшість їх це тутешні рибалки, люди прості, неотесані. Деяких бачив я рік тому над Йорданом. На всякий випадок пригадую собі цього великого здорованя з грубими, мов топором тесаними рибсами і голосом, що дуднить як арабський бубон. Цей любить балакати, перехвалюватись, ставити себе понад інших. Губи йому не замикаються! Але і другі далеко не втікли від нього. Здається, вони дуже горді, що Назарей вибрав їх собі за товариство. Величаються тим і задирають голови перед людьми. Але між собою сваряться, скільки влізе. Кожний думає, що він ліпший від другого. Кожний хотів би бути першим по Вчителеві! Він говорить — вони мовчать, але нехай тільки замовкне або віддалиться на хвилину, — негайно починають свій вереск. Простацькі слова літають тоді в повітрі. Кожний, хто їх почув, а не бачив і не чув Назарея, втік би від цього товариства в переконанні, що має до діла з ватагою п'яниць. За свою віддану приязнь Учителеві очікують у майбутності якоїсь небувалої хвали. Справді — де розум, щоб таку галайстру допустити до приязні зі собою!

Рибалка з дудливим голосом називається Симон, син Йони. Є тут також його брат

Андрій. Дальше два інших брати-рибаки: Яків і Йоан, яких Учитель назвав “синами грому”. Йоан ще юнак, обличчя має гарне як дівчина (здається, що його я також бачив тоді над Йорданом). Але його руки вже знищені від мотузів, а язик твердий, як у тамтих. Є ще Пилип, хлопчина, що робить враження нерозвиненого, постійно чомусь дивується і чимось турбується, але коли Вчитель піде йому назустріч, вибухає наївною радістю: плеще в долоні, кричить, співає. Є Натанайл, родом із Кани, що вважає себе, не знаю чому, мудрішим від інших: от такий сільський мудрагель. Побіч нього Симон, також із Кани, колишній зелот, може навіть сикар,*) а тепер прогнаний із їх гурту, мабуть за малі крадіжки чи подібні речі. Цей також має себе за не знать кого, саме тому, що колись брав участь у нападі на п'яних легіонерів. Є Тома, невеличкий ремісник, також нарваний, а в своїй нарваності без застанови, як Симон: вони обидва безупину скачуть собі до очей. Їх контрастом є Матей, найбільша нужда, яку тільки можна знайти. Ті є амгаарези, а цей ще на добавок є — чи на ділі був — митарем. Служив нечистим, збирав гроші римлянам! Проте і його допустив Назарей до свого грона. Отже ходить за Ним, але на щастя майже не відзивається, тільки тривожно оглядається, чи люди не підіймають уже каміння.

Два наступні — це брати Вчителя. Щоправда не рідні, тільки сини сестри його Матері, чи брата його батька. Яків дещо подібний до Назарєя: високий, із гарним обличчям, заду-

*) Повстанець.

мані очі. Звичайно говорить помалу, не свариться, а мудрствує. Завжди знає, що і як треба було зробити, і він один насмілюється робити завваги своєму великому Братові. Каже: “Ти це зле зробив”, або “це неправильно зроблено”. Ісус, чуючи це, мовчить — і всміхається. Другий із його братів, Юда, нагадує Матєя, є мовчаливий і тихий. Ходить за всіма, нічого не говорить, дивиться тільки на Вчителя очима переляканої кози. Іноді загубиться, та ніхто навіть не помітить, що його немає.

Останній це мій крамар із Каріоту. Він мріє про якусь пімсту, але спритний, досвідчений а навіть дещо вчений у Письмі. З ним легше говорити, як із тамтими. Він погірдливо дивиться на своїх товаришів і каже, що Вчитель вчинив велику дурницю, вибираючи собі таких учнів. На його гадку, це також вина Назарєя, що тим галилейським хлопом перевернулося в голові. Мало того, що Вчитель допустив їх до приятні зі собою, але ще навчив їх уздоровлювати людей і виганяти дияволів! Пишу “навчив”, хоч це напевно неправильне слово. Юда каже, що Він нічого не вчив. Просто сказав: “Уздоровлюйте...” І декілька разів їм пощастило перемогти недугу та вигнати диявола. Що ж це за вигад: таку силу віддавати в такі руки!

Але вони пробували робити це тільки тоді, коли Ісус віддалився на хвилину. При ньому не пробують своїх умілостей. Тільки Він сам уздоровлює, а ті його уздоровлення... Ба, не тільки уздоровлення! Я писав тобі, що Він казав переказати Йоанові: вмерлі воскресають... І справді — кілька днів перед моїм прибуттям

воскресив чоловіка. А було це так: При вході до такої малої галилейської містини, до Наїм, побачив людей, що несли мари а за ними матір хлопця, що помер. Жінка кричала, плакала, рвала волосся на голові, дерла кутону. От, як мати. Щоденно можна бачити такі плачі в Єрусалимі. Правда, я співчуваю з іншими, особливо коли їм умирає дитина. Смерть дитини — це найболючіша річ, про яку не можна спокійно думати і з якою важко погодитися. Ще важче її мабуть зносити, коли чоловік усвідомить собі, що спричинив її своїми гріхами. Таких матерей видно багато, але Він зворушився розпукою якраз тієї матері. Підійшов, доторкнувся мар (ні трохи Його не обходять приписи чистоти!), затримав похід. Сказав коротко, як звичайно: “Хлопче, кажу тобі — встань!” І той сів. Зробився, ясно, вереск, люди кинули мари і мов божевільні почали втікати. Дивно, що це одно воскресіння не спричинило кількох смертних випадків, бо в переполосі могли себе повбивати. Але все скінчилося добре. Мав право сказати висланцям Йоана: “Вмерлий устав із мертвих”. Цікаво, чи воскресив би Він когось іншого, дитину інших батьків, які б Його попросили?

Отже ходжу за Ним — але все ще ні слова не сказав я Йому про мою справу. Слухаю те, що говорить і щораз більш утверджуюсь у переконанні, що коли вчинить Він щось мені, то домагатиметься за те дуже багато. Може не буде домагатися, — а все таки треба буде дати. Думаю — і дозволяю плисти дням.

Тут гарно. Втягаю легеньми пах перших цвітів, але коли хочу ними насолоджуватись, відчуваю мов удар по грудях: “Ти тут — а

там Рута”. Радість гасне, як здмухнений каганець. Корчуся в собі, висисаю з думки весь біль, повторяю за мудрцем: “Суєта над суєтами і все суєта...” Потім біль, жаль і туга сплітаються з несмаком, що не знать звідкіля по-явився. Направду — краще йти за Ним і слухати Його оповідань, наче казок, які співак укладає в ніч повну високих зір і шумливої потоками тиші.

ЛИСТ 6

Любий Юсте!

Хотів ти, щоб я описав тобі короткими словами, в чому міститься наука Галілейця. Не знаю, чи зумію це зробити. Не легке воно завдання. Коли б ти мене спитав, чого хоче Вчитель із Назарету, я міг би відповісти тобі одним словом: усього. Підносиш мабуть у цій хвилині брови, даючи мені таким чином знак, що не розумієш моїх слів. Погоджуюся з тобою, але бачиш — і Його не легко зрозуміти. Правда, яку Він звіщає, у подробицях така проста, що й дитина її зрозуміє. Але в цілості вона здається переходить людський розум. Він говорить легко і прозійно, наче провадить по рівній дорозі. Але нагло ця дорога вривається, і чоловік має враження, що летить у пропасть. А тоді Він каже: подай мені руку, зіприся на мене, повір... і замкни очі.

Недавно прийшли до Нього якісь учні Йоана, що блукають тут наче вівці без пастиря і, коли не приєдналися до Ісуса, говорять проти Нього, наче б зависні були, що Він ходить вільний, а їх учитель даліше ще карається у “чорній в’язниці”. Питали Його: “Чому Твої учні не постять?” Відповів: “Годі постити, коли молодий на весіллію. Але прийдуть дні, коли він відійде, — і тоді будуть плакати й сумувати. Ніхто не лагає старої сімляги новим сукном, ані не вливає молодого вина у старі

боклагів”... Здавалося б, слова без зв’язку. Але вдумайся в них а може зрозумієш, до чого я дійшов: наука, яку Він приніс, не може бути латою на старому. Вона нічого не доповнює, нічому не служить. Творить цілість для себе, — є якраз усім. Хто хоче її прийняти, мусить викинути старий плащ і позбутись старих боклагів. Мусить придбати новий плащ і нові боклагів...

Але Ти хотів знати, на чому полягає Його наука... Два дні тому Він ішов разом із безчисленною юрбою підмиською сіножаттю. Була погідна днина, у всьому подібна до інших тутешніх днів. По небі брила одна-єдина хмаринка наче великий пуховий клапоть. Смарагдове озеро, мінливе, повне життя, лежить у долині. Поза ним, десь на зсірілому овиді, накреслені білими рисками в повітрі, мов відірвані від своєї основи, видніють верхи Антілібану. Юрба йшла гамірливо, наче гірський потік. Раптом усі спинились. Узгір’я обривалось у цьому місці стрімкою стіною голої скали. Назарей швидко проліз покритим травою берегом угору і за хвилину ми мали Його понад собою — білу силветку з перетятим блиском волоссям на тлі блакитного неба. Юрба, що Його знає, догадалася змісця, що Він буде проповідувати, отже люди почали сідати на узбіччі й під виступцями скали. Трава, скелі й каміння, усе щезло накрите людською масою. А Він стояв на горі і спокійно чекав, доки люди не заспокояться. Потім підніс голову до неба і наче хвилину щось тихо, нечутно говорив. Як часто Він молиться! Аж дивно... Коротко, але часто. Це навіть важко назвати молитвою. Кидає просто кілька слів угору і негайно вже поверта-

ється на землю. Тоді також: потряс головою, розложив руки, глянув по людях.

Звичайно зачинає від гаґгади. Розказує якусь притчу: був раз король, був господар, був батько... Люди вслухуються в розповідану історію та в серця їх неспостережено вкрадається зручно прихована істина. Але цим разом зачав інакше. Сказав: — Благословення Всевишнього з тими, що є прості, віруючі, що мають надію і є вбогі духом. Вони отримають небесне царство...

Сказав це з такою повагою, що, здавалося, наче другий Мойсей сходить із Синайської гори й проголошує одержані Заповіді. Зрештою і були вони також наче пункти цісарського закону, якими вичисляється людей, допущених до цісарської ласки. Він казав:

— Благословенство Бога на тихих і покірних. Вони здобудуть землю. Благословенство Бога на вбогих, плачущих і голодних, хворих і ув'язнених. Їхні страждання скінчаться й переміняться в радість... Благословенство Бога на покривджених і тих, яким відмовлено справедливості. Вони отримають Божу справедливість...

Я подвоїв мою увагу. Тепер — подумав я — довідаюся про все. Вчитель говорив ясно, наче читав збірник законів. Але приписи, які виголошував, дивно звучали: не згадували нічого про вину і кару. Зате казали про чесноту й нагороду. Навіть про дві нагороди. Бо хіба ж не дивно це звучить: “Благословенство Бога на скривджених”...? Отже цей, кого стрінула кривда, є вже благословенним?.. А крім цього, наче б у додатку, отримає справедливість. Виходить, що немає в житті більшого добра, як бу-

ти покривдженим. Або ті плачучі! Важко сказати, чому людина плаче. Може стрінула її заслужена кара. Але Він не ділить плачущих на групи. На Його думку кожний, хто плаче, отримує благословенство і плач кожного заміниться в радість. Чи не вважаєш цього надмірним упрощуванням складних справ життя? Але послухай, що Він даліше говорив:

— Благословенство Всевишнього для милосердних. Вони також доступлять милосердя... Благословенство Бога для тих, яких серце не непокоять пристрасті і воно чисте. Вони побачуть великого Саваота... Благословенство Всевишнього для тих, що творять мир, віддають добро за зло, хліб за камінь. Вони назвуться синами Шекінаг.*)

Тепер я вже був певний, що Він оголошує неначе другий декалог — основи своєї науки. Безсумніву — це гарний збір. Але скільки в ньому звичайної наївності! Яку вартість мають ті заохоти, що благословенство Боже є для милосердних і чесних, якщо водночас не оголошується жадних кар на людей самолюбних і злодіїв? Будьмо розумні: світ є повний зла. Поруч невеличкого гурта людей, які вибрали шлях служіння Предвічному, існують тисячі амгаарезів,**) що постійно переступають заповіді й приписи, а з ними безчисленна юрба нечистих поган і ідолопоклонників. Чудова наука повинна бути бережена, як дорогоцінний камінь. Хто її визнає, повинен бути під охороною закону. Мойсей казав: “Хто працює в день шабасу — нехай умре, хто чарує — цього за-

*) Шекінаг, Саваот — імена Бога.

***) Простаки, невірні.

бийте, хто складає жертви богам, — нехай згине, чий віл побив рогами невільника, той має заплатити його власникові тридцять сиклів у сріблі, а вола треба вкаменувати..." У Нього ж добрі люди вкинуті на глибоку воду. Мають блаженства — і це повинно їм вистачити! Але ж вони не зберігають їх перед злом. Бо, подумай, в одному ряді Він ставить добрих і непасливих. "Блаженство Всевишнього з плачучими..." Який дивний погляд. Я знаю, що сльозами можна відпокутувати свою провину й отримати благословенство. Але хто дістав благословенство, не повинен уже плакати. Що ж було б варте благословенство, як би по ньому приходили сльози? До Бога приходиться по добро, так як я прийшов до Галилейця по здоров'я для Рути. Що ж був би варт лікар, який зробив би недугу ще важчою? Він мабуть ставить нарівні чесноти і нещастя. Благословенство Бога, каже, для жебраків, в'язнів, калік, і хворих... Існує тільки одно благословенство для недужого — здоров'я. Якщо хтось не має здоров'я — не отримав благословенства!.. Але я зайшов задалеко. Це не таке просте. Чому ж я не можу отримати благословенства для моєї Рути? Я ж людиною, яка все жертвувала предвічному Адонай. Якщо немає благословенства для мене — хто ж його отримає? Хтось—тільки тому, що є жебраком? Але я даю милостиню, плачу десятину, не жалію жертв. Навіть Йов більше не давав! "Благословенство Всевишнього з тими, що плачуть..." А чи ти думаєш, Юсте, що я не плачу? Наче дитина, наче мала дитина, із здавленим горлом, яким проходить ридання. То я не маю мати права до справедливості? А Рута до здоров'я? За

все моє життя — така недуга! Як би була правда в Його словах, то я вже мав би благословенство. Сто благословенств. А коли б я їх мав, недуга відійшла б. Але не відходить, і вже навіть годі подумати, як би то було, коли б нагло зникнула. Отже що ж? Блудне колесо!

Він має правду: хто хоче прийняти Його науку, мусить одягнутися в зовсім нову сімлягу. Ніякі латки не допоможуть. Навпаки: молоде вино розірве зітлілий боклаг. Треба змінити спосіб думання, спосіб погляду на світ, треба називати розумним те, що здавалося нам шаленим. Не знаю, чому йду за ним, на що чекаю. Цей новий боклаг — це мабуть те саме, що другі народини, про які Він говорив тоді вночі. Але людина не скидає своєї шкіри наче вуж. Людина мусить залишитися собою. Ні погроза, ні визов не змінюють людину до основ. Мені завжди здається, що Він має завеликі вимоги.

Кінчив свою науку:

— "Благословенство Найвищого з терплячими для справедливості. Вони отримують небесне царство... І з усіма вами благословенство — витягнув руки до юрби — коли вас ненавидітимуть, коли вас викинуть із синагог, коли вас очорнять, коли вас будуть переслідувати і вбивати задля мого імені, як переслідували і вбивали пророків. Тоді тіштеся, радійте, і чекайте. І прийде вам нагорода... —

І це все — питаєш? Так. Мені здається, що в цій пісні про благословенства Він зібрав усю свою науку. Кажу: пісні — бо це була пісня, наче один із псалмів. Він проповідує безмежно просто і саме тому Його слова незамітно переходять у гімн... Пісня мабуть не завжди

є штучною мовою, доцільно складеною, для розваги юрби? Ти хотів, щоб описати тобі Його науку. Замість цього я навів тобі Його слова. Чи ти вдоволений? Думаю, що ні. Я також волів би почути інші, більш переконливі і менш фантастичні речі. Коли Його слухаю, здається мені, сонце падає просто на мою голову з жевріючого неба.

Мушу признатися тобі, що іноді постають у мені сумніви, чи все таки Він, як кажуть садукєї, не підважує Закону. Цей старий боклаг — може бути рівнозначний із торою*). Він сам запевнює, що це не Його справа нищити Закон. Ось Його слова:

— Доки існують земля і небо, доти не зміниться ні одна буква в Письмі. Я не прийшов нищити, але сповнити. Хто шанує і зберігає Закон — цей знайде своє місце у царстві небеснім, хоч незаметне й мале... але хто виповнить Закон — цей буде найбільший у царстві...

Коли Він каже “сповнить”—Він має на думці мабуть не звичайне сповнення приписів. Для Нього “сповнити Закон” — це стільки, що знайти в ньому якийсь прихований внутрішній глузд. Бере, наприклад, із Божих таблиць старий наказ: “Не вбивай” і так пояснює: — Хто гнівається на брата, цей уже немов убив його. Хто скаже братові: “Ти дурний” — цього чекає пекло! Або пригадує заповідь: “Не прелюбодій” і зараз додає: — Але я тобі кажу: вистане пожадати чужої жінки — вона вже твоя! Твоя жінка є твоїм тілом. Але коли її покинеш, пам’ятай, що ти будеш причиною, коли вона віддасть тіло другому!

*) Закон Мойсея.

Іноді розкажує про речі, що викликають неспокій. Недавно Він сказав: — Ви чули, що наказував Мойсей: “Якщо хтось ударить другого, за життя — нехай дасть життя, око за око, зуб за зуб, рука за руку, нога за ногу, синяк за синяк...” А я вам кажу: Коли тебе хто вдавить у лице, настав йому ще й друге, коли хтось забирає тобі кутолу, — віддай йому й сімляг, коли тебе хтось силою веде — йди за ним ще далі, коли тебе хтось попросить позики і настає — дай, хоч би ти й знав, що даєш милостиню...

Чи ж це все не надмірні домагання? Але послухай про ще більш хвилюючу річ. Це було якразсьогодні ранком. У юрбі, що Його продавала, були родини тих галилейців, яких римляни повбивали в часі останнього свята жнив. Хтось згадав про ці події і негайно, розуміється, постав плач і ридання. Учитель схвилювався цим криком. Коби то ти побачив, як Він нахилує над людьми свою голову, яка під блиском соняшних променів набирає барви старого, темного золота! Коби ти побачив Його глибокі очі повні ніжного співчуття... Коли Йому хтось розкажує про страждання, Він мабуть Сам більш страждає, ніж оповідаючий... “Мій син...” ридала якась жінка з сухим і порізаним морщинами обличчям, наче потріскана на сонці глина. “Мій чоловік” — казала інша молода, гарно збудована селянка, твердим, безбарвним голосом, яким приглушується жаль. Його уста дрижали. Зідхнув.

— Чи думаєте — спитав нагло людей, що Його оточували, — що її син і її чоловік були більшими грішниками від вас усіх?

Настала тишина повна здивування й непевності.

— Ні — потряс головою — але коли не будете творити покути, всі згинете... — Слова заgrimіли наче придушений крик розпуки. Щоки заціпились міцно під хвилюючою бородою. Але пізніше наче б то нова думка в Ньюму постала. Широко розложив руки, як завжди, коли промовляє до всіх і для всіх. Зачав:

— Чи пам'ятаєте, що написано в книзі Царів: “Не пожадай крові твого брата, не май до нього ненависти, не шукай на ньому пімсти, люби його, як любиш самого себе..?” А я вам кажу...

Голос Його спотужнів наче Йордан у час дощів.

— Любіть ваших ворогів і моліться за тих що вас переслідують і ненавидять. Якої ж нагороди очікуєте, коли любите брата або чоловіка, який вас любить? Погани також так чинять. А ви будьте інші: досконалі, як і Отець ваш небесний досконалий...

Почувши це, в першій хвилині я мав охоту покинути Його негайно і повернутися до Єрусалиму. Який же то глузд волочитися за Чоловіком, якого слова нагадують каміння в устах. “Настав друге лице... люби ворогів...” Люби? Хто ж міг би любити грішника, людину, яка вбиває нас? І що ж можна зробити доброго, коли прийняти таку поставу проти ворогів? Кажу ще раз: на світі є повно зла. Само добро не оборониться. Тільки Він цього не бачить. Він думає, що правда мусить перемогти, якраз тому, що є правдою. Нажаль, правді завжди треба було помагати. І треба було її людям нав'язувати.

Коли б хтось хотів Його слухати, мусів би покинути навчання і тільки так поступати, як

хотів би щоб інші поступали. І треба признати, що якраз так Він поступає. Коли дивлюся на Нього зблизька, знаю й відчуваю, що Він любить мене так само як першого ліпшого амгаареза, араба, римлянина, грека — або я знаю кого ще! Навіть більше. Він любить чужого чоловіка так само, як своїх найближчих: матір, учнів, братів, сестер... Якщо кажу “так само”, то розумію це таким способом, що Він так глибоко любить кожного, що в цій превеликій любові не можуть існувати різниці. Не можу й подумати, щоб Він міг комунебудь дати відмовну відповідь. Люди домагаються від Нього чудес, наче позики, якої, як відомо, вони ніколи не сплатять. А Він усетаки їм її роздає. Роздає, наче б усупереч собі, наче хотів би бути в згоді зі своїми власними словами. Бо ж Він постійно говорить про милосердя і доброту Всевишнього. А всі ці уздоровлення, які Він щодня творить, це наче наявний доказ тої правди. Він уздоровлює хворих наче показуючи, що Адонай не може повестись інакше у відношенні до тих, що мають довір'я до Нього. Він наче б говорив — глянь, який Бог є — я тебе уздоровив, тепер знай, чого можеш сподіватися від Нього! Це знак, що ти повинен мати довір'я до Нього... Але коли б цей знак не був комусь потрібний? Коли б хтось мав довір'я до Всевишнього без свідoctва чуда? Ця думка зродилася в мені сьогодні і починає мене турбувати. Мені здається, що бачу наставлене під ногами сільце. Ти дістав здоров'я на знак, що Господь є милосердним. Коли в це повіриш — що тоді?..

Яким правом Він говорить в імені Предвічного? Це нахабство завжди відпихає мене від

Нього. Не можу стерпіти Його гордості! Кілька днів тому я був із Ним у малому місті Корозаїм, недалеко від Капернауму. Люди вітали Його, як це скрізь буває, приносили Йому хворих, шарпали Його за плащ і торочки у вірі, що доторкнутись Його одіння чи навіть тіні — це значить виздоровіти. Зрештою і це трапляється... Слухали також Його слів, білися в груди, потягали носами і дряпалися в голову як чоловік, що вирішує відмовити собі цього чи того. А коли по якомусь часі ми прийшли до містечка, то першою річчю, яку зустріли, був похід дружбів, що відвівши молоду молодому, повертались тепер — серед пияцьких вигуків — бенкетувати далше в домі її батьків. Він затримався і нагло вибухнув. Ніколи не знаєш, що Він зробить, що скаже, чи всміхнеться до нечистого стада амгаарезів, чи вистрілить нарванним криком. Він, такий спокійний і тихий, а всетаки вміє вибухати. Говорить тоді гострі слова, наче б бич верблюдника свистав Йому над головою. Підніс руку й опустил її з помахом, мов пророк, що кидає клятву.

— Горе тобі, Корозаїме! — закликав. — Коли б Тир і Сидон бачили стільки чудес що ти, вже покутували б у плачі й попелі. Тому кажу тобі: легше буде містам фенікійським ніж тобі в день суду!

У цьому самому пориві повернуся до дороги, якою ми прийшли з Капернауму, з міста, яке Він здається дуже любить і яке тому люди почали назвати його містом. Крикнув:

— А ти Капернауме, чи підносишся до неба? Ні, ні, шеол*) тебе потягає! Ти гірше від

*) Пекло.

Содоми! Кажу тобі: в день суду легше буде людям, серед яких жив Лот, ніж твоїм мешканцям...

Ми зацікавили. Тільки Петро сперся на боки і згори дивився на людей. Сини Заведєя також почали завзято викрикувати: "Правда, правда! Так буде з грішниками. Пристають із поганями! Заслужили на кару! Побачите — спаде на вас вогонь із неба." Я поглянув на обличчя Назарея. Коли вибухнув, був на його обличчі вираз ображеної гідності, наче б то Його Самого образили пияцькі вигуки коро-заїмців. Але нараз змінилося. Блиск очей пригас. Вони нагадували тепер плесо води у глибокій керниці, яка, не відомо, склиться холодом чи пульсує теплом, наче б джерела Каллірое. Гнівний тон голосу раптом змінився. Те, що тепер сказав, звучало наче скарга матері, що кличе непослушну дитину. Звернувшись до своїх учнів: "Ви не знаєте, з якого ви духа..." Потім звернувся до мешканців Корозаїму, що стояли довкруги:

— Прийдіть до мене всі — сказав — усі, що страждаєте, і важко працюєте. Візьміть моє ярмо і несіть його як я — покірно й тихо. Коли так будете поступати — не бракне вам радості. Бо моє ярмо не тягар — але щастя...

Щастя..? Чоловік, що отримав благословення, є щасливий. "Благословенство з тими, що плачуть..." — це наче заповнення: ви щасливі, бо плачете... Чи може бути щасливий хтось, хто плаче? Ні, Юсте, ця філософія не для мене! Я плачу і я не є щасливий. Служу Богові, але це не дає мені щастя. Коли б Рута була здорова... Але ні, мушу бути зовсім щирий. Цей біль — коріниться ще глибше — стріла

зі зломаним вістрям загрузла десь глибоко в нутрі. Що ж Він жертвує? Замість болю, що сам приходить, біль, що на себе беремо самі? Це є слова. Коли мене болить голова, не маю змоги замінити цього болю на біль зуба, хоч би в даній хвилині якраз біль голови дошкуляв якнайбільше. Піст є також завданним собі болем. Але чому ж усі мої пости не можуть заступити страждання Рути?

Благословення Всевишнього з милосердними, творячими мир, плачучими... Він так каже. Годі це заперечити. Він сам є доказом цього. Він є милосердний, коли хилиться над страждаючими і наче над ними розпорошує свою силу. Він творить мир. Все таки в цій неспорядкованій, крикливій, галилейській банді ніхто не б'ється, сварки не такі часті, а коли Він говорить, окружує Його тишина швидких віддихів і сильно б'ючих сердець.

Він також плаче — мусить часто плакати, і хоч цього майже ніколи не дає по собі пізнати, кажуть про це борозни на Його свіжому обличчі. Він убогий і зносить переслідування. Усе, що за Його словами є знаменем благословенства і щастя, є в Ньому. І ми відчуваємо це благословенство. Воно наче авреоля над Його головою, коли стоїть у блиску сонця. Але не думай, що Він є кимсь незвичайним. Насправді це звичайна людина... Але змісця мушу собі заперечити. Так не є. Щось незрозумілого промінює з нього способом невимовним, але незаперечним. Не було людини, яка б говорила так, як Він...

Якщо говорить про таке велике довір'я до Всевишнього, що воно здається хулою, — то чейже сам мусів Йому якраз так довірити. —

Не турбуйтеся — повторяє нераз — про те, що будете їсти або пити або в що одягнетесь. Дивіться на птахів: не збирають зерна на запас і не замучують себе думками про майбутнє. Мають довір'я — тому кожний із тих горобців, що продаються два за аса, є в Божих руках. Не журіться турботами завтрішнього дня. Досить турбот має сьогодні. Шукайте Божого царства, шукайте передусім його витривало, вперто, неуступливо — а все інше також дістанете. Знає ж бо ваш Отець у небі, що без хліба годі людині жити.

Якраз таким є Його життя, наче життя птаха — без турботи про завтра, хоч не без пам'яті про завтра. Коли б це вміти! Але не легка воно справа для таких людей як ми — статися хоч трохи легкодушними. Ми забагато передбачуємо. Вже сьогодні клопочемося тим, що буде. Якщо не буде — не завважуємо навіть цього, зайняті іншими клопотами. Безупину тріпочеться наш неспокій: як поладимо те, що скажемо, як скажемо, як поступимо... Скільки ж разів обіцюємо собі зберегти в надії, що так буде краще, що так буде розсудливіше. Нераз починаю дрижати: що буде, якщо недуга Рути потриває ще рік, чи два... Як страшно себе мучимо!

Але Він цього всього не знає. Хоч тільки всміхається. Його тиха усмішка далеко погідніша від гамірного сміху других. У Його голосі відбиваються часто жаль, смуток, майже розлука. Але ще частіше чуєш у ньому — радість. Годі повірити... А проте вона в ньому існує. Це така дивна радість, що нагадує цюркіт води на дні глибокої скальної пропасти. Можемо його завжди почути, коли нахили-

мось низько і насторожимо слух. Але є хвилини, коли джерело бризкає фонтаною вгору і жевріє в сонці всіма барвами веселки. Якось сказав: — Просіть! Стукайте! Кожний, хто просить — отримає, кожному хто стукає — отворять! Не дістанеш вужа, коли ти просив риби... — Просто кажучи, захоплення було тоді з Його слів. Він мабуть має тільки одну турботу й одну радість. Турботу, що люди можуть бути лукаві, і всеохоплюючу радість, що доброта Всевишнього перевищує людську злобу... Недавно коли ми разом із Ним перешли Капернаум, підійшло до нас сім старців тамошньої синагоги і почали Його благати, щоб вилікував смертельно недужого слугу римського сотника, який мав службу на пограниччі тетрархій Антипа й Пилипа. Кажуть, що цей сотник дуже прихильно ставиться до віруючих, і приступивши до тих, що бояться Бога, допоміг збудувати синагогу в Капернаумі. — Поможі йому, Равві, — казали — це на правду добра людина... — Ведіть! — сказав коротко. Ми пішли обсадженою кипарисами дорогою, берегом моря, до Йорданового устя. Генезарат лежав у сонці — розлога рівня на дні кітловини, а на його поверхні скакали відблиски наче літаючі риби. Стоючи у воді рибалки в своїх коротких кутонах і плахах на голові з трудом тягнули мотуззя джарфи*) на кам'янистий берег. Симон, Йоан, Яків і інші схвилювались, розуміється, на цей вид і почали криком давати рибакам свої поради. Їхні ноги і руки аж дри-

*) Сітка на рибу.

жали на вид цього мотуззя, пливаків а також води, де мішаються холодні і гарячі струї.

Пішли за Учителем, але вся їхня природа залишилась при човнах і сітях. Простаки... Ніколи б не рішилися були покинути все, не зважаючи на накликування і заклики продовж цілого року. Аж одного разу Він промовив до них невідкличним способом. Знаю про цей випадок із слів Йоана, сина Заведєя. Цей хлопець любить часом оповідати. — Було це перед порою дощів — казав — Учитель промовляв до людей, — але щоб не юрбились довкола Нього, всім до нашого човна.

А коли вже сонце ховалося поза Кармель і ті, що слухали, розійшлися, Він сказав до Симона: — Закиньте сіті! — Ми всю ніч були на мор'ю і нічого не зловили. Два дні раніш була буря і риби відплинули на глибину. І тепер ми знали, що нічого не зловимо — хвили дуже сильно били об берег. Але Симон сказав: — Якщо Равві велить, пливімо... — Ми відбили від берега. На поверхні гойдались перші чорні плахти присмерку, коли ми закинули сіті у воду. Потім, як годиться, почали ми стукати киями в дно човна. — Поплавці рухаються, риба прийшла, — сказав Симон. Ми підпливли і вхопили за шнури. Але хоч нас було чотирьох, сіті навіть не задріжали. Мов були прикріплені до дна. — Міцніше! Міцніше хлопці! — крикнув Симон і сам тягнув з усіх сил. Нічого не вийшло. На щастя недалеко плінув човен, що був власністю знамого нам хабурах.*) Ми закликали тих, що

*) Об'єднання (унія) ремісників, рибалок і т. п.

в ньому пливли на допомогу. Вони вхопили з другого боку. Але і тоді ще ми не змогли зразу двигнути сітей. Андрій закликав: — Шнурі рвуться! — Справді рвались нам під пальцями. Симон запершись тягарем усього тіла, намагався переважити опір. Застогнав крізь зуби: — Стратимо сіті... — Це була б жахлива втрата. Ми не мали жадних ощадностей. Ніколи не мали б змоги купити інші. Ми були докраю схвильовані, ті ж у човні також. — Іде! — крикнув нагло Яків. — Іде! — закликав Андрій. — Ще! ще! Міцніш! — керував нами Симон. Тепер сіті йшли справді вгору. Вода поміж нашими човнами почала кипіти. Ми добували зі себе останки сил. Нагло над чорною поверхнею води появилася, наче скала-виступ із моря, білосрібна маса риби. Скільки ж їх було! Чогось подібного, равві, я ніколи не бачив. Самі ми не дотягнули б тієї добичі до берега. Але інші човни поспішили нам із допомогою. Сірий сумерк сповив усе, коли під дном човна задудніло каміння. Учитель стояв на березі. Симон розіпхнув нас. Скочив із човна у воду, великими кроками плигнув на сушу. Я бачив, як кинувся Вчителеві до ніг. Знаєш його, він такий неопанований... Сказав: — Іди від мене, Равві, я тільки грішна людина. — Але Вчитель усміхнувся і діткнув долонею його голови: — Це дрібниця — сказав. Сильно спер обі долоні на раменах Симона. — Але тепер — сказав — будеш ловити людей... — І тоді — кажучи це всміхнувся меланхолійно — ми покинули все... —

Потім ми завернули ліворуч, щоб дійти до мосту на ріці, бо цей сотник має хату в Юлії. На половині дороги побачили ми їздця на

коні, що їхав у наш бік. Побачив нас, затримав коня, сплигнув на землю. Був одягнений у коротку червону вояцьку туніку, мав важкий ремінь з мечем і шкіряні наголінники на литках. У руці держав знак своєї влади: кийок із винного дерева. На його виголеному обличчі видно було повагу. Зупинився на краю дороги. Чекав у випростуваній поставі, доки Назорей не зрівнявся з ним. Тоді швидко зігнув коліно і приклякнув. Мав спущену голову, гуща темного, крученого волосся заслонювала йому обличчя. Ісус зупинився.

— Це той, це якраз сотник, до котрого ми йдемо — підшепнув із-заду газан.*)

Жовнір тимчасом піднісся з колін, але голова його далше була похилена на груди і руки зложені. Сказав твердою грецькою мовою, якою говорять варвари з півночі: — Не трудися, Киріе... Я чув, що ти йдеш і виїхав назустріч, щоб сказати тобі: не гідний я, щоб ти був моїм гостем і говорив зі мною, а щоб я послугував тобі... Знаю — продовжував — вистане, коли скажеш слово, а мій чоловік по здоровію. Ти подібний до трибуна, що наказує жовніреві: йди там і зроби те — і жовнір слухає...

Настала тишина. Сотник, далше схилений, стояв у тіні дерева. Ісус дивився на нього. З дивною проникливістю чорні очі Назорея були вп'ялені в жовніра. Я сказав би з неспокоєм... Здавалось, що чекав на щось у напруженні...

-- Отже йди — сказав нагло — ти повірив і сталося тобі... -- І тепер сотник не підніс голови. Твердим вояцьким рухом зігнув ко-

*) Прислужник у святині.

ліно, припав низько, наче хотів губами дйткнутись рубця сімляги Вчителя. Потім устав. Випростувався. Тільки тоді я побачив його обличчя, ще молоде, сповнене радістю. Цей чоловік прийняв слово за діло. Заколисався на ногах, наче б не знав, що йому робити: бігти до коня, чи щераз упасти на коліна. Швидким рухом підніс руку. Поздоровив Учителя з Назарету по-воляцькому — наче вождя. Поспішним ходом подався до коня, одним скоком опинився на його хребті. Стягнув віжки, аж кінь затанцював на задніх ногах. Завернув його під гору. Щераз обернувся назад і щераз підніс руку. А потім погнав серед сухого тріскоту копит на придорожньому камінні.

Ми стояли і дивилися йому вслід. Коли врешті силуетка коня і їздця розплинулись у далині, Ісус звернувся до нас обличчям. Я казав тобі про Його радість... Ще ніколи не бачив я, щоб так міцно біла. Можна би подумати, що приховане її джерело вибухнуло в серці цього Чоловіка. Легко потряс головою, наче б дивувався чомусь або чомусь не довіряв. Сказав тихо, мабуть тільки до себе: — Я не знайшов тут такої віри...

Потім помалу підніс зір. Я побачив, що дивиться понад наші голови на озеро, подібне до великого начиння, перерізаного срібною струною Йордану, на половомідяні узгір'я Галааду, на мінливі всіма відтінками зелені галилейські узберіжжя.

— Так -- сказав раптом — це кажу вам: прийде багато зі Сходу і Заходу і заберуть Царство...

У Його голосі була радість наче звук овечих дзвіночків у скляному повітрі півдня. Але

смуток покрив її наче мряка, що товаришить першим дощам.

— А сини Царства — докінчив тихо — будуть скинені в преісподню...

Ми стали, не розуміючи про що Він говорить. А Він перейшов поміж нами і почав сходити на дорогу до моря. Ми подалися за ним. Ідучи думав я: можна б думати, що в Ньому є двоє людей: один тішиться приходом чужих, другий плаче, що сини дідизни можуть стратити свою частку. Він хоче всього... Це просвітило мене, мов блискавка вдарила у спокійне дзеркало озера.

Він хоче всього... Така є Його наука, Юсте, про блаженних, що плачуть у щасті, про Царство, де є повно своїх і чужих. Справді не знаю, пощо ходжу за Ним... Пощо і чому?

Але знаєш: слуга цього римського сотника виздоровів у цій самій годині, коли Він сказав: сталося!

ЛИСТ СЬОМИЙ

Дорогий Юсте!

А тепер, признаюся, не знаю, про що Тобі писати. Те, що я побачив, змінило всі мої погляди про Нього. Запевняв я тебе нераз, що це зовсім звичайна людина. Сьогодні мушу сказати: не знаю, хто Він такий — людина, чи якась інша таємнича істота, котра тільки вдає людину...

Коли б я не бачив Його кожного дня, як Він їсть і п'є звичайно, наче кожний із нас, коли б я не побачив як Він одного дня, увійшовши до робітні якогось нагара, піддався покусі пилок, стругів, молотків і сверлів та, раптом, кинувши все почав оброблювати лежачу в куті колоду, ретельно, показуючи за кожним дотиком, що знається на ділі — коли б не сльози, які частенько відкриваю в Його очах, коли б не смуток, що нераз бренть у Його словах — я перестав би мабуть вірити, що Він справді існує... А проте Він є людиною. Його стопи залишають слід на піску і трава вгинається під ними. Коли Він утомлений, видно це по Його обличчі: блідне, наче хтось, що стратив чимало крові. Тоді, буває, зіпреться на якунебудь скалу і — засне. Якраз так саме заснув, коли ми пливли — кам'яним сном утомленого робітника, готового спати настоячки... Але зачекай; розкажу тобі все, як було.

Ходить, навчає й уздоровляє. Рідко перебуваємо довше, ніж одну ніч на тому самому місці. Мандруємо дорогами і стежками Галилеї, не звертаючи уваги, що настав гарячий час. Літо вже в повні. Біля нас усе розцвіло й дозріло. Жнива кінчаться і ось-ось можна буде рвати дактилі. Щораз більша посуха. В містах і присілках чути наклики: "Вода, вода!" Ставки й менші потоки повисихали. Йордан став і миготить срібною струєю на дні гору.*)

Як тільки зачне смеркати над озером чути покрики людей, що тягнуть воду і скрип коліс. Ця буйна рістня, що покриває довколишні узгір'я, тримається при житті тільки безупинною працею галилейських селян. Коли б не стало тієї праці, чорні скелі виглянули б із-під зелені, наче кості кістяка зі спорохнявілого трупа. Біла шапиця Гермону поплила, на тлі неба підноситься сіро зелений верх, маюло вищий від розлогої грані.

Денебудь Він пройде, — зараз там починає навчати. Проповідує в синагогах, але найрадіше промовляє під голим небом. Любить узгір'я зі стрімкими узбіччями, передовсім такі, звідки широкий вид і звідкіля можна взивати далекі міста, гори або моря на свідка своїх слів. Але я помітив одне: в останньому часі змінився спосіб Його вислову. Якщо раніше користувався гагадами — змісця пояснював їх значення. Сьогодні говорить тільки притчами, але майже ніколи не пояснює що мав на думці. Тільки своїм учням, якщо Його не зрозуміли, пояснює річ пізніше.

Це мабуть має відношення до труднощів, з

*) Глибока долина, якою пливе Йордан.

якими зустрівся Він в останньому часі. Юрба, як і давніше, бігає за Ним, слухаючи всього, що Він говорить і захоплюючись чудами. Але Назареї не дармують: по всій країні рознесли вістки, що знеславляють їх земляка. Звернули уваги святині на нього. Щораз частіше серед людей, що слухають Ісуса, видно священників, левітів і соферім. Є там також і фарисеї. Прийшли і до мене спитати що думаю про нового Вчителя. Вони самі намагалися зловити Його на слові або на вчинку. Кілька разів висловився зле про наших хаберім,*) а вони не забули ні одного слова. Про кожне знають у Кедровій Залі. — Чи не помітили ви, равві, — питали мене — що Він не пам'ятає про миття перед їжею і бере хліб нечистими руками? Годі з ним їсти при одному столі! І не шанує також шабасу! Одного дня ми самі бачили в шабас — ще ячмінь стояв у полі, — він ішов зі своїми учнями стежкою поміж збіжжям а вони рвали колоски, терли їх пальцями і їли зерно. Чи ж цього не заборонюють наші міцвот?**) Але коли ми звернули Йому увагу на те, що роблять Його учні, знаєш, равві, що Він сказав? Пригадав, як великий король Давид — нехай Всевишній буде з його духом — узяв із свята святих покладні хліби і їв. Порівняв цих нечистих амгаарезів до великого короля! Та й ще додав: "Тут є хтось більший від свята святих..." Хто? Може Він? Що ж це за хула порівнювати себе до "святая", до якої входить первосвященик одягнутий у свої найсвятіші ри-

*) Фарисеї.

**) Приписи релігійні, бережені в скриньках.

зи! А потім сказав: "Наш Бар*) є паном шабасу..." Але ж це є хула! Кого він називає Сином Чоловічим? Даниїл говорить так про Месію... Але Він, показуючи на себе, каже: "Наш Бар..." Називає себе іменем Того, що має прийти! Це хула! Тільки Всемогучий Бог володіє шабасом. А коли ми сказали Йому, що це Вел Зевуб викидає при Його допомозі опутаних дияволом, крикнув, що ми змії і що не один а сім нечистих духів вселились у нас... Ти, равві, вчений, належиш до Великої Ради, до Синедріону. Твоє імення значить: "переможець" Переможи Його. Згани Його науку в приві брудних амгаарезів. Нехай ним не хваляться. Ти чув, що про нього говорять? Що походить із роду Давида! Хулять! Хулять! Це простий нагар. Ірод спалив книги покоління -- нехай прокляте буде його ім'я і нехай вічно карається у найнижчому пеклі за те, що тепер кожний жебрак має лице називати себе нащадком королівського роду! Ти, равві, запереч Йому. Ти мудрий, ще й який мудрий... Ти знаєш закон. Тобою промовляє голос із неба. Коли ти скажеш — самі небеса замовкнуть. Галакка ж навчає: вчений у законі має більшу гідність від ангела. Повели Йому мовчати. Вже скінчився час пророків! Тепер ви, тільки ви, соферім, говорите в імені Всевишнього. Вели Йому мовчати, равві. —

Їхні очі блистіли з-під насунених на чоло турбанів, довгі темні пальці спліталися гнівно на шнурках таліса. Ненавиділи Його всі — звідкіля б хто не прийшов. Але хотіли, щоб це я виступив проти Нього. Натискали на ме-

*) Син Чоловічий.

не, заманювали мене прелюбими словами. Ах, таке слово діє більше вбивно ніж меч приложений до горла. А проте я думав: якщо піду проти Нього, хто врятує Руту? Я знаю — Він справді хулить і ломить закони. Але є в Ньому щось, що робить мене безсильним проти Нього. Хто знає, може Він мене закликав коли сказав, що я недалекий Царства? Або ж я знаю? Але не можу виступити проти Нього. Сказав я їм, що ще за-рано, що треба ще слухати, що Він говорить. Загуділи: — Досить уже сказав! Скільки хули. Ця банда амгаарезів слухає і ковтає Його слова, наче солодкі фіги. Згани Його, равві, і вели Йому мовчати! Коли їх зведе на манівці, ніхто не схоче слухати наших наук. —

Я переконував їх, що не можу. Мушу побачити більше Його вчинків і почути Його слова. Ми перемовлялися довго в ніч. Коли відходили обиджені, один із них, фарисей із Гіталі, сказав: — Це велике згіршення, що ти слухаєш Його і мовчиш... — Потім я не міг спати до ранку. Може так і є, як він сказав... Але що ж мені робити? Хто його знає, де правда? Якщо б Він тільки доглядав своїх учнів, щоб дбайливо мили руки й шанували шабас — ніхто не міг би Йому нічого закинути. Його наука не має помилок. Чуда, які творить, мабуть свідчать, що Всевишній є з Ним. Чому ж Він такий нерозважний? Чому так ускладнює мою поведінку?

А може з уваги на тих, які Його слухають у нетерплячому вичікуванні, що їм пощастить Його на чомусь приловити, може тому Він тепер говорить гагадами, але їх не пояснює. Одного дня розказував:

— Царство небесне подібне до сівби. Чоловік вийшов сіяти. Але одно зерно впало між будяки, і вони його придусили, друге впало при дорозі, подорожній наступив на нього ногою, інше на камінь — і сонце спалило його, ще інше на неглибоку землю — отже воно швидко випустило парості, але і швидко зів'яло. Але були такі, що впали на добру землю і зародили важке колосся, яке дало господареві більше того, що стратив на іншим, неплідним зерні...

— Царство Небесне — знову казав при іншій нагоді — подібне до зерна, яке хтось посіяв, а воно росло тихо, днем і ніччю, і сівач навіть не оглянувся, коли побачив перед собою дозріле до жнив колосся. І дивувався, бо зерно і земля, дощ і сонце зробили все, а йому залишилися тільки жнива...

Тут над озером люди починають сіяти вдру-ге — і тому всі Його гагади говорять про сівбу. Скриплять колеса керниць, ведра з водою хлюпочуть і посуваються червоними, розритими узбіччями. Він ніколи не говорить про те, чого б Його слухачі не могли побачити або не вміли собі уявити. — Погляньте на лілеї... Сівач вийшов сіяти... — В його притчах нема ні вчених у Законі, ні ангелів, ні чортів, ані голосу з неба. Є тільки звичайні люди, амгаарези, подібні до тих, яких видно на кожному кроці. Але саме так веліли навчати великий Шамай, Абталій, Гілей — наблизити Закон до народу... Отже Він говорить доречі. Але водночас не іншим шляхом, а від Осії до пророків, від пророків до вчених, до Шамаї, пізніш до Гілеї перейшла наука про вмивання і стала святістю від Закону, бо ж ми цей

обов'язок добровільно взяли на наші плечі для прослави імени Текінах... Чому ж у Нього ця суперечність? Коли б Він схотів бути іншим, коли б тільки схотів зрозуміти... Бо ж із Ним годі так поступати, як поступається з першим-ліпшим мудрагелем, що зводить людей на манівці пустою балачкою, незгідною з навчанням учених.

Незчисленна юрба ходить за Ним, наче б то не був час праці на полі. Тисячі людей! Від раннього світанку до пізньої ночі йдуть скрізь за Ним. Чекають на кожне Його слово і кладуть перед ним своїх хворих. Видно по Ньому, що це вже втомило Його. Але ніколи нікому не скаже: ні. Його учні намагались недавно відігнати людей, щоб мав хоч хвилину спокійну на відпочинок і їжу. Але Він, побачивши, що не хотіли дозволити прийти до нього громаді матерів, які принесли своїх дітей по Його благословення, гостро їх зганив. Сказав: — Чому забираєте дітей від мене — Царство Боже належить до них... — (Знову: Він і Царство — це одне...). А проте Він виглядає щораз більше втомлений. Як тільки має хвилину спокою, спирає голову на руку і шукає відпочинку. В такій хвилині почув я вчора, як Він сказав до Симона: — Приготуй човен, ввечері виплинемо на море. — Я зрозумів, що Він хоче втекти від тих поклонників, що замучують Його. Але мене напав страх, що коли від'їде, не легко знайду Його пізніше. А я — чи повіриш — ані не просив Його досі про здоров'я для Рути, ані навіть не пробував із Ним розмовляти... Ця юрба така докучлива... Я мусів би пхатися разом із хворими, амгаарезами, з митарями й повіями

— бо всяке шумовиння видно в юрбі, що Його оточує. Треба було б у їхній прияві розказати свою справу... Крім цього я й досі не знаю, як до Нього звернутись... Але коли я почув, що Він хоче відплинути на східній берег озера, вирішив попросити Його, щоб узяв мене зі собою. На пустому березі Декаполю легше буде, думав я, спокійно з Ним поговорити. Я підійшов і сказав: Равві, Ти мабуть хочеш відплинути на той берег. Дозволь мені поїхати з Тобою і твоїми учнями!..

Підніс сперту на долоні голову і поглянув на мене. Спека й надмірна праця вчинили, що Його лиця запалися і на ціле Його обличчя наче б розпростерлася фіолетна занавіса. Чорні очі під темною хвилею волосся — яке Він має чудове обличчя. Ніжні жилки б'ють на Його скронях, мережі морщин у кутиках очей збігаються і розбігаються... Не носить філактерій*) ні на чолі, ні на рамени. Таліс накладає тільки тоді, коли входить до синагоги. Коли б не нашивки — сісі — на Його плащі, можна б подумати, що це гоїм... Вп'ялив у мене свій утомлений зір. Він завжди так дивиться на людину, наче б видів у ній все, навіть те, чого ми самі не знаємо.

— Якщо хочеш — сказав — пливи... Але затям: лиси мають свої нори, птиці мають гнізда, тільки Син Чоловічий не має хати, де б міг замкнутися...

Я подякував Йому і хотів відійти, коли якраз надійшов один із Його учнів, Тома, якого звать також Близнюком, простоволосий, із

*) Слова псалму на малих шматочках папіруса, прив'язані до чола і руки.

піском на голові. Зупинившись перед Учителем він зачав голосно плакати. Виявилось, що дістав вістку про смерть свого батька.

— Равві — ридав — мушу віддати останню прислугу тому, що мене зродив. Не поплину з Тобою, а піду зайнятися похоронами і стипою...

— Пливи з нами — сказав як звичайно, спокійно і більш благально як приневолююче, а проте неуступливо. — Нехай грабарі займуться померлим...

І знову — що маю думати про Його слова? Заповідь Божа каже: шануй батьків. Стільки приписів існує про обов'язки сина у відношенні до батька. Хто ж має похоронити батька, якщо не син? А Він велить: залишити це грабарям! Ще в одному відкидає науку соферім. І чим пізніш оправдати Його поведінку?

Над вечір ми зійшлися на поберіжжі. Симон і Андрій приготували в міжчасі човен, зіпхнули його у воду, піднесли вітрило. Вся дванадцятка мала плисти з Учителем. Не бракло серед них Томи. Мав тепер причесане і олійком намащене волосся. Всміхався. Не виявляв у нічому жалоби. Який же великий вплив мають його слова на цих амгаарезів! У слід за Назареєм зійшлась на березі велика людська юрба. Дивувалися, що Вчитель відпливає. — Але повернешся, Вчителю, правда, повернешся? — падали неспокійні питання. Відповідав рухом голови. Був мабуть такий утомлений, що важко було йому говорити. Хитався на ногах.

Я вже раніше помітив, що Симон, Андрій і сини Заведея набоці гостро про щось перемовляються. Долітали до мене слова: — Але у

"Великій скрині" гуділо... Учитель сказав, що сьогодні ми повинні поплисти... попереди Його... Він усе знає... А якщо...? — Я відчув у душі неспокій. "Велика скриня"... таку назву мають скелі поміж галилейською Ветсаїдою і Капернаумом, де, як кажуть тутешні рибалки, чути гук хвиль Великого моря, коли надходить буря із заходу. Із деяким неспокоєм поглянув я на небо. Виглядало на певну погоду. Але мабуть не тільки учні чули пересторогу, бо в юрбі тут і там прогомоніло: — Не пливи сьогодні, Равві, кажуть, що "Велика скриня" гуде. Може бути буря... — Він мабуть не звертав уваги на ці слова. В одній хвилині виплигнув із людської юрби начальник тутешньої божниці, Яїр, син Геділаха, якраз цей самий, що намовляв Учителя уздоровити слугу римського сотника. Розпростер руки під талісом та сказав:

— Краще не плини сьогодні, Равві. Кажуть, що буде буря. Сонце заходить червоно...

Здається останнім зусиллям Він перемиг утому, щоб відповісти:

— Вмієте, дивлячись на небо, пізнавати погоду. Чому ж не потрапите спостерегти часу, що надійшов?...

Симон і Йоан подали Йому руки і при їх допомозі Він перейшов вузькою дошкою до човна. На переді судна підстелено Йому плаща і підложено подушку. Іще західній вітер не віяв, наче спізнився, отже рибалки вхопили за весла. Я байдуже ввійшов до човна. Думка про грозючу бурю відібрала мені охоту до їзди. Я навіть вагався хвилину, чи не залишитись мені. Певен був, що і на обличчях Його учнів проявився неспокій. Але подумав, що для Руті я таки повинен поплисти. Зрештою ніхто

вже не говорив про бурю. Мовчки відбили ми від берега. Сонце обсіпало багрянцем верхів'я галилейських гір і визолотило східній берег, до котрого ми їхали. Люди на березі махали до нас руками і голосно бажали щасливої до роги. Але Назарей наче б не чув того. Як тільки опинився в човні, важко впав на подушку. Замкнув очі. Я й не оглянувся, як Його віддих став рівним віддихом сплячої людини.

Я глядів неспокійно щохвилини на небо, на якому, як тільки сонце зайшло за узгір'ями, почали запалюватись тут і там перші зорі. Ми відпливали щораз далше від галилейського берега, що мов зливався в одно з гладкою поверхнею води. Перед нами горіли безупину верхів'я гір, але їх рожевий блиск із кожною хвилиною тратив на силі. Весла спокійно занурювались у воду. Вітру і далше не було, вітрила опали непорушно. Мій неспокій почав дещо пригасати. Мабуть не буде бурі — думав я — лякали нас тільки. Хотіли затримати Вчителя... Не розуміюсь на морі, і тому мариво дужання з хвилями здавалося мені чимсь жахливим. Але спокій повністю не повернув. Трепетне вичікування загналося під шкіру мов скалка. Поки видно було берег, його близькість додавала відваги: я знав, що завжди можна буде туди втекти, навіть коли б зірвалася буря. Але вкінці сонце зайшло і все покрила темнота, тільки дещо прояснена відблиском зірок. Ми не бачили берега, не бачили нічого і пливли наче накриті шатром кедару. Я навіть не був певний, чи пливемо ми. Виглядало, вода скам'яніла й ув'язнила нас на середині озера. З трудом міг я доглянути сільветку Вчителя. Лежав зігнутий на задній лавці. Частина учнів

веслувала, інші дрімали, поспиравшися на себе. Ніхто не говорив, плюскіт води був єдиним звуком, що полошив тишину.

Неспокій знову почав рости. Я не міг спати, як інші. Думка родила передбачування. А якщо буде буря — я ставив собі питання — чи зуміємо втекти перед нею? Чи рибалки, що тривожились самою її можливістю, зуміють боротися з нею? Я намагався скерувати увагу в інший бік, почав думати про Руту. Але це були чорні думки, подібні до ночі довкола нас, важкі й душні. Коли вертаюся пам'яттю до Руту, не стає мені віддиху... О Адонай, що вона робить? Зразу здається мені, що вона в цій хвилині лежить з отвертими і вп'яленими в темін очима, на чолі піт, спалені вуста — і не відзивається, щоб не збудити кого своєю жахливою жалістю. Як вона прагне здоров'я, якого ми в собі навіть спостерегти не вміємо! О, Руту... Здавалось мені, що говорю до неї і вуста зараз викривились і голос заломавсь у ридання. Але вона мовчала... Що вона думає, безупину прислухуючись до безжалісного ритму недуги, яка пережирає її тіло? Чому так дуже мовчить і так часто не відповідає на наші слова. Руту... Я нічого не зробив для неї. Усе, що я вчинив, це велике ніщо... Звідкіля ця недуга? Чому впала якраз на неї? О Адонай... Єліфаз мав правду кажучи, що навіть небо не є досить чисте перед Тобою, і зорі, і янголи... Але не зважаючи на це, мушу розмовитись з Тобою. Мусиш мені сказати, чому вона так страждає? За які гріхи? Чиї? Наче Йов буду надіятись на Тебе хоч би Ти мав мене всіляко досвідчати... Хочу надіятись... Хочу. О, Адонай... Якщо Він уздоровлює Твоїм іме-

нем, чому сам не обіцяв мені повернути їй здоров'я? Інші не просять — а дістають. Я же браю мовчанкою. Чи Він не бачить цього?

Ти мабуть ніколи не чув, як несподівано серед тихої ночі налітає західній вітер на Галілейське море. Ти б сказав: небачений, величезний кулак вирвався зі сумерку й ударив у наш човен. Затріщав, вітрило змістя розпростерлося зі страшним гуком. Пірвало нас і винесло на верх хвилі а пізніше кинуло з величезної висоти в чорну, розревілу глибінь. Тишина відлетіла мов перелякана пташина, залишаючи місце тисячі звуків. Чорна скам'яніла поверхня води ожила. Перемінилась у суміш білої піни. Ми знову полетіли вгору і знову нас погребано в ямі без дна. Гаркітлива коса піни перекотилась понад нашими головами, занурюючи нас у воду. Я бачив, як сини Йони кинулись до вітрила. Хотіли його придушити. Але воно вирвалося з їх рук мов жива істота. Щераз могутня стіна води піднесла нас угору — а пізніше під ногами зробилась пуста, в яку ми летіли, здавалось без кінця. Учні хитаючись і вимахуючи руками боролися з вітрилом. Вкінці придушили його і придавили оглушливий лопіт полотна, порваного на шматки. Але гук моря тривав даліше, в усьому подібний до оглушливої музики. Хвилі били твердо, наче камінці, що вискакують з води. Ми відчували крізь дошки, як кидаються наче зацьковане стадо вовків. Удари валилися на нас з усіх боків. Ми мали враження, що обертаємось мов людина, яку звідусіль б'ють батогами. Раптом із теміні, з-під чуба човна вирвався стовп води і звалився на нас. Захлопотіло під нашими ногами. Ми стояли по кістки

у воді, причіплені до буртів і лавок, перемочені, оглушені й роздерті свистом вітру, що притолочував нам віддих у глибину грудей. Друга хвиля перелетіла крізь правий облавок. Водночас невидима сила втиснула нас, здавалося, на саме дно озера. Вода переливалася, доходила до половини литок. Я усвідомив собі, що хтось біля мене говорить перелякано шепотом. Але це був крик. Це мабуть Симон верещав: "Виливайте воду!" Тримаючись лавки одною рукою я присів і простягнув другу руку до дна човна. Вода переливалася з облавка на облавок. Безрадий, я намагався черпати її долонею. Але якраз у цій хвилині винесло нас на гору і вергло долів. Я притулився нервово до мокрих дощок. Хвиля звалилася наче розбита в куски колюмна. Я був мокрий і знівечений. Знову почув біля себе людський голос, якого звук утікав за вітром: "Виливайте воду, воду! Тонемо!" Саме в цій хвилині човен підскочив, наче б хвилі метнули його на вбитий у воді стовп. Лавка вихопилася мені з руки. Я сів на дні човна, просто у воді. Відрухово глянув угору. Розшаліла піна була мов сніг на розгойданих верхів'ях гір. Але вище, на блимучому крайчику неба зорі горіли спокійно, як дивляться очі сліпця, байдужі до всього, що діється перед ними.

Я намагався повстати. Хтось перескочив через мене. Щераз дійшов до мене голос, який вітер то приглушував, то знову дозволяв йому гриміти всією силою існуючої в ньому розпукки:

— Вчителю! Вчителю!

Саме тоді пригадав я собі Його. Ще перед хвилиною був він у човні, спав... Я намагався

знову повстати. Новий струм води залляв мене цілого. Причіплений до облак я піднісся на коліна. Вітер звів з моєї голови мокрий турбан, смалив моє обличчя. Вода заливала нас з усіх сторін. Якийсь довгань зупинився біля мене. Мабуть Симон. Далеко на стерні, не зважаючи на жах темряви, побачив я білу постать, у зігнутій як і раніше поставі. Цього чоловіка не збудила буря! Спав у човні, що тонув, спав наче на ліжку в затишній хатині.

— Учителю! — рвався захриплий голос Симона. — Учителю! Гинемо! Учите... — кричали також інші. Кричав увесь човен повний загублених у вітряниці й темряві людей. Я почав теж кричати: — Учителю!

Підкинуло нас угору. Я вп'явив долоню в тверді рамена рибалки, щоб знову не впасти. На дні човна було так багато води, що важко було втриматись на ногах. Я вп'явив зір у темряву, де силуетка Сплячого жахала своєю непорушністю. Але врешті Він здригнувся і прибрав постать велетня. Мабуть пробудився. І мабуть онімів на вид цього жахливого безголов'я. Раптом понад рев моря я почув Його голос, безмежно спокійний, утомлений, мов болючий.

— Де ваша віра? Чому не вірите мені?

Вірити... Щось запекло мене в грудях, наче б там була рана завдана ножем. Як відгомін пісні, що спізнено до нас прилітає, нагадалися мені слова Йова, якими молився ще до початку бурі: "Що б там не сталося, я буду поводити на Тебе..." Як він безмежно вповає, — усвідомив я собі — і якої безмежної надії домагається! Ця буря наче роздирала світ до глибини. Увесь світ, не тільки той, що оточував нас.

Струнка біла силуета несподівано виросла переді мною. Він устав. Я почув, що Він говорить, але тепер промовляв Він інакше як раніш: не втомленим, сумним голосом даремне ззиваючого Вчителя. Тепер це був грім серед громів, громовиця проти гуку вітру і моря... Сказав це, навіть не крикнув. Але цей звичайний, а повний наказу голос дійшов до зір і до дна моря. Почався загубленим у хаосі звуком бурі, закінчився покликом у ніч, тиху мов сама тишина. Все те, що було: змаг вітру, води і темряви змісця перестав бути, наче б ніколи не існував... Розумієш? Перед хвилиною хвилі заливали нам зорі і змивали небо. Свист вітру вірвався як зірвана струна... над нами знову було розлоге небо, а зорі як і раніше падали в море та лягали безпечно на його легко поморщеної поверхні. Якщо б ми не були перемочені, виснажені, побиті вітром, повні глибокої напруги, коли б не було в човні води, — ми могли б подумати, що вся ця буря—то був тільки сон.

Він знов ізсунувся на лавку, скулився, зняковів. Може знову заснув? Симон сказав півголосом, щоб ми виливали воду. Роблючи це, ми дивилися на Нього. В часі бурі ми забули про Нього. Тепер, при всякій роботі, наші думки були з Ним. Голови наші були замалі зрозуміти, що Він по тім, що сталося, може знову спати, як згонена дитина, може впасти в безсилля сну, що є провісником смерті...

Але це ще не все, Юсте! Ранком ми наблизились до берега. Перед нами видніло стрімке узбережжя. Можна було до нього причалити тільки в одному місці — там, де вода підмила скалу і потрощила її на румовище великого й

гострого каміння. Учитель збудився і, не кажучи ні слова, показав рукою місце причалу Симонові, що, наче вірний собака, не спускав з Нього очей. Обережно, міряючи веслом дно, ми вплинули поміж каміння. Вода хлюпотіла тут, але море Ним упокорене було таке спокійне, що без остраху ми покинули човен і подалися на кам'яний берег. Із-під чорних каменюк добувалася трава й безліч червоних цвітів. Румовище творило щербину в високому, майже недоступному березі, а вело лагідними ступнями на узгір'я, покриті буйною рослинністю й деревами. Недалеко побачили ми місто. — Це Гераза — сказав Яків, що знав найкраще тутешнє побережжя. Величезне стадо свиней паслося в тіні розлогих дубів. Воно було під доглядом кількох хлопчаків напів нагих, ледве прикритих чорною шкурою. Приглядалися нам цікаво. Раптом один із них гукнув у наш бік, наче хотів нас перестерегти, та підніс руку. Ми повернулись у вказаному напрямі. Водночас почули дикий і пронизливий рев.

Щось бігло в наш бік. У першій хвилині годі було пізнати: людина чи звірина? Превелика постать, нага, але покрита кудлами, болотом і засохлою кров'ю. На рукаві однієї руки звисав кусень порваного ланцюга. Ми зрозуміли, що перед нами божевільний. А він тимчасом не переставав кричати нелюдським голосом. Зупинивши зір на пастухах я побачив, що кожний із них хапає важку довбеньку. Їх собаки почали пронизливо брехати. Божевільний був мабуть небезпечним. Мав відчинені уста і наче звірюка кланцав рідкими, гостро закінченими зубами. Його п'ястуки стиснуті,

мов велетенські молоти. На грудях і раменах нещасного я побачив ще криваві рани. Симон підбіг кілька кроків і зверещав: "Учитель" — і обидва з Томою завернули, щоб Його заслонити. Інші також зупинились. Тимчасом божевільний допав Ісуса, що стояв без руху, зовсім спокійно. Але хворий не кинувся на Нього. Впав усім тілом на землю й почав ревіти, а в цьому реві чути було водночас плач і сміх. Важко вдарив головою об камінь аж кров обризькала йому чоло. Обидвома руками рвав траву і викидав її поза себе. Із широко відкритих уст летіла слина густими, білими пасмами. Нагло я усвідомив собі, що в реві божевільного є такі слова:

— Геть! Геть! Іди звідсіля, Ісусе, — верещав. — Геть! Іди Його сину! Яке Тобі діло до нас! Твій час ще не надійшов! Геть, геть!

Я задрижав. У серце божевільного мусів вселитися диявол. Ще ніколи, кажу тобі, не був я так близько біля опанованого чортом. Знаю науки: знаю, чим заворожувати Замаїла, батька Каїна, а чим зродженого в кровомістві Асмода. Але я був такий схвилюваний, що пам'ять про це пригасла. Чоловік ревів, дер нігтями землю, всім тілом бив об каміння, блював кров'ю й піною. Одно мені тільки пригадалося: мабуть так саме кидався отець брехні перед тронем Всевишнього, коли мусів признатися, що не переміг Йова... Я дрижав.

Раптом Він сказав:

— Залиши цього чоловіка.

Як завжди — спокійно й рішуче. Так само сказав уночі до бурі: "Успокойся". Не було в Його словах схвилювання, не було піднесеного голосу. Просто наказ, якого не можна не сповнити.

Лежучий завив ще голосніше, ніж раніш. Хрипливо кричав (коли Він тільки говорить — біснுவаті завжди верещать до Нього):

— Чому? Чому? Чому ж Ти нас мучиш? Ми не боїмося Тебе! — раптом запіяв. — Нас багато!

— Як називаєшся? — запитав.

— Безліч! Чуєш? Безліч! Замало дня, щоб вичислити наші імена. Ми тут усі. Цілий леґіон!

— Отже всі: залишіть його!

— Ой — закричав чоловік наче в тортурях. Уп'ялив зуби в рам'я і вирвав з нього кусень м'яса. На дні вереску чути було щораз виразніше його ридання.

Защемів. — Иди! Залиши нас! Чого хочеш від нас? Чому нас мучиш? — Одним скоком чоловік підірвався, викинув ноги вперед, сів. На його чорному обличчі, на скривавлених губах появилася усмішка стривоженого прохання. — Куди ж підемо? — спитав. — Ти знаєш, як там є...

Корч переляку викривив йому губи.

— Дозволь нам залишитись... Тут — чорним пальцем показав на доми Герази — вони нас хочуть. Тебе там не очікують... Дозволь... поділімся! Ти там, ми тут. Ми давали тобі весь світ. Ти не хотів — але береш... Вони Тебе не хочуть, правду Тобі кажу. Ці стада свиней дорожчі їм за Тебе...

— Саме тому пускаю вас у ці стада. Йдіть!

Чоловік упав назад і добру хвилину лежав у дрижаках. Щось наче вітер, зірвалось біля нас і в пошумі свисту, рвучи наші перемочені плащі, полетіло в простір. Ми почули крик пастухів і зойкіт собак, що втікали пі-

дбавши під себе хвости. Свині вже не рили землі. Бігали довкруги, пищали дико і підносили рила вгору. І за хвилину—несподівано, цілим стадом, наче чорна лявіна болота, погнались лукою в море. Тупіт тисячів ратиць розлягся мов відгомін далекої громовиці. Перші ряди свиней допали прірви і, не зменшуючи бігу, кинулись у воду. За ними бігли наступні. Не було сили їх зупинити. Всі до останньої вибігали понад скальний берег і нездарно вимахуючи короткими ногами летіли в воду, що замикалася над ними мов накрива. Ані одна не випливла наверх. Море безслідно пожерло величезне стадо.

Тоді Вчитель указав на розпростерту безжиття людину та сказав:

— Займіться ним.

Сам подався помалу до великого каменя. Сів на ньому й закрив обличчя долонями. Молвився чи плакав? Не спускаючи ока з Нього, ми почали заходитись біля недужого. Він опритомнів. Слухав нас наче дитина. Одягнувся в подерту кутону, яку найшов у недалекій ямі. Обмив лице і руки з крові. Я спостеріг, що він з острахом дивиться на своє порване тіло. Не говорив нічого, тільки дивився з-під лоба. Пізніше, коли ми пішли до Вчителя, щоб поспідати з Ним, він також наблизився. Вп'ялив у Нього свої очі, сповнені подиву, остраху і вдячності. Мовчав і тепер. Його дике, звіроподібне обличчя набрало людських прикмет. У міжчасі Ісус розділив хліб і рибу, що ми привезли. Кивнув також на біснуватого. Він не прийшов змісця по свою частину. Мабуть не міг повірити, що ця їжа для нього. Вкінці прилякнув і нездарно витягнув долоні, а Вчитель

поклав на них хліб. Ковтав його помалу, наче б цілував передтим кожний шматочок. Не підвівся, тільки присів на п'ятах і, як раніш хліб, так тепер ловив слова, що їх Учитель говорив. А Він казав:

— Ви налякалися бурі? Невже думаете, що вас покликано тільки на погідні жнива? Ні, кажу вам: більші бурі придуть і Сина Чоловічого заберуть від вас. Але не лякайся, малее стадо, Отець ваш обіцяв вам дати царство. І коли я Духом Божим виганяю дияволів, то значить, що воно вже надійшло. Вже стоїть на порозі... Не лякайтеся: що б там не сталося, я з вами. Не відречуся нікого, хто не відречеться мене! І хоч би втратив життя — здобуде такий життя...

Ми слухали так уважно цих подивугідних і несподіваних слів, що й не помітили, як із міста наближалась до нас велика юрба людей. Ішли з криком, та коли підійшли ближче — втихомирились. Я помітив, що дивляться на нас з острахом. Напереді йшли старі сивобороді люди, в довгих одягах. Це були, очевидно, погани. Їхніми поводарями були пастухи, одягнені в чорні шкури. Показували на нас, на луку, по якій перед годиною бігали свині, на море, що замкнулось над вепрами. Люди зупинилися кілька кроків перед нами. Мабуть боялися наблизитись. Один із старців висунувся дещо вперед і, поклонившись низько, сказав по грецьки до Вчителя:

— Благаємо Тебе, Кіріє, що знівечив наші стада, йди собі геть від нас. Ти мабуть є могутнім чарівником, коли зумів обласкавити цього божевільного. Не хочемо Тебе зневажати... Але відплинь... просимо в Тебе цього. Ба-

чимо по одязі, що Ти жид. Отже вертайся до своїх. Ти натворив нам шкоди, хоч ми Тебе нічим не образили. Благаємо Тебе — відплинь, Пішло на марне велике багатство наше. Можна було б улаштувати не один пир... Але ми не відказуємо на Тебе, Кіріє. Тільки покинь нас. Ти надто великий, щоб мешкати в нашому місті. До того ви, жиди, не хочете нашої гостини і наша їжа для вас — нечиста. — Відплинь — схилився покірно.

— Відплинь, просимо — повторила за ним юрба. Люди почали низько кланятися. Я думав, що Він їм відповість. Але Вчитель встав і без слова подався на побережжя. Ми йшли за Ним. Юрба залишилась, утворила півколо та слідкувала за нашими рухами. Ми дійшли до човна, що колисалося легко на зеленкуватій воді. Вчитель вступив до нього перший, потім ми почерзі займали місця. Коли ми вже сиділи всі, я помітив, що на камені при човні стоїть чоловік, звільнений від нечистої сили. Непевно поставив стопу на облавку і благально глянув на Назарея. Вперше від хвилини звільнення від ворогів він сказав тихо:

— Візьми і мене, Кіріє...

Але Ісус потряс головою (ніколи не знати, що Він зробить).

— Залишися тут — сказав. — Вертайся до мів і розкажи всім про Боже милосердя. Всім розкажи... — повторив твердо.

Я писав Тобі — досі Він завжди велів: Не кажіть нікому. А цьому сказав: Дай знати всім. Чоловік подався назад. Мав сумні очі й покірне обличчя. Симон відштовхнув веслом човен і ми впливли з-поміж скель.

**

На третю годину ми повернулися до Капернауму. Ще човен не добився берега, а вже зійшлася юрба звідусіль, привітати Вчителя. Вітали Його піднесеними руками й радісними вигуками. Поміж очікуючими на березі я побачив Яіра.

Він знову вчинив зворушливу річ. Але про це напишу тобі мабуть у наступному листі. Мушу хоч якнебудь упорядкувати мої думки і вирішити... Хто Він насправді такий, Юсте? Хто є цей Чоловік, що успокоює бурю, виганяє цілі легіони чортів і втомлений спить серед вихру і бурі?

ЛИСТ ВОСЬМИЙ

Любий Юсте!

Я розстався з Ним зовсім несподівано. Вертаюся до Єрусалиму, вертаюся з почуттям, що не вияснив справи, хто цей Чоловік, чого Він поправді навчає, чого хоче від мене. За те взяв я на свої плечі тяжкий вантаж...

Кілька днів по повероті з Герази, вдосвітку, ми — себто Вчитель, Його учні і я, зупинилися на цьому самому узгір'ї, звідкіля Він недавно проголосив свої блаженства. Роса, подібна до краплин молока, що витекло з дірявого горшка, покривала траву. Збіччя узгір'я роздирає глибокий рівчак, що ділить верх на два горби. Тією щілиною, наче трикутним вікном, видно дзеркало Генезаретського озера, що нагадує велетенську арену римського цирку. В цю пору лежала перед нами столочена й густа маса сірожовтої мряки, що її сонце надармо намагалось пробити. Ми провели ніч поміж скелями, як це зрештою часто трапляється в мандрах у Його товаристві. Я спав погано, будився кілька разів. Нераз підносив голову понад вогкістю насякнутий плащ, та завжди бачив, що місце Вчителя було пусте. Ще вчором пішов на верх узгір'я — і молився там до ранку. Коли ми пробудившись, з трудом добувалися з наших плащів, Він ізгори кликнув на нас:

— Прийдіть сюди — хочу вам щось сказати! Ми подалися до Нього. Учні, як це звичайно

буває, почали переганятися. Йоан має найдовші ноги, отже перший добіг до Вчителя, перегнавши Симона, що цим завжди хвилюється. Тільки ми обидва, я і Юда, не брали участі в цих дитячих перегонах. Він чекав на нас на узгір'ю. Мабуть був нетерпеливий, наче б дуже хотів поділитися з нами своїми думками. Стоючи на березі пропасти, що в цьому місці досить стрімко обривається в долину, Він ніжно поклав долоні на раменах Йоана й Симона. Сказав:

— Слухайте, діти, хочу, щоб ви розійшлися по Галилейській землі, і проповідували людям, що вже надійшов час і кожний повинен творити покаяння...

Замовк і дивився, наче б хотів дізнатися, яке враження викликали на них ці несподівані слова. Але вони уникали Його погляду, тільки з-під лоба гляділи на себе, а їх обличчя були повні здивування, недовір'я й неспокою. Я розумів джерело їх непевності. Ці амгаарези почувуються добре тільки в гурті. Кожний із них — навіть такий мудрагель як Натанайл — у відокремленні тратить резон і стається боягузом. Ледве Він це сказав їм, а вже з їх самопевності, хвальби і наївних мрій про "царювання в царстві Вчителя" нічого не залишилося.

Симон почухався в спину своєю великою лабою.

— А Ти, Вчителю...? — спитав. — Не підеш з нами?

Він усміхнувся погідно і потряс головою. Нагадував людину, що все передбачила і тепер спокійно чекає на закиди, щоб на кожний дати добру відповідь.

— Ні, підете самі, по двох...

Знову стояли мовчки, вкинені просто зі сну в стан запаморочення.

— Коли, Вчителю? — спитав хтось.

— Зараз, — відповів лагідно, але рішуче.

Почали штовхати себе й порозуміватися поглядами. Мабуть думали, що Вчитель по цілонічній молитві говорить недоречі. А сонячна рівновага, якою промовляв, просто їх приголомшувала. Питали очима один одного: "А якої ви гадки про те?" Яків "Малий" (так звать його для відрізнення від сина Заведея) надув легковажно губи. Вигадка "Брата" йому видимо не подобалася. Потер ніс верхком долоні і вже готовився щось сказати, коли якраз у цю пору вирвався Пилип. Цей завжди вискочить із чимось, коли інші забувають язика в губі. Закручуючи на палець своє кучеряве над вухом волосся, Пилип бовкнув:

— Найперше треба б зайти денебудь до міста та купити харчів на дорогу. Та й ніхто з нас не має порядних сандалів... — Глянув гордо по товаришах, наче б відкрив джерело на пустині. — У таких подертих — підніс ногу — далеко не зайдеш...

— Не маємо ні аса* — докинув Юда. Наче для підкреслення правдивості своїх слів відчинив торбу і показав її пuste дно. Це якраз йому Вчитель повелів тримати в руках цю дрібку гроша, яку люди жертвують на їх громаду.

Покрутили головами і піднесли запитний зір на Вчителя. Але Він усміхався дальше, мов дитина заворожена своїми вигадками.

*) Найдрібніший гріш.

— Не треба вам нічого — сказав піднесено.
— Ані грошей, ані харчів, ані навіть торби. Ідьте у подертих сандалах і в тому, що маєте на собі. Нехай кожний із вас виломить собі кий із дерева і нехай не шукає мандрівної палиці. Ідьте так, як стоїте, не оглядаючись на вабезпеку. Оце там — зробив крок до пропасти, аж каміння з-під Його стіп покотилось долів, і витягнув руку; мряка в долині порвалася, а крізь сірі сутінки було видно море, що переливалося плахтами піни, і розкинені на Його межі сотні людських осень — там — казав — чекають вас жнива. Йдьте на роботу. Не відвідуйте поган і Самар'ян, а шукайте овець, що відбилися від ізраїльського стада. Кажіть їм: надійшов час. А на знак: уздоровлюйте хворих, намазуючи їх оливою, очищуйте прокажених і виганяйте бісів. Приймайте, що вам дадуть, наче робітник, що не свариться про плату, самі ж не домагайтеся нічого. Даром ви отримали від мене — даром давайте другим...

Не докінчив і глянув на них допитливо. Але вони дальше дивилися на себе непорушно. Його слова замість заохоти, принесли їм іще більш страху. Це інша справа уздоровлювати або братися виганяти біса, коли недалечко був Учитель, завжди готовий допомогти, а зовсім інша річ відійти далеко з дорученою силою. У тишині, що настала, пролунав пронизливий голос Якова:

— Посилаєш нас до овець... але де є вівці, там є і вовки.

— Правду кажеш — признав.

А голос Його і в дальшому звучав радісно.

— Посилаю вас як овець поміж вовків... Му-

сите серед них мати довір'я голуба і хитрість лиса...

— Але коли вівця повірить вовкові, вовк не пожалує вівці — замітив Симон.

— Мертва вівця не боїться вовка — сказав, звертаючись до великого рибалки. — Ви також бійтеся тільки того, хто і по смерті матиме владу над вами. Що ж із того, що тіло мертве? Що ж із того, що поведуть вас на суд? Так — усе те промине... — сказав нагло зовсім інакше. Зрив радости, яким зустрів нас, пригас. Тепер дивився не на нас, але десь у простір, висилуючи прижмурені очі: можна би подумати, що видить далеко-далеко дальше ніж сірі гори по другому боці моря. Його блискучий зір замрячився, наче б діткнув його платочок мряки, що підносилася з озера й розпливалася у проміннях сонця. Збираючи дальше свої думки з далеких світів Він казав: — Я прийшов принести мир. Але мої слова викликають війну. Вони поділять родину: брати будуть проти братів, жінка проти чоловіка. Для них брат видасть брата, син батька... Я приніс любов. Але ради неї вас зненавидять... Мене зненавиділи, отже і ви не очікуйте чогось іншого... Така доля учнів. Будуть вас гонити, як і мене, будете ховатись і ніколи не знайдете спокійного місця. Це вам кажу: ще вас не зловлять, а вже мусите двигати на плечах хрест ваших прочуттів, сумнівів і переляку...

Перестав говорити, але далі дивився в простір. Його уста легенько дрижали. Але мабуть був це такий день, що і найменший клаптик мряки мусів поступитися превеликій переможній силі сонця. Зір Його повернувся зі своїх

далеких доріг до малої групки людей іще більш переляканих Його словами. Знов усмінувся радісно.

— А пам'ятайте про те, що я вам сказав цього ранку по бурі: Я є з вами. Хто втратить життя для мене — здобуде його, хто нестиме свій хрест мене ради, — віднайде мене. А хто вас прийме у вашій мандрівці — мене прийме і зі мною Того, хто післав мене. Благословіть кожного, хто буде вас слухати. Ідіть, ідіть уже. За місяць зійдемося знову на цім узгір'ю. Чекатиму на вас. Ідіть швидко — збіжжя вже споволіло і чекає вашого серпа. Не можете дозволити, щоб висипалось на землю.

Останній раз глянули на себе. В тишині по ранку чути було їх приспішені віддихи. Мряка над озером повністю розійшлась, повітря стало прозірне й неначе зі скла. Долиною котилися білі хвилі, наче вода вилита на блакитну поливану плиту. Недалека горяч допивала останній слід вогкості на травах і плащах. Торкнувши себе ліктями, почали вони збиратися парами, по двох. Симон кивнув на Йоана: "Ходи зі мною". (Гадаю, побоювався, щоб Йоан не залишався з Учителем). Мій Юда — я помітив — вибрав собі товариша Симона Зилота. Два маломови Юда і Матей, колишній митар — станули побіч себе. Але ні одна двійка не мала охоти бути першою. Відкладали рішення і споглядали одні на одних. Хтось у цій невеличкій громадці зітхнув, наче втягав повітря раніше заки йти в воду. "Треба йти, не зволікати. Незабаром буде спека..." — почув я голос Пилипа. Його завжди цікавить не "що", але "як". Але і він не виривався першим. Кожний удавав мов би був чимось

зайнятий. Підтягав кутону, стягав ремінці на сандалах та з-під ока слідив, що роблять інші. Ніколи мабуть не були б рушили, коли б Учитель не сказав:

— Ідіть, діти, вже йдіть. Час на вас. Шалом алейхем...*)

— Алейхем шалом — відповіли. Їхне згущене стадо заколисалось над прірвою, наче великий камінь, підмитий водою, що, заки відірветься від свого місця, колишеться довший час. Перші рушили — подумай собі — Юда "брат" Господній і Матей. Пісок зашарудів під їх ногами. А тепер вже й інші не зволікали. Пара за парою хилилася в поклоні перед Учителем і зникала поза виступом скали. По короткій хвилині на узгір'ї залишились тільки ми вдвох: Він і я. Під нами в глибині долини чути було слова йдучих і стукіт палиць об каміння. Ми не бачили їх довший час, а коли врешті знову нам показалися, були вже тільки шнуром білих плям, що рухалися стежкою, крізь середину зеленої луки. Вчитель слідкував за ними зором. Я глядів на Нього збоку: на Його обличчі появилася вислів зворушення й ніжності. Я писав тобі колись: Він так милує, наче б у Його любові не було різниць... Можна би подумати, що громада амгаарезів ближча Йому ніж найлюбіші діти батькові, що вони для Нього не як ті, що їх зродив, але наче б їх сотворив, як Всемогучий, коли взяв чоловіка з землі долонею глини, а потім живим випустив зі своєї руки...

*) Мир вам — звичайне поздоровлення на Сході.

Перестав дивитися за ними тільки тоді, як зникли серед кущів. Підніс зір угору й мабуть шептав до неба свою коротку молитву. Оце хвилина, подумав я, на яку чекаю віддавна. Ми були тільки вдвох, далеко від людей, у долині перед нами розстелилось озеро а над нами жахливо велике небо. Я усвідомив собі: або тепер, або вже ніколи... Я збирав слова. Признаюсь, що по тім усім, що я бачив в останньому часі, я не вмю вже говорити до Нього так, як раніше. Маю завжди в ухах рев бурі, яку Він утихомирив, і вереск юрби, що прогомнів, коли жінка Яіра вибігла перед дім із криком... Про це я ще не встиг тобі написати. Але стільки новин тут стається щодня! Він воскресив дитину рош-гекенесет-а.*) Люди казали Йому, коли йшов до дому Яіра: "Нема там чого йти, Равві. Шкода твого труду. Вже вмерла... Ти ж чуєш, плачки почали свої голосіння..." Але Він не дав себе зупинити. Ішов далі і кивав головою: — Помиляється, вона спить... — Ішов навіть без поспіху. Подорозі зупинився, бо якась жінка діткнула ці-ці**) Його плаща і без Його волі була уздоровлена... Про це також можна би багато говорити. А потім пішов до дому, де чути було діймаючий звук дудок. Забрав зі собою тільки Йоана, Симона і Якова. Я залишився в гурті перед хатою. Це тривало коротко. Голосіння і верески раптом утихомирились. Настала тиша і серед неї загримів пронизливо жіночий крик. Дружина Яіра вибігла

*) Рош гекенесет — голова синагоги.

**) Ці-ці — законом приписані п'ять стрічок на одежі.

перед двері, мала сльози на подряпаному обличчі й усміх на устах. Говорила швидко задиханим і порваним голосом: — Ожила! Сказав: "пробудися..." і відчинила очі. Їсть і сміється. — Як швидко вибігла — так само й повернулась домів.

Крик захоплення потряс юрбою.

Мені здається, що найкраще є мовчати в Його прияві. Але я знав, що коли відійду від Нього мовчки, вже ніде не знайду порятунку для Руті... Отже, загикуючись, я почав:

— Я, Равві...

Знову глянув на мене тим самим поглядом, у яким можна вчитати здивування: Чому мене не питаєш? Він приневолює чоловіка виявити найбільш приховану думку, якої той сам собі ще глибоко не усвідомив...

— Чи хочеш чоگونهбудь від мене? — спитав.

Я загикнувся. Все повинно було статися в цій хвилині. Його викличний зір влгшив моє завдання. А проте — я залишився собою. Я не згадав ні словечком про Руту. Чим більш прихованої думки Він домагається від мене, тим важче її висловити.

— Равві — вчитель я тільки, — що маю робити, щоб дійти до царства?.. Це життя, про яке Ти згадав... Життя другий раз... Пам'ятаєш?

Дав мені знак очима, що знає, про що питаю.

— Ти ж знаєш — сказав — чого домагається Закон і які є заповіді, принесені Мойсеєм.

— Знаю... — притакнув я.

— І знаєш також, що є найбільшою заповіддю... Отже про що ще питаєш?

Я розклав безрадно руки.

— Цих заповідей — слова дубіли мені в устах, я викидав їх із себе, кожне окремо, наче б виплював каміння — я ніколи не переставав сповняти. Від молодих років завжди хотів я бути в Божому Домі, завжди любувався в пишноті Його храму... Я служив Йому з усіх сил, понад усе...

— А проте... — допоміг мені.

— Так — сказав я — а проте чогось мені недостає!

— І не знаєш чого?

— Ні — відповів я дуже тихо. І відчув, як б'ється моє серце.

Мовчав хвилину, наче б надумувався. Пільні коники почали свої пісні в розігрітій траві.

— Отже скажу тобі — почув я врешті. — Ти маєш забагато турбот, клопотів, неспокою й остраху... Віддай мені їх, віддай мені це все, Никодиме, сину Никодима, і прийди наслідувати мене...

— Якке ж я віддам Тобі мої турботи, Равві? — запитав я. Мій голос нагло почав дрижати й велике зворушення навістило мене, бо я відчув, що Він торкнувся рани мого серця.

— Віддай мені всі — повторив лагідно. Не пояснював мені своїх слів. Я боявся, що скаже мені так само, як тоді: — Ти вчений, знаєш Письмо, ти повинен знати...

Що з того, що я вчений? Не знаю, не знаю, не знаю. Несміливо підніс я зір на Нього. Але вид Його обличчя підбадьорив мене: була на ньому така сама сердечність, якою прощав учнів, що відходили. Я признався:

— Равві, Ти знаєш, що не розумію Тебе...

Не скартав мене, не висміяв. Почав говорити ласкаво:

— Хочу, щоб ти віддав мені все, що тебе в'яже... Хочу, щоб ти зняв із плечей свій хрест турбот і страху та взяв мій. Обміняймося хрестами, Никодиме?

Я відчув тінь несмаку. Яке ж воно те порівняння? Хрест є знаряддям гидкої кари, то неприємно і згадувати про нього. Тільки найбільш нужденна міська голота любить огляданням таких видовищ. На щастя, Пилат обіцяв недавно, що стосуватиме цю відразливу кару тільки у відношенні до злочинців без чести й віри...

— Навіщо, Равві, говорити про хрест? — спротивився я. — Це ганебна смерть... Чи слова Твої мають таке значення, що Ти хотів би, щоб хтонебудь ішов за Тобою у важкій спробі?

Наче гомін відбитий у гірському проваллі повторив мої останні слова:

— Так, я хотів би, щоби хтось був зі мною у важкій спробі...

Я завагався. Думки й почування змагались за першенство. Прийшло мені до голови, що Він мабуть відчув загальну неохоту, яку викликає Його особа серед фарисеїв. Може чекає на мою допомогу? Водночас я усвідомив собі: обіцяти йому допомогу — це велика легкодушність. Хіба ж я знаю, що Він ще вчинить чи скаже? Не люблю легкодушности... Я підніс обережно очі: Його зір зневолює людей. Чи розумієш, Юсте, чим є відкриття, що цей Чоловік любить мене? Коли ми були хлопцями, тоді світ наче підіймався до зір. Але скільки ж більше радости відчуває людина,

якщо їй пощастить знайти любов на межі зрілого людського віку... Хлопець шукає любови, але не знає її. Людина, що переступила таємничий поріг сороківки знає, що така добича варта. І саме тому більш аніж колинебудь домагається любови другої людини... Коби ти знав, як Він дивиться!.. Юрбу можна купити чужими, але здобути її можна тільки таким чином. У цьому мусить міститися тайна прив'язання амгаарезів. Навіть вони відчували це своєю грубою шкурою. Чи можна сказати комусь, хто жертвує нам таку любов, що не хочемо Йому чогось обіцяти? Я м'якосердий і частенько трапляється мені жаліти неодної обіцянки. Може жалітиму й теперішньої. Не знати, чого ще домагатиметься цей Чоловік. Він хоче так багато! Сказав: Дай мені свої турботи і свій страх... Усі? Це значить також турботу про Руту? Але ж це неможлива річ, щоб Він, що вгадує людські думки, не знав про цю недугу? Хоче взяти все від мене... Але що ж Він мені дасть у заміну, також якесь "усе"? Назвав це хрестом... Гидке порівняння! Я був у літах, коли хлопець перестав бути дитиною дома й переходить на науку до майстра, коли жовніри Капонія оточили Сефоріс рядом хрестів... Це було останнє велике божевілля... Яка ж це відразлива річ... Добре пише Письмо: Проклятий, кого повісили на хресті. Знаєш, Юсте, на правду, я не знав, яку Йому дати відповідь. Він безупину дивився на мене і мені здавалося, що Його прояснене обличчя знову зайшло мрякою. Але цей смуток не притьмив Його любови. Мабуть її ще більше підкреслив (якщо це можливе!), бо ніщо не є більшою любов'ю, як любов зроджена всупе-

річ почуванням жалю! Так даліше я не міг противитися. Я сказав:

— Якщо хочеш, Равві... якщо тільки хочеш — нехай буде...

Але в цій хвилині огорнув мене страх, жахливий, діймаючий, болючий страх. Писав я тобі про цю пастку... Я мав враження, наче б станув на неї. Він обдаровує всіх, кого хоче поконати. Але чи подарує тому, хто обіцяв Йому вірність? Руту, о, Руту...! Я глянув на Нього і мій переляк збільшився. З очей Його вп'ялених у мене, з любих очей як сама любов, здавалося мені: читаю присуд... О Адонай! Я зрозумів, що вже не можу просити Його як Яір, що навіть не можу пробувати викрасти Його силу, як ця кровотечива жінка. Я віддав Руту за цей погляд! Адонай! Адонай! Адонай! Яір спас доньку... Жінка з Наїм здобула сина... А я? Тенета, які я прочував, зашморгнулись... Нема повороття... Адонай, милосердя...

Є ніч, коли це тобі пишу. Вітер тріпоче листям пальм і збирає з поверхні моря відбитку зір. Хто зна, може з Рутуою не є так, як я думав, а може все залишиться по-старому... По-старому? Але чи те, що існує, може таким бути і на майбутнє? Коли усвідомлю собі найжахливішу річ, думаю: все краще, ніж це! Нехай би ця недуга тривала й десятки років. Але знаю, що коли повернусь і побачу як вона страждає, то повторятиму розпучливо: це мусить якимось скінчитися! Це мусить якимось скінчитися!

Отже поміж мною й Учителем заіснувало діалог. Хіба знаю, що з цього вийде? Я запитав Його на горі. Не сходячи з неї, Він

мабуть чекатиме там на своїх учнів. Я вертаюсь до Юдеї. Намагатимусь боронити Його від закидів, яких мабуть чимало наспіло до Синедріону. Ні, я не є Його учнем. Не маю жодного діла з тією чередою амгаарезів. Наш договір відноситься тільки до нас двох: до Нього і до мене. Договір, чи приязнь? Сам не знаю... Правду кажучи, це навіть смішне: я віддав Йому свої турботи, які все таки залишилися зі мною, і водночас я взяв на себе зобов'язання чогось, перед чим відчуваю незрозумілий страх... Яка ж це відразлива річ: хрест... Добре, що Пилата притиснули і він дав обіцянку... Справді, дивна це думка, щоби починати розмову про такі речі...

ЛИСТ ДЕВ'ЯТИЙ

Любий Юсте!

Направду не знаю, як тобі дякувати. Молодий, але вчений лікар з Антіохії, якого ти мені поручив, був у моєму домі й оглядав Руту. Припав мені до вподоби: це чоловік з отвертою головою і не зважаючи на те, що він є Греком, знає наші обичаї. Що сказав? Що повинна виздоровіти... Коби так сталося! Але, на жаль, усі його попередники говорили те саме. Прикро мені таке казати з уваги на твою доброту, але, бачиш, я вже нераз чув такі запевнення! Люди безупину посилають мені різних лікарів; кожний захоплено розкажує про свого. Але я вже боюся кожного нового обличчя... нової невдачі... Цей Лука мабуть чесніший від інших. Його обітниця є не тільки таємними словами, якими прикривається пустка. Він розкладає своє знання одверто мов продажний товар і терпеливо пояснює чого треба б ужити, що можна б дати, чого спробувати б... Цей чоловік, я впевнений, не складе зброї до кінця. Але чи котра із тих безконечних обіцяних проб принесе полегшу? Чи буде час усі їх застосувати? Віз котиться далі вниз. Скільки ще залишилося схилу, щоб міг далі котитися?

Він один міг її уздоровити. А проте минув мене як хворих Назореїв. Покарав їх. Але завіщо карає мене? Мене, що погодився взяти

на себе те, що Він називає "хрестом"? Постає в мені неспокійний здогад, що поза Його словами приховується небезпека грізніша, ніж можна було цього здогадуватися на початку. Його заклики втягають... А Він подібний до ненаситного Чоловіка, що хоче збирати те, чого не посіяв...

Сухий жар палить усе. Земля наче попіл — м'який і легкий. Коли вчором повіє вітер, жене перед ним руда хмара пилюги. Кедрон висох. Оливна Гора відбиває горяч блискучою зеленню оливного листа. Але винниці посірили, трави пожовкли й помервилися, пальми похилили низько своє гілля, мов утомлені верблюди свої голови, фіги дозріли на важких підносах листа. Люди лежать у тіні, важко дихають і нетерпляче чекають вечірнього вітру. Все втекло із Ксистосу й Безети під портик Соломона. Тепер збирається там найгірша голота. Бо хто ж залишився в місті? Вся священича старшина і всі багаті покинули Єрусалим та подалися до своїх літніх хуторів. Я також уже давно був би на моїй дачі біля Емаус. Ніколи в часі літньої спеки не перебував я в Єрусалимі. Але тепер мусів залишитися: недуга Рути не дозволяє рушити її з місця...

Переживаємо наче облогу: червона пустиня приступила до воріт міста і наче гіена чекає мабуть на свою добичу. Кожного дня зменшується кількість води в саджавці Сілос. Цілі стада чорних мух брелять в густому мов олива повітрі. Сиджу біля Рути й відганяю їх... Має замкнені очі і дихає важко. Її білі долоні, покладені безладно на постелі, є висловом проймаючого смутку. Не можу його стерпіти.

Досі не було ще з ким говорити про Вчителя. Із членів Великої Ради я видів тільки Йоеля бар Горіона. Я вже згадував тобі, що ненавиджу його. Він малий, завжди згорблений; каже, що двигає на плечах провини всього Ізраїля. Застав я його при молитві за грішників. Стояв із піднесеними понад голову раменами і раз-у-раз коливався та бив головою об мур. Довго мусів я чекати, поки скінчить. Вкінці обернувся й удавав, що тільки тепер завважив мою привяність. Вітав мене з великою сердечністю, за якою, відчуваю, криється фальш.

— О, кого ж це мої очі бачуть? Ти вже повернувся, равві? Великий равві, мудрий равві Никодим, бар Никодим... Ти вже повернувся, равві? Який я радий. А ми тут нераз питалися людей, де ти і чому так довго немає тебе в місті. Чи це правда, равві, що ти був у Галилеї? Приходили тут такі, які розказували, що бачили тебе там... Гидкі брехуни!.. Оповідали неймовірні речі, що ти був у юрбі амгаарезів і слухав розповіді якогось дури-світа, який, на радість Галилейців, розказує їм усякі небилиці. Я сказав Йоанаанові бар Закай — нехай ім'я великого і мудрого равві буде пошани гідне — щоб насварив на тих брехунів. Я казав: Наш равві Никодим ніколи не доторкнувся б амгаареза, як ніхто з хаберім не доторкне трупа або свині...

Я мусів подякувати йому та спитав:

— Що ж ви тут чували про... пророка з Назарету?

Малі очі Йоеля блиснули з-під повік. Завжди вони йому бігають з кутка в куток наче дві малі чорні миші. Скривився, наче б гриз терпку цитрину.

— Ха, ха, ха — почав сміятися.

Сплів пальці й затирав пучечки долонь.

— Ха, ха, ха... Великий мудрий равві жартує. Пророк? Який пророк? Із Назарету? З Назарету походять тільки п'яниці, злодії і божевільні. Про цього брехуна вже була мова в Кедровій залі, говорили більше ніж варт говорити про такого море.*) Знаємо про нього все...

Затиснув уста; в їх кутках появилися білі клубки спінілої слини. Та по хвилині почав знов затирати долоні і стрілив сміхом.

— Ха, ха, ха... Це добре, що великий, мудрий равві вже повернувся. Галилея це край темноти. Там вірні мусять на кожному кроці стикатись з гоїмами...

Я бачив також Йонатаса, сина Анамії. Правду кажучи прислав його до мене архиерей. Ідеться про те, щоб ми репрезентували Синедрион на параді, яку Антипа хоче справити для відзначення своїх уродин. Це мене зовсім не захоплює: ненавиджу Іродових байстрюків. Але Каяфа просив мене дуже зробити це та, щоб мене приєднати, прислав навіть кіш чудових овочів для Рути. Знаючи, що ніхто з шанобливих Ізраїльтян не пішов би до Тиверіяди, яку побудував на цвинтарі (мабуть на цвинтарі садукеїв), Антипа приготує ті врочистості в Махеронті. Дві галери чекатимуть на гостей при усті Йордану. Парада буде незвичайно багата, перше тому, що Антипа якраз кінчає п'ятдесят п'ять років, друге ж, бо хоче похвалитись Геродіядою, яка його повністю омотала. Але люди кажуть, що найваж-

нішою притокою для врочистостей має бути сподівана на них приява прокурора Пилата. Антипа, що з ним раніше постійно спорив, тепер за намовою Геродіяди (вона також уміє керувати грою), а може в першу чергу на доручення Вітелія, вирішив собі його приєднати. І має правду — Пилат уже не раз посилав на нього скарги до Кесаря.

Отже я сказав Йонатасові, що поїду. При тій нагоді я спитав його також, що чував про Вчителя. Відповів мені вибухом веселости:

— Питаєш мене, що я чував про нього? Ха, ха, ха. Я повинен би спитати тебе. Та ж усі кажуть, що це фарисей! Хтось казав Каяфі, що повторяє науки Гілеля, хтось інший, що творить гагади на зразок Гамалієла. Скажи, Никодиме — це ж ваша людина. Але врешті воно пусте. Нікому це не шкодило б, що Він плете щось про воскресіння, про янголів і про інші чудеса, коби тільки його особа не викликала такого великого неспокою серед юрби. Ледве скінчилося з тамтим... Хочу бути щирим із тобою — прибрав поважний тон — отже скажу тобі: ми вирішили звернути увагу Антипи на Нього. Нехай займеться Ним. Ви — фарисеї — любите робити різні дурниці, які дразнять Римлян. Нашим завданням — а ти напевно погодишся мовчки з нами, бо знаю, що ти розумна людина — чим більш самі дбатимемо про усунення з нашого життя всього, що їх нервує, тим більше довірятимуть нам Римляни і — тим більш змогтимемо від них не одне дістати... Хіба не згоден ти з тим, Никодиме? Ви, доктори, любите доповняти закон усякими своїми науками. У цьому, правду кажучи, немає лиха (говоримо, розуміється,

*) Недотепа, дурний.

між собою), доки не порушено єдності культу і святині... Але чейже знаєш добре, що всяка наука, віра й моральність кінчається тоді, коли якийнебудь розбійник із пустині починає вдавати Юду Макавея! А Сефоріс, не забувай, положене на цьому самому узгір'ї, що й Назарет...

Це правда — на цьому самому. Тільки по другім боці. Хрести, які двадцять п'ять років тому поставив Копоній, мусіли кидати свою тінь на Назарет. Я був там тепер...

Якраз передовсім про це хотів я тобі написати, а не про безліч інших справ, що застали мене знов у Єрусалимі. В часі побуту в Галілеї відвик я дещо від гарячки тутешнього життя. Там людина думає помалу та помалу вдихає в себе разом із тишиною якісь ледве чутні звуки. Тут — ніколи нема часу! Треба їсти нашвидкоруч і завжди бути готовим на тисячі несподіванок. Тут треба кричати, щоб люди почули, і не чути нічого крім крику. Дурне життя, з якого немає вороття!

Залишивши Вчителя на узгір'ї, яке тутешні називають "Рогами Гатіми", замість вертатися попри Йордан, я подався до Назарету. Пам'ятаю твої слова: Коли хочеш добре пізнати людину, то йди і приглянься місцю, де вона прийшла на світ і де була дитиною. Слава Назарету погана слава. Але погадав я собі, що навіть загальна гадка може схибити; треба самому побачити все. Не поспішаючи, по двох днях був я на місці.

Містечко — як інші галілейські містечка. Узгір'я заточує півкола а в середині його, на узбіччі, наче котеня в обіймах дитячих рамен, лежить Назарет. Здалека вже видно розсипа-

ну пригорщу малих домиків поміж чорними кипарисами, що творять наче невеличкий гаїок. У підніжжя узгір'я під кам'яним луком б'є джерело; його оточує загорода з каменів. Я зупинився при ньому, втомлений і спрагнений. Довгий час не було до кого заговорити — вешталися тільки жінки із глечиками на голові. Тільки пізніше появився якийсь левіт, та чемно мене поздоровив. Я попросив його, щоб завів мене до гостинниці, де б можна переночувати. Ми пішли разом угору, до міста, тією самою дорогою, якою рядочком і серед сміху сходили жінки, йдучи по воду. Вони гарні, стрункі, поставні, чорноволосі. Не видно серед них дівчат із ясними обличчями й мідяним волоссям, яких можна зустрінути в Юдеї. Поза узгір'ям, перерізаним на верху білою дорогою, гора Тавор двигає свою важку лобаку. Довгими роками мусів Він глядіти на неї... Вже здалека серед домів доглянув я божницю, також окружену огорожею кипарисів. Гостинниця була при шляху, ближче ніж перші будинки містечка. Я подякував левітові і хотів його попросити, але він не відійшов, доки не викликав господаря та не віддав мене під його опіку. Ми розмовляли подорозі і він довідався, хто я такий. Його поведінка у відношенні до мене, досі бездоганна, стала тепер просто над міру уважлива. Врешті відійшов, поздоровляючи мене раз-у-раз. Із черги господар почав проявляти свою до мене пошану. Мушу сказати, що мені припали до вподоби ці ознаки почести. Йдучи до Назарету я сподівався зустріти найгірше: простацтво й невічливість. Зустріла ж мене мила несподіванка. Господар виніс мені під тінь розлогої фіги дещо пере-

кусити. Я встав відмовити молитву. Але коли я помолвився і хотів забратися до їжі, раптом пролунав окрик:

— Равві, не їдж!

Здивований підніс я голову. На подвір'я гостинниці ввійшли якісь люди. З одягів можна було здогадатися, що це старшина тутешньої синагоги: голова, телія, таргумист, кілька бетлянім. Провадив їх мій левіт. Усі мали таліс*) на раменах і філяктерії**) припняті на чолі. Мали вигляд побожних і гідних людей. Голова закликав господаря і гостро випитував його, чи поданої мені страви й посудин przypadково не занечищено начистим дотиком. Але, як виявилось, не було приводу до страху. Тепер рош гекенесет звернувся до мене. Вітає мене зразу церемоніально, висловлюючи кілька разів радість із приводу, що своїм прибуттям я відзначив їх нужденне місто, потім просив вибачення за свої вигуки.

— Пробач, достойний равві — казав — але ніколи не можна покладатися на цю голоту. Дозволяють жінкам дотикатись усього. А мудрець Господній каже: "На тисячу знайдеш одного справедливого чоловіка, але не знайдеш ані одної жінки..." Пробач і дозволь спокійно з'їсти те, що приніс тобі цей чоловік...

Ця ввічливість направила заскочила мене. Я запросив їх поділитися зі мною харчем. Була прекрасна пора: спека дня пригасла, вітер колисав над нами фіговим гіллям. Ми пили квас-

*) Біла хустка, яку накидали на плечі в часі молитви.

**) Слова псалму написані на шматочках папірусу; їх прив'язують до чола і на руку.

не молоко, їли печену курку з салатою з цибулі і з хлібом. До міста вертались отари, було чути мекання овець і вигуки пастухів. Під'ївши, ми розсілися вигідно на лавках, які господар виніс під дерево для всіх гостей.

— Чи можна знати нам, достойний равві, що привело тебе до нашого міста? — спитав вкінці голова. — Назарет є нужденною дірою і не маємо тут нічого, що могло б порадувати очі такого достойного гостя. До того погана слава йде про містечко... Але несправедлива, равві, повір мені... Бували в нас, правда, різні люди... Де немає грішників? Але в міру того, як працюємо і навчаємо нарід про Боже слово, є їх щораз менше. Коли б ти, великий равві, зволив це сам оцінити...

— Не сумніваюся, що воно так є, — відповів я — коли слухаю вас, достойні, то починаю розуміти, що все, що говорять про Назаретян, це брехня...

— Слова великого равві є для нас наче плястер оливи на свіжу рану... — замітив один із бетланім.*)

— Ліпша від золота є наука мудреця — додав левіт.

— Чи не зволив би ти, равві, завтра у святині розрадувати наші вуха твоїми мудрими словами — почав знову дібраними словами голова. — Віддавна ніхто рівний тобі не промовляв до нас...

— Яка ж то честь для Назарету, коли в нас промовлятиме сам равван**) Никодим, син

*) Десять побожних, що завжди були приєвні на кожній службі в святині.

**) Вищий ступінь від учителя.

Никодима! — запіяв теліяг,*) захлистуючи-ся приданими мені почестями.

Я відчув що годі буде відмовити їхнім мед-дяним словам. Я привик до почестей, але ті їх слова неначе зневолювали.

— Вчини нам ласку і пожертвуй хоч дрібку своєї мудрости — просили. Думали мабуть, що зберігаючи мовчанку, хочу намагатися з ними. — Не відказуй. "Не жалуй хліба вбо-гому і слова Божого спраглому", казав вели-кий Гігель.

— Погодись і промов, равві. Ніхто тут нас не відвідує. Віддавна ми не чули науки вчено-го з Єрусалиму...

— Завжди говорять ті самі...

— Хіба, що хтось насмілиться відізватись...

Чоловік, що почав, увірвав пригломшений поглядами приявних. Я догадався з місця щ о мав на думці той його виступ.

— Ви мабуть хотіли казати про цього ва-шого... Ісуса? — спитав я.

Нагло настала біля мене тишина, наче б я сказав якийсь недоречне слово. Мої гості, див-лючись на себе з-під лоба, сиділи мовчки. Бу-ли мабуть лихі на того, що вирвався зі згад-кою про Вчителя.

— Так... — сказав вкінці рош гекенесет. — Симеон бар Арак згадав тут про це... Не лю-бимо про Нього говорити, — признався щи-ро. — Ми виключили цього Чоловіка за хулу зі синагоги, ми кинули на нього гайрем**)... Але Він ходить безкарно, навчає, обманює лю-

*) Рецитатор молитов у синагозі.

**) Великий проклін.

дей... Треба б Його вкаменувати! — докинув твердо.

Я глянув довкруги по людях та побачив, як усі, затиснувши уста, переконливо потаку-вали головами.

— Равві Єгуда має правду — признав ко-трийсь голосно. — Цей Чоловік стягнув гань-бу на наше місто... Він причина, що люди го-ворять зле про Назарет!

— Невже ж Його провина така велика? — поставив я питання.

Не кажучи слова, притакнули кивком голов.

— Він походить звідсіль, з Назарету, прав-да? — питає я далі.

— На жаль — признав голова.

— Зріс поміж нами наче вовче щеня між собаками — сказав левіт із ненавистю в го-лосі.

— Або як гадина в щілині муру! — підтвер-див таким самим голосом інший.

— Ніхто Його не підозривав... Ми давали Йому замовлення... Робив обстановку до на-ших домів...

— На жаль — повторив равві Єгуда. — Хоч правду кажучи — сказав — ми могли б Його виректись. Він не народився в Назареті.

— Не тут?

— Ні. Наші родові книги, які мої поперед-ники зуміли заховати перед людьми Герода — нехай шеоль*) ніколи не буде ласкавий для нього! — не згадують про Його народження. Його батько був Юдейцем... — процідив крізь затиснені зуби: — Низько впав королівський рід...

*) Ад, також пекло.

— Отже це правда, що походить Він із роду Давида?

— Так у нас записано. Але могла закрасти-ся якась помилка. Та ти, достойний, знаєш найкраще, в яку поневірку пішла наша велич... Набі*) Ісаї казав: "Невірні князі — товариство злодіїв..." У мудрості вчених, таких як ти, раві, а не в Давидовій крові лежить наше спасіння...

— Але — тут підніс спротив левіт — все-таки сказано, що Давид зродить Дитину Справедливості...

Равві Єгуда відповів піднесено:

— Є люди, що так пояснюють. Але найбільші вчені в Письмі — глянув на мене ввічливо й усміхом запрошував підтримати його — кажуть, що люди чисті є справжніми потомками Давида... Автім не кожне слово пророка треба брати дослівно...

— Так... — погодився я.

— Равві сказав — промовив тоном, що завершував усякий спір.

Левіт замовк, відчуваючи, що ніхто не стоїть за ним. Єгуда випростився переможно. Почав розказувати:

— Одного разу, коли весь край навістило страшне нещастя, мабуть за гріхи Ірода, прийшов до Назарету з Юдеї Яків син Матана, наггар... Замешкав тут у нас, почав працювати... Потім народився йому син Йосиф — це знов було тоді, коли римський вождь покидав Єрусалим, забираючи з собою Антигона, сина Аристовуля — останнього з роду Макавеїв... Цей Йосиф привіз собі дружину з

Єрусалиму, дочку Йоахима, ткача. Якось недовго потім трапилось, що Римляни — нехай будуть прокляті! — вперше, всупереч законам Всевишнього, веліли почислити синів Ізраїля. Йосиф, згідно з розпорядком перепису, поїхав до місця походження свого роду, до Вифлеєму. Забрав зі собою дружину... Сподівалась якраз Дитини. Поїхали — і не вернулися більше, не знаю чому. А може і мали причину. Досвідчені жінки казали, що ця Дитина буде передчасна, наче була б почата раніше ніж у день, у котрім обручена замешкала в домі нареченого. Але правду кажучи, хто б там мав тоді час займатися ними. Це був час війни Юди, сина Єзехії, Симеона, Атронгая... Коли врешті Йосиф повернувся з Дружиною і Дитиною, вже було по всьому. Де перебували? Не відомо. Це певне, що весь час не сиділи у Вифлеємі. Помандрували мабуть аж до Єгипту... Так казали... Але це не важне. Повернулись і почали працювати. Йосиф був, як і його батько, наггаром і навчив цього ремесла свого Сина. Його Дружина була робітницею, пряла, ткала, шила... Більше дітей уже не мали. Йосиф був добрим ремісником, праці не бракувало. Але занедужав і Дружина мусіла ще більше ткати, щоб мали з чого жити. Вкінці помер. Цей... Їхній Син ходив тоді до школи разом зі мною... Був багато молодший, але пам'ятаю Його, коли разом з іншими хлопцями скандував слова Тори. Мусіли бути дуже вбогі, бо ніколи не бачив я сандалів на Його ногах, а плащ, яким одягався, — це була стара сімляга його батька... Потім почав працювати і тоді також не бракло Йому роботи. Перестав бути дитиною, дійшов до літ, у яких

*) Пророк.

мужчина може забирати голос у синагозі. Але Він ніколи нічого не говорив. Стояв при дверях разом із найбільшніми — з такими, до яких треба посилати збірщиків — і тільки слухав. Аж нагло одного дня...

— Покинув місто! — вигукнув цей, що перший згадав про Вчителя.

— Пішов собі, не дбаючи про ніщо — сказав інший. — Покинув варстат, дім — і пішов...

— Не подумав про обов'язок опіки над мартірю! — крикнув обурено левіт.

— Так — потвердив суворим голосом равві Єгуда його слова. — Коли б не працювала, громада мабуть мусіла б її утримувати.

— Поганий Син! Поганий Син! — повторяв левіт, трясучи головою.

— Амгаарез завжди залишиться амгаарезом... —

— Зло приховується в людині, щоби пізніше виступити несподівано...

Усі говорили водночас щораз більше схвилювано. Вимахували руками так, що один скинув другому з чола скриньку, де були слова Св. Письма. Мусіли Його страшно ненавидіти. Згадка про Нього жевріла в їх серцях наче веред, про якого існування годі хоч би на хвилину забути. Перекрикували себе, а їх руки підіймалися вгору щосили серед пошуму рукавів. Тільки по добрій хвилині равві Єгуда помітив, що я збентежений цим вибухом. Гострим "ша!" втихомирив товаришів. Похилив голову й усміхнувшись, сказав:

— Пробач, великий, достойний равві... Ми схвилювалися. Цей Чоловік поганьбив ім'я нашого міста в очах цілого Ізраїля... Але це

амгаарез, на якого годі звертати увагу... Пробач... Господній мудрець не повинен звертати уваги на собаку, що недалеко бреше...

— Пробач — повторили за ним інші. — Ми розказували тобі про когось, хто негідний займати твою увагу... прости...

Прижмурювали очі й щирили зуби. Але в їх поглядах безупину горіло схвилювання. Повторяли: "пробач", але не вміли знайти теми, яка б їх віддалила від справи Ісуса. А мене тільки це займало. Я спитав:

— Але яким Він був, коли ще перебував поміж вами? Кажете, що є поганим сином... Але чи таким був завжди? Чи хлопцем був злорадним, або нечесним як ремісник? А може вчинив яке погане діло? Чим придбав собі загальну нехіть? Може зволите мені сказати?... Це цікаве мені...

Я глядів по черзі на кожного з них. Прикусували губи, щоб не вибухнути знову. Чекали, що скаже Єгуда; отже він відізвався по хвилині:

— Що ж... Нікому нічого злого не вчинив... Правду кажучи...

Знову сиділи дерев'яні, наче над несмачною стравою, яку годі зганити, але якої аж ніяк не можна проковтнути.

— А Його батьки? — допитував я немилосердно, — Його батько?..

— Кажуть, що Йосиф був добрим ремісником — бовкнув голова синагоги — добре виконував свою працю.

— А Мати?

Наче вперте яблуко, що паде долів тільки по кількакратному стрясенні деревом, прийшла відповідь:

— Ні... це добра жінка...

Хтось там докинув нерадо: — Помагала іншим...

Ще інший кинув наче грошем, яким усе таки годиться заплатити за випите вино:

— Піклувалася, коли хто захворів...

Наче спізнений звук прогомніло з кінця стола:

— Чимало благословило її...

Єгуда важко спер долоню на столі, мов хотів покласти греблю цьому потокові. Сказав із холодною завзятістю:

— Але є Його Матір'ю!

— Так! Це Вона Його породила! — докинув левіт.

— Це все треба їй приписати — додав таргумист.*)

— Але — я відчував, що ще за одно питання будуть мене ненавидіти як Цього — але коли кажете, що нікого не скривдив, не ошукав, то чому..?

— Коли б Йому хотілося чесно працювати — перервав мені задивлений десь у простір равві Єгуда — ніхто б нічого Йому не закидав. Був зручним наггаром...

— Допомагав другим також... — промимрив один із бетланім.

— Знав Св. Письмо... — сказав теліяг.

— Вірно виконував приписи Закону...

— Так, коли б... — почав цей, який раніш висловився про Вчителя і замовк переляканий, що знову скаже щось зайве.

— Отже чому ж ворогуєте на Нього? — спитав я.

*) Урядовець синагоги.

Рош гакенесет вистукував щось на грані стола.

— Ворогуємо? — спитав згїрдливо. Розглянувся по товаришах. — Ворогуємо? — повторив. Підніс рамена. — Грішник є ворогом Господа — прорецитував. — Але це так, як би сокира збунтувалася проти рубача. Ніхто з нас не є Його ворогом... Амгаарез негідний, ні усміху, ні погорди мудреця — цитував далі.

Настала тишина. Розмова вже не в'язалася. Відійшли подразнені.

На другий день покликав я малого хлопця, що порався коло ослів, і спитав:

— Знаєш, де дїм Ісуса, сина Йосифа, наггара?

— Знаю — сказав.

— Заведи мене, дістанеш сикля...

Радісно погнав уперед. Був ранок. Сонце схилилося поза Тавор, мов приховане дитя із-за стїжка сіна, дивлючись, чи не шукають його. Ми вийшли на вершок узгїр'я, вище оселі домиків. Під рівною стїною скали видніло декілька глиняних хаток, причіплених до каменя мов пташині гнізда. Я минув їх і зупинився на розлогому, покритому травою хребті. По другому боці узгїр'я спускалося лагідно в напрямі долини Езраель. Праворуч поза узбїччям лежало мабуть Сефоріс. Переді мною височів Кармель; зле кажу "височів" — краще витягався мов острога сперта на сіро-олив'яну рівнину моря.

Я зійшов знову вдїл до глиняних хаток. Хлопець, мій поводитар, підскакував радісно: мабуть надія на срібний грїш була притокою його доброго настрою. Побїг уперед, потїм вертався до мене. Миготїли переді мною його

смагляві, малошо не чорні стегна (О, Адонай, думаю про напухлі, неціловані сонцем ноги Рути...!). Раптом спинився, спитав:

— Хочеш, равві, побачити, де живе цей шотег?*)

— Хочу — відповів я, — але чому так його називаєш?

Безжурно почухав живіт крізь діру подертої кутони.

— Так усі про Нього кажуть... — відповів.

Але його дитячі очі зараз же хитро заблїстїли. Потряс пейсами, що звисали над вухом:

— ...Але інші кажуть, що це великий Чудотворець.

Ми спинилися перед глиняною хатою. Старі важкі двері були замкнені дерев'яною засувою, мабуть своєї роботи. Я підніс засуву. Зі середини повіяло холодом — віддавна мабуть ніхто не впустив до середини ні одного промінчика гарячого сонця. Я ввійшов до середини вкупі з жарою дня. Переді мною була нужденна хата, от така собі найбідніше хатина галилейського селянина: марна обстановка, млинок, ручна ступа, під стіною варстат. Глиняний тік був дбайливо запораний, теслярське знаряддя висіло впорядковане на стїні, так як годиться в день шабасу. Якось нескінчена робота, мабуть стїл, лежала частинами в кутї кімнати. Два кам'яні збірники при дверях були повні води. Мій зір ковзався від однієї дрібнички до другої, хотїв довідатися чогось нового про людей, що тут жили. На варстатї не було ні гїблївки. На потемнілїй зі старостї дощї (мабуть перейшла з діда на внука) ясною плямою недавно гїблївованого дерева

*) Дурень.

лежав малий хрест. Знову хрест! Він мусїв постійно про нього думати. Яка ж дивна любов до знаряддя такої ганебної муки!

Зрештою не було тут нічого цікавого. Я вийшов знову на двір і спитав малого: — Його мати мабуть також уже не живе тут?

— Ні — відповів. — Кажуть, що перенеслася тепер до Ветсаїди...

Хотїла бути ближче Сина — подумав я. Очевидна річ. Зрештою, навїщо ж мала б залишатися тут, де з ненавистї до Нього не подали б їй і дрібки води? Шкода, що я її не бачив — прийшло мені на думку. Але вже не мав я охоти вертатися над озеро. Добув я сикля і подарував хлопцеві. Поквапно вхопив його своїми брудними пальцями, я ж повернувся й пішов у долину. Раптом огорнула мене така злїсть на тутешніх людей, що, замість залишатися і навчати в синагозї згідно з обіцяною, я негайно подався в дальшу дорогу.

Отже виходить, що Він потомок роду Давида... І не народився в Назаретї, а у Вифлеємі. Треба б мені піти й туди, переконатися, побачити...

У Вифлеємі... Чи ж не пригадуєш собі про роцтва набї Міхея: "Вифлеєме, найменше з юдейських міст, із тебе вийде король Ізраїля, народжений у вічності". Він має щастя до ясновидїнь!

Подумай собі, цей лікар з Антіохїї розказував мені, що й серед Греків живе надія на те, що хтось чи щось прийде... Живемо справдї в цікавих часах... Але для мене не існує ніщо поза недугою Рути...

ЛИСТ ДЕСЯТИИ

Дорогий Юсте!

Вертаюся просто з Махеронту. Послухай, що там сталося.

Антипа влаштував забаву, якої ми не бачили від часів божевілья його батька. Замок був прикрашений барвними плахтами, наче хата муринського вождя, а вечором освітлений мов Єрусалим у перший день свята жнив. Пусте й дике гірське провалля весь день гомоніло ревом арабських бубнів, цитер, кінар і сопілок. Справжній син Ірода — хотів усім догодити: були перегони, змагання, мунери для Римлян, дика музика і танцюристики — для Арабів, для вірних побожні пісні, виконувані вранці й вечором привезеними з Галилеї левітами.

Кого ж там не було серед гостей! Перш-за все достойна родина тетрарха: його брат Пилип, губернатор Трахонії, Ватани й Авраніти, його братанок Александер, син Александра, Агрипа, що якраз прибув із Риму, та Ірод, король Халкіді. Найбільш гідним поміж ними є Пилип — тихий і спокійний — від початку криклива забава його не цікавила. Кажуть, що справедливо володіє своєю тетрархією. Александер, нарваний молодик, наче б то спраглий діла, але його бундючність постійно пригасає, залишаючи місце непевності і явному перелякові; можна б сказати, що хлопець жахається,

щоб йому перед часом не подали отруї. Побут у Римі основно перевернув голову Агрипі. Говорить тільки мовою Греків і Римлян, зголив бороду та перехвалюється приязню з молодим Гаєм, сином Германіка. Побіч потомків Антипатра бачив я цілу банду зігнаних на врочистість арабських князят і вождів. Облизуються потакуючи й удають захоплення коли доглянуть, що Антипа на них дивиться. На ділі ж ненавидять його за зневагу Арета, який утішається великою популярністю серед Ідумейців.

На врочистість прийшов запрошений Юлій Пилат Понтійський. Я видів його вперше зблизка та мав нагоду з ним говорити. В останньому часі майже не показується в Єрусалимі. У першій хвилині відніс я враження, що ця людина дивиться на весь світ із філософською байдужістю. Але це враження змінилося, коли він тільки став говорити. Переді мною стояв простакуватий і некультурний жовнір. Кожний його рух є висловом ординарної поведінки. А розказують про нього цікаву історію: кажуть, що він є сином вождя Галлів. Коли був дитиною віддали його до Риму на поруку. Називався він тоді Виникс. У Римі заопікувався ним хтось із родини Клявдіїв та златинізував його до тієї міри, що Виникс, дійшовши до літ, не мав охоти вертатись у свояси. Змінив ім'я, вступив до війська, став трибуном, брав участь у війнах, відзначився. Потім одружився з Проклею, дочкою сенатора Марка Метеллі Клявдія, дівчиною вже трохи відцвілою, але зі знатного роду, спорідненого з родиною Кесаря. Хтось мені розказував, що Пилат у тому часі зовсім не був спокійним

баранчиком, а мріяв про велике майбутнє. Зрештою в Римі кожний трибун думає, що буде кесарем. Може саме й тому взяв собі дружину погану і в літах, але зі старого роду патриціїв. Але небагато на цьому скористав: несподівано одного дня кесар велів йому йти до Юдеї на становище прокурора. Це було шість років тому. Римляни дивляться на нашу країну мов на якесь заслання. Кажуть, що Валерій Грат говорив, що копальня міді на Кипрі та уряд у Юдеї — це одно. Для потіхи Тиверій дозволив Пилатові — всупереч римському законові — забрати зі собою дружину (таким чином вона unikнула долі, яка зустріла в останньому часі родину Клявдіїв-Метеллів). Пилат, тільки-но причаливши до Кесарії, забавив показати нам, що це таке влада твердої руки. Може думав, що таким способом зверне увагу цезаря і дістане інше, краще становище. Ти мабуть чув про те, що вночі ввезено до Єрусалиму військові знаки, а пізніше на мурах Антонії на Пилатів наказ розвішено таблицівота. Але в обидвох випадках прокурор програв. Мусів поступитись супроти рішучого опору. Це зіпсувало йому настрої на довгі роки. Залишивши командантом залоги в Антонії свого довіреного трибуна Сарка, Пилат сам замкнувся в Кесарії. У місті показується рідко, підчас більших свят, а його поява є завжди заповіддю кривавих подій. Рік тому в часі свята жнив ні сіло ні пало повелів жовнірам ударити на Галилейців, що прибули принести жертву. Просто кажучи, хотів подивитися на кров. Краще вже коли сидить сам у себе та не показується в Єрусалим. Розпився, потовстів, почав з нудьги, як то кажуть філософу-

вати. Видно зрозумів, що ніколи його звідсіля не відкличуть, бо вже не воює з нами. Взаємовідносини між ним і Синедріоном уклались мовчки таким способом, що він сидить у Кесарії і не мішається до нас, за те ми дбаємо про те, щоб у місті було зовсім спокійно. І все було б добре, як би не його ненаситна пожадливість. Коли не має влади, хоче мати золото. За все велить собі платити і то добре платити. Домагається безсоромно високої ціни. Іноді важко заспокоїти його захланність. Знаю про це, бо Йосиф торгується з ним в імені Синедріону. Тесаме роблять також на свою руку сини Ананії. Безсоромно продає їм уряди та примикає очі, коли обдирають зі шкіри бідних прочан. Зненавиджені всіми садукєї, дякуючи йому поросли в пір'я. На щастя ми теж маємо на нього деякий вплив. Його дружина є гере гатаар — прозелітка брами.

Пилат середнього росту, плечистий, має великі нефоремні долоні, мускулісті рамена і лису голову, на ній скупі останки рудо-білявого волосся. Ходить важкувато мов ведмідь, любить клепати людей по плечу і раз-у-раз без причини вибухає галасливим сміхом. Деякий час проходжувались по городі і розмовляли з Антипоєю; нагадували собак, що обнюхуються, наблизившись до себе на неподатливих лапах. Видно було, що один одному хоче показати, що зустрічається з ним виключно з доброї волі, але в свідомості, що той другий виконує доручення Вітелія. На ділі обидва ж є забавкою в руках легата.

Пізніше повернулися з городу і Пилат підійшов до нас. Ми стояли під стіною, щоб із

ним привітатись. Наблизився, грубо всміхаючись мов трибун, що оглядає новобранців. Одного з арабських вождів ударив жартома долонею в живіт, другого потягнув за бороду. Спиняючись перед кожним вибухав сміхом, блазнував і моргав значуче очима. Легко догадатися, що цей чоловік почуватється найкраще в стайні або в казармі. Арабські вожді поклепувані наче були б кіньми, відповідали на це усміхом, подібним до мекання баранів. Але в глибині їх чорних очей приховувалась нехить. Тим більшу ненависть до прокурора мали ми, над якими він виконував владу. Але треба признати, що супроти нас він захищується менше згїрдливо. Тільки з одним Йонатом привітався наче з кимсь добре собі знаним. — Як тобі живеться, Йонате? — сказав складаючи губи наче б мав добрий настрій. — Ах, — звернувся до нього, мов собі щось пригадав — коли ж привезете мені гроші? — Збираємо їх — відповів Йонат. — Збираєте — насміхався — збираєте... Ха, ха, ха! — вибухнув грубим сміхом і знову прижмурихав око — не підведеш мене. Навіщо ж вам збирати? Вистане, коли вложите руку до скарбниці. Там досить золота. Знаю дещо про це. І кажу тобі: поспішайте... — погрозив Йонатові пальцем напів жартома, напів серйозно. Цей, наче б то намагаючись звернути увагу прокурора на іншу справу, представив мене: — Ось, достойний прокуроре, равві Никодим, великий учений і фарисей, представник Синедріону... — Сальве!*) — Пилат кивнув мені недбайливо рукою — Фарисей? — раптом здивувався, наче б це слово

*) Вітай!

щось йому пригадало. Зупинився. — Це один із тих — спитав — які оповідають про життя по смерті, про нагороду, про кару, про духів? Що?

— Так, достойний Пилате — поспішив відповісти Йонатан — равві Никодим є одним із найкращих фарисейських докторів.

— Ха, ха, ха! — Пилат заревів сміхом вожака, для якого все, з виїмком уміння вдарити розгорнутою в бою когортою і здобувати твердині, все є дурницею, якою тільки дурні можуть турбуватися — ха, ха, ха! Це смішне. Духи вам так літають, що? — запитав підносячи руку до чола і перебираючи пальцями — моя дружина страшенно любить такі історії. Приходять до неї якісь фарисеї і також щось їй базікають про духів. Але, Йонате, ми знаємо, що про це думати, правда? — поклав свою велику лапу на рам'я сина Ананії і знову заревів на цілий замок: — Ха, ха, ха!

Нагло зробив такий рух, наче б хотів своїм подібним до молота п'ястком глядіатора вдарити мене просто в живіт. Від цього тільки враження потемніло мені в очах. Але він мене залишив, пішов поміж гостей, ревучи даліше і поклепуючи їх по раменах.

П'яничання з кожним днем ставало більше. Забава не переривалася ні на мент. В одній хвилині я побачив Пилата; з вінком на голові, спертій на двох танцюристках, розмовляв із Геродіадою, що лежала по другім боці стола. Вона хоч має свої літа, вміє причаровувати мужчин. Її тіло зберегло чудову лінію. Мало-що різниться від дівчини. А коли чорними лискучими очима в оправі довгих вій ніжно стежить за Антипою — годі повірити, що ця

жінка, сплюгавлена зносинами з одним із своїх стрийв, зрадила його та покинула, щоб жити з Антипою — також своїм стрием. На ложі Геродіяди, у її ногах, сиділа мала, худа, смаглява й фізично недорозвинена дівчинка. Коли бачу дітей — негайно стає мені перед очима Рута. Краще було б не пам'ятати про неї! Я думав, що це прислуга, а виявилось, що це дитина Геродіяди й Пилипа. Мати вводить її поміж людей, а мала дивиться на всіх своїми великими чорними очима.

Я прислухався хвилину розмові Пилата й Геродіяди: переконувала його, що її новий чоловік хоче бути його найкращим приятелем. — Побачиш, достойний прокуроре, він виявить тобі це в свій час... Коли будеш у потребі...!

— Ніколи нічого не потребуватиму від нього! — кинув чванькувато, обгризаючи ногу індика. — Але коли мене про це запевняєш — кинув кість поза себе — я ладен повідити. — Обтер губи верхом долоні і дивився на жінку. — На Гекату, маєш гарні рамена, Геродіядо — докинув глядячи одночасно рам'я однієї з танцюристок.

Нахилився понад стіл і почав щось потиху говорити, чого я вже не міг почути. Одно тільки слово випало наче сикля з дірявого мішка: "корбан". Що ж він може хотіти від скарбниці святині? Усміхнена жінка слухала його. — Так, справді, достойний прокуроре, — погодилась вкінці — цих багатств справді забагато... — Торкнула своїм келихом чару Пилата. — Вип'ємо? — спитала. — А цим поклопочусь сама...

Я зацікавився і не знав, що думати про підслухану розмову. Знав я, що мушу переказати її Йонаті. Але він тільки здвигнув раменами:

— Ох, знаємо добре, про що йому йде! Вже кілька разів натякував, щоб ми грішми святині заплатили будову водопроводів із Сільое до Антонії. Обійдеться смаком: водопровід — добре — чому ні? Але не за наші гроші. Не перечимо йому, тільки вдаємо, що не розуміємо, про що йому йдеться і відкладаємо. Тепер шукатиме допомоги в Геродіяди. Дурень! — Відійшов сміючись, а за хвилину бачив я його на веселій розмові з Пилатом. Починаю підозрівати, що вони мають його більше в руках, ніж нам це видиться.

Пир переминівся в оргію. Арабські й нубійські танцюристки пописувалися танцями, потім ішли поміж гостей. Арабські королики товклися з ними по підлозі. Прислуга вносила безупину амфори з вином та відводила до воїторії тих, які хотіли випорожнити переповнений живіт. Мене брало щораз більш обридження. Пилат при кінці стола ревів весело і валив у карк тих, що стояли довкруги нього, аж відгомін ішов. Із другого боку сидів Антипа, щораз більш насуплений, дарма що випив чимало. Між ним і Пилатом залишилося непорозуміння. Геродіяда даремне намагалася їх поєднати! Проте вони собі такі далекі, як дерева на протилежних берегах Йордану. Антипа здається більш упертий: виразно не вірить метушливій сердечності прокуратора.

Одного ранку, коли втомлені цілонічним п'яничанням гості одні побіч одних хропіли на своїх ложах, вийшов я до саду відмовити ранні молитви. Повертаючи наткнувся на Антипу. Король був сам, волікся пригноблений із заложеними назад руками. Думав я, що він прийде, не звертаючи на мене уваги. Але, по-

бачивши мене, він звернувся просто в мій бік, наче б якраз мене шукав. Приязно взяв мене під руку та повів у глибину саду.

— Мабуть обурює тебе, равві, — казав мені, коли ми йшли алеєю, що мала ще нічний холод, у тіні пальмового гілля — те, що що тут діється? Ти фарисей, чоловік чистий і побожний... Але ти не повинен обурюватись. Мушу чейже робити це для тих необрізаних (говорив так, начеб був ісповідником Закону від непам'ятних часів, а це ж тільки Ірод погодився на обрізання синів Мальтійки). Коли б я не намагався жити з ними в приязні, вони могли б мене знищити. Цей Пилат підлий і щоби підлизатись Тиверієві, готов він не знати що на мене набрехати... Агрипа також копає підо мною яму. Думає, що він кращий від мене, бо є внуком Маріямни... Такий самий Александер, тільки дурніший... Скрізь вороги, скрізь... Життя це боротьба з усім. Безупину мушу стеретись. А я хочу тільки спокою. Нехай собі Пилат "царює" в Юдеї. Мені вистане те що маю... Геродіяда мене любить, я міг би бути щасливим... І цього мені не дадуть. Скрізь задрісні і погані люди... хочби ті ваші садукей! Чого вони хочуть від мене? Підлизуються Римлянам, роблять інтереси з Пилатом. Як можна бути чесним у світі, де всі нечесні? Скажи, равві, ти ж мудрий: чи можна завжди боротися з усіма та ніде не мати допомоги?

Ми обійшли малу саджавку, переткану відблисками сонця так, що здавалася брилою червонозолотого бурштину, в якій застигли риби з вибалушеними очима й хвостами мов шовкова заслونا. Ми повернулись у сторону палати.

— Отже скажи — продовжував. Але не че-

кав на мою відповідь. Викидав зі себе свої турботи наче б віддавав гостину. — Скрізь вороги, скрізь вороги! — розставляв пальці. — Пилат, Вітелій, Тиверій, Агрипа, Александер, Пилип, Арета, садукей... Ви також не є моїми приятелями. Маєте мене за безбожника — знаю. Йоан також такий суворий... А я хочу тільки спокою і трохи щастя. Геродіяда любить мене і дбає про мене. Ніхто мною не клопотався, ніхто мене не любив. Ніколи не міг я знати, чи не подадуть мені отрути. Я не довіряв також дружині. Якраз тому відіслав я її батькові. А Геродіяда пішла б за мною на кінець світу. При ній я безпечний! Що з того, що була жінкою Пилипа? Не хотіла його, він також її не хотів. —

Цей плюгавий син проклятого батька вибрав собі мене за повірника своїх турбот. Думаю, що всі ненавидять його (в цьому напевно не помиляється), що оточують його вороги, що чигають на його життя і що тільки одна Геродіяда турбується його безпекою. У цьому мішанцеві Ідумейця і Самарянки віджили всі страхи Ірода. З надміру почувань він повинен би веліти отруїти Геродіяду, а потім поставити в її честь палату, як це вчинив його батько матері Александра й Аристобуля.

— Чому він мені це закидає! — вибухнув, коли ми повернулись вдруге тінистою алеєю в напрямі саджавки. — Я віддавав йому пошану і дальше віддаю. Це мудрий, святий набі. Це пророк. Величаю його, як величав би я Ілію й Ісаю, як би вернулись на землю. Не засуджу його на смерть, дарма, що вона цього хоче... Але чому він так жахливо говорить проти мене? Що ж я йому завинив? Він каже,

що я поступив гірше, як Давид із жінкою Урії. Я нікого не післав на смерть! Я тільки люблю Геродіяду і вона мене любить...

Відразу пригадав я собі Йоана. Зовсім випало мені з пам'яті, що пророк живе тут у льоху під замком і коли над ним відбуваються прийняття й забави, він у своїй в'язниці мріє про втрачену свободу. Цей дурень ув'язнив його, а проте завжди його жахається. Ірод був хитрим, але відважним вовком. Але Антипа є — як це правильно казав колись про нього Вчитель — тільки лисом, що вміє підкопатися ніччю, але не ставати віч-на-віч у білий день. Ніколи не здобудеться на великий подвиг.

— Цей Йоан — запевнював мене гаряче (може думав, що всі фарисеї є тієї самої думки) — є на правду святим пророком. Я радо з ним розмовляю. Слухаю його. Я зробив би все, що він каже. Я навіть робив... Але Геродіяди не відкину! Ні! Ні!.. Я її люблю і вона мене любить. Тільки при ній я безпечний. Вона мені потрібна... При ній можу бути добрим, справедливим, лагідним... Король, щоби бути добрим, мусить бути любленим. Кажуть, що ви фарисеї знаєте закон, який каже, що завжди в кожній справі можна дати розвід. Пилип напевно дасть їй такий розвід... Приневольо його, щоб дав! Але Йоан не хоче про це і слухати. З ним годі й говорити, бо він зараз починає кричати і погрожувати...

Водив мене так добру годину, сюди й назад, завжди розказуючи про те саме. Вкінці, щоб відв'язатися від нього, я сказав, що радо поговорю з Йоаном, — хто знає, може вдасться мені його переконати, що не повинен так

гостро осуджувати подружжя Антипа з Іродіадою. Він цим дуже захопився. Хотів мені дякувати. Вже відчував я його гідкі, слиняві губи біля мого обличчя. Голосно кричав, що я є його приятелем. Зараз же повелів покликати начальника в'язниці та приказав йому повести мене до льоху, де перебував в'язень.

Таким чином довелось мені побачити пророка з Бетабари (правду кажучи я міг до нього дійти без допомоги Антипи: загратоване вікно тієї в'язниці виходить на подвір'я і крізь нього син Захарії може розмовляти зі своїми учнями, давати їм науки і пригадки).

Сходив я вділ кам'яними, слизькими сходдами. В льоху, на соломі лежав чоловік. Я пізнав його зараз же, хоч за останні два роки він дуже змінився. Змарнів, постарівся, а його шкіра, раніше барви бронзи, стала тепер наче сірожовта вилиняла плахта. У в'язниці ніхто його не мучив: не був скований, а на землі побіч леговища стояв кіш найкращої їжі. Але для людей як Йоан немає нічого, що могло б вирівняти горе неволі. Мабуть якраз тому його полове волосся проткали нитки сивини, порізане ж морщинами обличчя не вирівнюється, а залишається запале наче порожня міховина.

Коли я ввійшов, в'язень не порушився з місця. Навіть не підніс голови. Лежав подавшись поза леговище, тримаючи обличчя на соняшній плямі. Думав, а може й не думав, виставляючи тільки обличчя дії пестошів сонця. Коли я станув над ним, помалу отворив очі, пізніше сів. Сторожа залишила мене і вийшла. Ми були самі в темному льоху, тим більш темнішому, що в його чорній керниці стирчав скісно вбитий стовп соняшного світла. Але

помалу мій зір при звичаївся до тієї мерви осліплого світла і суцільної темноти. Чоловік сидів на віддаль кроку від мене, спершися на піднесених високо колінах. Довга тінь носа жолобила його обличчя: годі було взнати, чи Йоан має отверті, чи замкнені очі. Потім підніс голову до мене і не стало тіні, що її кидали гострі брови: я побачив очі пророка. Вони найменше змінилися: по давньому були розмріяні — очі того, який шукає й очікує чогось. Залишив їх гнів на те все, що було близьке. Подібні були до кораблів, що відпливли в море назавжди. Але тепер, здавалося мені, що повернулись: загорівся в них вогник, повіки затріпались мов вітрила, що ловлять вітер. Я почув захриплий і тихий голос, але той же, що гримів над рікою.

— Чи ти вже прийшов по мене?

— Равві... — почав я. Я не знав, про що питає. Відчував деяку несміливість супроти людини, що невстрашно говорила тоді до юрби. — Я прийшов, щоб тебе побачити. Мабуть не знаєш, хто я такий. Я був у тебе колись, там, у Бетабарі...

— Може бути — погодився, наче б хотів віддалити від себе вантаж пригадки. — Ти фарисей, правда? — спитав.

Я кивнув головою, сподіваючись, що питатиме мене дальше. Але він сидів без слова; можна б сказати, знову відчалив від берега, до якого я його прикликав.

— Тоді, равві, ти велів мені чекати — продовжував я по хвилині. — І ти сказав, щоб я послужив, але й умів виректися служби...

Знову підніс голову і вп'ялив свій погляд у мене, наче б я сказав щось над міру важне,

щось, що помалу але вперто вверчується в думку. Це був зір затриманий у бігу, пересіяний наче вода крізь сито.

— Так — повторив помалу — виректися...

Здавалось мені, що говорить не до мене.

— Виректися — повторив наче хтось, хто віддав приятелеві улюблену дівчину і коли той іде з нею в товаристві друзів, він стоїть радіючи його щастям. — Зробити своє і щезнути. Вигоріти мов лампа до останньої краплі оливи... І нічого не жалувати... — Підніс обличчя ще вище а світло сонця лилося тепер на марні лиця й міцно затиснуті уста. Був подібний до людини, яка наставляє обличчя на перші краплі дощу, що приходить по довгій, докучливій спеці. Але по хвилині розмріяння щезло і на його місце з'явилися жаль чи подразнення. Нагло кинув нерадо:

— Пощо ти прийшов? Чого хочеш від мене?

У його голосі росла нетерпляча сила.

— Чого ж хочеш? — Був це наче відгомін громів із Йорданського броду.

— Равві — я намагався несміливо пояснювати: — Тоді ти говорив, навчав...

— Тоді! — сказав наче б із жалем у голосі — тоді було інакше! Я був Голосом, Голосом, що кличе на пустині. Тоді був час на питання і час на відповіді... Сьогодні — просунув пальцями по своїх худих нагих грудях — хто ж я є? Ніщо! Видерли мені язик. Я мовчання... До Нього йди, Його питай — похилив голову спираючи чоло аж на коліна та швидко дишаючи.

Здавалось мені, що тепер я його зрозумів. Його збанок був до переливу повний. Прийшов Другий, забрав йому учнів, а він сам опи-

нівсь у в'язниці... Я бачив як натягнутою на боках шкірою сильним порухом просуваються ребра. Наче б стрясали його тілом дрижаки.

— Чому ж тут стоїш? — казав знову, не відриваючи чола від колін. — Кажу тобі: йди до Нього. Він має рости — а я малітиму, зісохну, а вкінці прийдуть по мене, як по дитину... Йди — дразлива нетерплячка перейшла в лагідну намову, — йди... Чого сподіваєшся від мене? Я тільки зісохле дерево. Він зелене...

Випростувався наче великим зусиллям. Тіло зіснулося назад на мур. Віддихав спокійно і глибоко. Видно було як пульсували жили.

— Він є життям — говорив даліше. Почав півголосом, наче б співав щось тихенько під носом: — Слепий прозрів, хромий побіг, із прокаженого щезла короста, нуждар почув найкращу новину... Так, Він є — замкнув очі і кивнув головою — Іди до нього. І інші нехай ідуть. Він знає все. Він прийшов із неба. Він каже правду. Мої учні пішли за Ним. Мудрі, второпні учні... Тільки я не можу йти за ним...

Я не міг стриматися від запиту:

— Ти за ним? Та ж це ти Його хрестив, а не Він тебе...

Усміхнувся наче б співчутливо для моєї недогадливости: — Мати кормить сина, але син, коли дозріє, переросте матір — сказав. — Він хоче, щоб дощ із неба спливав на людські руки, а тільки пізніше на землю. Він хоче нашого співу, але коли нам не стає голосу, кінчить за нас краще, ніж ми почали... Людський дух має свою міру. Тільки Він не знає міри. Йому Отець дав усе. І хто до Нього прийде — усе матиме.

— Отже думаєш, равві, що Він є — я присів до леговища зі соломи — що Він є Месією...?

Відповів мені виїмком з Єзекії:

— Вже більше не буде в Ізраїлі ні брехливих віщувань, ні пророцтв, яких ми б не зуміли пояснити... — Повернувся до своєї пісні: — Слепий прозрів, померлий ожив, убогий почув слово потіхи... Питаєш, чи Він є Месією? — сказав наче б іще не відповів на моє питання. — Він є Тим, котрий мав прийти. Це перед Ним я простував дороги. Я заповідав Його. Прийшов Він і приніс спасіння. За Ним ідуть. Мене лишіть. Залишіть мене. — Кричав так, наче б у льоху крім мене було багато людей. — Залишіть мене! Я мов пуста мушля, в якій згинув равлик. Мов хворий, що залишився на дорозі, яку Він пройшов... Ідуть за Ним! Я вже не можу служити. Не маю чим. Я не потрібний Йому...

Я вже тобі писав колись: сумна доля пророків, які дожили кінця своїх віщувань. Слова Йоана сповнені жалем. Є в ньому пустка, але нема бунту. Це дивне! Чейже якраз він, що вважає себе за останнього з пророків, повинен би сподіватися не такого Месії. Тимчасом він турбується зовсім іншою справою. Можна б сказати, що завидує своїм учням, які пішли за Вчителем із Назарету. Вони пішли — він не міг піти... Ісус тоді також так дивно сказав, що Йоан є менший ніж люди царства... Цих двоє людей мабуть знають тайни, яких я не вмію розв'язати.

— Але ж ти є великим пророком... — сказав я, щоб його потішити.

— Я не є пророком — заперечив як тоді, коли ми питали його іменем Синедріону. —

Я є Голосом, що замовк... Не треба вже голосу! — закликав несподівано.

Хоч у словах його був ще біль, проте на його обличчі — зовсім як тоді, коли зза мого рамени наглянув надходячого Галилейця — розлилася ясність. Говорив палко, вп'яливши очі в стовп блиску, в якому вогненно крутилася дробини пилу.

— Тепер усе: люди, дерева, каміння, зорі мусять говорити. Не треба йому Голосу...

— Але не всі йдуть за Ним — докинув я.

На його темному обличчі наче б то загорілася усмішка. Легко кивнув головою.

— Знаю. Не приймають Його. Але Він вас закличе — запевнив твердим переконанням — кожного в його власному дні. Мене також. Щераз буду Йому потрібний. Один раз... останній...

Чи міг я сподіватись, що це була моя остання розмова з Йоаном і що життя пророка так швидко дійде до свого краю?

**

Гості Антипи були вже втомлені бенкетом, що тривав безупину повних шість днів. Але цього вечора пригасаюча забава ожила знову. Антипа, або краще Геродіяда, яка, на мою гадку, хоче за всяку ціну довести до злагоди між Антипою і Пилатом, веліла подати гостям замість вина гострий напиток, вироблюваний у Сирії зі зерен кукурудзи, щоб їх щераз штовхнути до божевілля. Наслідки виявилися змісця: учасників огорнув більший ніж якогонебудь дня досі шал забави й розпусти. Пили і їли, їли і пили, верещали, ревіли, реготались, тупили до себе танцюристок і дівчат, що розносили поміж ними коші з овочами. Якщо раніше мали ми оргію, то тепер оргія замінилась

у справжній розгул на подобу гідких фризійських святкувань на честь їхніх божків. Не знаю, справді, хто в цій забаві був першуном: Римляни, Греки чи Ідумейці? Йоната брав також у ній участь. У світлі лямпів, притемненому блакитними смугами спаленого кадила, під фестонами цвітів, у млявій задусі поту й олійків, вина й підливів, бачив я гущавину півнагих сплутаних тіл, що вовтузились мов у гарячці. Я сам стояв набоці та глядів на це, повний почуття огиди. Чекав тільки на нагоду, щоб незаметно втекти із залі. Коли дивлюсь на таке, родиться в мені разом із нехиттю почування відчуження. Відчуваю тоді, що я якийсь інший аніж другі... Мабуть не тільки тоді... Чи вчинила це недуга Рути? Чи пости, милостиня а також роки проведені над Письмом? Маю враження, що я інша людина — і зовсім тим не вдоволяюсь. Є так, як я йому тоді сказав: чогось мені недостає...

У юрбі я побачив Антипу. Сидів на своєму троні, а над ним нахилялась Геродіяда. Тетрарх слухаючи обіймав її рамям, але вона відсунула від себе його руку. Говорила до нього, мов хотіла Його про щось переконати, або до чогось намовити. Вдруге виховзнула із його обіймів. Неначе ображена якоюсь відмовою, піднесла високо голову та пішла поміж гостей. Я й не думав, що вона зуміє поступитись. Антипа кликав її, але не повернулась. Подалася на своє ложе, в другому кінці залі.

Раптом хтось штовхнув мене, і то так сильно, що я мало що не впав. Оглянувся я гнівно, переконаний, що це хтось із прислуги дозволив собі на таку необережність. Але побачив перед собою Пилата. Прокурор ішов нерівним

кроком. Малі його очі були стулені, рудакий клаптик волосся зісунувся на спочене чоло.

— Я штовхнув тебе? — сказав мені глузливо, наче б хотів викликати колотнечу. Але негайно почав сміятись:

— Ха, ха, ха! То ти, фарисею... — положив мені велику лабу на рам'я. — Ну, не хвилюйся. Мабуть своїм дотиком я занечистив тебе? Ха, ха, ха!

Не здійняв руки з мого рамени, навпаки, пригорнув мене до себе, наче б хотів мене притиснути (яка огида: ранком Антипа, вночі Римлянин!).

— Не хвилюйся — повторив — вимієшся. Треба вмиватись, треба мати під рукою бальнії, тепідарії, судаторії,*) водограї... Вода необхідна... Ха, ха, ха! Слухай, мій фарисею — казав, а я відчував на спині його безволосе рам'я, а на обличчі несвіжий віддих — кажуть, що ти дуже багатий?

Хвилину чекав і на переміну сміявся.

— Люблю багатих... Ти ніколи не мав до мене жодного діла? Чому? Чому ніколи мене не відвідуєш? Хочу пізнати тебе краще... Слухай... хочу, щоб ти приходив... Затям... А вода потрібна... Кажу тобі... Ти вимієшся, я викупаюсь... Ха, ха, ха...

Хитаючись пішов у напрямі стола. Але коли переходив коло ложа Геродіади, королева зупинила його, вхопивши за туніку. Похилився над нею. Я бачив, як зухвало просуває долонею по її раменах аж до спини. Геродіада сміялася, дивлячись йому в очі. Я подумав, що вона п'яна і ладна кинутись йому на шию, а

*) Різні римські купальні.

тоді Антипа може вбити її. Дійшли до моїх вух слова прокурора: "А що ж, красунечко, ти видумала?" Я не чув відповіді, бачив тільки, як Геродіада сперла палець на гладкому обличчі Римлянина. Захоплений до краю хотів сісти біля неї на ложі. Але там сиділа Саломія. Геродіада повеліла дочці встати. Потім прикликала її до себе і сказала щось, показуючи на середину залі. Мала непевно піднесла рамена і втиснула поміж них голову. Мабуть боронилась перед домаганням матері. Тепер відізвався до неї Пилат, а його слова вчинили, що Саломія піднесено відійшла від ложа. Римлянин зі сміхом витягнувся побіч королеви.

Я наглядів зором Антипу. Як і раніш, сидів він на своєму троні, але я помітив, що уважно слідкує за поведінкою Пилата. Якщо Геродіада хотіла, щоб цих двоє людей стали приятелями — то тепер цей задум звела на нівець. Або може вона така мудра, і веде складнішу гру? Очі Антипи горіли, руки стискалися гнівно на підносі важкої чаші. Здавалось, що тетрарх зірветься за хвилину і кине цим посудом на Римлянина. Але мабуть панував над собою, бо тільки пив раз-у-раз великими ковтками.

Тим часом мала Саломія, зіпхнута з ложа матері, стояла розгублено на середині залі, в пустому просторі, де недавно танцювали лібійські дівчата. Коли бачу сільветку дитини, за раз постають у мені два суперечні почування: одне сердечности, друге ж гніву, що маю перед собою когось здорового. У першій хвилині відчув я радше жаль; дівчинка виглядала невинно, дивно самітня посеред зворохобленої

юрби. Свобідно, наче з цікавості, повернулася на пальцях і глянула по залі. Ніхто нею не займався. Дівчата, які раніше танцювали, обсіли тепер розвалених гостей. Пияцькі верески чоловіків поєднувалися з їх приманливим реготом. Я слідив малу зором. На-пів знудженим, на-пів розбавленим рухом піднесла худі руки понад голову і знову повернулася на пальцях. Здавалось, що наслідую танець, який недавно бачила. Арабські музиканти вели дальше свою мелодію: гуділи бубни, сопілки давали гострі, звірські тони. Її малі стопи вертілися зручно на випрямлених пальцях, срібні кола на литках ударяли в себе. Наче б то танцювала те, що бачила раніш, а проте її танець був інший від танцювання дорослих жінок. Був мабуть більше зрілим... Це дівча з ледве зарисованими грудьми здається краще знало від них, що значать усі ці перечини, хвилювання черева, вимети ніг... Тамті невірні виконували тільки наказані фігури. Вона ж наче б то підкреслювала їх безсоромне значення. Від несміливих оборотів проходила до щораз більш стихійних рухів. Її танок почав звертати увагу. Музики, помітивши королівну в танцювальному вирі, з більшою силою вдарили в свої інструменти. Саломія також приспішила темпо танку. Здавалося, забула про все, що було довкруги, послушна тільки покликові музики. Її рухи змагалися з диким ритмом бедуїнської мелодії, розвіяна кутона відкривала худе, смагляве тіло. Над яблуками колін миготіли стегна, довгі і гнучкі; груди підносились наче бруньки морви під весняним дощем. Мабуть годі повірити, що вона не знає, що значить кожний її рух! Я не стерпів би, ко-

ли б Рута... Не стерпів би? Чи не було б краще, щоб могла хоч так танцювати?

Тепер і гості піднесли, щоб колом оточити танцюючу дитину. Чимало рук почало плескати до такту. Блискучі від пристрасті очі кидались дико на Саломію. Ця пантоміна втягла в себе глядачів. Я також відчував, що проти моєї волі вміру того, як дивлюся на цей танок, будяться в мені якісь жахливі пориви... Існують хвилини, в яких найкращі галакки вилітають з голови мов дим. Ми слабші в порівнянні з нашим тілом... Коли якийсь із рухів Саломії був більш підкреслений, над колом оточуючих її мужчин пролітав пошум наче виття вовка в місячну ніч. Іноді зривався короткий, розохочений сміх.

Хтось силою вірвався до першого ряду кола. Був це Антипа. Вилиці йому поблідли. Дихав швидко, на устах мав якісь ознаки жорстокости. Зором стежив дівчинку, але його очі раз-у-раз бігли до Геродіади, яка теж устала з ліжка і, сперта на Пилата, стояла по другій стороні кола. В юрбі пристрасних людей, тетрарх і його дружина були наче дійсна змисловість. Саломія була подібною до метелика, що літає поміж двома квітками. Взяла на себе фурію пожадливости, любови і ненависти.

Але в цій хвилині щось неспостережливе вчинило, що дитина вибилася зі своєї танкової екстази. На скам'янілому обличчі Саломії з'явився вираз переляку і змішання. Раптом перервала танок. Наче перелякане звірятко побігла на край кола, мов шукаючи для себе дороги до втечі. Приявні тупотіли і не ви-

пускали її. А вона добігла до матері і сховала голову в згиб її ліктя.

Серед гостей вибухнули крики і сміхи. Піднесення знову переливалось в оргію: одна з дівчат почала пронизливо кричати на притиски римського трибуна. Арабські короленята верталися на свої ложа і гнали перед собою дівчат наче стадо кіз, коли рантом по всій залі заgrimів голос Антипи:

— Саломіє, — танцюй даліше!

Дівчина виглянула крадькома поза матір і знову знуркувала під її рам'я.

— Саломіє, танцюй! Затанцюй іще раз... — Антипа говорив нагально.

Приступив до неї.

— Затанцюй... Дам тобі за те гарні навушники. І нараменник... — невичита пристрасть побільшувала його ніздря. — Танцюй, Саломіє, щераз...

Тетрарх говорив до малої, але слова свої мабуть звертав до Геродіяди.

— Танцюй! Дам тобі невірлицю, дві невірлиці, дам тобі в'язанку коралів, перли, перстень, два перстені... Вибереш собі зі скарбниці, що захочеш. Тільки танцюй!

Замість відповіді мала ще дужче сховалась за матір.

— Танцюй — казав Антипа. Його хрипкий голос ставав дикий і нагальний. — Танцюй, прошу тебе... Я, король, прошу тебе, танцюй...

Був підхмелений, гойдався на ногах, язик ставав йому дуба.

— Танцюй, чуєш? — заверещав. — Велю тобі... Якщо не послухаєш... Вели їй танцювати! — звернувся до Геродіяди.

— Чейже бачиш, що дитина не має сміливости — сказала ця, вп'яливши зір у чоловіка.

— Не має сміливости, але танцювала! — вибухнув. — Вона мусить затанцювати для мене! Чуєш?!

Пристрасть мішалась у ньому з оскаженістю.

— Мусить! Не танцювала для мене! Отже нехай тепер для мене затанцює. Я не знав, що вона вміє так танцювати... Ти приховувала це переді мною, щоб тепер, для... для... Ти!

— Антипо... — сказала голосно. Голос її звучав металічно, зір непоступливо відбивав блискавки чорних очей короля. Іноді, кажуть люди, що жінка любить чоловіка до божевілья. Але любов Геродіяди вміє опанувати божевілья. Гляділа на нього, як погромник на звірину, і цей Ідумець, якого батько безсердечно вбивав тих, яких любив найбільше, гнувся вдвоє під її поглядом. Геродіяда є в більшій мірі внучкою Ірода, як Антипа його сином. Пригашений у своєму виступі продовжував затьмарено:

— Нехай вона танцює... — скажи їй, нехай затанцює для мене... Зроблю для неї все, що схоче — у новому пориві почав битись у груди. — Все! Матиме, що тільки схоче. Хочби половину царства... Слухайте — крикнув звертаючись до гостей — якщо мала Саломія ще раз затанцює для мене, дам їй усе, чого захоче. Хоч би половину мого царства...

Пилат зареготався:

— Ха, ха, ха, це вже кінець тетрарха. Мушу написати до кесаря, що вже маємо королеву замість короля.

Але Антипа не чув цих слів. Був схвилюваний, неспокійний, вертівся, бив у долоні, вигукував:

— Якщо Саломія затанцює для мене, клянись моїм королівським словом, що дам їй усе, чого захоче. Ходіть, ходіть дивитись як мала Саломія танцює...

Мати похилилась над дівчинкою і добру хвилину говорила потиху до неї. Мала по-малу кивнула головою і слухняно вийшла на середину залі, в новопостале людське коло. Музики вдарили свою дику і до розгулу подібну мелодію. На обличчі Саломії були не-сміливість і переляк. Очі мала вп'ялені в матір, наче б шукала у неї сили. Яке вміння при-неволувати інших до залежності від себе! Геродіяда всміхнулася до дочки і ця відповіла їй усміхом. Подала голову назад, її малі, босі ноги почали місити землю, зразу по-малу, наче б дівчина витискала вино в діжці, потім швидше, щораз швидше, аж вкінці Саломія кинулась у танковий крутіж. Знов побачив я її смагляве тіло серед розвіяного мусліну, широко відчинені очі, розхилені уста, малі рученята, що виконували тисячі швидких рухів. Уся безсоромність її танку знову відкрилася перед глядачами. Я намагався не думати, що цей танок зображує, хотів пам'ятати, що маю перед собою дитину... Чи можна говорити про справедливість на світі, в якому діти мають здоров'я, щоб вислуговуватись розпусті дорослих? Безупину стукало мені в голову: коли б це була Рута... Гості плескали, а їх голосні й захекані віддихи були мабуть такі швидкі, як плескання їхніх долонь. Антипа та-

кож плескав. Його обличчя сяло радістю, гордістю, пристрастю. У вирізі широко розпротертої кутони видніли його груди, покриті чорним, крученим волоссям; він рухав глибокими губами наче щось лакоме смакував. Його очі або слідили Саломію або бігли до Геродіяди. Я перемиг схвилювання, що огорнуло мене і подався до виходу. Хотів скористати з того, що всі зайняті танком, та втекти з бенкету. Але раптом Саломія, вчинивши плюгавий жест, зупинилась. Швидко поклонилась Антипі і одним скоком прибилась до матері. Коли б не зробила цього, пристрасна юрба мабуть би її скривдила: сотки рук уже витягались до неї. Тверді, задихані голоси перемінились майже у крик. Ідумейські королики цмокали зі захоплення та щіпали танцюристок свого товариства.

Знову вибухли крики, сміхи, реготи. Але над усім прогомонів голос Антипи:

— Ходи, ходи тут до мене, моя красна, люба голубко... Ти танцювала чудово...

Геродіяда сказала слово дочці і ця, несміливо на кінцях пальців, підійшла до тетрарха.

— Ходи, нехай тобі подякую. Ти розвеселила моє серце. Ще ніхто так гарно не танцював. Чудово...

Положив їй руки на раменах і прижмуривши очі з розніжнення, поцілував її в чоло.

— Правда, що тільки для мене ти танцювала, скажи... І промов, чого хочеш. Чуєш? Присягаю при всіх, що матимеш, що тільки захочеш. Отже кажи, не бійся. Золото, невірники, замки — що скажеш, буде твоє. Чуєш, достойний прокуроре, — мов із визовом звер-

нувся до Пилата — за те, що танцювала тільки для мене а не для кого іншого, матиме те, що забажає. Кажи, Саломіє, кажи голосно, щоб усі почули.

Настала тишина. Мала оглянулася на матір. Я помітив, як Геродіяда злегка кивнула головою. Тоді зручно виховзнулася з обіймів Антипи, подалася крок назад, напружилась наче до скоку. Метнула з віддалі:

— Коли хочеш мене винагородити, королю, — голос її був низький, недитячий, дещо дрижачий, — повели мені негайно принести на підносі голову брехливого пророка, який є у твоїй в'язниці...

Сказавши це, відбігла і притулилась до Геродіяди. Настала ще більша тишина, така велика, що чути було дзижчання комарів, що літали довкола свічників.

— Хочеш голови набі Йоана Хрестителя? — запитав Антипа помалу, мов не вірив своїм ухам. Із дитини переніс зір на Геродіяду. В його очах блиснув смертельний страх. — Невже вино скаламутило вам розум? — крикнув хрипливо, майже жіночим голосом. — Цей чоловік є святцем, Божою людиною... — кричав щораз голосніше, мов засуджений, що перед суддями відмовляється від своєї провини. — Чи знаєте, що може статись, коли піднесу руку на нього? Це ж ти її на те намовила! — Присів, щоб мати обличчя дитини на висоті свого обличчя. — Саломіє, — казав — дам тобі все, що захочеш. Не слухай матері. Дам тобі золото, перли, шовки, невільніці, коней... отже кажи, що хочеш... Скажи сама... швидко...

Придавленим голосом, як раніше, повторила:

— Дай мені, королю, голову брехливого пророка...

— Проклін! — вибухнув. — Ти мене підійшла! — кричав до жінки. — Я ніколи не хотів тобі дати його. Ти мене підійшла! Кожну річ дам їй, тільки не це. Чи не знаєш? Король, що вбиває пророків, на завжди втратить своє царство...

— Поводисья, як дитина — Геродіяда сказала спокійно. — Я завжди тобі казала: або він, або я — просичала тихіше. — Що ж тобі може статись, коли я бережу твого добра? — Тепер промовила голосно, щоб усі могли її почути: — Ти сказав, що даси, чого забажає. Ти заставив королівське слово...

— Я заставив слово — вистогнав. Знову був пригашений, стертий на порох. Розглянувся по залі, по гостях, мов бачив їх уперше. Мусів бачити Пилата, що всміхався згіржливо — але не відповів на цей усміх ненависним поглядом. Був подібний до людини, що довкруги безрадно шукає порятунку. Раптом, як чоловік, що ловить перше з краю опертя, навіть не спробувавши його видержливості, вигукнув:

— Римський прокурор осудить мене за цю смерть...

Зір приявних побіг до Пилата. Той усміхався безупину, але тепер у його усміху була чемність. Слова тетрарха мусіли йому припасти до вподоби.

— Ти є король — сказав — а він твій чоловік... Мабуть бунтував людей... Роби, що хочеш...

Із розпукою глянув знову на Геродіяду.

— Ти обіцяв — сказала.

— Не можу його вбити! — вигукнув.

— Отже хочеш зломити своє слово?

Повільним голосом мов вивчена папуга відізналася Саломія:

— Дай мені, королю, голову брехливого пророка...

— Дай, що ти їй обіцяв — сказала Геродіяда.

— Хочете нещастя, хочете нещастя — зойкотів. Острах придушив у ньому пристрасть. Мав сльози в очах. Виглядав мов гидкий пуголовок безсильного жалю.

— Я при тобі — дійшов до мене тихий голос Геродіяди.

— Але пощо вбивати? Не має вже змоги говорити, перебуває у в'язниці... — сперечався з нею півголосом.

Рушила раменами.

— Доки живе, завжди може вийти на волю. А тоді матимеш бунт, війну... Римляни вмішаються в те — додала ще тихіше.

— Це пророк — повторяв — святий пророк...

— Нема що пророкувати — докинула нетерпеливо. — Ти є король. А пізніше — легкодушно махала рукою — це важне, що є...

— Ох, ох, ох, — заходився — ох, ох! Навіщо ти веліла їй танцювати? Я б не обіцював...

— Ти сам хотів.

— Сам! Сам! Навіщо вона танцювала?

Дівчинка знову сказала:

— Дай мені, королю, голову брехливого пророка...

— Дай їй — сказала наказливо Геродіяда. — Ти чув, що сказав Римлянин? Думатиме, що хочеш приховати чоловіка, що бунтував людей у Юдеї...

Тетрарх важко зітхнув. Тримаючи весь час голову обидвома долонями, йшов помалу, згорблений, до свого трону. Сів на ньому. Тиша дальше залягала залю, чути було як олива тріскає в лямпах. Антипа закричав:

— Проксине! — це провідник охорони тетрарха. — Йди — видав наказ — відрубай голову равві Йоанові і принеси її тут на підносі...

Проксин поклонився і відійшов. Ніхто не відізнався, глуха мовчанка повисла над залю. Люди завмерли з напів відхиленими губами, як завмирає Йордан у тісних обіймах Асфальтового моря. Дівчата тривожно тулились одна до одної. Впав на приявних ляк. Лямпи моргали, крізь залю пролітав легіт розганяючи густе і збите повітря. Десь із глибини палати почувся придавлений крик. Людські віддихи ставались голосніші. Було наче перед першим ударом блискавки у зчорніле, задихане небо. Пристрасті і п'янство не були вже в голові гостям. Кожний радий був зірватись і втекти, але ніхто не мав відваги рушитися з місця.

Потім почули ми кроки. Почались вони десь у далеких проходах палатних коридорів і наближались — поспішні і повільні водночас, щораз голосніші, що били кожним виступом у наші серця наче в решітку, яка відповідає своїм звуком на удари. Чоловік ішов безупину. Гомін кроків, здавалося, гудів оглушливо.

Вкінці жовнір з'явився на порозі залі. Коли минав мене, я побачив голову на підносі... Пловисто-сиве волосся купалось у крові, очі були широко отворені. Гляділи вгору на уквітчану стелю, подібну до сходячого сонця.

Проксин зупинився перед Антипою і простягнув піднос до нього. Але тетрарх закрив раптом очі долонею і зробив тривожно-оборонний рух.

— Не хочу! — вигукнув. — Віддай їй!

Жовнір підійшов із підносом до Саломії. Дитина взяла піднос із його рук і, даліше йдучи на пальцях, занесла відрубану голову матері. Ця спокійно кивнула головою. Хтось за-сміявся сміхом, подібним до несподіваного скреготу керничного журавля. Перший подолав острах Пилат. Сказав байдуже:

— Треба нищити бунтівників...

— Правильно, достойний прокуроре, — потакнула йому Геродіяда — щоби був приклад для інших...

— По Галилеї знову якийсь ходить — відізвався один із гостей.

Раптом Антипа почав верещати диким голосом божевільного:

— Це не хтось інший, це він: я його вбив, а він знов ходитиме. Його годі вбити... Він же сам казав: Я мушу маліти, згинуті, зійти з дороги... Це він!

Закинув собі на голову плащ і з-під нього рознісся рев і плач. Геродіяда піднялася з лоджа та підійшла до чоловіка. Обняла його за шию, а він, плачучи безупину, притулився до неї як перелякана дитина.

Ще тієї самої ночі втік я з Махеронту. Я не самотній. Утекли мало що не всі.

ЛИСТ ОДИНАДЦЯТИИ

Любий Юсте!

Отже я вчинив так, як ти мені радив. Вирішивши вийти раннім ранком, я став удосвіта. Погода не була заохітлива: всю ніч віяв вітер і падав густий зимний дощ зі снігом. Коли я вийшов на дах, мене вдарив гострий подув так сильно, що я відчув дрижаки по всьому тілі. Скрізь було біло. Чути було шерех води, що спливала з танучого снігу по стінах. Треба було відкласти мою подорож. Але нагло я пригадав собі, що, як мені розказували, перед роками була така сама жахлива погода, тоді коли Вони мандрували до королівського міста. І, прийшло мені до голови, якщо хочу віднайти все те, що було, на ніщо не оглядаючись, я повинен вибратись у дорогу під це нависле небо, повне снігу й холоду. Це ж ти, Юсте, навчив мене, що коли справді хочеш щось відкрити — тоді треба покинути поставу людини, що дивиться здалеку; і коли хочеться когось пізнати, треба йти його слідом, не тоді коли його вигладить сонце, але коли той слід глибокий і повний снігу змішаного з водою. Бачиш, любий Юсте, що пам'ятаю кожен з твоїх порад.

Отже взяв я палицю, загорнувся в мою сім'ягу та, проказавши молитву, залишив дім. Вулиці були пусті, тільки вітер товкся по них,

мов безпанський, голодом гнаний пес. Ноги мені задеревіли ще поки дійшов до палати. Тепер там ніхто не живе, але тоді в ньому вмирала ця потвора. Недуга жерла його, не міг спати. Кажуть, що ночами ходив по палаті і вив наче шакал у місячну ніч. Кажуть, що кликав подушених синів Маріямни й Ферораса — цього брата, якого також велів отруїти з дикої любови. Вбивав усіх довкола себе, вбивав пристрасно й нетерпляче, наче б хотів таким чином не допустити до їхньої зради... "Убиваю, — кажуть, так писав він до кесаря — бо можуть перестати любити мене. А я хочу, щоб мене любили, щоб раділи, коли я радію, і плакали, коли я плачу..." Август глядів на нього, як на божевільного і саме тому велів легатові Сирії вглядати в справу Юдеї, наче б цей край уже був під владою Риму. Тому то Кирін видав наказ про загальний список, навіть не питаючи про гадку короля. Люди були дуже здивовані, коли їм відчитали апографи. При наступних списках, як знаєш, приходило до бунтів і проливу крови. Але тоді ніхто й не подумав боротися. Нарікаючи пустилися люди в дорогу. Пора була саме така, як у хвилині, коли я залишив місто: з молочної мряки виповзали засніжені гори, дороги розпливались у слизьке, ледяне болото. Загрузлі в ньому вовтузилися по всій країні каравани чоловіків, що проклинали Римлян і Ірода. Рідко видно було жінку: до них список не відносився, і в таку погану пору тільки якась залюблена жінка або така, що ні в якому випадку не могла сама залишатись, йшла в дорогу з чоловіком.

А проте цих двоє пішли в дорогу разом.

Я не переставав думати про них, як тільки проминув Яфську браму та став мандрувати верхів'ям гори Поганої Ради. Холод пройняв мене до глибини і з кожним кроком здавалось мені, що стає ще зимніше. На північному збоці гори лежали плахти снігу, з них випливали крутими, чорними потоками струмочки води, подібні до вужів, що залишають гніздо. Дорога йшла помалу вгору. Вітер бив просто в лице тисяччу каплин льоду. Пальці в ногах змерзли так, що я вже їх не чув. Карк болів від постійного тримання голови вгору. Іноді вітер запирав мені віддих у грудях. Тоді я корчився в собі та переставав думати. Але коли притихав вітер, я вертався пам'яттю до тих Двоє.

Напевно не була це приємна мандрівка для жінки, що мала родити ще тієї самої ночі. Не знаю, чи їхала на ослі, чи з уваги на їх велике вбожество йшла пішки, сперта на рами товариша. Але чи йшла чи їхала — думав я — мусіла опановувати свою слабкість. Могла над нею запанувати. Мати великого Чудотворця — може сама вміла творити чуда? Правда, люди з Назарету кажуть, що ота їх Трійка вела роками зовсім звичайне життя... Раніш видавалося це мені незрозумілим. Але помалу починаю розуміти. Пророк — годі мені сказати про Нього: Месія! — якщо має виступити тільки як дозрілий чоловік, мусить приховувати свою місію продовж свого дитинства. Але і приховуючись, він усетаки має силу, якої може вживати. Він, що сьогодні здоровлює, напевно не знав у дитинстві, що таке недуга! І Вона, Його Мати, не могла знати страшного жаху жінки, яку навідуєть перші

болі, а від них немає надії втекти. Хто зна, може йдучи навіть не чула на обличчі ударів вітру; може її стіп не палила ледяна вода калюж; може не відчувала болю, що хвилями давав знати про себе. Страждання, нужди мусіли бути в Ній тільки сповидом, що приховував майбутню хвалу. Зустрічні може й міркували хвилину, чи така пара мандрівників, що волілася здавалось останками сил по розкислій дорозі, зуміє перед сумерком добитися до найближчого села. Але думаючи про це — бігли далі, стурбовані, чи буде для них місце в гостинниці. Та чи ця невіста справді йшла останками сил? Ні, ні, напевно ні! Мусіли в Ній діяти джерела Його сили. Мусіла знати, що не впаде на дорозі, не зохляне передчасно, що напевно дійде до місця, де зможе спокійно народити. Але, коли б навіть справді була така слабка — то знала б і про те, що ніщо їй не загрожує! І найгірше не є таке жахливе, коли знати, що закінчиться непогано!

Я дійшов до найвищого місця дороги. Тут просто годі було витримати удари вітру. Але стежка почала вже знижуватися, сходити в долину. Переді мною лежала долина, довга, розлога, загублена в сірій далині. Проти неї на вирваному з гірського ланцюга вирізі був Вифлеєм. Місто присіло поміж двома скальними виступами, наче проступник між двома доглядачами. Вже по кількадесяти кроках долів вітер сповільнів. Зате почав падати сніг. Повітря сповнилось білими плахтами, що летіли помалу й важко, щоб діткнувшись землі, безслідно зникнути.

Доволікся я до міста втомлений, промерзлий і голодний. Тепер мріяв тільки про одне:

сісти десь біля вогнища. Залишила мене охота ходити чужими слідами. Зате напала злість на себе самого. Навіщо — думав я собі в дуці — залишив я мою працю, розважування Письма, творення гагад. Замість тратити час і здоров'я на мандрівку по зимні до міста завмерлої минувшини, краще було в теплі вогню шукати розуміння слів Предвічного. Це ж найважливіше, а бодай найважливіше для мене. Я відчув, що мій гнів звертається проти Нього, наче б то Він повелів мені йти в цей остогидлий, брудний розкислий ранок до місця свого народження. Як би Він був Месією, товклось мені в голові під насуненим на чоло каптуром, полегшив би цю подорож кожному, хто б хотів іти Його слідами. Це був би також знак, що якраз Він є Ним...

Над дорогою, ближче інших будинків, стояв хан — гостинниця. Я ввійшов до середини. Звичайний вид: огорожене, кругле подвір'я, з підсінками довкруги стін. Нікого там не було. Середина, призначена для тяглових звірят, була подібна до ставка покритого водою, з-під якої виглядало болото змішане з гноем. У підсінках, на високо підсипаному валі, заховане матами горіло вогнище, а над ним сонно колисався якийсь чоловік, мабуть господар гостинниці, бо на мій вид швидко встав і чемно привітав мене:

— Нехай Всевишний буде з тобою, гостю...

— І тебе нехай завжди береже. — відповів я.

— Повертайся щасливо з кожної мандрівки.

— А дім твій нехай ніколи не буде тобі немилим.

— Нехай Ангел стереже тебе перед розбійниками і нечистими.

— А твої комори нехай ніколи не будуть порожні.

Вкінці сів я при вогнищі та відчув миле тепло. Господар подав мені вино, хліб, сир і оливки. Нарікав на погоду, на Римлян, і на податки. Коли я здійняв мій плащ і він побачив, що я фарисей, почав називати мене "равві".

З даху над підсінками лилася вода, але її плюскіт не був прикрий для тих, що сиділи біля вогню. Мій поганий гумор негайно щез. Я відчув нагло вдоволення, що замандрував сюди та що врешті дійду до джерела правди.

— Слухай — спитав я господаря — ти давно власником тієї гостинниці?

Було так, як я догадувався: хан був раніше власністю його батька, а ще давніше — діда.

— Може ти чував щонебудь про Ісуса з Назарету?

Кивнув швидко головою.

— Так, равві, — сказав — чував. Це Пророк. Було їх двох. Але одного з них, Йоана, тетрарх Антипа повелів убити.

— Чи це правда — мій голос не знаю чому задрижав, коли я ставив те питання, — що цей Ісус народився тут у Вифлеємі?

— Так — відповів поспішно — тут, у нашій гостинниці.

Я вп'ялив мій зір у нього. Мав чорні лискучі очі й буйну бороду, що сягала аж до грудей. Пізнати було, що виріс в атмосфері життя гостинниці, у місці, де сходяться вісті з усього світу. Не треба було заохочувати його до розмови. Не чекаючи дальших запитів, почав оповідати. Перед роками — його ще тоді не було на світі — прийшло під вечір до гостинниці двоє мандрівників. Хан був повний по береги

і не було де примістити прибулих. Батько Маргалоса (так називався теперішній власник хану) спочатку навіть не хотів пустити їх досередини. Але негайно появились знаки мов свідочтво на те, що новоприбулі є прекрасними чудотворцями: стіни гостинниці розсунулися, щоб усі могли приміститись, сніг із дощем перестав падати як у місяці Тамуз, над містом появилася дивна зоря з хвостом, яким показувала просто на гостинницю батька Маргалоса. На цей знак розуміється негайно впустили прибулих до хану і звільнили для них найкраще місце при вогні. Кожний із гостей і господарів хотів їм послужити та виявити свою пошану для них. Жінка була вагітна. Ще тієї ночі народила сина. Всі приявні жінки допомагали їй; купали й перевивали Дитину. А Вона була така гарна, як жодна інша на світі. Зразу по народженні Дитя вмло говорити. Негайно люди пізнали, що на світ прийшов великий Пророк. Хлопець ріс швидко мов молодий ряст морви: коли мав рік, знав уже більше від п'ятнадцятирічного хлопця. Безупину творив чуда. Коли побачив, що його Мати мусить двигати воду з джерела у підніжжя гори, вдарив ногою в камінь і зі скали добулось джерело. Плило воно повним руслом деякий час, коли його батьки перебували у Вифлеємі. А коли захотіли вернуться до Галилеї, Дитина діткнула ручкою ланцюга, що відмежовував подвір'я і від цього дотику посипалися з нього статері й динари. Його батьки могли купити собі цілу каравану ослів і вигідно повернутись у землю, де колись жили...

— Неправда, неправда, — сказав хтось.

Слухаючи оповідання господаря я не помі-

тив, що наблизилась до нас стара жінка зі збанком на рамени. Мала підгорнену кутону і видно було її сухі ноги, з виступаючими з-під шкіри жилами, покриті болотом вище кісток.

— Брешеш — повторила щераз суворо, зціпивши губи, аж оточила їх сітка дрібних морщин.

— Пощо мама тут прийшли — замимрив не-радо Маргалос. Але увірвав і відвернув голову.

— Пощо я тут прийшла, пощо прийшла — бурмотіла стара — а ти не бреш. Брешеш і брешеш...

— Отже те, що твій син розказував, це не була правда? — спитав я. — А як воно було?

Не звертаюсь ніколи до звичайної амгаарезки, але тепер цікавість не дала мені спокою. Жінка мабуть була заскочена моїми словами, бо якийсь час мовчала. Поки щось сказати, підступила ближче. Стояла переді мною весь час зі збанком на рамени, як стоїть жовнір перед своїм вождем, із піднесеною до рамени зброєю.

— Якщо дозволиш, равві, то розкажу тобі... — почала розгублено. — Далеко не так було, як розказував тобі мій син. Він думає, що оповіданням вигадів розважить гостя. Але недо-тепа він...

Відкашельнула. Не зіснула кутони, отже весь час я бачив її сухі, спрацьовані ноги, покриті вище кісток червоним осадом болота.

— Це було так — почала спочатку. — День був як сьогодні. Зовсім такий же. Падав сніг, скрізь стояло болото, верблюди й віслиюки тряслися зі зимна. Їх шерсть позбивалась у кудли, на боках поробилися темні затіки. Тоді

з'їхалось було дуже багато людей. А це тому, що був той спис... Коли надійшов вечір, господи була повна звірят, а під дахом чоловік лежав біля чоловіка.

Я жахливо втомилася. Просто падала з утоми. А чоловік безупину кликав то бігти по воду, то товкти зерно в ступі, то знов помагати запарювати верблюдам. Мій Юда, мій малий синок, плакав на моїх руках, бо з утоми я не мала корму. Я вже тільки зітхала, коби надійшла ніч і ті всі люди, що безупину їли й балакали, мов би ніколи не мали скінчити, пішли раз на спочинок.

Але саме тоді пропхався до мене чоловік. Мав на собі мокрий плащ — мабуть тількищо прийшов із дороги. Тихо, наче б інші не верещали скільки сили в горлі аж у голові тріщало, спитав, чи не могла б я прийняти на нічліг його і його Дружину. Тлумачив, що вони саме прийшли, що дуже втомлені, що його жінка кілька разів занедужала в дорозі та кожної хвилини надіється розв'язання. Я була мов шалена з утоми. То й зверещала на ціле горло: — Ні, нема місця! Йдіть собі деінде! Хіба ж не бачиш, як тут багато людей? Шукайте собі іншої господи. — Пробував він мене переконати, що обійшли вже ціле містечко, але ніде не хотіли їх прийняти. — Коли б ти була ласкава а люди схотіли дещо стиснутись — говорив завжди цим самим лагідним голосом — мабуть найшовся б якийсь куточок для моєї Дружини... Я сам можу залишитись на дворі. — Цими словами розізлив мене ще більше, Юда бив п'ястуком мою грудь, із якої нічого не міг виссати. Люди довкруги говорили й верещали мов осатанілі. У дурній чоловічій

хвальбі кидали погрози Римлянам. Серед гамору я почула голос мого чоловіка, який кликав мене: мабуть хотів, щоб я знов побігла по воду до керниці. На думку, що поведить мені йти в ніч і в холод напав мене шал сказанини. Я почала кричати, наче б цей чоловік зробив мені якесь лихо: — Геть! Геть! Забирайся звідсіль. Чуєш? Немає тут місця ні для тебе, ні для твоєї жінки! Йди геть!

Я кричала мабуть дуже голосно, коли мій чоловік почув цей крик та підійшов до мене. Він був захоплений вереском, що гудів у господі, радів розмовами із прибулими, слухав радо їх спліток та повторювань дивовижі, які позбирав від попередніх гостей: — Чому так кричиш на достойного мандрівника? — спитав. Не можу стерпіти тієї його купецької ввічливости. Він думає, що кожному новому гостеві треба віддати пошану. Це не він працював понад сили — він тільки говорив, а потім збирав гроші за нічліг і страву. Я зжахнулася, що знов поведить мені покинути моє ложе, про яке я вже мріяла, та віддасть його жінці прибулого! І вибухнула я: — Нехай він іде геть! Немає для них місця! Хочеш, щоб я послугувала леда жебракам? Та ж він дідовід, що не має чим платити з нічліг! Глянь на нього! — Вислів жаху, що появився на обличчі прибулого, переконав мене у правильності моїх здогадів. Це справді мусів бути бідний чоловік. Я кричала тим голосніше, шукаючи в цьому порятунку для себе: — Знаю таких! Тепер просить про хліб і вогонь, а пізніше буде пицати... Викинь його! Нехай забирається він і та його Жінка!..

Мої слова добились успіху. З обличчя мого

чоловіка зник вираз надмірної чемности. Але мабуть співчував прибулим, бо відкликав чоловіка набік та почав розмову з ним. Той настоював, просив, показував рукою поза себе. Кілька кроків за ним стояла його Товаришка. Спиралась усім тілом на один із стовпів, що підтримують дах. Якраз цей, равві... Її стопи грузли в болоті, як тепер мої. Її плащ просякнутий водою лежав у калюжі. Притискала посинілі долоні до грудей. Обличчя її мало землисту барву, очі були замрячені, губи зціплені. Видно було, що наближається її година. Але я знову почала кричати, бо мені здавалося, що чоловік мій змилюється та поведить віддати їй моє ложе. Я вже була майже готова кинутися на них, побити їх, як бив мене мій Юда. Мій чоловік підніс рамена та нерадо почухав голову. Коли б не мій крик, може вкінці дозволив би їм присісти десь у кутку. Чоловік просив так сердечно, безупину показував на жінку, яка без слова змагалася зі своїм болем. Я не мала для неї ні дрібки спочуття, виставившись проти них із затиснутими п'ястуками. Рухом голови мій чоловік показав їм браму господи. — Ходіть, щось вам знайду — пробурмотів. Напів зігнута жінка йдучи ловила подорозі кожний стовп. Мужчина йшов побіч, дивлючись із тривожною надією на обличчя мого чоловіка. Він завів їх до брами, показав їм напрям та щось сказав. Вийшли тоді. Мужчина повів жінку обережно, обнявши її рамям.

Довго ще після цього я не могла покластись. Треба було обслуговувати гостей, пекти їм паляниці, носити воду, годувати верблюдів. Кли-

кали мене, підганяли поспішати, сварили, коли я не зуміла догодити. Я плакала з безсилої розпуки. Голодний Юда заснув на моїм рамени, зате мій чоловік ходив задоволений поміж гостей, слухав радо їх оповідань і пив подаване йому вино. Посвистував весело й побренькував грішми, які носив у шкіряних саквах на животі. Проходячи біля мене сказав: — Я дозволив цим людям замешкати в шопі зі жолобом... Там менше дме. — Крізь затиснуті зуби я відбилась: — Треба було їх прогнати! Нацькувати собаками! Безсоромні жебраки! — Який гедзь тебе сьогодні вкусив? — засміявся добродушно. — Бідні людиська. Ця жінка родитиме мабуть ще тієї ночі. Могла б ти до неї заглянути... — Ще чого! — вибухнула я — нехай радить собі сама. Буду дрижати над першою-ліпшою жебрачкою?! Кому забагається дитини... — ненависть біла мені горлом наче кров. — Ти, бачу, надміру сьогодні милосердний для прибудів без аса. — І я знов побігла, бо вже хтось домагався по суди для верблюда.

Тільки пізньою ніччю гості скінчили їсти й балакати та поклалися спати. Хан наповнився хропінням. Мій чоловік спав побіч мене. Не залишився на своїй постелі, віддав її, розуміється, за добру заплату, якомусь гостеві. Коли прийшов до мене, било від нього вихлептане вино. Був гидкий... Мимрив задоволено, вкінці заснув. Зіпхнув мене набік, сам розвалився на середині. На решті постелі треба було знайти місце для Юди. Я вже не мала де подітися, залишилась для мене гола земля. Не зважаючи на нелюдську втому — не могла я

заснути. Дрижачи зі зимна, я лежала з отвореними очима. На подвір'ю верблюди клякаючи стогнали й покашлювали. Випогодилося. Потім прийшов мороз і зціпив воду в калюжах. Спинився плюскіт води, що стікала з даху...

— Отже стіни вашого хану не розступилися? — спитав я нетерпляче. — І не було зорі, яка мала показувати вашу гостинницю?

Піднесла рамена.

— Жінки, як я, — сказала не підносячи очей угору — не мають часу оглядати зорі — це справа чоловіків...

Хоч говорила довго, не зняла збанка з рамени.

— Але пізніше я чула — продовжувала по малій перерві — говорили люди, що зоря була. Так розказував мені Симхе, син Тимея. Кажуть, що також чули голоси і співи. Я їх зустріла на дорозі зі шопи... Я пішла там тільки тому, що не могла спати. Пригадала собі, як важко мені було, коли сама родила... Взяла горнець теплої води, трохи оливи, декілька платочків полотна... Ледве пощастило мені добитись виходу: скрізь потоком лежали сплячі. Треба було переступати їх тіла. Хтось із них зловив мене за ногу... Наче не було досить, що крізь довгий день я вислугувалась кожному. На щастя не наробив крику. У шопі, про яку згадав мій чоловік, ми тримали наших звірят: дві кози, під'яремного вола, ослицю. Був там жолоб, випалений із пенька. З отвору вертепу бив на стежку слабкий блиск. Ще не ввійшла досередини, коли прогомнів плач дитини. Народилося заки я прийшла. Жінка кля-

чала при жолобі та похилившись, щось тихенько промовляла до новонародженого. Здивуєтесь мабуть, що негайно по родах могла рухатись і клопотатись? Але ми, важко працюючі жінки, знаємо, що коли треба, сили беруться не знать звідкіля. Її чоловік розпалив у куті вогнище. Але не було продуву, отже вертеп був повний важкого, їдконого диму. Дитина плакала, бо дим втискався їй в оченята і Мати плакала похилена над нею...

Зжахнулась на мій вид. Мабуть думала, що приходжу прогнати їх із вертепу. Та коли побачила, що хочу їй допомогти, переляк перемінився на її обличчі в радість. Була для мене сердечна, наче б уже зовсім не пам'ятала, що це я прогнала їх із гостинниці. Мій прихід був на часі: вона була молода й недосвідчена. Треба було їй усе показати: як купати дитину, як подавати груді, як завивати в пеленки. Не було також чим загорнути Малого: торбина жінки була майже порожня. Ледве викупали ми Дитину, а вже треба було прати. Я намагалась заколисати її. Дим вигризав їй очі, дряпав горло. Не переставала плакати. Я співала її пісеньки, ті самі, які колись співала Юді. Вкінці плач Малого перейшов у голосне ридання: видно, що засинав. Тоді я поклала Його до жолобу. І мені очі пекли і боліла голова, наче б моє чоло було стиснене шнуром. Я ще видоїла козу, бо мала на думці, щоб Мати могла напитись теплого молока. Коли я виходила, жінка підійшла до мене. Сказала:—Дякую тобі, сестро... Обняла мене рами'ям і притиснула обличчя до мого лица. Було мокро від сліз: сміялась і плакала водночас. — Дя-

кую — шепотіла — Він тобі віддасть... — Я думала, що говорить про чоловіка, який безупину заходився біля вогню. В голові мені гуділо. Але коли я вийшла зі шопи, обвіяло мене свіже, гостре, здорове повітря. Я сперлася на скалу. Ніч кінчилася, ховаючись у молочній мряці. Іней блистів на траві. Я почувала, що день, який саме поставав, знову буде жахливо томливий, без хвилини відпочинку. По безсонній ночі годі було його собі й уявити. А проте, замість швидко вертатись і переспатися хоч хвилину, я дальше стояла під скалою та помалу ковтала свіже нічне повітря.

Саме тоді побачила я старого Тимея, як ішов у товаристві своїх синів і ще кількох пастухів. Виглядали грізно зі своїми киями в руках та ножами за чересом.

— Це ти, Саро? — побачивши мене звернувся до мене. — Чи це правда, що в шопі, де тримаєте худобу, народилася Дитина? — Голос мені завмер. Тимей, не зважаючи на свій вигляд, спокійна людина. Але в його словах, здавалося мені, була погроза. Невже хотіли вони напасти на людей, яких я не пустила до гостинниці? Дитина? Що може пастухів із долин обходити Дитина цих бідолахів, що народилась у призначенім для худоби вертепі?

— Ні! Ні! — сказала я швидко. Я думала, що моя брехня їх спинить. Але вони, мов не довіряючи мені, подались таки до вертепу. Тоді я заступила їм дорогу. Почала кричати: — Чого ви від них хочете? Не пушу вас! Це бідні люди... Не дозволю їх скривдити. Якщо треба вам грошей, оце маю два динари... Це небагато, але... — Ти дурна, Саро! — Тимей кинув

легковажно в мій бік. Узяв мене за рамена та відсунув із дороги. Увійшов до шопи, а за ним його товариші. Тільки Симхе зупинився хвилину при мені (швидко розказав мені про зірку, про голоси і про світлість. Але я не повірила йому. Не слухаючи навіть до кінця його оповідання, поспішила за тими. Коли вбігла за ними до шопи, побачила я, що стоять на порозі мов онесмілені та оглядають низьку стелю, з якої стікала вогкість. Крадькома підходив з ними день і показував їм усі закутини шопи. Жінка на їх вид зірвалася на рівні ноги. Стояла тепер із Дитиною на руках, притискала її до грудей. І так застигли віч-на-віч: Вона і вони. Потім я почула голос Тимея. Я побачила з подивом, як він клякає та подає жінці мов якийсь безцінний дар білий шматок свіжого сира. Інші також приклякнули. На цей вид неспокій почав уступати з обличчя молоді матері. Вона ще мабуть не розуміла, що означає цей нічний поклін, відданий їй незнайомими й грізними людьми у кожухах. Але тому, хто всміхається до нашої дитини, ми повинні відповісти усміхом. Поступила крок наперед. Наче священник, який — поки посвятить жертву — показує її людям, простягнула свого Сина на руках до пастирів...

— Він і справді був такий гарний та здоровий? — спитав я.

— Дитина є завжди гарна — відповіла. — Але не був дуже здоровий. Плакав часто, а коли плакав, плакала також і Мати. Був якийсь то дрібний і малий мов діти, що родяться передчасно. Мати не мала корму, отже частенько бував голодний. Мусіли мешкати у вертепі кілька днів, поки вкінці гостинниця опустіла

і вони могли до неї перенестися. Було холодно, отже Дитині стерпла й боліла шкіра. Довго ще потім мав очі хворі від диму...

— Твій син казав — сказав я — що Він розвивався швидше як звичайні діти.

Піднесла рамена.

— Розвивався так, як розвивався б кожний інший хлопець на його місці. Був звичайною Дитиною бідних людей, що прийшла на світ серед холоду, голоду невогоди...

— Але чому не створили йому кращих умовин? — викрикнув я. — Коли вміли робити чуда... Він сам, якщо ударом ноги видобував воду зі скали...

— Воду? Мій син збрехав, равві. Я не раз мала на руках його ніжки. Були рожеві, ніжні. Звичайні ніжки дитини, вразливі на біль. Коли б однією з них вдарив у камінь, покалічився б і заплакав. Отже Мати гляділа, щоб не вдарився. Ні, Він не створив джерела на вершку узгір'я. Його Мати, як і ми всі, мусіла щоднини ходити по воду на саму долину.

— А ці гроші, що посипались немов із мішка?

— Це також неправда! — вигукнула. — Брехливий язик лінєвого чоловіка! Гроші... Коли покидали наш дім, Його батько приніс мені одного динара і сказав, що більше не може дати, бо не має, але коли хочу, то зробить мені якусь обстановку, бо сам є нагаром і знає тєслярську роботу. Сказала я йому зробити стіл, — і зробив. Якраз цей, равві, що стоїть біля тебе...

Я глянув. Стіл був важкий, як ті, що стрічаються в багатіших селянських хатах, тільки краще викінчений.

— І це все, що знаєш про різдво Ісуса з Назарету? — спитав я накінець.

— Усе, равві.

— Бував Він тут ще колинебудь?

— Ні, ніколи. Я чула тільки, що ходить по Галилеї та навчає...

Наближався вечір і я вирішив переночувати в гостинниці та повернутись до Єрусалиму що тільки ранком. Жінка відійшла; я чув, як заходила біля господарки. Маргалос, мабуть засоромлений словами матері, не відзивався. Сів на боці та підспівував собі щось під носом. Присмерк спливав на опустошене подвір'я. Але як потемніло, прибула до гостинниці невелика каравана мандрівних купців із Геврону до Дамашку. Я тримався здалеку від них — не виглядали на чистих людей. Зрештою темний, вогкий вечір на чужому місці, де я почував себе осамітненим, наповнив мене сумними думками. Повернулася пам'ять про Руту... Що-небудь мене заторкне, відчуваю це зі страху про неї... Побачив я, що стара виходить із хану й спитав:

— Може йдеш у напрямі вертепу? Я хотів би, щоб ти мені його показала.

— Отже ходи, равві.

Знову віяв вітер, але небо дещо прочистилось із хмар і появились зорі. Жінка несла у стулених долонях оливний каганець. Увійшли ми до середини. Вертеп був повний духу звірят і вогкої соломи. Жінка піднесла свою лямпку. Випалений із пенька жолоб лежав на перехрестях. Над ним дихав білий, під'яремний віл.

— Це тут — сказала.

— Це тут — повторив я. Солома була перегнила, жолоб неглибокий і твердий. У куті лежала стирта сміття й звірячого гною. Тільки найбільший нуждар світу — думав я — міг народитись у такому опущенні. Це не було місце для потомка Давида, для пророка, для Месії.

Я став іще більш сумним. Мені здавалося, що низька стеля зісунулась на мою голову та натискає моє чоло своїм тягарем. Полум'я лямпки повзло, тіні мов сполохані лилики билися проміж стінами шопи. Віл жував голосно; слина з його рота капала в жолоб. Стара жінка не говорила нічого. Щераз обкинув я поглядом нутро та вийшов на повітря. Вітер шумів, шарпаючи в сумерках якимсь невидним кущем.

Ми повертались мовчки. Але по кількох кроках появилось у моїй голові настирливе питання, на яке хотів я мати готову відповідь:

— Чуєш, — звернувся я до жінки — ти казала, що саме тоді ти мала дитину, сина. Мені навіть здається, що ти називала його Юдою. Це не є той, з яким я розмовляв?

— Ні — відповіла.

Ми йшли хвилину мовчки. Тільки по хвилині сказала придушено:

— Юда не живе...

— Чи це тоді..? — спитав я якимось несміливо.

Тепер події тих часів стали сходитись у моїй уяві в один образ. Це мабуть тоді ця потвора повеліла вимордувати у Вифлеємі всі малі діти. Аж дивно, що Він уникнув меча трацьких найманців.

— Так — сказала — вбили його жовніри короля, коли шукали малого Ісуса.

— Шукали малого Ісуса... — повторив я. Видалось мені, що я віднайшов нове кільце ланцюга, що помалу добувався з темряви.

— Отже шукали Його?

— Його. Про Нього випитували. Але вони зуміли встигти утекти попередньої ночі. Жовніри не хотіли в це повірити. Грозили, перестерегали. А потім, щоби бути впевненими, що Він їм не втече, повбивали всіх хлопців...

— Отже це Він був причиною, що ти втратила сина... — сказав я крізь зуби.

Не відповіла. Я знову відчув наче б то приплив нехиті, майже ненависти до Чоловіка, якого правду я прийшов тут відкрити. Із гнівом став я говорити:

— У такому випадку погано тобі відплатились за твої турботи про них! Мабуть сьогодні жалуєш, що тоді ти не прогнала їх зі шопи на сніг і холод?

— Ні... — ледве почув я. Її відповідь була тиха, мов приходила з далекої відалі. — Жалію, що я була для Них немилосердна і зла...

Я зупинився. Малощо не зі злобою кинув їй у лице:

— Але ж із їх приводу згинула твоя дитина! Мабуть ти не любила її?!

Зітхнула тільки.

— Коли б не прийшли до вас — сказав я поспішно — може б ваші діти уникнули смерті? Він зберігся, але за це треба було заплатити життям кільканадцяти хлопців! Життя дітей — це річ понад усяку ціну! — крикнув я. Про її сина я перестав думати — її мав я перед очима. Вітер роздував мою сімлягу. — Невже мусіло так статися? — продовжував я, наче б

у суперечці з кимсь іншим аніж ця стара жінка. — Чому Він одних воскрешує й уздоровлює, а другим дозволяє гинути задля себе? Діти не повинні вмирати! На твоєму місці — гостро спрямував я свої слова до жінки — я б їх зненавидів!

Закинувши плащ на рам'я, подався я вбік хану. Жінка йшла біля мене. Коли ми вже були близько огорожі, почала говорити:

— Я тільки дурна амгаарезка... Що ж можу знати? Чому мала б я їх ненавидіти? Це я була для Них погана. Але Вони мені цього не пам'ятали. Були такі добрі... Ніхто ніколи до мене так не всміхався, як ця жінка і ця Дитина... Витягала до мене свої рученята. Що ж — Юда може і так умер би? Може втопився б у керниці, або вмер із гарячки? У всьому воля Найвищого... Що ж я дурна, проста жінка? Кажете, що це з Його приводу згинули наші хлопці? А Він тепер, як кажуть, уздоровлює, воскрешує, виганяє дияволів, проповідує гарні речі... Це так, наче б мій Юда зробив, що так воно є...

Що ж мав я їй на це відповісти? Вернувся я до гостинниці, кинувся на мою постіль та намагався заснути. Сон не прийшов відразу. Із-під даху підсінка я бачив, як на небо виступають зорі. Мое схвилювання знову проходило в смуток. Знаю, чому я сумний. Я знову не відкрив того, що єдине могло б мені дати щастя і спокій. Юсте, хто Він такий? Чому в одному випадку Він діє чуда, а в другому не робить їх? Коби ж Його перемога могла бути моєю перемогою, перемогою Рути... Але ця перемога виглядає на невдачу: мою, Рути, Його самого...

ЛИСТ ДВАНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Минула зима, весна, вже є літо. Таке саме, як завжди, сухе, гаряче, нелюдське. Але я його не бачу. Не млію в горячі полудня мов пальма. Живу, наче б не жив я, тільки біль...

О, Юсте, тямиш, як писав я тобі стільки разів, що мабуть уже не зумію довше переносити тих безупинних припливів і відпливів у здоров'ї Рути. Сьогодні думаю про ті часи як мало що не про щастя! По кожному погіршенні чоловік мав день чи пів дня пільги. Недуга ввійшла в нову фазу: немає вже кращого, але постійно гірше. Раніше віз, з'їжджаючи з узбіччя, сповільняв на часок. Сьогодні біжить — щораз швидше... Цей біг запирає мені віддих у легенях. Заточуюсь мов людина, що втратила рівновагу...

Чи не треба б сказати собі отверто, що вже нічого не зумію їй допомогти, — що вона му- сить умерти?

Жахливе слово, якого звук викликає дрижання! Коли б мала вмерти... Але чому? Чому? Я хотів би кричати: ні, ніколи не погоджусь на це! Не вмерла, коли пошесть убивала поруч сотні, тисячі людей. Всевишній вивів її тоді наче тих ізраїльських хлопців, яких Навуходнозор укинув до розпаленого кїтла. Хі-

ба ж не був я Господеві за це вдячний? Мабуть непотрібна Йому наша вдячність... Зберіг її тоді, — щоб тепер убити... Ні, я цього не сказав! Вона живе, розумієш, Юсте, живе! Житиме! Я довіряю Йому, справді довіряю!.. Що зробити, щоб краще довіряти? Безупину повторюю псалом: "Ти є моїм прибіжищем і кріпостю... Ти прикриваєш мене перами крил своїх... При тобі не боюся нічного жаху, ворожої стріли, що приходить сумерком і пошесть, що вбиває в білий день..." Примикаю очі і кажу з усією певністю, на яку тільки можу спромогтись: довіряю, довіряю, довіряю — але вчини ласку, щоб, коли отворю очі, покращало її здоров'я... Вже навіть не прошу: нехай буде здорова... Благаю про те, що було... але отвираю очі — і ніщо не міняється! Її zdeформоване, щодня сумніше, щодня більш чуже обличчя... Рудо! Рудо! Не відходи... Хочу вірити... Ніколи я не думав, що можна так любити і що можна усією істотою любити так... Вона відходить... Вона щораз більш зміненна, щораз більше далека. Інша, ніж була... Зникає мов сон, що його день стер із пам'яті. Як виглядала, коли ще вмїла сміятися? Рудо! Рудо! Ох, Адонай...

Я не бачив Його продовж цілого року. Не було Його в часі свята жнив, не прибув на Хануку,* не з'явився в пасхальному тижні. Догадуюся, що є причиною цього: щораз більше ворогів виступає проти Нього. Якщо садукеї охололи дещо в своєму гніві, то за це

*) Жидівське свято.

вся Велика Рада горить тепер бажанням дістати Його в свої руки. Зі скреготом зубів слухають у Кедровій Залі Його слів, які повторяють вислані за Ним люди. Він справді наче б шукав війни з ними. Кажуть, що коли хтось спитав Його, чому Він і Його учні не зберігають приписів чистоти, відповів звертаючися до приявних у юрбі хаберім:

— Усі ці міцвот*) є вашою вигадкою, а ви поставили їх вище від Божих заповідей. Це про вас каже набі Ісаїя, коли переказує, що є люди, які хвалять Предвічного тільки устами, але їх серце прив'язане до багатств, слави, влади, знання... Не голосною молитвою треба славити понад усе свято Шекінаґ... І не вистає обмивати зверху тіло чи горнець... Бруд не приходиться іззовні і він не брудить. Це з серця виливається гидь та покриває всього чоловіка. Чому не вчите людей, як вимитись із цього бруду? Ви заохочували їх, щоб ішли до Йоана? Ні! Хочете, щоб тільки до вас ішли, тільки вашу хвалу голосили. Велите хвалити себе, називати "равві" — дарма, що тільки один учитель правдивий — Месія — або домагаєтесь, щоб вам казали "отче" — хоч тільки один є ваш Отець, який мешкає в небі. Ви обвантажили людські душі понад міру, але самі не хочете двигати вантажу. І тому горе вам, які замкнули двері, а ключ — сховали, що ніхто не може ввійти! Горе вам, кривдники удів, докладні у важенні жертви з кмену, скупі ж у жертві серця! Горе вам, помальовані гроби, з яких хоч би і змити вапно, будете

*) Обрядові приписи.

дальше воняти! Горе вам, що вихваляєте пророків, але ні однієї з їх наук не пам'ятаєте! Сліпі провідники сліпих! Ви вбивали кожного, хто був посланий до вас! Горе вам, що не добачуєте верблюда, хоч комара вмієте доглянути..."

Це страшні слова. Коли б навіть були вимовлені тільки один раз, означували б стільки, що започаткування війни. Поміж Ним і Великою Радою не може вже бути нічого крім ненависти. Він посмів виступити проти вчителів у прияві цілої юрби амгаарезів. Мабуть сказав ще про нас: "Слухайте того, про що вони говорять, але не поводіться як вони..." А юрба притакувала Йому. Тепер не може вже бути для Нього порятунку...

А проте — я й далі не можу вважати Його ворогом. Я повинен ненавидіти Його... І тепер ще ті проклони! Але, на жаль, я знаю фальш і гріхи чимало наших хаберім. Та чому Він говорить про це голосно? Він хоче — і слушно — щоб люди мали чисті серця, не тільки руки. Але хто знає, чи примусом зберігання багатьох приписів чистоти не наблизиться грішника до чесноти? На мою гадку, Він дуже непрактичний. — Чи не кращий фарисей, що зберігає чистоту, хоч тільки назовні, від амгаареца, так же грішного в серці як і брудного на тілі? Він хоче всього... А з другого боку, допускаючи до себе всяку галайстру: рибалок, митарів, повії, Він поправді вдоволяється нічим... Де ж глузд у Його вчинках?

Я сидів якраз над листом до тебе, коли почув на порозі шерех сандалів. Повернувшись,

завважив я з подивом, що маю перед собою Юду з Каріоту.

— Що ти тут робиш? — спитав я. — Ви тут усі прибули?

(А все таки годі мені протиставитись відрухові надії, що Він прийде й уздоровить її.) Але Юда заперечив порухом голови. Неспокійним поглядом обкинув кімнату: Можна би подумати, — хотів переконатися, що немає в ній нікого чужого. На пальцях, обережно, мов підкрадаючись, підійшов до мене. Ніколи краще не нагадував мені переляканого щура. Але цей щур, притиснений до муру, ладен був кусати. З-під звичайного, боязливого наскірного мого гостя добувалося полум'я гніву й розпуки. Поклав палець на устах, наказуючи мені мовчанку. Навіть його рухи перестали бути круглими рухами мініяйла з Везети; сталися тверді, гострі, визивні. Я не був упевнений, чи він прийшов розмовляти зі мною, чи погрозувати мені. Потім нагло появилася у моїй голові думка, що може Вчителя ув'язнили. Забуваючи його поклик до мовчання, закликав я:

— Зловили Його?

— Цссс — майже просичав поклавши мені руку на губі. — Цить! Чому кричиш, равві? Навіщо ввесь дім має знати, що я тут? — Стояв при мені сповнений водночас гнівом і жахом. — Ні, ще Його не зловили. Але Його зловлять завтра або позавтра. Тепер уже їм не втече. Це кінець...

— Кінець чого? — спитав я, ще більш здивований Його поведінкою ніж словами.

— Усього — розложив розпучливо руки —

наших надій... Він зрадив! — Два великі зуби блиснули йому над долішньою губою, якраз мов у щура.

— Зрадив? — Я був щораз більше здивований і щораз менше розумів слова Юди. — Кого зрадив?

— Нас — вибухнув — нас, людей, усіх... — тепер говорив перебільшено, як звичайно говорив, коли обвинувачував свого сусіда про нечесну конкуренцію. — Злякався... — як кожний боягуз закидав другому якраз боягузтво. — Не хоче стати з ними до боротьби...

— Нічого не розумію з того, що говориш — сказав я. — Сядь і розкажи все від початку. Можеш говорити спокійно, сюди ніхто не прийде.

Не зважаючи на мої запевнення він іще раз оглянувся на всі сторони. Сів на лавці, з широко розставленими колінами. Лискуче волосся звисало йому крученими пасмами на вилиці. Я завважив, що коли я говорив, на його обличчі являвся страх, але коли він починав говорити — страх уступав місця завзятости.

— Добре, розкажу тобі, равві — сказав.

Насамперед кілька разів ударив затиснутим кулаком коліно.

— Чи ж не казав я тобі завжди, равві, що Він коли б тільки схотів, міг би зробити все? Має силу, якої ніколи не мав ніюдин чоловік. Чув ти про те, що Він зробив? Про те, як накормив тисячі людей?

Я чув, як у Кедровій Залі розказували якусь небувалу історію про те, як Учитель накормив чудом величезну юрбу гоїмів: але не думав я, що це правда. Пам'ятаю, як казав: "Не

ходіть до поган ані до Самаритян... ідіть до синів Ізраїля... Син Чоловічий прийшов, щоб знайти те, що згинуло серед вибраного народу..." Але навчав також: "Не думайте, що істимете..."

— Чи хочеш говорити про насичення тих нечистих у Декаполі? — спитав я.

— Це знов було іншим разом — сказав. — Але перший раз дав хліб вірним. Перебував тоді над морем, недалеко Ветсаїди. Дорогою проходила велика юрба прочан, що йшли до Єрусалиму на свято Пасхи. Помітивши Його, зупинились послухати Його науки. Говорив до них увесь день, уздоровлював, знову навчав... Коли настав вечір, ми сказали Йому: "Перерви, бо вже пізно, слухали Тебе весь день, напевно зголодніли. Нехай тепер розійдуться по недалечких селах купити собі хліба." Відповів так, наче би був злий, що ми Йому перервали: "Ви дайте їм їсти." Знав добре, що на пустелі, де ми були, немає ні крамниці, ні ярмарку. Зрештою, скільки ж треба було б купити хлібів, щоб дати всім! Ми не мали, як звичайно, ні аса. Цей недотепа Пилип обчислив змісця, що для такої юрби треба б купити ячмінних паляниць щонайменше за двісті динарів. Двісті динарів! Ніколи не було в нашій сакві стільки гроша! Ми спинились, не знаючи що нам робити. А Він навчав дальше. Знаєш, равві, Він любить увести чоловіка в клопітливе положення, і тільки тоді, коли зовсім не знати, що робити, дає розв'язку, якої ніхто не очікував...

— Так — промовив я — знаю дещо про це... Це була слушна заввага.

— Врешті скінчив говорити — продовжував Юда — і прикликав нас до себе. "Що маєте, спитав, щоб дати людям?" Можна би подумати, що жартує з нас. Андрій бовкнув: "Малий Марко має в коші п'ять малих хлібин і дві риби... Але цього навіть не вистане для нас самих." Наче б не чув тієї уваги, сказав: "Повеліть нехай люди сідають по п'ятдесят, щоб легше було роздавати..." Я вирішив не допустити до поразки — я ж був певний, що воно сумно скінчиться. "Равві, перервав я Йому, нехай собі йдуть. Що ж їм дамо? П'ять паляниць на таку громаду, це стільки, що і ніщо. Подразниш їх обіцянкою, будуть насміхатися з Тебе..." Повторив рішуче: "Веліть їм сісти..." Симон, який зробить усе, чого Він тільки забажає, почав змісця гукати на людей. Обіцював їм хліб іменем Учителя. Прийшло мені до голови: втекти. Я був певний, що недотримання тієї обітниці відіб'ється погано для нас. Він великий чудотворець, але чи міг я припустити, що схоче вчинити таке неправдоподібне чудо? Більше ніж тоді в Кані! Велів підійти до себе Маркові, взяв із його коша хліб і риби. Пам'ятаєш, равві, що Він ніколи інакше не їсть, як тільки ділючи хліб поміж найближчих? Так і тоді: переломив кожную малу паляницю і подавав нам. Повторяв: "Ломіть і давайте". І слухай: це було чудове! Коли я переломив мою частину, я зрозумів, що кожную частину могтиму ломити ще раз і знову ще раз, і так без кінця... Я відломлював від половини паляниці шматки, що були рівні її цілій і таким чином я міг ділити без кінця... Не знаю, як це могло статися... Те са-

ме було з кожним іншим шматочком. Хліб ріс у руках. Шматочки, переходячи в руки людей, ставались знову цілими палаючими. Хто їх з'їв — цьому нічого не залишалось, але хто їх поділив — цей мав змогу зробити сто, двісті, тисячу нових ячмінних паляниць! Те саме було з кусками риби. Люди не зрозуміли змістя, що біля них діється те, що ніколи досі не трапилось. Але помалу поміж сидячими почав рости гул подиву й здивування. Їли і говорили, наїлись — і почали суматоху. Але їх подив був нічим у порівнянні з нашим захопленням. Мене мов грім поразив. Я зрозумів, що ось то Він нарешті проявив усю свою силу. Тепер, подумав я, мусить статися те, на що ми чекали. Бо якщо Він уміє множити хліб у безконечне, то зможе також помножити золото, землю і зброю... Хто ж тоді зможе побороти Його? А ми переможемо кожного! Крик людей зростав у гамір, аж змінився в рев, коли Він повелів зібрати те, чого люди не доїли: а цих решток було двадцять повнісіньких кошів, найбільших, які були між людьми!

— Коли всі напихалися хлібом, Він сидів поміж ними високо на узбіччі пагорба і також покріплявся. Був мабуть утомлений, та вповні вдоволений. Але коли люди зірвалися з землі з криками і многоліттями на Його честь, на обличчі Його появилася неспокій. Швидко прикликав нас до себе. "Ідіть до човнів і негайно відпливайте" — повелів. — "Поспішайте!" "А Ти, Равві?" — спитав Симон. "Мною не турбуйтеся. Ідіть до човнів. Швидко!" — Тепер не від'їдемо! — я спротивився. — Ти вчинив най-

більше чудо. Нарід і ми хочемо віддати Тобі належну пошану... — Мов у розпучі крикнув: "Замовчи! Негайно відплиніть!" Але й інші почали противитися: "Дозволь нам, Равві, залишитись. Люди хочуть віддати Тобі пошану..." Нагодована юрба серед невмовкаючих окликів наближалася до нього. Виглядав смертельно втомлений. "У цій хвилині йдіть. Чи мушу Вам це повторяти? Ідіть, відплиньте!" Раз просив, раз наказував, відпихаючи нас від себе. Ще ніколи не бачив я Його в такому схвилюванні. Зжахнув нас силою свого переляку. Ми піддалися Йому: хоч нерадо подались назад. — Дозволь хоч мені залишитися з Тобою... — шепнув я не поспішаючи, — ті немудрі амгаарези, але я жив у місті... — Вибухнув: "Ти перший мусиш відплисти!"

Ми зійшли долів, на кам'янисте узбережжя. Вода була чорна, здавалося густа. Відв'язали човен. На узбіччі над нами лежала велика біла пляма, мов плахта снігу — це були люди, що оточили Його. Їхній крик падав згори на озеро, біг по його поморщеній поверхні, мов плоский камінь, що відбивається від води, повертається відгомоном від скал Галааду. "А все таки може би повернутись...?" сказав Тома. "Вертаймось!" настоював я. Я відчував, що саме така хвилина ніколи вже не повернеться. Люди часто заставляють Його творити чуда. Чому ми не мали б зробити те саме? Врешті скінчилося б те вичікування на речі, які можна самому вчинити в кожній порі.

"Люди проголосять Його царем", переконавав я. "Він з одного меча вчинить тисячу. Домагаймося направи наших кривд..." "Вертай-

мось! Вертаймось!” підхопили інші. Я був певний своєї перемоги і поклав ногу поза човен. Але саме тоді Симон сильним ударом відбив човен від берега. “Ні! — закричав. — Учитель велів відплинути!” “Ти дурний! — гукнув я. — Він буде нам колись вдячний за те, що ми Його приневолили...” У відповідь свиснув мені веслом понад головою. “То ти дурний! — задудонів. — Гляньте на нього: хоче бути мудрішим від самого Равві. Роби, що Він велить і не мудруй!” Що ж міг я порадити? Цей шотег сильний мов бик: кинув би мене в воду і втопив наче kota. Я впевнений, що зробив би це без надуми. Його постава перерішила. Ніхто вже не посмів і словом натякнути про поворот. Андрій, Яків і Йоан послухно взяли весла. Ми відпливали проти вітру і хвилі, що біла в чуб човна, Малощо не плачучи з безсилої злости, я ще повторяв: — Ви дурні, дурні. Коли б ми Його приневолили, Він об’явився б світові. Дурні, завтра не ці багатії з горішнього міста, але ми були би панами Ізраїля! Дурні, труси, справжні амгаарези від худоби і гнилої риби...” Важко дихали в сумерку, але ніхто не відповідав. Я схвилювався понад міру. — Телята, безвільні вівці, дурні — кидав я їм просто в обличчя накриті хусткою ночі — собаки зі спущеними хвостами... Яких же дурнів Він собі підшукав! — У гніві й розпуці товк я п’ястком у прилавок човна.

Тимчасом огорнув нас чорний простір. Ми не бачили вже узгір’я і плями тисячів сімляг. Але крик тих ішов безупину за нами. Ударяв у воду біля нас; малів на хвилину, то знову могутнів. Але вміру, як ми віддалювалися, по-

чав притихати. При чому не щораз більша віддаль його прислушувала. Завмирав. Може щораз гостріший подув вітру пригасив захоплення прочан? Може Він, думав я, обіцяв на першому світанку йти в їхньому проводі — а тепер повелів їм спочивати? Але чому прогнав нас? Ми ж одні були Йому вірні від початку. Я вже не викрикував і не проклинав, поринувши в сумну призадуму. Ми пливли в тишині, що сповивала нас мов смертне покривало, далі і далі. Не видно було над нами зірок, але ми виділи, що їх зворотні батоги означають десь своїм оборотом минальні години ночі. Пома-лу але безупину зростав вітер. Човен колисався щораз сильніше. Білі від піни хвилі йшли просто на нас із далекого берега. Разу-раз вода переливалася понад облавок. Могутній вітер ревів, рвав стовп щогли, грав на линвах, що підтримували його. В повітрі чуть було якийсь то швидкий, гарячковий тупіт численних стіп. Тямиш, равві, ту ніч, коли нас малощо не затопила буря? Цим разом вітер не був такий сильний, але віяв з непоступливою впертістю, побільшуючи з кожною хвилиною свій тиск. Укінці перестали ми посуватися вперед: веслюючи з усіх сил, ми з трудом успівали триматися на місці. Від надмірного веслування долоні пашіли, твердлі й набрякали. Ті, що не веслували, виливали безупину воду. Ніч просувалася далі по темному небі, мандрувала від першої до другої, від другої до третьої сторожі... Приневолений до безнастанного зусилля перестав я думати про те що сталося і що могло статися. Не думав я зовсім. Піт обліпив моє чоло, на ньому пер-

лилася вода, бризкаючи просто в лице. Плащ і кутона були мокрі, карк болів мене, бо постійно схилявся я над булькитливою водою на дні човна. Серед реву вітру чути було тільки часом покрики Симона й важкий віддих вешуючих.

Я так був зайнятий виливанням води, що тільки крик, що вихопився всім з уст, звернув мою увагу на те, що діється. У першій хвилині з'ява видалася мені чимось зовсім зрозумілим: я подумав, що зійшов місяць і звисока, якраз над поверхнею моря кидає на розбурхану воду безліч рухливих блискучих смуг, які творять перед ним вистелений срібними плиточками шлях. Але негайно усвідомив я собі, що місяць не міг би лежати просто на воді і — важніше — не міг би йти до нас швидко посрібленою дорогою. Те, що зразу виглядало на блиском припорошене коло, було на ділі величезною Людською Постаттю, яка йшла, чи пливла, чи летіла — якраз над водою в подивугідному спокої й байдужості супроти хвиль, що перевалювались довкруги й каменіли під її стопами. Ми почали кричати зі страху, дехто накрив голову плащем, інші кинулись на коліна. З'ява посувалася далі, наче нас не добачуючи. Проходила саме поруч — минала нас. Веслярі опустили весла і деякі з них пірвало море. Хвиля кинула нас назад, малощо не перекинула човна догори дном. Ми були близькі загибелі. Але смерть жахала нас у цій хвилині менш, аніж ця з'ява.

І тоді раптом ми почули якраз поруч себе людський голос. Його слова були міцніші ніж перестрах. Непевні, ми вихилили голови по-

над облавок. Це Він, стояв на розхвильованій, срібній дорозі, під якою заснули хвилі. Наш жах пропав змісця, перемінився в дику й галасливу радість. Пилип плескав, інші кричали, кликали Його до човна. Раптом побачив я Симона, як одним порухом перескочив облавок. Ми знов зацікавилися. А він ішов до Вчителя, піднявши руки, несміливо, як чоловік, який по довгій недузі вперше пробує ходити. Вдивлявся просто в Учителя. Був уже поруч Нього. Але якраз саме тоді з великим шумом надлетів водний бовван і завис над срібною дорогою. Симон крикнув — і змісця потону в воді. Вихилив голову, захлистуючись, бив розпучливо раменами, викрикував щось понад фонтанами розбризканої води. Вчитель похилився над ним, узяв його за руку і сказав щось до нього. А потім легко, наче б кипуче море було м'якою травою, наблизився до човна, тягнучи за собою Симона напів винуреного, відрухово причіпленого до Його рамен. Поміг йому перелізти через облавок, а опісля сам увійшов у човен. Ми розступились і, коли вже стояв перед нами, ми впали на коліна. Ніхто з нас не пам'ятав, що дме вітер, б'ють хвилі... Зрештою це все раптом зникло... Наче швидка стріла — не гребучи ні разу води веслом — ми опинились в обличчі дня й побережжя... Перед нами будився Капернаум під дотиком першого цілунку сонця..."

Аж дивно, що Юда таке сказав. Я завжди мав його за чоловіка, якому чужі краса й почування. Зрештою, сказавши це здригнувся, наче б отрясав із себе чужий, немилий дотик. На його обличчя, на якому перед хвилиною

видно було щось наче зворушення, повернув вираз нехиті, розчарування, гніву — розпуки. Почав приглушено сміятися.

— Бачиш, равві, — скривив уста, — тоді навіть мені все здавалося сонцем, радістю, цілунком... Є тільки одна радість... — сказав крізь затиснені зуби — але Він... — підніс рамена з погордою.

— Але те, що ти розказував — перервав я йому — це речі понад людську міру. Хто ж Він такий, Юдо? — Я був такий потрясений його словами, що поставив йому це питання, наче б він був не крамарем із Везети, але вчешнім соферім.

— Хто Він такий? — повторив мій запит помалу, мов пережовував кожне слово. — Зачекай, равві, поки не розкажу тобі всього. Хто Він такий... Коли ми вийшли на берег я мав готову відповідь на це питання. Він дозволив нам відпочати, але я не міг спати. Я думав якраз про те, хто Він є. Пополудні Він покликав нас, щоб ми йшли з Ним до синагоги. Ти мусів її бачити, равві? Це величавий будинок, недавно збудований. Мабуть коштував багато... Гроші є на все, тільки нема їх для нас... Божниця була повна. Стояла там юрба тих, яких Він чудесно накормив. Коли ми вечором відпливали, Він їм утік. Але вони шукали Його і вкінці знайшли в Калернаумі. Обступили Його негайно в передсінку. Хотіли знати, як і коли перебув море. Але Він не відповів їм на це. Суворо, наче б заслужили на цей закид, сказав: "Шукаєте мене, бо ви дістали хліб. Шукайте іншого хліба, а коли спожиете Його, ніколи вже не будете голодні."

— "Де можна його купити?" питали. Тоді сказав: "Вірте моїм словам, а будете його мати..." Чуючи ці слова я присунувся ближче. Віджила в мені надія, що все таки може повернутись хвилинка, коли матиму змогу зловити Його за руку та приневолити до дії. "Дай нам знак, що Твої слова правдиві" — просили люди. — "Мойсей дуже часто зсилав нашим батькам манну з неба. Вчини щераз чудо з хлібом..." — Правильно, правильно — підказував я. Він може це зробити. І зробить, тільки просить Його про це. — Здавалося, що нерадо слухає їхніх слів. Сказав зневажливо: "Це не Мойсей посилав вам манну на пустині, але Отець ваш. І сьогодні знову дає вам хліб, що є життям світу..." "Отже скажи нам де його шукати?" — питали. "Чи це той, що його Ти нам дав? Дай нам знову, нехай спробуємо щераз." Я бачив, як затиснув уста, прижмуририв очі. Знаєш, равві, наче хтось, хто рішається обстоювати свою думку. Сказав твердо: "Я є цим Хлібом..." Люди подалися назад, так ця відповідь прозвучала немило й дико. А Він говорив дальше, наче б тимбільш хотів їх зразити: — Кому дам себе, ніколи вже не буде голодним... — Були заскочені. Споглядали на себе взаємно. Здвигали рамена. — Бачу, що не хочете повірити! — закликав. — Але я тому зійшов із неба, щоб ніхто з вас не згинув! — Вибухнули криками: — Що? Що Він каже? Що Він сказав? З неба? З якого неба? Чи Він думає, що Його тут ніхто не знає, не знаємо хто Він такий? Все таки це син нагара Йосифа. А Його Мати живе у Ветсаїді. Чому Він називає себе хлібом? Здурів Він? — Утихо-

мирив їх наглим криком: — Доволі цих негодувань! Ніхто — продовжував — не прийде до мене, кому цього насамперед не дасть Отець. А ви маєте слова Отця і повинні знати, як іти до мене. Кажу вам — знаєш, равві, цей Його спосіб вислову, коли намагається вразити в пам'ять слухачів деякі слова — кажу вам: хто повірив у мене, знайшов вічне життя. Так, це правда: Я є хлібом. Ваші батьки їли манну і повмирали. Хто буде мене споживати — не помре!

Тепер кликали повні злоти, обурення і кпин:

— Що Ти плетеш? Про що Ти балакаєш? Що ж це знову за байки? Хто чував про споживання людського тіла? Ти справді ошалів! Дивіться: хліб із неба! Мишігіне! Мишігіне! Як хочеш, щоб ми Тебе спожили: сирим чи печеним? —

Подив, пошана, честь, які виявляли Йому по цьому чуді, розсипались наче стіна з глини. Я добре прочував. Та хвилина була одинока. Коли б не ці дурні, — можна було б Його приневолити. Тепер уже було запізно. Кепкували з Нього, висмівали Його. Якраз у Капернаумі, де завжди радо Його слухали, в місті, яке називали "Його містом". Викрики: "Мишігіне! Шотег! Море!" дзвеніли під склепінням божиці, прикрашеним у візерунки пальм. Даремне рош гакнесет старався Його боронити. Він не хотів тієї оборони. Замість замовкнути, говорив знову з якоюсь завзятістю, мов хотів усе втратити: — Кажу вам, хто не їстиме Мого Тіла і не питиме Моеї Крови — не матиме воскресіння! Бо тільки Моя Кров є прав-

дивим напитком і тільки Мое Тіло є правдивим Хлібом...

Деінде мабуть викинули б Його з біжниці по цих брутальних словах. Але в Капернаумі стоїть за Ним Яїр і деякі зі старшини. Отже люди тільки плювали Йому під ноги і відходили. Казали: — Доволі слухати дурниць! Що ж це за мова, якої не можна зрозуміти? Залишім цього зайдиголову!

Залишилися з Ним тільки ми і мала жмінка людей, яка Йому постійно товарищить і вважає себе за Його учнів. Але Він, наче б то невдоволений, що налякав тільки тамтих, звернувся до тих, що залишилися: — Ви згіршилися? — спитав. — А потім? Що буде потім? — Похитав головою. — Дух оживотворює, не тіло — сказав. — Але мої слова є Духом... А проте і серед вас є такі, що мені не вірять... — зітхнув.

Я розглянувся. Цей і той з-поміж Його постійних слухачів здвигав раменами й відходив. Громадка довкола Нього стала наче жменя снігу, покладеного на камені в сонці. Чому Він таке зробив? Чого Він хоче? Щоби повірити з Нього? Що Він є Хлібом, яким кожний може обжиратися, а проте ніколи Його не забракне? Я повірив і вірю, що Він міг би, як би захотів, принести велику перемену... Але Він не хоче!

— Така твоя гадка? — спитав я Юду.

— Я певний цього! — вибухнув.

Гнів мов піна виступив знов на поверхню його слів і думок.

— Кажу тобі, равві, Він налякався, зрадив справу! Але я ще не скінчив свого оповідан-

ня. Слухай до кінця. Переконаєшся, що маю правду.

Вигукував, був схвилюваний, забув про обережність, з якою прийшов до мене.

— Слухай — продовжував далі своє оповідання. — Коли ми вийшли зі синагоги, біля Нього було вже тільки нас дванадцять. Він ішов перед нами, з похиленою головою, сумний, згорблений, без слова. Мабуть тільки тепер зрозумів, що вчинили Його нерозумні слова. Люди на вулиці кричали на Його вид "Мишигене! Хліб із неба! Шотег!" Раптом повернувся до нас, сказав шепотом, що видавався мені криком: — Ходіть! — Змісця, негайно, не кажучи нікому, де і чому йдемо, ми покинули Капернаум. Погнав нас поспішно крізь Гіталю коло Тиру. Завів нас між самих поган. Ми зникли поміж гоїмами мов голки в стирті сіна. Я знаю: Він зрозумів, що програв, отже втік перелякавшись небезпеки, що загрожувала Йому звідусіль. Може тільки тепер догадався, що чатують на Нього з усіх сторін? Минулими роками ми переносилися з місця на місце, мов отара гонених звірят. Але тепер була це втеча сповнена жахом. Він гнав уперед до глибини переляканий. Ми ночували тільки в полі, а якщо заходили до людей, то тільки на часок, щоб купити хліба, чи радше, щоби просити хліба, бо звідки було взяти гроші на нього? Рідко щастило нам вижебрати щось. — Сирофенікіяни не люблять нас, Ізраїльтян. Отже весь час були ми голодні. Він наче б не бачив цього, гнав нас вперед і вперед. Повертався, сходяв на бічні шляхи, можна б гадати, що хоче змити слід перед тим,

хто Його переслідує. Ніде не промовляв, не зробив ніодного чуда... Уздоровив тільки дитину якійсь поганці, що не хотіла відійти, дарма що відказався її послухати. По кількох днях такого волокитства ми вернулися до Галилеї. Але (наче злодії) ми прокрадалися поміж містами, ніде явно не виступаючи. Мені пощастило зайти на хвилину до дружини філіярха Хуза, щоб узяти від неї кілька динарів та так забезпечитися перед черговим голодом. У Декаполі довідалися про Нього погани та прийшли цілою гурмою, щоб уздоровлював їм хворих. Зробив чимало чудес, промовляв до них та вкінці чудесно їх накормив. Нечисті наїлися сьоми хлібами а дробин зібрано чотири коші! А ми ходили завжди з порожніми шлунками. Він не має розуму ні за гріш. Чужих годує, — своїх голодує і замучує. Я вже ніг не чув від цього постійного мандрування. Його переляк почав діяти на мене. Тепер узяв човен і поплив із нами до Ветсаїди. Впав до міста наче по вогонь: побачився тільки зі своєю Матір'ю, уздоровив якогось сліпого... Це було останнє чудо, яке вчинив. Змісця прийшло мені до голови, що Його сила починає покидати Його. Раніш уздоровляв, навіть во-скрешав одним словом. Тепер мусів плювати чоловікові в очі, наче би був якимсь знахуром, а коли спитав того, "чи бачиш?" — сліпий признався, що не видить якслід. Казав: — Бачу людей подібних до дерев... — Щойно коли вдруге діткнув очей чоловіка — цей прозрів. Я не знав що робити від надміру поганих прочуттів...

Ми навіть не ночували у Ветсаїді: цього са-

мого дня, в якому прибув, погнав нас вечором напівніч. Ми мандрували попри Йордан під скалами стежкою, що важкувато крутилася вгору. Ідучи поруч нас, розмовляв багато з нами. Але помітив я, що нічого нового нам не розкажує. Повторяв давніше сказані гаггади й машалі, щераз їх пояснював. Я вже не мав сумнівів: щось змінилося... Наче б вичерпав свої сили на ці два великі чуда. Був тепер мов людина, яка знає що мусить умерти, отже зміцнює тільки те, що пощастило їй доконати в житті. Наші ноги були покалічені від швидкого маршу по скалистій дорозі, ми послабли з голоду, докучав нам жар сонця. Минули озеро Мером і ввійшли в долину болот. Уперто провадив нас далі напівніч. Вкінці опинились ми у гарній і приемній країні. У глибокій долині, де Йордан пливе вузьким, срібним потоком, перескакуючи чорні каменюки, царював розкішний холод. Поміж гиллям в'язів, топіль і сокоморів чути було розговори пташні. Долиною шуміла вода. Іноді з-поміж листя виглянув верх Гермону, ще й досі обтулений плахтами снігу. Тут нарешті Вчитель сповільнив свою втечу. Дозволив нам відпочити в буйній, пахучій траві, або сидіти на каменях над кипучим потоком. Сам відходив на довгий час десь на узбіччя та молився. Молився тепер навіть більш як раніше. Мабуть благав Усевишнього, щоби повернув йому силу, яку втратив. Я слідкував за Ним. Здавався мені неспокойним і дуже сумним... Це вони винні! Вони довели, що Він зніяковів! Тепер уже ніщо не зміниться: по давньому на Сіоні пануватимуть багатії, священики, садукееї... —

Я впевнений, що спинився, щоб не додати: — і фарисеї.

— Ми обійшли лісом Панаас, що стався тепер столицею тетрарха і називається Кесарія. За містом підіймається висока скала, а з-під неї б'є вода. Є також у скалі глибокий, чорний отвір мов брама, яка веде кудись у глибину пекла. Гоїми кидають у цю діру цвіти й кажуть, що таким чином віддають честь своєму богові. Ми проходили попри скалу з відразою, а деякі з нас навіть з острахом. Але Він саме там зупинився. Не розмовляв іще з нами цього дня, зранку йшов окремо, мовчаливий, задуманий. Тепер прикликав нас до себе. Спитав — наче б це питання необхідно треба було поставити в місці, що виглядає на ворота до пекельної святині поганського божка: — За кого мають мене люди? — Ми поглянули по собі. В останньому часі стільки чути було різних поголосок. Прислуга Антипи розкажує, що Він є Йоаном, який воскрес і що в це мабуть вірить сам тетрарх. Інші кажуть, що Він Ілія, ще інші, що Єремія, чи Єзехія. Ми повторили йому те все, а Він слухав наших слів. Похилив голову і вп'ялив очі в воду, що біла зі скали. Раптом підніс зір. Я побачив, що має очі схвильовані, неспокойні. Глядів на нас, як глядить чоловік тоді, коли від слова, яке зараз почує, залежить його доля. Здавалося мені, що весь дрижить. Обійняв поглядом нас усіх. Не було мабуть нікого, на кого б дивився з особливішою увагою. Але мені здавалося, що звертається в першу чергу до мене... Кинув гостро, твердо, мов би кидав струментом, пробуючи таким чином його міць: — А ви за кого мене маєте?

Повторюю: мені здавалося, що Він питає мене про це більше ніж інших. Ніде правди діти, я є єдиним з-поміж Його учнів, що розуміється на життю та бачив трохи світу... Правда? Але що ж міг я йому відповісти? Коли би був спитав про це там над морем, зараз по чуді з хлібом, моя відповідь була б негайна. Тоді переконав був мене, що є Месією. Але Месія не слабне перед перемогою. Месія не сміє знати невдачі! По тім усім, що сталося, по цій утечі, хіба ж міг я Йому сказати, що Він є великим чудотворцем? Правда, вчинив два величні чуда... Але на них скінчилася Його сила. А поза чудами — хто Він такий? Ніхто і ніщо... Взагалі це питання було недоречі. Чи й нас, думав я, Він хоче від себе відстрашити? Інші учні стояли мовчки. Не знали також, що мають відповісти. Я відчував, що стається наче вогонь. Нагло прогомонів грімко голос Симона. Цей недотепа, наче б не бачив нічого, що сталося в останньому часі, прогудів: — Ти є Месія і Син Всевишнього! —

Юда захрумтів і пальцями обидвох рух нетерпеливим рухом причесав свою рідку бороду. Я весь перемінився в слух. Не без здивування усвідомив я собі, як сильно б'ється моє серце.

— Настала тишина — продовжував — бо таке слово ще ніколи не впало між нами. Я не знав, чи не зганить Він його за це нерозумне слово — яке чейже сам викликав — чи може похвалить? Його зір сплинув із нас усіх, спочив на обличчі Симона. Син Йони стояв перед Ним, великий, із незамкненими губами,

дурнувато всміхнений та цим усміхом намагався приховати схвилювання. Раптом видалося мені, що всі переляки, неспокої й смутки, які я видів на обличчі Вчителя, кудись щезли. Обняла Його радість, як вогонь обіймає жмут сухої трави. Коли Він усміхається, все також неначе сміється. Наче б світ не був тоді собою... Підніс обидві руки, рівно поклав долоні над головою Симона: — Благодать Всевишнього — сказав помалу, з повагою, але також наче б із ледве стримуваним захопленням — нехай зійде на тебе, Симоне! Ти сам не пізнав того, що сказав, але мій Отець підказав це тобі. І саме тому даю тобі сьогодні нове ім'я. Відтепер зватимешся Петра — скала, і на ній збудую мою Кенішту — моє царство — і ворота Геєнни не переможуть її. І тобі дам до нього ключі, щоб ними ти мав змогу все отворити і все замикаєти. А що отвориш на землі, буде отворене там на небі, і що замкнеш тут на землі — буде замкнене в небі... —

— Яка ж обітниця — сказав я. — І кому ж дана!

— Справді, равві! — повторив за мною. — Цей шотег, цей амгаарез... Він учинив його першим по собі! Щоправда невелика це буде Кенішта, яку Він хоче збудувати. Коли б тепер умер, творили б її тільки нас дванадцять — і навіть не стільки. Я й години б не витримав під кермою Симона-Петра! От тобі скала! Глупий і грішний. Ніодна зі сект не пережила б своїх основників, коли б вони назначували якраз таких своїх наступників!

— Маєш правду — признав я йому. — Тільки ти міг би бути їх провідником...

Не зважаючи на задерикуватість, усмішка пройшла обличчям Юди.

— А Симон — спитав я — мабуть стався від тієї хвилини неможливо гордим?

— Ой, — почав сміятися водночас гірко і злобно — бачу, знаєш його, равві. Отже змістя допік Учителеві. Але мушу тобі докінчити. Ледве ми проходили по цім його вирізненні, коли Вчитель сів разом із нами на траві та почав казати, що мусітиме тепер іти до Єрусалиму, а там уб'ють Його соферім, священники, старшина...

— Вб'ють? — спитав я. — Здається мені, що перебільшує... Але може має і правду. Тут усі Його ненавидять від цього уздоровлення при Овечій саджавці. Навіть жебраки... — Не писав я тобі мабуть, що з тієї пори Його чуда вода вже ніколи не закипала. Люди втратили надію на те, що колись ще заворушиться. Вже нема юрби на підсіннях. А Йоната втратив дохід, бо його прислужники брали по два аси від хворих, що чекали на порушення води. — Але коли відчуває, що смерть загрожує Йому, нехай туди не приходять. Легше сховатись у Галилеї і в Трахонікії...

— Він каже, що мусить тут прийти і що треба йому перенести страждання. Сказав: — Яка користь людині з того, що світ увесь здобуде а душу свою занастить...?

— Мабуть справді ошалів, Юдо? — крикнув я. — Той, хто гине, нічого не здобуде...

— Сам видиш, равві, що з Ним сталося! — Юда потрясав руками піднесеними над головою. — Навіть премудрий вождь, Петро, зрозумів, що це все не має глузду. Але перевер-

нулося йому в голові, отже відвів Учителя набік, щоб у чотири очі звернути Йому увагу на недоречність Його слів. Тимчасом Учитель ледве це почув, крикнув на нього грізно: — Геть! Геть! Геть із твоїми спокусами, сатанаг! — Тільки по хвилині, наче дещо опам'ятавшись, додав: — Не знаєш, що походить від Бога, а що від людей... — Повернувся до нас і говорив далі: — Слухайте діти! Хто з вас хоче йти за мною, мусить узяти свій власний хрест і нести його, як я несу...

— Знову говорить про хрест, — сказав я, зрештою більше до себе ніж до Юди.

— Постійно повторяє про нього — потвердив. — Хрест, хрест і хрест... Гарна мені Кенішта під таким знаком! Він щоправда каже, що воскресне. Сказав навіть, що не вмеремо, поки не побачимо його як сходитиме в славі.

— Мала і непевна потіха — промимрив я. Відчув я те, що і Юда мусів відчувати: жахливий, знеохітливий до життя смуток. Розпука сприводу Рути, про яку, слухаючи цього оповідання, я на хвилину призабув, повернулася помножена цим смутком. Світ видався мені понурим, мов у часи зимової сніговії. Усе набридло мені. — І що ж на це учні? — спитав я ще.

— Стратили духа — сказав Юда. — Крутились і дивились на себе з острахом. Так, це невеличка потіха очікувати чуда, коли його сила зникла і може вже не повернеться... Я думав: не залишити б Його і не відійти? Інші, даю на це слово, хотіли зробити те саме. Він завважив це. Спитав: — Чи і ви хочете мене покинути? — Тоді відізався Симон, тепер

уже покiрно й несмiливо: — Отже куди ж пiдемо? До кого — коли ми повірили, що Ти, Равві, Месія? — Але не було в цьому слові захоплення. Учитель спер голову на руках і знову видався мені сумний, неспокійний, зболілий, як перед тією розмовою у підніжжя скали поганського божка. — Так, — сказав тихо, — тільки дванадцять я вибрав, але і серед них є сатана... — Я почув це і Симон мусів також почув, бо опустив голову. Мабуть зрозумів, що Він говорив про нього.

— Отже ви відійшли? — спитав я.

— Ні, — заперечив. — Вони, коли б відійшли, правду кажучи, не знали б що робити з собою. Я також не відійшов... Повернусь і буду приглядатись... Може Він відзискає свою силу? Але тоді вхоплю Його за руку... Ці дурні не стануть мені удруге впоперек!.. —

Вибіг із мого дому так, як увійшов до нього: тихо, обережно, подібний до щура. Вернувся до свого провідника, до якого втратив довір'я, а я повернувся до недуги, супроти якої відчуваю себе такими безсилим... Світ є для мене завжди мов захмарений, дощовий день, один із тих, які приходять негайно по кануці... Бо якщо Він не зуміє вже уздоровлювати, де ж іще знайду порятунку для Руті?..

ЛИСТ ТРИНАДЦЯТИЙ

Це мене дещо заспокоїло. А там я був наче збитий зі шляху, безупину мав я її перед очима саме таку, яку побачив повернувшись добоку на бік... Пам'ятаєш, казав я тобі раніше, що вона наче б стидалася свого тіла. Але тоді побачив я вперше на її набряклому обличчі суцільну байдужість. Не цікавив її мій поворот. Зволила обернутись обличчям у мій бік. Легко видула губи, мов із віддалі пересилала мені поцілунок. Але ніщо її не займало: ні мої слова, ні те, що я їй привіз. Не підносячи голови з постелі, кивнула мені рукою. Завжди пам'ятатиму її такою: чорна голова на постелі і жахливо худе рамя піднесене вгору...

Що ж тобі ще написати? Але тоді ввечері мені здавалося, що вернулася надія. — Не думаю, щоби було аж так погано, — запевнював мене Лука. — Вона дуже хвора, але... — Я вхопився жадібно цих слів. Щоби пережити цю ніч, я намагався повірити, що це ще не те... Чи можна спати, коли впевнено знаєш, що це станеться вже завтра? А може якраз тоді я став байдужим на все? Я хотів тільки ковтнути слова лікаря, мов ковток насонного ліку, замкнути очі і не пробуджуватись — аж буде по всьому... Мої сили були виснажені до краю. Я боявся кожної нової проби.

Заснув я важким сном без снів, без свідомости, що живу...

Вирвав мене з нього крик. Ні хвилини не сумнівався я, що воно значить. Зірвався я свіжий, дрижучий, але готовий ще раз боротися з новим досвідом. Покликали мене до неї. Був досвітній ранок, сірий, холодний. А може тільки мені було холодно? Я вбирався дбайливо, наче б їхав у дорогу. Рухався ніби швидко, але думка моя спостерігала з іще більшою швидкістю кожний мій рух. Я був майже здивований, коли мені сказали, що, правду кажучи, все виглядає на кінець, проте нічого ще напевно не знати... Замість післати когось по Луку, я сам подався по нього. Ішов я мов у сні — знаєш оте почування, коли біжимо, і водночас стоїмо на місці? Сива, досвітня мряка була густа і клейка. Якись люди проходили, минали мене... Мозок працював, спостерігав: скільки ж це людей є на ногах так рано? Чей же не кожному хтось умирає? Вмирає? Ні, розуміється, що ні — розмовляв я сам зі собою. Це — дрібні ремісники, яким ніколи не вистачає часу на працю, купці, які біжать у цій порі шукаючи товару, це митарі, що йдуть на свої місця, жебраки в перегонах за кращим місцем під брамою святині, дівки — вертаються тільки тепер додому... У Єрусалимі повно таких людей. У день їх не побачите. Принаймні я не звертав на них уваги. Треба було мені виходити вдосвіта... Але, до речі, що вони всі мене обходять? Що обходить мене весь світ? Рута вмирає... Вмирає? Роками, три довгі роки бачу як безупину вмирає. Що варта буде життя без неї, без турботи про її здоров'я? Може і я матиму змогу вмерти? Що

в'яже мене з життям? Моя праця? Мої гаггади? Дурниці, я не знаю, як міг я витратити на них стільки часу?.. Промарнував я життя... Треба було весь час бути з Рутою... Ні, ні, я боронився — мушу бути тверезий. Чоловік не сотворений на таке існування. Кожний із нас має щось здійснити. Мої гаггади мають своє значення. Коли би Всевишній не хотів, щоб я їх творив, не керував би мого життя так безоглядно одним шляхом. Міг би я бути кимось іншим, ніж я є? І так — і ні. Міг би, коли б я був знайшов щось інше в життю. Хоч дрібку вдовolenня. Але для мене кожна радість перемінювалась у гіркість. Я мав Руту і Рутавмирає... Слава, признання, пошана — далекий відгомін, про який я ніколи нічого певного не знав. Багатство? Ще одна турбота! Стільки разів дякував я Всевишньому за те, що дав мені його. Мені здавалося, що воно є нагородою за моє життя. І що мені з цього? Руги я не зумів вирятувати... Коли б я був жебраком, коли б я вмів жебрати...

Тужив я за раменами, в яких можна б виплакати все, мріяв про долоню, якої дотик творить біль менш гірким.

Дарма! Залишився я сам, сам з усією моєю жалістю і з усією моєю вірою в Невидимого. О, Адонай! Ніколи раніше не розумів я, як жахливо важкою пробою для наших сердець є ця невидимість. Тільки дотикальні рамена, тільки справжній дотик долоні мали б змогу очистити смуток від розпуки. Хоч, правду кажучи, не знав я тоді що таке розпука. Розпука — це відкинення надії. Я не відкинув її — вона сама відійшла від мене. Залишила мене в пустці, де нема місця навіть на бунт...

— — — — —

Якось принесли до Нього паралітика. Людська юрба стовпилася довкруги хати. Годі було доступити. Але найближча рідня хворого хотіла за всяку ціну привести його до Вчителя. Понесли його на дах, прорвали стріху і спустили Йому чоловіка під ноги. Він не здивувався, тільки глядів на хворого таким зором, мов не видів його недуги або мов би бачив... Сказав: — Ти уздоровлений із гріхів твоїх... — Але потім сказав також друге слово — і хворий повстав. і хворий встав.

Я не прорвав стріхи, щоб кинути Йому Руту під ноги. Навпаки! Коли всі шукали в Нього допомоги й сили, я погодився ділити Його слабкість. Казав тоді: "Забагато турбуєшся... візьми мій хрест..." Як же ж міг я знати, що Його хрест це водночас хрест кожного з людей і коли я думав, що віддаючи Йому свій хрест, звільняюся від нього, Він звернувся до мене зі своїм хрестом. Оце є Його правда...

Сонце піднеслося понад гори і левіти вдарили в труби. Я спинився, щоби проказати шема.*) Але щоденна, знана молитва завмерла мені на устах. Замість казати: "Слухай Ізраїлю, Господь наш є один...", вибухнув із мого серця поклик: "Адонай, віддай мені Руту!" І так стояв я повторюючи без кінця ці слова: Віддай мені Руту, віддай мені Руту! Та нагло якась незнана сила замкнула мої уста, приглушила цей крик здавалося мені, що деревію, що трачу змисли. Проте — впасти я не міг.

*) молитву.

Я вмирав і не міг умерти. Біль, що кружляв довкола мене мов готовий до скоку хижак, кинувся тепер і вбив усі кігті в моє серце. Це був вершок страждання — тернина в живій рані. Немов крізь мряку зрозумів я, що тільки одно слово можу ще вимовити — мушу сказати. Воно одно було моїм порятунком. Пропшептав я губами, що вдарили в себе наче два куски дерева: "Якщо цього домагаєшся — прийди і візьми..." І знов відчув я, що розсіплююся немов спалена на сонці покрівля під ударами кия і п'ят. Це не я вносив її крізь стелю до хати, де Він навчав. То я був хатою і це крізь моє розірване тіло Він dokonував своє діло...

— — — — —

...Я біг угору. Біг швидко, але моя думка бігла швидше. Рута сиділа. Але тому, що її підтримували. Її очі втікли під горішню повіку, уста мала недотулені, поміж губами бачив я зуби... Видів я все, тисячі дрібниць, яких раніше не добачував — або не хотів добачувати... Пізніш дозволили їй упасти. Це вже не була Рута... Малий, скулений мертвяк. Мале столочене мертво. Обдерте з усякої гідности... Я доторкнувся руки, ще не зимної. Це вже не була її рука.

Де є Рута? Де ти є? Не може бути, що тебе нема. Знаю, що ти є... Знаю, відчуваю... Але де? Я завжди хотів іти перед тобою, відсувати геть усякі небезпеки. Тепер Ти пішла перша... немає тебе... Це не ти — це тільки твоє покинуте тіло. Плачки побіч ляментують, музиканти б'ють у бубни і пронизливо грають на со-

підках... Знаю, що так є, але не чую нічого.
Я вмер також.

Ні, не вмер. Терплю — то б то живу ще.

Той хворий відійшов uzдоровлений. Покрів-
лі мого тіла не затулить ніщо. Я є хатою ши-
роко отвореною на дощ і на сонце.

ЛИСТ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Пробач, що так довго я не писав. Годі було.
Час плив, а я залишався поза ним, наче острів,
покинений струєю. Але ні — не залишався.
Струя несла мене наче шмат сухого дерева.
Продовж дня я заснув, а пізніш відчиняю очі
і з подивом розглядаюсь довкола: що ж ста-
лося зі мною? Осінь добігає до краю. Проми-
нула спека, і тільки суха, збита в брили чи
в порох розсипана земля є спомином літньої
муки. Кожного дня на небі облаки укладають-
ся у важкі вали. За кілька тижнів виллються
дощем. Але покищо повітря сухе, душне, вис-
сливе. Вечором вітер підносить хмари рудої
пилуги, трясє фіговими деревами, з яких уже
зібрали овочі; влітає до міста й шелестить зі-
з'ялим листям гиляк, із яких збудовано шатра.
Всі огороди, подвір'я, площі заставлено ними.
Надійшли свята і ніхто з чоловіків не спав і
не харчувався дома. Вчора вечором місто го-
ріло тисячами вогнів а на подвір'ю святині
відбувався великий танок. До Єрусалиму при-
було чимало прочан, вулиці повні людей, що
мандрують юрбою до святині, то вертаються
серед сміхів і співів із-під портиків, потря-
саючи святковими в'язанками гілок цитрини,
пальми, верби й мірту, під вигуки святих окли-
ків великого: Алилуга: осанна!

Я — не можу бути веселим. Крізь мої уста не проходять слова: "Дякую Тобі, що вислухав мене і став моїм спасінням. Славте Господа, бо добрий Він є..." Дразнить мене ця святкова радість. Це мнимо веселе свято жнив для мене сповнене гіркою смутку. Можна б його з добрим правом назвати святом смерті... Придушена спекою земля дихає наче втомлений працею осел. Жалібно виглядають випалені до дна потоки. Все вмерло, тільки чоловік мов на сміх залишився живим! Чому не можна покласти голову і теж умерти? Не будитись зі сну щоранку перед четвертою сторожею з тим самим, завжди голосним криком у серці...

Руги нема — життя залишилось. Ненавиджу його! Не тільки, що товчється в грудях, але по місяцях змагань, коли здавалося, що й на ньому лежить рука смерті, починає випростуватися й відроджуватися. Хоч не хочу цього, родиться в мені надія... Годі зносити це мереживо смерті і життя! Людина повинна жити тільки доти, доки хоче... Ми подібні до дерев: завмираємо, але пізніше приходять дощі і холод, а по них весна і сонце і знову мусимо розцвітати. По кожних сльозах вертається радість. Не хочу її! Руга не живе... Хочу залишитись уже до кінця сумний, сповнений жалю, з отвертою раною... Що ж коли вона заблизнюється! Навіщо? Невже хтось завидує мені навіть мого страждання?

Тепер мені вже зовсім байдуже, чи побачу його ще, чи ні... А проте міцніше забило моє серце, коли напередодні свята Поєднання з'явився в моїй хаті Іван, син Заведея. Я повинен ненавидіти кожний спомин, що в'яжеться з тим часом, коли я ходив за Вчителем немов

жебрак-безмова, що благає милосердя. Проте Іван зробив мені радість своїм приходом. Щось ніжне й заспокійливе (хоч водночас чутке й неспокійне) перейшло з Учителя і на його учнів. Їх прості обличчя, їх незугарні рухи мають мабуть крихітку Його сили. Інша річ, що Іван має привітне обличчя: добре, миле, гарне, вдумливе навіть... Нераз питав я себе: звідкіля ця ніжність обличчя у звичайного амгаареза? Поклонився з пошаною, а я привітав його сердечно. Запросив його сідати, повелів подати хліб, овочі, мід, вино. Ломив пальяниці своїми грубими рибацькими долонями — такими незгідними з його обличчям, що нагадують руки зовсім іншої людини — як звичайно Вчитель ломив хліб.

— Що чувати у вас — спитав я. — Що робить Вчитель? Ти повинен перестерегти Його, що число ворогів Його зовсім не зменшується...

Відповів мені дещо прихованим голосом:

— Вчитель прийде на свята до міста.

Я висловив йому своє здивування. Це легкодушність, що погано скінчиться. Повинен триматися здалека від гнізда ос. Якщо раніше мав причини ховатися й утікати, то тимбільше тепер повинен берегтися. Хоч не було Його півтора року в Єрусалимі, ненависть проти Нього росте безупину. Його життя може справді бути в небезпеці. Наші хаберім можуть накинутися на Нього. Хто ж Його оборонить? Юрба? Це непевний союзник, так легко його ошукають! А що ж діється з Його силою? Невже це правда, що мені розказували, що послабла вона по тих двох великих чудах із помноженням хліба?

— Так... Учитель віддавна не вчинив жодного чуда... — сказав Йоан, спускаючи голову. — В останньому часі тримається здалека від людей, перебуває тільки з нами... Ми також думали, що не повинен сюди приходити. Але Він... Коли Його брати кричали, що повинен іти до Єрусалиму та показати світові, хто Він, відповів, що не піде, бо Його час іще не прийшов... сказав навіть так дивно: "Але ваш час є завжди..." А коли вони вибрались у дорогу, сказав до мене й до Юди, щоб ми забрали жінок: Його Матір, мою, вдову по Альфееві, Іванну, жінку Хузи — та йшли святкувати час Кучок у Єрусалимі. Нічого більше не додав, але я знаю: коли Він висилає денебудь свою Матір, тоді й Він сам незабаром піде за Нею. Може хотів тільки змити тих, що Його слідкують. Я ж упевнений, що прийде...

— Отже ти їх привів?

— Так, равві, і в зв'язку з тим маю до тебе прохання: чи не прийняв би ти до своєї хати матір Учителя й її сестру? У місті стільки народу, що годі знайти для Неї якесь вигідніше приміщення. Вона не домагається нічого, — але я не можу її денебудь примістити. Все ж таки це Його Мати... Вона багато думає про Нього, молиться... Вона не така як інші жінки... У твоїй хаті, равві, було б їй добре...

— З приемністю. Хата, як бачиш, велика. І пуста... Приведи їх, а нічого їм не буде бракувати.

Я хотів додати ще: коли Він прийде, нехай також замешкає в мене. Але спинвся. Коли б якраз тепер виявилось, що Він приховується в моїй хаті, я б зарвався з усіма. Ненависть до Нього перейшла б на мене... Це не має

глузду. І без цього маю доволі ворогів, хоч усе ж таки роблю, що можу, щоб жити добре з кожним... Зрештою, краще не видіти Його в моїй хаті. Коли я хотів, щоб уздоровив Руту, Він наче б не бачив мого поклику. Сьогодні, коли вже запізно, вид Його постаті при її пустій постелі був би мені не під силу...

Цього самого дня під вечір Йоан привів обидві жінки. Тоді, коли я ходив із Ним, горів я цікавістю побачити, як виглядає Його Мати. Я дріботів за її слідами в Назареті, зображав її собі у Вифлеємі. Тепер також не міг дочекатися хвилини, коли її побачу. Коли ввійшли до моєї хати — я був глибоко здивований. А може так є завжди, коли очікуємо чогось понад міру? Вона зовсім інша від моїх про Неї уявлень. Незамітна жінка, з обличчям обсмаленим вітром і сонцем. Амгаарезка, яку годі було б вирізнити в юрбі. Є в ній тільки одне: на перший погляд робить враження дівчинки. Мати дорослого сина, коли до цього важко працює, повинна б мати вигляд знищеної бабуні. А Вона залишилась у повному блиску юности. Цвіт, що розвівся й залишився неторкнутим у своєму розцвіті. Її сестра, мабуть молодша від неї, виглядає на її бабу. Чорні очі Марії повні життя, її устами пробігають усмішки, немов сонячні плями полем. Яка подібність між Нею і її сином! Те саме обличчя у двох повтореннях! Те саме — і зовсім інше. При однакових рисах Він мужеський у кожній подробиці обличчя: відбивається на ньому спокій, воля, сила, енергія, опанування. Її обличчя є обличчям жінки: б'є з нього віддання, жертвенність, доброта, довір'я. Він має поставу, яка кожним порухом велить

і переконує. Вона наче б то безупину надслухувала і чекала. Чекала? Навіщо чекає? Не знаю... Кожна жінка чекає на любов, чекає на її жниво. Вона ж одно і друге вже має поза собою. А проте чекає...?

Її голос має лагідний визвук, але так — як у Нього — назначений рішучістю. Говорить тихо й мало. Є зовсім інша від своєї сестри, яка визначається балакучістю й галасливістю правдивої Галилейки (зрештою і наші Юдейки не тихіші!). Мусить любити дітей, бо досить було їй пройти кілька вулиць, щоб уже цілий хорівід чорноволосих обірванців біг поруч, викрикуючи щось до Неї, наче б знав її віддавна. Уперше від стільки років — уперше і востаннє — почув я дитячі голоси в присінках моєї хати... Попращала малят усміхом, іноді дотикаючи долонею голову або щічку котрогось із них. Ця жінка це справжня мати роду: повинна б мати більше дітей і внуків, які б її оточували і з усім приходили до неї. Один син — це для Неї замало!

Увійшла до мого жалібного дому з усміхом і — вкупі з її приходом змалів дещо панівний тут настрої смутку. Скільки в Ній погоди! А проте Вона зовсім не вільна від турбот і неспокоїв. Вистане, коли хтось біля Неї скаже про небезпеки, що загрожують Учителеві, а вже наглий блиск у її очах зраджує почування, які жевріють глибоко, наче вогонь під насилом попелу. Я знаю, що страх про цього єдиного Сина не покидає її ні на хвилину. Це її тайна, як Вона може, живучи з цим страхом, оберегтись від гіркоти й роздрознення, від гніву й від обвинувачень. У кожному своєму

слові до людей і про людей — Вона проте сповнена солодкості і зрозуміння.

Уночі, навіть у сні, пам'ятаю завжди, що Вона — під моїм дахом. Це не було перешкодою, збудитись як завжди в трагічній годині поклику... Щоранку буджуся, наче б я почув крик, що вона вмирає... Але признаюсь: уперше думав я більше про Жінку, що нагорі, ніж про Руту. Попереднього дня сказала мені ледве кілька слів привітання. А проте ввесь дім змісця насяк тією атмосферою, що її вона принесла...

Досвіта вийшов я на терасу відмовити шема, як годиться: обличчям зверненим до Святині. Зі здивуванням побачив, що Вона є тут також. Стояла задивлена у видніючий овид. Із моєї хати видно святиню й місто в усій їх величі. Під високим, ясным небом, із якого мов то стікає блиск сходячого сонця, лежала звалистим тілищем чорна — чорнотою оливних дерев — Оливна гора, прорізана наче глибоким, скісним видолинком — дорогою що вела крізь її верх до Витанії. Вал гори кінчиться якраз на полудневому мурі міста, залишаючи поміж собою й пірамідою Гори Поганої Ради щербину, немов вікно, широко отворене на асфальтове море. На тлі Оливної Гори підіймається, видвинена понад масив домів і домиків, пальм, фіг, оливок і тамарисів, біла й золота святиня. Крізь колюмнаду над Тирепеоном видно площу, перегороджену внутрішнім низьким муром, ступні, що ведуть до святині, її величезний фронтон, із-поза якого б'ють у небо блакитні дими і який кидає рожеву тінь на найжений стрілами дах. Якраз чотири рази вдарив у небо вереск срібних левітських труб.

Я похилив голову і, насунувши на чоло талис, молився уважно. Щоб Несказаний, думав я, киваючи головою, вічно зберігав свою святиню перед кожним, хто б насмілювався піднести на неї руку. Відмовивши молитву я хотів повернутись долів — не розмовляю з жінками. Але щось торкнуло мене відізватися до Неї. У Неї ж тесаме, що і в Ньому: немов виклик. Вона також своєю поставою наче б говорила: питай — можу тобі відповісти, проси — можу тобі дати...

— Як почувашся, Міріам — спитав я. — Відпочала вже добре по мандрівці?

— Дякую тобі, равві — всміхнулася до мене лагідним, неправдоподібно добрим усміхом. Пишу "неправдоподібно", бо в тім усміху існує доброта, яку просто кажучи годі собі представити.

— Я вийшла тут досвіта глянути на святиню, коли на ній кладеться перший блиск сонця. Правда, яка вона гарна? Ніколи не можу на неї доволі надивитись...

— Рідко буваєш у Єрусалимі...

— Тепер рідко. Але довгі роки я мешкала у святині...

— Роки? Що ж ти тут робила?

— Я була з дітьми посвяченими на службу Всевишньому. Я мала кілька років, коли мене тут віддали. Я була першою дитиною моїх батьків, прийшла на світ, коли вони вже втратили надію мати потомків. То й хотіли показати Господеві вдячність за Його доброту і віддали мене до святині. Вчинили мені так велику радість.

Спустила голову немов засоромлена, що так багато сказала про себе. З-під накриття голо-

ви, що опадало на обличчя, я бачив її легко розхилені уста, гладкі, без примх, мов уста малої дитини.

— Потім священики видали тебе заміж? — спитав я.

— Потім пішла я до дому Йосифа, нагара — відповіла.

— Але тепер твій чоловік не живе, правда? — пригадав я собі те, що про них розказували мені в Назареті.

— Не живе — підтвердила.

Видалось мені, що в її голосі прозвучала нотка смутку, а по її обличчі, напів відверненому від мене, промайнула тінь. Вона також і в тім подібна до Сина: в Ній смуток мабуть межує з радістю, переплітається з нею немов винне гроно. А може йнакше: може смуток є тільки іншим поглядом на радість, а радість іншим поглядом на смуток?

— Не живе — повторила тихо, — дорогий, найліпший Йосиф. Не дожив великого дня...

— Ти мабуть дуже любила чоловіка — докинув я. — Думка про смерть завжди заторкує мою рану! — Смерть — сказав я гірко — безупину чатує на тих, яких найбільше любимо...

Піднесла голову, а в її погляді вичитав я неспокій, що добувався знов наверх. Коли хтось каже "смерть", я зараз думаю про Руту, але Вона напевно думає про Сина. Підкреслено, наче хтось, хто проганяє почування твердим словом розуму, сказала:

— Він переможе смерть...

— Хто Він? — поспитав я.

— Месія... — шепнула. Відвернула голову і

гляділа на золотий і колючий дах святині, подібний до велетенського їжака.

Наблизився я до Неї (але завжди було між нами сім кроків):

— Переможе смерть? — Нагло спитав я: — Чи Твій Син є Месією?

Сонце підносилося щораз вище, біле, лагідне, осіннє. Поклала долоню на кам'яній балюстраді. Я бачив її пальці ніжні, але зі слідами важкої праці. І тепер не глянула на мене. Мабуть надумувалася над відповіддю. Продовжувала помалу, зупиняючись над кожним реченням:

— Я тільки жінка... Це ти, равві, повинен знати. Знаєш Письмо, пророків. Я... — здавалося, що міркує хвилину, чи виповісти свою думку. — Я стільки отримала... Він учинив для мене найбільше... Для звичайної як я, дівчини... Того, що я просила, благав увесь Ізраїль: люди мудрі, святі, пророки... Ніколи не зрозумію, чому Він мене вибрав... Може ти розумієш це, равві? — звернулася до мене.

У її ласкавій усмішці була дівоча ніяковість і величчя, глибока радість.

— Я можу тільки радіти і співати Йому, що Він великий, милосердний, добрий, посітитель убогих, приятель покірних.

Замовкла, але її слова мусіли котитися далше, тільки вже безшелесно. Ті, що я почув, були подібні до криги на поверхні ріки, яка вказує напрям течії, але не зраджує глибини її. Видно Він удався до Неї співаком, що думку свою замикає у форму, барву й запах. Вона також має свою пісню, але покищо не сміє, чи не вміє її заспівати. Тихенько жибонить її музика, що довго випробовує струни, заки

вдарить до них перед слухачами. Її зір поминув святиню, побіг далше в чорну гущу оливних дерев і там залишився.

— Не відповіла Ти мені, — сказав я, — чи Він є Месія?..

— Це ти повинен знати — повторила. — Я знаю тільки — висказала це з певністю себе і водночас наче соромлячись, що це про Неї мова — що колись усі говоритимуть про мене: благословенна і благодатна... І все, про що проситимуть, за моєю допомогою проситимуть, і все, що отримають, при моїй допомозі отримають... Але раніш серце моє проб'є сім мечів, а зло виступить на верх як піна...

Дивні є ті Його найближчі! Коли їх спитати, чи Він є Месією, немов потакують, але кажуть це так наче б Його месіянство було тільки гостиною — і то не найважливішою — Його правди. Мають Його за Месію, чи ні? А Він поблагословив Симона, коли цей назвав Його Месією і ще чимось більшим. Але зараз потім говорив про страждання, хрест, смерть...

— Але Він — почав я знову — чейже мусів сказати Тобі, хто Він такий. Це ж Твій Син...

Потрясла легко голову.

— Ніколи про це я Його не питала — вчинила подивугідне признання — і ніколи Він мені про це не говорив. Хто ж я, щоб мати право допиту? Я тільки дивлюсь на Нього і все, що побачу, нанизую на пам'ять немов оливні кісточки на нить.

— Але продовж стільки років — перервав я — коли був тільки з Тобою...

— Продовж цих років — примкнула очі, немов хтось, хто намагається побачити річ,

про яку думає — був тільки моєю дитиною. Найкращим — як найкращим для кожної матері є її перший син. Ці роки — то був час забуття. Частенько починала я вже думати, що те, що трапилось на початку, це був тільки сон, з якого я пробудилася до життя. Сьогодні думаю, що якраз життя було сном — а дійсність була на початку і є тепер...

— Отже кажеш, що прожиті з Ним роки були інші? — питав я щораз більш зацікавлений. — Далекі від чудес, звичайні?

— Зовсім звичайні — potwierдила.

— І як Ти з тим сьогодні даєш собі раду? — скрикнув я.

Тихе зітхнення дійшло до моїх вух. Жінка кивала головою, немов співчувала власній слабості.

— Коли б не мала я цих нанизаних зерен — сказала — не знаю, як би це було... Можна дістати дарунок просто з неба — а проте не стане його на все життя. Коли б не було досить...

— Він творить чимало чудес — докинув я.

— Так — погодилась — безупину отвирає очі сліпим. Але тому, кого раз уздоровив, одно чудо мусить вистачити. Царство приходить у силі до кожного тільки один раз...

— Ніколи я його таким не бачив — промимрив я. Хмара смутку зупинилася наді мною. Знову повернувся я думкою до тих днів, коли ходив за Ним, не вміючи словом попросити Його про здоров'я для Рути. Не дав Він мені нічого тоді, коли роздавав направо й наліво. Чого ж маю очікувати тепер, коли Його сила, як каже Юда, вичерпалася чи послабла?

— А чи ти, равві, чув Його машал*) про царство, що воно немов кинуте в землю зерно, що кільчитьється і росте днями й ночами, під час коли господар займається чимсь іншим або спить? Те, на що чекаємо, що станеться, може вже сталось? Так було зі мною... Я ще не встигла сказати "нехай буде по слову Твоєму", коли Він уже жив у мені...

— Про що згадуєш, Міріям? — Її слова нагадували блиск каганця, що освітлив нагло величезну, затоплену в сумерку площу.

Похилила голову. На Її смаглявому, неощадженому сонцем обличчі появилася рум'янець. Мабуть знову жажнулася своєї сповіді. Відповідала дещо дрижачим голосом.

— Про те, коли ангел Гавриїл прийшов мене сповістити, що Він народиться...

— Ти бачила Янгола? Розкажи мені про це! Я — вірю в Янголів, не буду сміятися з Тебе... — додав я швидко.

Усміхнулася до мене вдячно, мов дякувала мені за останні слова. Згадка, що вирвалася їй з уст, мусіла бути скарбом, який ми б воліли приховати, аніж наразитися на слова без пошани.

— Я виділа його, — казала. — Так виразно, як тепер бачу тебе, равві. Був ранок і сонце тількищо вихилилося з-поза гір Галааду. Був місяць адар. Я наносила води до бочок і станула до варстату ткати. Я добра робітниця — засміялась з повністю в голосі. — Мое полотно було завжди найтонше і найбільше... Люди приходили по нього здалеку. Цього ранку ро-

*) Притчу.

бота йшла як ніколи: човенце бігало мов блискавка між натягнутими нитками. Раптом відчула я, що хтось є поруч мене в кімнаті... Огорнув мене переляк... Я скрикнула і піднесла голову. Побачила його перед собою. Стояв подібний до великої каплини роси, на якій спинилася тінь сонця: блискуча фігура в райдужному колі крил. Я пізнала зразу ж, хто він такий. Серце моє забилося, я мусіла притиснути його долонею. Мені здавалося, що він хилиться переді мною, немов слуга перед своєю панею. Годі було повірити в це. Це я хотіла поклонитись йому, подякувати йому, що дозволив мені його побачити. Але я не могла рушитись: перемінилась у камінь немов жінка Лота. Голос його прогомонів: "Радуйся благодатная, Господь з тобою..." Здивування і тривога заперли мені віддих у грудях. Я не знала, що маю сказати, не сміла повірити, що Ангел Всевишнього зійшов до мене, звичайної, вбогої дівчини. Але я мала його безупину перед собою: перлину великого блиску в райдужній мушлі. Раптом прийшло мені до голови, що він зійшов покарати мене. Як могла я бути така зухвала, щоби просити Всевишнього про швидке доповнення часу? Я хотіла власти на коліна. Але тоді з найбільшим жахом побачила я, що він клячить передімною. Покірно склав долоні, махнув крильми мов плащем, що не торкає землі. "Не лякайся — сказав — не лякайся...!" — Немов просив, а його прохання було подібне до поклику дерев, хмар і зір. — "Народиш Сина — продовжував — і назвеш його Ісус. Буде твоїм Сином, і водночас Сином Всевишнього. Вступить на трон свого Вітця, Давида, але Його царство вже є і

ніколи не скінчиться..." — Що ти мені кажеш? — шепнула я. — Як це може статися? Випросила ж я Йосифа і він погодився... — Витягнув перед себе руки, немов хотів спинити мої слова. Знову почула я благання в його голосі: "Глянь — сказав — Дух Святий над тобою". Почула я над собою шум, наче вітер вдерся до нашої хати і крутився довкола, шукаючи собі виходу. Я піднесла голову — здавалося мені, що в сумерку, під склепінням тріпочеться щось немов ясний птах або відірване від лямпі проміння. "Одно твоє слово — сказав — і станеться... Чи існує річ, якої Він не міг би зробити? Але сьогодні вся Його сила міститься в твоєму слові, Міріям!" Я справді відчувала, що щось рішається, наче б земля колисалася, під моїми ногами. Я знала: можу прийняти і можу відкинути принесений дар. Він мене просив, не приказував. Я була впевнена, що коли скажу: "Не посмію, не можу..." — опинюся знову при варстаті і час очікування попливе далі. Але якщо скажу "Так", зорі і сонце від тієї хвилини інакше світитимуть, трава інакше ростиме, сповниться відвічна обітниця, дана праотцеві Авраамові. Час очікування скінчиться... Хіба могла я знати, що чудесна переміна сповниться неспостережно, наче б ніщо не сталося? Але коли б я навіть була це знала, я вибрала б Його волю... Бо це була Його воля. І саме тому здійснив її раніше, ніж я сказала Янголові: "Нехай так буде", Він знає мене добре і відає, що інакше я й не відповіла б...

— Отже Він? — питав я приголомшений. — Чий Він Син?

Похилила голову, як покiрна жiнка, коли пiддає свою волю пiд волю чоловiка.

— Його... — А потiм усмiхнулася з гордiстю, що межувала iз захопленням — i мiй.

— А твiй чоловiк, Мiрiям? — Те, що Вона говорила вiдчиняло новi, приголомшуючi овиди. Сонце здавалося менше яснe, святиня менш величнiя...

У її поглядi, вп'яленiм у простiр були нiжнiсть i сердечнiсть.

— Добрий, найкращий Йосиф... Але навiть йому я не вмiла тодi цього сказати, хоч почувала, скiльки це коштуватиме його, коли довидається. Вiн любив мене найкращою любов'ю, яка нiчого не домагається. Погодився на все, що я просила. Але чи мiг передбачити, що мiсце, з якого вiн вiдiйде, займе хтось iнший? Погодився бути тiльки моiм опiкуном. Вирiкся мене... За цю жертву мiг очiкувати такої ж посвяти вiд мене. Я не склала її. Вимагала вiд нього бiльшої посвяти вiд тiєї, що вiн вiддав... Прийшла жахлива хвилина, коли я побачила в його очах вiдкриту тайну. Плач стискав моє горло — а проте й тепер я не могла усього сказати. Як можна признатися до так дуже незаслуженої ласки? Скiльки б я дала, щоб вiн вiдкрив її сам, як Єлисавета! Скiльки б я була дала, щоб могли притулити до себе його найвiрнiшу голову i сказати йому, що по-людському нiщо не змiнилося, зовсiм нiщо, що тим, ким вiн був для мене, залишиться назавжди... Але я не могла... Зi стражданням в очах вийшов до другої кiмнати, тягнувши за собою важко ноги. Здавалося менi, що бачу його, як лежить на постелi та гiрко

й боляче плаче... Довго не могла я заснути тiєї ночi. Постiйно прочувалося менi, що чую його плач. Я лежала в темнотi, повна жалю, що не маю змоги йому допомогти. Моя долоня дiткнула мого тiла: я вiдчула як Вiн рухався в менi несвiдомим рухом ненародженого... Несвiдомим? Нiколи не знаю, де в Нього кiнчиться дана йому мною свiдомiсть, а де починається Його власний таємний правдивий свiт. Пiд пальцями я вiднайшла маленьку нiжку. Погладила її пестливо. I шепнула: "Ти, Ти мiй, Ти знаєш усе, коли схотiв статися дитиною такої як я жiнки. Вчини, чого не смiє вчинити твоя мати: Допоможи йому... Нехай i вiн знає... Вiн же є тiльки чоловiком..." Вкiнцi я заснула. Вранцi разом зi мною пробудилися смуток i тривога. Я не зiрвалася з постелi разом iз першим блиском дня, що крiдькома продирався крiзь отвiр вiконниці. Вставала помалу, помалу як нiколи бралася до своїх зайнятiь. Вiдкладала, зволiкала хвилину, в котрiй, я знала це, Йосиф приiде до кiмнати, зi жаху побачити його обличчя. Я не тямала мого прохання. Дрижала, що знову буде страждати на моїх очах, а я нi в чому не зможу йому допомогти. Змолола декiлька жмень зерна на снiданок. Почула його кроки i моє серце почало битися сильнiше. Вiн увiйшов. Я глянула на нього вся дрижучи, переможена вже розпукою — i нагло огорнула мене величезна, поривна радiсть. Ненароджений вислухав мого прохання! Йосиф стояв передi мною погiдний, радiсний, воскреслий. Пiдспiвуючи пiдiйшов до варстату. Я не посмiла дихати, щоб не сполохати тiєї погоди. Чула смiливий порух його рубанка, цвiрiнькання сверлiв, звучний стукiт

молотка. Йосиф був глибоко зайнятий своєю працею. Робота росла під його руками. Врешті була готова. Але він уважливим і терпеливим поглядом щераз їй приглядався, наче б йому було жаль розставатися з нею. Потім підніс голову. Я побачила як у його очах радість перемоги перетоплюється в сердечність. Просунув пестливо долоню по гладкій кривині дерева. Спитав немов знеохотя, немов про річ давно знану й очевидну: "Отже твій Син має називатися Ісус?"

— І ніколи вже не захотів, щоб ти була йому дружиною? — спитав я.

— Ні — відповіла. — Він умів мовчати... О, знаю — покивала головою — це не прийшлося йому легко. Повір мені, равві, ми залишились звичайними людьми. Царство росте помалу, незаметно серед таких, як ми. Приходять на них спека, вітри і тучі... Можна б думати, що знищать його. Але стається інакше: Чим трудніше, тим буйніший плід. У Йосифові виросло немов кущ гірчиці, що зрівнявся з деревами. Коли вмирав...

— Мабуть тоді сказав Тобі про свої почування...

— Навіщо мав про це говорити? Царству не треба слів... Водив поглядом за Тим, Якого називав своїм Сином. Кивнув головою і прикликав мене до себе. Шепотів: — голос йому вже ломився: "Я не навчив Його, Міріам, робити колеса... І ще не володіє впевнено стругачем... не зуміє ще заробити... Мусітимеш сама..." Це була його єдина турбота, з якою вмирав.

Чи зрозумів ти, Юсте, значення її слів, які я намагався якнайвірніше тобі повторити? Як-

що це правда — хто ж є Він, народжений звичайно серед болів і немочі жінки, але початий з незрозумілого жесту Всемогучого? Не знаю і ніколи не дізнаюся... Невже ж Він справді хтось більший від людини, Він, що не допоміг мені? Я зрозумів її... Вона є дорогою до Непонятного... Коли б я її знав за життя Руги, я зумів би її попросити... Але чи маю знову дорікати собі, що не зробив того, що міг зробити? Ні, ні. Збожеволюю, якщо дорікатиму собі... Вона є шляхом, що веде до незнаного. Це наче Золоті Ворота, якими найшвидше можна пройти з долини Кедрону на подвір'я святині. Кажуть, що колись вони були замуровані, а набі*) Єзехія казав, що отворить їх сам Всевишній... Оце можна б сказати сповнилась заповідь: із долини костей іде протий шлях до Божого віттаря... Іноді можна знайти незвичайне значення в старих оповіданнях.

Вечером сказала: — Огортає мене схвилювання. Він прийшов до міста... — І справді Йоан прибіг під заслоною присмерку (я заборонив йому крутитися днем біля моєї хати) з вісткою, що Вчитель уже в Єрусалимі... Що тепер з цього вийде? Зжахнувся я на таку Його легкодушність.

*) Пророк.

ЛИСТ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Юда мав правду: цей Чоловік передражняється зі своєю долею! Що ж Він хоче таким чином досягнути? Я вже мабуть писав тобі, що Велика Рада вирішила найсуворіші засоби проти Нього. І небагато хибувало, щоб їх учора виконали... Нагальність рішень наших хаберім здивувала мене до тієї міри, що я зумів стати на Його захист. Вирятував Його припадок.

Виплигнув із юрби в останній день свят на чмаринка, що не знає звідкіля появляється на чистому небі. Я стояв задуманий у юрбі, що зібралась у божниці при Кедровій Залі, вислухаючи побожних наук. Чекаючи на початок походу, почув я нагло Його голос. Цей голос — я мабуть пізнав би Його поміж тисячами інших! Не тихий, рівний, утриманий на одній ноті, а проте не монотонний, не сухий, не байдужий — дзвінкий тисячами почувань, мов поверхня озера, що заторкнена пестрою стрілою сонця грає тисячами барв. Знаєш хіба людину, яка ніколи не вживає порожніх слів? Я не знаю такої. Кожному з нас доводиться сказати так собі, от щоби щось сказати. Але в Нього найменше слово має вагу скали. Досягає дна. Вдаряє — і викликає відгомін. Якщо не викликає, то мабуть тому, що дно є грузьким багном. Але і тоді... Ні — відгомін

розлягається завжди, голосніше або тихіше, раніше чи пізніше...

Розвивав сувій Письма, а поміж людьми пробігав шепіт: "Це Він! Це Він! Це Пророк із Галилеї! Це Той, що уздоровив, що воскресив, що визволив... Це Він, якого хочуть убити..." Це останнє почув я також. Отже й амгарези говорять про те, що Вчителеві загрожує смерть. Але ніщо не вказувало, щоб Він був хоч трохи схвильований. Почав читати псалом без поспіху, наголошуючи кожне слово.

Дивний у справедливості — вислухай нас!
Творче нашого спасіння,
Надіє землі й океанів
Препоясаний силою будівельнику гір,
Порушнику моря, що шумить під Твоїм
доторком — спаси нас!

Оце народи дрижать, оглядаючи Твої чуда.
Світ розрадувався від Сходу до Заходу,
Бо Ти обдарував щедро землю і напоїв
її водою.

Засіяв збіжжя, а воно буйно розрослося,
Ти спустив дощ — і повне колосся хилилось.
Зародили Твої поля жнива багаті,
Луги зеленіють і вівці мають що їсти...

Відкинув сувій у руки газана, глядів в обличчя людей, які схвильовано вп'ялили у Нього свій зір.

— Дивний у справедливості... — повторив.
— Чи знаєте, яка є справедливість Всевишнього? Послухайте. Був господар, який вийшов ранком на торг. Хотів найняти там робітників збирати овочі у своїй винниці. І домовився з ними по денарові на день. А коли сонце вже було високо понад горами Моабу,

коло третьої години Господар пішов удруге на торг і знову найняв робітників до своєї винниці, обіцяючи дати їм те, що велить справедливість. І зробив тесаме в годині третій і шостій. А під вечір, коли вже сумерк стояв за воротами Великого Моря, в годині одинадцятій, господар пішов на торговицю, і зустрівши там людей, яких цього дня ніхто не найняв і які розпорошені по площі грали за гроші, сварилися, нарікали на свою долю — сказав до них: "Ходіть до моєї винниці" — і вони пішли, одні радо і швидко, інші помалу, зволікаючи, бо цілоденне ледарство розлінивило їх докраю. Але коли надійшов вечір і пора була розчислитися з робітниками, господар покликав їх перед свою хату. —

Він завжди, коли добирає приклади, говорить про те, що діється поруч. Чимало з-поміж тих, що юрбилися в божниці, були господарями винниць і саме перед святом розчислилися зі своїми робітниками, а інші належали до безконечного числа наемників, які, не маючи нічого більше поза своїми долонями, продають свою силу і таким чином заробляють на хліб для своїх дітей. Його слова мають прикмету приковувати увагу. В юрбі чути було швидкі віддихи і шерех стіп, що просувалися дрібними кроками вбік дверей.

— Господар почав платити останнім, яких найняв, — казав даліше Учитель. — Дав кожному з них по денарові, отже вони відійшли, благословляючи його і співаючи з радости. Пізніше платив тим, яких найняв у дев'ятій і в шостій і в третій. Кожний дістав денара... Отже ті перші, що працювали весь день, думали,

що дістануть більше. Але й вони отримали по денарові. То почали негодувати. Не хотіли прийняти своєї заплати. Здивувався господар, спитав їх: "Чому негодуєте? Невже я вас скривдив? Ми ж умовились по денарові..." "Так — відповіли — але чому Ти так же дав по денарові тим другим? Ми ж важко працювали весь день. Десять разів ми зіпріли від голови до ніг. Ми наповнили цілу бодню. А ті — намагаєш стільки, що витиснули грона. Це не поправді." "Але я обіцяв вам денара і ви погодилися на це. Денар є доброю, повною і справедливою платою. Ви заперечуєте це?" "Ні — погодилися — ти не є скупарем. Денар за день праці — то добра плата..." "Чому ж тоді не берете його і не вертаєтесь до мів зі співом, як тамті?" "Але ж недоречі те, що і їм ти також дав денара... Вони взагалі не втомились. Увесь день вилігувались у тіні пальми, а потім тільки одну годину місили ногами... І такі гроші ти їм дав! Погане твоє діло! Несправедливе!..." "Тому несправедливе, що я був добрий? — спитав їх господар. — Хіба не можу бути милосердним для чоловіка, що останній прийшов до моєї винниці? Не дозволисте мені поступати так, як я хочу? Заздрість жере вас мов скорпіон... Але це моя винниця і моє жниво, що ви збираєте. Для кожного з вас маю добрі гроші. І кожному їх дам, бо так хочу робити. Отже беріть свою плату і йдіть у мирі. Благословенні вбогі духом, ті, що не пожадають багатств. Можна мати великі гроші — і залишитись убогим, можна нічого не мати — і зберегти серце багатієм... Йдіть, поки на вас не гніваюся!" Така, бачите,

є справедливість Всевишнього. Милосердна справедливість, для якої перші є останніми а останні — ті відшукані і навіть приневолені — першими... Але чому ж ці останні вдячні, а ці перші, хоч увесь час перебували в домі Вітця — не почувуються до ніякої вдяки? —

Похитав головою, наче б то Він був тим Господарем а ми всі — ображеними робітниками. Хтось торкнув мене. Я глянув понад рам'я і побачив Юду. На блідому обличчі колишнього купця був гнів. Можна б було подумати, що він скерував до себе машал Учителя і його зміст вразив саме Юдине серце. Моргнув до мене як до свого однодумця.

— Бачиш, равві, Він справді... — долетів до мене його шепіт. Але дальші слова Юди пропали в гаморі, що постав у юрбі слухачів. Притча, хоч не всі її зрозуміли, викликала загальний подив. Люди хитали головами, говорили одні понад других: "Він мудрий, Він учений... це справжній пророк. Де Він цього навчився? Від кого? Звідкіля Він це все знає? Чий Він учень?"

— Дивуєтесь моїй науці? — почув я голос Учителя. Стояв на підвищенні, наче б мав іще щось сказати. — Дивуєтесь, звідкіля такі слова в моїх устах? Питаєте, хто є моїм учителем?

Мабуть мусів почути їхні оклики і, наче б це було необхідне, збирався на них відповісти.

— Так, це не моя наука. Маю Вчителя... — продовжував. — Чоловік, що шукає своєї хвали, промовляє в своєму імені. Але я не турбуюся про власну хвалу. Шукаю хвали Того, який мене всього навчив і мене післав. Його

слова переказую. А ви знаєте, що мої слова правдиві. Бо так промовляв Мойсей, коли оголошував Закон. Але що з того! Ніхто з вас не хоче його слухати!

— Ніхто? — вихопилось мені. — Ніхто? — крикнуло ображено кілька голосів. Люди почувилися діткнені. "Що ти сказав? — гострі питання падали звідусіль. "Кажеш, що не хочемо слухати Закону? На якій основі таке говориш? Хто дозволив Тобі нас судити? Ми вірні Ізраїльтяни! Сповняємо приписи... Чому Ти таке сказав?"

Утихомирив їх.

— Ви не слухаєте Закону, — повторив суворо. — І тому хочете вбити мене.

Настала хвилину тишина, потім кілька голосів крикнуло:

"Ми? Ми хочемо Тебе вбити? Ти ошалів? Чорт Тебе опутав? Хто хоче Тебе вбити?"

Але я бачив, що решта людей мовчить і тільки дивиться потайки то на тих, що вигукували, то на Вчителя. Коли одні гостро відмовлялись від лихих намірів щодо Нього, інші мусіли пам'ятати погрози, що були спрямовані у Його бік.

— Ви — сказав твердо. — Ви — повторив зі смутком, наче б жалівся перед кимсь. — І завіщо? За те, що два роки тому я уздоровив чоловіка в сабаш. А проте ви обрізуйте в сабаш і оправдуєте це діло бажанням здобути нову душу для Ізраїля. А життя людини? Хіба ж воно не має доволі ваги для вас? Осудіть справедливо, чи маєте правду...

Божниця наповнилась криком. Усі тепер го-

ворили, викрикували і перекрикували один одного.

— Що Він каже? Шалений! Опутаний! Хто Він такий? Що це за Людина? Зломив шабас? Тоді, пам'ятаєте, при овечій саджавці... Безупину ломить шабаси! Це мінім! Казали, що цей Ісус згине, якщо посміє прийти до Єрусалиму. А Він говорить зухвало і нічого не лякається... Вигнати Його! Укаменувати! — Але ж це Месія! Ні, це мінім! — Такі чуда можуть бути ділом тільки одного Месії! — Який там Месія! Письмо каже, що Месія прийде не знать звідкіля, — а цей — відомо — є Галилейцем...

Понад гамором пронісся Його голос немов клич птаха серед бурі.

— Ви добре знаєте, хто я такий і звідкіля приходжу. Майте довір'я до мене, повірте мені... Ви ж бачите, що не говорю від себе і не проголошую своєї науки. Приніс я вам слово Того, Якого ви не знаєте. Але я Його знаю, бо від Нього я прийшов...

— Чуєте?! — закричав якийсь голос у юрбі. — Каже, що прийшов від Всевишнього! Хулить!

— Хулить! — повторило чимало голосів.

Я побачив, як громада фарисеїв пропихається крізь юрбу і викрикує із щораз іншого кінця залі: — Хулить! Укаменувати Його! Хулить!

— Але зробив стільки чудес... — хтось заперечував.

— Хулить! Хулить! Укаменувати! — кричали інші.

Я знову почув на рамені руку Юди.

— Бачиш, бачиш, равві — колишній купець шептав мені в ухо повні гарячки слова, — бачиш... Чи не казав я тобі? Він хоче, щоб Його вбили і нас разом із ним. Він налякався, втік від своєї сили... Зрадив нас! Казав я тобі... Назвав мене багачем... — у схвилюванні стиснув моє рамя так сильно, немов хотів вирвати кусок тіла. — Я, багач! — засичав їдким, злобним усміхом. — Чув ти? Так Він платить за вірність...

Я перестав укінці розуміти його слова — вони змінилися в один бовкіт їдкої слини. Інша річ, що в божниці кричали всі, а цей гамір приглушував окремі слова.

— Хулить! Укаменувати!

— Вигнати! Вигнати Його! — Ті, що кричали "вигнати", мабуть не хотіли крові Вчителя.

— Хочете мене вигнати? — почув я Його голос.

Люди притихли, щоби почути, що Він скаже. Знову хитав головою мов спочував їх домаганням.

— Вже недовго буду з вами... А коли відіду, тоді даремне будете шукати мене. Бо там, куди я піду, ви не зможете піти... Повмираєте у гріхах ваших...

— Що Він каже? Що Він каже? — загуділа знову юрба. Розуміли Його щораз менше.

— Куди Він хоче йти? Він хоче себе вбити! — вигукнув якийсь голос, а мені видалося, що це був голос Юди.

— Він мабуть вибирається до гоїмів? — поспитав хтось інший.

— Мабуть знову хоче давати їм хліба! Що

Він каже? Що Він каже? — питання перехре-
щувалися у повітрі.

Нагло якийсь чоловік станув над самою те-
бутою та підніс голову й кинув просто в об-
личчя Вчителеві:

— Хто Ти такий?

Я пізнав — і мої рамена стали дрижати від
поганого прочуття. Цей малий чоловічок із
низький чолом, що втікає дозаду, та з хит-
рим висловом глибоко прихованих очей, це
один із старшин сторожі Великої Ради фари-
сеїв. Називається Гаді. Тепер помітив я та-
кож, що поза ним стоїть декілька членів сто-
рожі з киями в руках. Не було сумніву: наші
хаберім вирішили діяти швидко й безоглядно.
Могли дозволити собі на це: Пилат не прибув
на свята, а гегемона Сарка вже давно мали в
своїх руках. Юрба з божниці, я знав це з пев-
ністю, не стане боронити Вчителя. А інші лю-
ди в місті навіть не знають, що Він прибув
до Єрусалиму. Несподіванка була суцільна.

— Хто Ти такий? — малий сторож повто-
рив своє питання нетерпеливо, наче не міг до-
чекатися відповіді.

Але й тепер я не побачив на обличчі Вчите-
ля тривоги чи непевности. Може не розумів,
що грозила Йому небезпека? Не поспішаючи
з відповіддю, звернув свої чорні, глибокі і спо-
кійні очі на розбігані сліпаки чоловіка, що
Його питав.

— Я є початок — сказав укінці. Підніс го-
лову й обняв поглядом усю юрбу, столочену
в божниці. — Але ви відкинули початок --
продовжував. — Отже тільки тоді, коли мене
піднесете вгору, переконаєтеся, що я є Тим

Що Є, і що мої слова є словами Отця... Бо
завжди творю те, що Він хоче... А Він ніколи
не покине мене...

Зупинився на хвилину. Вони вже не крича-
ли. Стояли з витріщеними очима, з отвертими
губами, дивлячись на себе зі запитом, хитаю-
чи головами та здвигаючи раменами. Тепер
уже нічого не розуміли. Малий сторож стур-
бовано чухався поза вухом. — Про що Йому
йдеться? Про що Він говорить? Що озна-
чують ці слова? — чув я довкола себе ше-
поти. Я самий також був би радо спитав: що
означають Його слова? Що ж це значить: "Я
є початком?" Раптом крізь голову пробігла
мені думка: це мабуть — початок чогось но-
вого! Світ, у котрому я жив, поки зустріти
Його, був старим. Усе вже було знане в ньо-
му: любов і ненависть, нужда і багатство. Він
приніс щось зовсім нове. Від Нього почалося...
Отже може Його слова якраз це означають?
Але в такому випадку Він заповідає щось чи
когось, хто тільки має прийти?..

— Отже хто Ти такий? — ще раз повторив
сторож.

Я видів, як висуненим кінцем язика полизав
губи, що йому висохли. Але Вчитель не від-
повів йому. Підніс руки вгору — був подібний
до священника, що за хвилину, цим самим ру-
хом, вноситиме крізь Джерельні Ворота сріб-
ний збанок води — і почав говорити тим
своїм тоном гарячого виклику, в якому не
знаю чого є більше — прохання чи наказу:

— Хто з вас хоче пити, нехай прийде до
мене. Я напою його...

За мурами божниці задзвеніли труби, флейти і сопілки і перші слова гимну:

Алилуя!

Хваліть, прислуги, Господа

Хваліть Його ім'я

Нехай на віки буде воно благословенне,

Нехай на віки буде прославлене

Від сходу аж до заходу...

Юрба хвилювала нетерпеливо. Пора була йти, щоби взяти участь у поході. Але Вчитель тримав усіх на припоні своїх слів. Казав далше:

— Хто з вас спрагнений, нехай тільки повірить у мене, а вже не відчуватиме спраги. Ріка живої води поплине з його серця... Не знаєте, що обіцяв Езекія? Куди пройде цей струмок, оживе кожна істота...

Але люди перестали слухати, потягнені щораз голосніше дзвенячою музикою й співом та гурмою почали виходити з божниці. Біля Вчителя залишилася ще тільки невелика громадка. Я помітив як сторожі щось шепчуть набочі та розглядаються на всі сторони. І стривоживсь я, припускаючи, що якраз тепер схочуть кинутися на Вчителя. Але вони однозгідно похитали головами — і вийшли. Я почув пільгу. Небезпека, яка загрожувала Йому, приковувала мене до місця. Тепер почув я пільгу. Вже не слухав дальших Його слів. У задумі звернувся я до виходу.

Але якийсь вантаж ще далше ваготів мені на серці. Те, що я бачив, переконало мене, що мабуть чимало правди було в тому, що розказував Юда. Він справді неначе викликає

небезпеку. Давніше говорив просто, лагідно, м'яко, — тепер промовляє так, наче б хотів усіх до себе зразити... Це пригнобило мене. Мені здавалося, що Він кінчить говорити, отже я прискіпив ходу. У цій хвилині не мав я охоти на розмову з ним. Я боявся, що як тільки відізветься до мене, мусітиму розказати Йому про Руту... А що було б тоді, коли б Він сказав: "Чому ти не прийшов до мене з тією справою?" Ні, ні — це вже сталося і не треба навіть думати, що могло б інакше бути! Коли годі відвернути долю, краще не говорити про неї...

Проте я вирішив, що негайно по закінченні врочистостей піду до Великої Ради переконатися там, що вони затівають проти Вчителя. Прижмурюючи очі, вийшов я на блиск сонця та приєднався до походу, що йшов долів до Сілоє, вимахуючи галузками і співаючи:

Оце ворота Всевишнього,

Оце ворота справедливих!

Дякуємо Тобі, що Ти вислухав нас,

І зволив нас спасти.

Камінь відкинений мулярами

Стався новою основою,

Всевишній це вчинив.

Ми бачили це чудо нашими очима

О, Господи, спаси нас!

О, Господи, осанна!

**

На Великій Раді зібралися всі найдостойніші. Оточили вони колом равві Йоната бар Азеля, який у цій хвилині ганьбив суворо скулену в його ногах людину. У лежачому на землі пізнав я Гаді, старшину сторожі.

— Ти дурню! Ти собако! Ти плюгавче! — кричав учений. — Як ти посмів? Хіба ж не казав я тобі виразно, що маєш робити? Чекай — побачиш, на що ти собі заслужив! Знищимо тебе і всю твою родину! Ти нуждо! Ти собако! — Ще мабуть ніколи не бачив я великого доктора в такій замороці. — Так відплачуєшся за ласку, яку ми тобі виявили? — Гнівню підніс ногу і копнув лежачого прислугу в уста. — Ти собако! — пінився. — Я тобі покажу, що значить непослух! Чи ти не бачиш цього, нужденний амгаарезе, хто ми такі?! Ніхто в цілій Юдеї не матиме життя, коли ми постановимо його знищити! Ти нуждо! Ти каліко! З голоду здихав ти, коли ми взяли тебе до служби, і з голоду подохнеш, коли тебе з неї викинемо!

Чоловік на землі намагався притиснути губи до сандалі раві Йонати. Але цей знову копнув його в лице.

— Тепер скімлиш! — крикнув. — Але раніш ти наважився спротивитися нашій волі!

— Милосердя, найдостойніший, найсвятіший, милосердя... — янчів сторож.

— Милосердя кличеш, собако? Отже кажи всіх тут зібраним, найдостойнішим: чому ти Його не привів сюди?

— Я не міг..., найбільший із раві..., я не міг...

— Не міг? А що ж Він? Видерся із твоїх рук? Кликав юрбу проти тебе?

— Ні, ні — стогнав чоловік на землі. — Він нічого такого не зробив. Але ми не посміли...

— Не посміли! Чуєте? — Йоната обурено звернувся до стоячих поруч хаберім. — Не

посміли! Не побоялися перечити нашій волі. Але взяти цього нечистого за карк і привести Його тут — не посміли!

— Ти повелів зробити це, достойний? — поспитав я.

Гостро повернув на мене свої малі, блискучі очі. Мені здавалося, що частина фурії, яку в ньому розпалив гнів на Гаді, сплинула на слова спрямовані до мене:

— Ох, це ти, раві Никодиме? — намагався надати голосові солодкого визвуку. — Розуміється, що я повелів. Усі ми дали наказ. Ти також зробив би те саме, коли б знав, що цей Чоловік плів знову — губи йому дрижали наче б стримуваним плачем. Наблизився до мене. — Знаєш, що Він балакав? — крикнув. — Знаєш? Таку склав гагаду: це твоя спеціальність, раві, ти повинен її належно оцінити... Сказав, що до святині прийшло двоє людей: фарисей і митар. Але знаєш, хто з них був справедливий? Митар! Якраз митар! Бо молився покірною. А фарисей тільки хвалився своїми чеснотами. Це, розуміється, неправда. Отже навіщо Він це оповідає? Щоб сіяти ненависть! Щоби під'юджувати голоту проти нас! Хоче бунту. Це не пророк, а бунтівник! Ломив шабас, ломив приписи чистоти, а тепер хоче повести галайстру проти нас! Уже в Галилеї говорив Він, щоб люди стереглися нашого квасу... Що ж, маємо Його хвалити, пестити за те, дозволити далі плюгавити нас?! Так, я повелів, щоб сторожа Його сюди привела. Такий Чоловік не повинен ходити на свободі. Коли б святий священничий уряд не був у негідних руках, Він уже давно сидів би у в'яз-

ниці. Але чи вони хвилюються, що хтось дзюкає на правдиву віру і спасенні приписи? Вони тільки дбають про золото, про ніщо більше! Самі зраджують Закон! Я повелів Його привести сюди. Йому — пальцем указав на чоловіка, що лежав на землі. — Повернувся з нічим. Не посмів, каже тепер, вхопити пророка з Галилеї за карк. Не посмів. Чому ти не посмів, собако?!

— О, найдостойніший — янчів сторож — о, найдостойніший, я... Він... ніколи ніхто так не говорив, як цей Чоловік. Ніколи, справді...

— Ніхто, ніколи? — у голосі Йонати була погірдлива іронія. — Ніхто з достойних і чесних равві? Але якраз цей... Гей — кивнув на прислугу — візьміть цього дурня і навчіть його розуму киями. Тридцять дев'ять палок — підніс палець перестороги — не переступіть числа. Але бийте щосили, а потім стягніть десять динарів кари...

— Ласки, ласки — почав ридати чоловік — Звідкіля ж візьму я стільки гроша? Мої діти повмирають з голоду...

— Краще виховаєш наступні... — сказав змисно Йоната. Кивком повелів службі подати йому миску і збанок води. Довго й уважливо змивав кінці пальців під срібним струмком. А тимчасом виведено зі залі бідолаху, що скавулів і плакав до безтями. А Йоната стріпуючи долоні, а потім витираючи їх у м'який, льняний рушник, процідив крізь зуби:

— Вирвався нам із рук... Коли б не цей дурень, вже його не було б! Але ми ще Його дістанемо... Довго Він живим ходити не буде...

— Отже ти хотів Його вбити, равві? — спитав я трохи наївно. Тільки тепер я усвідомив собі, перед якою великою небезпекою Учитель зберігся.

— Ні, я хотів Його тільки погладити... — відповів помалу, дивлячись на мене прижму-реними очима.

— Наш Закон велить, — сказав я, а голос мій дрижав із хвилювання, — щоб обвинувачений був переслуханий і належно осуджений...

Йоната не відповів. У щілинах його очей я вичитав погорду і вміло стримуваний гнів. Але за його плечей вихопився равві Йоїл.

— Ти Його не борони, достойний! — крикнув. — Ти Його не борони! — Великий покутник за гріхи Ізраїля трясся у старечому гніві. — Що, може й ти, Никодиме, стався Галилейцем, відколи пішов за Ним? Ти Його не борони!

— Замість Його боронити — відізався збоку равві Йоанан бар Закхей, — візьми краще святі книги і прочитай. Пригадаєш собі, що Юдея є матір'ю пророків. Із Галилеї приходять тільки ошуканці...

— Так, краще прочитай Тору — сказав ще хтось.

Учені в Письмі стояли довкруги і просто сверлували мене своїм зором. Під виглядом зичливости я відчув холод їх поглядів, наче доторк безлічі ножів на голій шкірі. Моїми плечима спливла хвиля холоду, серце забилося тривожно в грудях, я почувався так погано, наче б мав зімліти. Але переміг себе і вдавав

байдужність. Не відповівши ні слова я покинув Кедрову Залю.

На другий день Учитель сидів під портиком Соломона в оточенні учнів і слухачів. Коли я наблизився, Він доброзичливо усміхнувся і сказав:

— Вітай, приятелю, нехай Всевишній буде з Тобою...

Ніколи ще так мене не назвав. І Його усміх був мабуть інший аніж звичайно: ближчий до мене, ближчий до мене самого... Він, я відчув це зразу, знав усе про Руту. Могли також сказати Йому. Але Він зрозумів мій біль краще ніж хтонебудь інший. Другі питаються або висловлюють своє співчуття приготованими згори словами. Він не сказав нічого. Але я зрозумів, що не питатиме більше. Інші прибирають проти мене жалісний вид, наче б хотіли вмовити в мене, що ця смерть і їх заторкнула. Він усміхнувся до мене — просто й радісно... так наче б нас поєднувала якась тайна: глибока тайна, про яку ніхто чужий не знає. І дивна річ — цей усміх не був мені прикрий. Плигнув на мене мов ковток води у спечені від сонця уста. Що він означає? Радість? Із чого радість? Із того, що Рута вмерла і до того так жахливо?! Я хотів бунтуватися — але не вмів зробити цього... Чому Він усміхається? Завжди підозріваю Його, що Він не є найщасливіший коли уздоровлює, але був би найщасливіший, коли б хтось прийшов до Нього і не хотів бути уздоровленим...

Моє прибуття перервало Його науку. Не знаю про що говорив раніше, але були це мабуть глибокі слова, бо я помітив, що люди

поруч Нього сидять задумані, з поораними чолами і стягненими бровами, пальці вплели поміж волосся бороди; а голову сперли на затисненим п'ястуку. Учні були тут усі. Я дивився на їх обличчя і здавалося мені, що читаю на них вислів непевності й жаху. Отже мусило щось змінитися. Це вже не ті голосні амгаареци, нестерпні в своєму переконанні, що при допомозі Вчителя стануться панамі світу.

Раптом відізався Симон. Поки сказав, хрякнув і стиснув брови так сильно, аж дві жили набрякли йому на висках. Спитав перелякано, наче хтось хто обережно пробує дна, на якому сів його човен:

— Отже коли так,... коли так мається діло поміж чоловіком і жінкою... то краще, мабуть, не дружитись...

— Ні, Петре... — вперше я почув, як дав йому це нове ймення. — Є люди обмежені вже в лоні матері, є такі яких обмежив кат, але є й такі, що самі себе обмежили, щоб знайти Царство Небесне. Але будь спокійний. Зрозуміє це той, якому дано зрозуміти...

Проте великий рибалка мабуть не був заспокоєний. Гострим голосом, подібним до розпуки, крикнув: — Як чоловік може жити без жінки, без дітей, без любови?

Чого він знову хоче? — пробігло мені крізь голову. Не люблю Симона. Але його неспокій був зрозумілий. Ідучи за Вчителем, він покинув дім, жінку, дітей. Може з ними навіть не попрощався, відходячи в поспіху? Проте не вирікся їх назавжди. Правда, Вчитель сказав колись, щоб ніхто не відвертався від плуга...

Чого ж тепер знову домагається? — повторив я в думці.

А Вчитель сказав лагідно:

— Є речі, яких чоловік ані вчинити, ані навіть зрозуміти не може. Але для вічного Бога немає неможливостей...

Його зір перенісся зі скорченого зусиллям обличчя Симона на стурбовані обличчя інших учнів, пробіг по них мов палець музики по струнах цитри, аж вкінці зупинився на мені. І знов відчув я на собі Його зір подібний до поцілунку сонця, до найніжніших пестоштів.

— Вірте мені — сказав — сто разів там же дістане, а вдобавок вічне життя...

Знов усміхнувся, і турбота уступила з їх облич, як уступає нічна тінь із кута, коли його звідтіль вимете сонячне проміння. Вони легкодешні і можна їх чимнебудь потішити. Але признаю, що Його слова і в мене викликали непонятну радість. Знаєш це? Ніщо не сталося, а все таки інакше б'є серце і світ видається інакшим... Я знов хотів ворохобитись. Це так легко говорити, протестував я в думці, що можна все віддати, а те що віддалося, буде повернене стократно! Не хочу сто Рутів...! Коли б тільки вона одна повернулась... Але не повернеться! Це слова... Так говорив я собі. Та коли я підніс очі, побачив, що Він безупинно глядить на мене і всміхається. І — я не міг бунтуватись...

Раптом почули ми біля себе крик і гамір. Людська юрба простувала в наш бік. Знову рванув мене неспокій: погрози Йонати ожили в моїй пам'яті. Жах відбився також на обличчях учнів: їх очі почали бігати неспокійно, мов

шукали сховку. На чолі юрби, що наближалася, йшло кілька молодих фарисеїв. Але я не помітив сторожі. Ідуча галайстра вела когось між собою. Я бачив їх брутальні рухи, чув вигуки, коли приневолювали когось іти швидше. Люди з Учителевого товариства відрухово подалися назад. А Він сидів непорушно, спокійно, з піднесеною головою, із тим же самим призовним усміхом, який я зустрів перед гоудиною.

Юрба зупинилася якраз перед Ним. Один із хаберім виступив уперед. Поклонився насмішливо перед Учителем. Я зрозумів, що це не напасть, але якесь намагання побавитися коштом Пророка з Галилеї.

— Вітай, Равві, — сказав. — Глянь, кого ми принесли до тебе. — Велів прибулим розступитися, а вони випхали перед Учителя якусь жінку. Була мало що не нага: тільки нервово притискала до грудей порваний шмат полотна. Хоч удари стерли шмінку з її обличчя, а почорнені вії розплилися в смужки чорних сліз, зразу можна було пізнати, в чому її провина. Її плечі дрижали, із розірваного вуха, з якого хтось вирвав ковток, спливала нитка крові. Голову втиснула в рамена, переляканий зір бігав від чоловіка до чоловіка. Мабуть благав у кожного милосердя, кожному все обіцявав. Не відомо, що її більше жахало: чи поганьблення її, чи загроза смерті? Я бачив, як її скопані стопи з незугарно червоними ніхтами, дриботіли неспокійно. Очі жінки шукаючи скрізь порятунку, зупинилися врешті на Вчителеві. У першій хвилині відскочили перелякані: мабуть Його усмішку взяла жінка

за ще один наслідок тих, які з невідомих їй причин проміняли цестощі на безжалісні побої. Знов скулилася немов їжак. Та по хвилині глянула несміливо вдруге. Мабуть не знала Чоловіка, який сидів перед нею на основі колюмни. Але щось мусіло вразити її в Його вигляді, бо спустила очі та обняла себе раменами, мов хотіла заслонити ними недостатньо приховану нагість.

Молодий фарисей розклав широко руки.

— Це наліжниця, Равві — сказав. — Ми зловили її на грісі...

— Чого хочете від мене? — спитав Учитель.

— Щоб Ти осудив її. Що маємо з нею зробити?

Не встиг я ще второпати, до чого воно все те змагає. Видно було, що це якийсь сильце наставлене на Вчителя. Цей намір можна було легко відчитати з облич молодих хаберім.

— А що ж вам велить робити Мойсей? — Учитель говорив без схвилювання, а Його лагідно усміхнений зір спочивав на жінці, наче б не відражував Його її вигляд. Вона мабуть відчувала цей погляд, бо дальше стояла з опущеною головою, стидливо оплетена раменами.

— Мойсей? О, Закон ми знаємо, — фарисей засміявся впевнено. — Тора каже: хто чужоложить із жінкою другого, мусить згинуть — і він, і чужоложниця... Ця жінка чужоложила. Таку звичайно каменують. А що Ти про це кажеш? — нахилився мов хижак над Учителем, що сидів у підніжжя колюмни. Мені здавалося, що я зрозумів на чому спиралася їх засідка. Вони знають Його милосердя. Отже хотіли

притиснути Його до муру, показати публічно, що своєю поведінкою Він іде проти закону.

— Мусить згинуть — крикнуло кількоро людей. — Укаменувати її!

— Укаменувати її! Нехай гине! Гидота! — у голосі, що я почув біля себе, була пекельна ненависть. Я оглянувся з подивом: це був голос Юди. Учень із Каріоту стояв із затисненими кулаками, з губами витягненими наче б мав плювати. Робив враження, що ось-ось кинеться на жінку. — Нехай гине! — дихав важко.

— Отже годишся, що таку треба затовкти, наче собаку? — спитав фарисей. У тоні його голосу було розчарування: не прийшов же він сюди, щоби почути потвердження приписів Тори. Жінка, чуючи його голос, задрижала ще сильніше. Але не зробила жодного благального руху. Я побачив тільки, що вгинаються під нею ноги.

Учитель помалу встав. Коли сидів, виглядав серед стоячих людей малим і нужденним. Але коли випростувався, Його голова піднеслася понад голови юрби. Як Він уміє змінитися! М'яка доброта зробила місце маєстатичній повазі. Тепер був кимось, перед яким із поважання люди подались назад.

— Ти сказав, — почав помалу, — що згідно з законом чужоложник повинен згинуть з чужоложницею? Отже нехай цей з-поміж вас, хто є без гріха, кине на неї каменем.

Із Його чорних очей раптом, так могло здаватися, посипалися іскри. Він не вибухнув, але Його зір безоглядно вдарив по очах людей, що оточували Його. А вони подались назад. Деякі з них уже тримали в руках каміння.

Тепер поспішно поховали його у складках кутон. Юрба щераз подалася назад. Поміж Учителем і юрбою зробилося пусте місце, де залишилася самотньо жінка, як палець вбитий поміж каміння.

Нічого вже більше не сказав. Похилився, прилягнув і на камінній плиті покритій червоною пилюгою, якраз біля ніг грішниць написав щось витягненим пальцем. Слово тривало тільки одну хвилину, бо легіт, що пролітав цього дня понад містом, змінив літери витиснені на піску. Але я зумів відчитати: "І ти чужоложив". Хтось подався в сторону людей і пропав у юрбі. Це був той молодий фарисей. Учитель знову написав слово. Воно знову звучало "Чужоложив". Ще один із недалеко стоячих повернувся і швидко змішався з юрбою. Довгий, ніжний палець швидко робив знаки. Слова сипалися: іноді я видів, іноді не мав часу їх відчитати. Але по кожному слові хтось відходив. Інші відходили також, наче б не хотіли читати звернених до себе обвинувачень. Юрба прорідилася. Цей або той із людей, що тримав камінь, кидав його крадькома геть. Учитель не переставав писати. Писав немов на воді: слова не залишалися, — зникали, затиралися. Але хвилина, яку тривали, вистачала...

Накінець не було вже ні одного обвинувача. Ще стояв тільки Юда з затисненими п'ястуками, безупину з ненависним обвинуваченням на устах. Учитель пишучи, раніше не підносив голови. Але тепер підніс її. Його обличчя, таке лагідне цього дня, посіріло. Наче покрила його частина пилюги, на якій виписував люд-

ські гріхи. Здавалося, зором викликає Юду. Дивився на нього з невисказаним смутком. Але той стояв повний упертості й завзятості. Тоді Вчитель похилився і щось написав.

Я не встиг прочитати написаного. Але в очах учня з Каріоту блиснув жах мов у звірка зловленого в лапку. Затиснені п'ястуки швидко відчинилися. Юда розглянувся, мов хотів переконатися, що ніхто не видить того, що Вчитель написав. Непомітно подався назад. І бачив я, як сховався за колюмну.

Я чекав, що буде тепер. Учитель клячав далі з пальцем на плитці. Але вже не писав. Помалу підніс голову. Знову мав обличчя погідне й добре. Скерував зір на жінку а вона змістя вибухла безголосним плачем. Ридала з обличчям викривленим, не могла його приховати, бо обидвома руками притримувала простиню. По почервоному обличчі спливали знову сльози. Не дивилася на Вчителя. Притискала до грудей дрижачу бороду і щораз нижче схиляла чоло. Брудні, чорні сльози котилися на червону пилюгу і на її нагі стопи.

— Не плач, — сказав добряче, — ніхто ж тебе не осудив...

Заридала ще більше жалісно і голосно:

— Але Ти... Ти... Ти...

— Я тебе не осуджую — усміхнувся лагідно. — Іди і вже тільки не гріши.

Плакала далі тихо, щораз тихіше. Потім помалу відвернулася і відійшла. Він дивився за нею довго наче підтримував її зором. Ми мовчали. Його палець знову діткнув плиту припорошену червоною пилюгою. Неначе в задумі рисував на ній якісь знаки. Але приглянув-

пийсь їм ближче, я відкрив, що це були слова. Писав щось швидко на безупину вигладжуваній поверхні. Я думав, що зможу відчитати: "...сказав не піду. Але потім відчув жаль і пішов сповнити волю Вітця. А другий сказав: іду: Але не пішов. Чому не йдеш; хоч кликав я тебе стільки разів?"

Може мені тільки здавалося, що Він так написав? Для кого були написані ці слова? Зникли і вже їх не було. Замів їх вітер, вигладжуючи пісок. Але і Він сам, мов даючи знак, що скінчив писати, просунув плоско долонею по камені. Ніхто з нас і далі нічого не говорив. Не знаю чому, але десь у глибині серця постав у мені неспокій. Але був це неспокій лагідний, не рвучкий, далекий від розпуки. Я жахався чогось, що все таки видавалося таке ясне, мов надія... Кому Він написав: "Чому не йдеш?" думав я. — Куди цей хтось має йти? Куди Він його кличе?

Але може Він цього взагалі не написав? Нічого більше не кажучи, встав Він і пішов, а за ним Його учні. Я залишився, як чоловік вирваний із тенет сну. Було тихо, тільки вітер легко дихаючи сплутував сонячні нитки, засновуючи ними Долину Кедрову й чорне узбіччя Оливної Гори. Може Він цього ніколи не написав? повторяв я стоячи при балюстраді над пропастю. Який же Він дивний Чоловік... Ніколи не каже, що чогось хоче, щось велить. Тільки тривожно просить, мов несміливий жебрак. Або пише на піску слова, які розвіває вітер, як тільки написано їх. А проте як важко Йому відмовити!

ЛИСТ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Не зважаючи на осінь, розмазані хмари на небі і перші дощі — ми мали кілька гарячих днів... не маю одначе на думці спекоти, але події, що ще досі тримають людей у напрузі. Місто булькоче як горщик із кипучою водою і скрізь слідне глибоке порушення мов у розбурханім муравлищі. Це схвилювання стало притокою, що люди забули про Вчителя. Воно добре. Його поведінка стала неможливо провокативною і коли б не несподіваний виступ Пилата, вони мабуть знову намагались би Його вбити. Життя Його висіло на волоску. Римлянин урятував Його своєю рішучістю.

По випадку з чужоложницею Учитель зник на кілька днів із міста. Я довідався, де перебував. У Витанії живе родина, що дуже радо гостює Його в себе. Головою дому є Лазар, ткач і огородник, людина тиха й побожна, фарисей низької кляси. Неподружений, живе зі своєю сестрою Мартою, також неодруженою. Це відважна жінка: малого росту, постійно в роботі, завжди в русі, проте безупинно радісно всміхнена; перша послужити ближнім, подає їм руку в потребі. Знають її купці у Везел — куди часто приїздить досвіта з візком, повним городини, овочів або платів

чорного сукна, братової роботи — знають її жебраки, що стоять під Гнійними Воротами, яким кожний раз, коли вона в місті, приносить щедрю милостиню. Цих двоє гідних людей мають сестру, відому всім зовсім не задля її чеснот. Марія, наймолодша з родини, рудоволоса дівчина, зійшла на погану дорогу. Продовж року чи двох гіршила Єрусалим своєю розпустою. Потім поїхала за одним із дворян Антипи до Галилеї і там почала шаліти в Тиверіяді, Магдалі, Наїмі. Була найкращою повією в усій Юдеї. Я впевнений, що коли б захотіла, то й Антипа і Пилат, хто зна, може навіть Вітелій, були б її коханцями. Але не хотіла в'язатися ні з ким, хоч би й королем. Воліла шукати пестошів серед тих, яких сама вибирала і бути завжди в нових обіймах. Міняла коханців швидше, ніж міська пані міняє сандали. Не було такого, хто б міг бути байдужим на її красу. Дехто запевнював, що свої успіхи вона завдячує талізманові Асмодея, який носить завжди на шиї. Не зважаючи на розпусне життя, вона начебто постійно ставала кращою. Я бачив її кілька разів і вже ніколи не забуду її прегарного, гордого й чудового обличчя... Яка жінка! Її очі блищать мов ошліфований на невеличкі площинки камінь. Погіршливо вигнуті уста начебто кличуть, щоб їх приневолити до послухного усміху... Справді, годі її забути.

Лазар і Марта мусіли страждати сприводу поганої слави сестри. Я бачив нераз Лазаря, як складав у святині благальні жертви та молвився з обличчям, на якому видно було гаряче прохання. Я певний, що благов він милосердя

для Марії. У цій родині панує повна жертвенності любов. Я ніколи не чув, щоб Лазар чи Марта сказали хоч одно погане слово про молодшу сестру. Навпаки, Лазар сказав якось до мене, притискаючи до обличчя свої довгі пальці: "Це не зла дівчина, але повір мені, равві... Вона тільки не знає..."

Коли Вчитель прийшов на свята до міста, зараз наступного дня вечором прибігла до Його матері якась жінка. Мала голову накриту хусткою, а на раменах бідненьку сім'ягу. Але її рухи були інакші від рухів других жінок. Золото-багрянні кучері вихопились з-під складів її хустки, біла стопа з гарним обрисом пальців висунулася з-під кутони. Цікаво глянув я в обличчя прибулої — і занімів. Це була вона, Марія, грішниця, повія! Але яка ж перемінена! На гарному обличчі ні сліду малювання, на прекрасних пальцях ні одного перстень, нога боса замість у коштовному сандалі. Побачивши Матір Учителя вона впала на коліна, обняла Її ноги так, як молоді жінки звичайно обіймають матір свого чоловіка. Мабуть зналися віддавна: розмовляли з собою голосним шепотом немов люди, що мають собі багато дечого сказати. Що може єднати Матір Учителя з тією жінкою? А проте, слухаючи її оповідання, Марія поклала долоні на її раменах. Коли ця щось сказала, обі сміялися радісно добру хвилину. Цей чоловік перевертає догори дном порядок світу! Я був зворушений до глибини, коли Він простив тій там під портиком. Але пробачення — це ще не приязнь. Він часто повторяє: "Перші будуть останніми — останні першими." Говорив

про це також тоді, коли розказував про тих робітників у винниці... Але що ж вона могла зробити такого, щоб їй прислуговував денар ласки?

Я запитав про те Юду. Відповідаючи, засміявся немов заскреготіло колесо під над міру навантаженим возом. Це є справа, якої Юда не може стерпіти, мов бик червону плахту. Зараз же очі йому блищать, скрегочуть зуби.

— Питаєш, равві, про цю дівчину з Магдалі, про цю сестру Лазаря? — занісся поганою дихавицею. — Розуміється... Немає грішниці, що торгує своїм тілом, якій би Він не простив! — засміявся злобно. — Ми зводимо їх із дороги, а потім покидаємо. Але вони ніколи не винні! Знаєш мабуть, ким вона була. Навіть у наших грішних часах така розпуста викликає згіршення. Кого ж вона не приймала, кому не віддавалася!? — Ясна річ, — вибирала тільки найбагатіших... Аж тут раптом, одного дня, в юрбі, що прийшла до Вчителя просити про здоров'я, дивлюсь і не вірю своїм очам: Вона! Ось, подумав я зразу, вкінці прийшла на тебе кара. Недуга придавила тебе. Ти хотіла б, щоб Учитель вилікував тебе, щоб ти знову могла спокушувати чоловіків! Згинь, пропади! Я був певний, що Він зразу ж її оцінить. Я тільки глядів збоку, що то буде. Із голосним криком кинулася Йому до ніг. Мала піну на устах. Кричала: "Рятуй мене! Рятуй! Забери мої очі, моє волосся, мої зуби, все, чого вони хочуть від мене... Тільки мене визволи. Тоді буду тільки Твоя." Яка ж противна! А знаєш, що Він їй відповів? Сказав: "Це все беру і тебе також... А ви — йдіть геть!" Злі духи

вийшли з неї зі шумом немов повітря з пробитого міхура. А вона, зімліла, впала долів. Минуло декілька днів. Ми були в Наїм. Учитель був у гостині в одного фарисея... Сидів якраз при столі, коли нагло Марія вдерлася до кімнати. Підбігла до Нього, кинулася Йому до ніг. Ридала і сльозами обливала Йому ноги, а потім витирала їх своїми червоними кудлами... А Він замість прогнати її, ще став її хвалити. Всі були згіршені. Сказав, що вона більше любить, бо більше отримала талантів. І усміхнувся до неї та сказав: "Прощаються тобі всі твої гріхи..." Люди обурювалися. Як можна такій прощати! Так легко і так просто! Розпусниця... А скількох обдерла з грошей! Довела до нужди, а потім покинула. Таких треба б каменувати. Світ ніколи не покращає, якщо жінка матиме змогу йти за тим, хто має більше грошей.

— Але що вона тепер робить? — спитав я.

— Що робить? Послуговує Йому якнайкраще. Стирає перед Ним усяку порохину. Готова видерти очі тому, хто б хотів Його скривдити. Тепер живе дуже чесно! Невелика штука. Пробувала всього, може тепер дозволити собі на чесноту. Ти, равві, мабуть любиш з'їсти іноді кусок сухого хліба... Але цей, який завжди жер тільки сухий хліб, або і не мав його!..

Стільки я довідався від Юди. Отже Марія перемінилась із грішниці на послушницю Вчителя? Дивно! І Він дозволяє їй перебувати серед цих простих але чесних жінок, які Йому товаришать у Його мандрівках? Нерозумна доброта! Наразить себе на підозріння, а ця жінка всеодно ніколи не зрозуміє в яких гид-

ких гріхах вона пропадала. Злість Юди іноді розсмішує мене. Але в цьому він має правду: немає гидкішого гріха від гріха Рагаб... Це темна пляма на королівському роді. Але ж і Він походить з цього роду...

Мабуть при її допомозі Він зайшов до Лазаря й Марти. Ніколи тепер не ночує в місті, а приходять присмерк, відходить поза Оливну Гору до Витанії. Кажуть, що з особливою любов'ю відноситься до ткача і його сестри. Пишу з "особливою любов'ю", але поправді ці слова нічого особливого не означають. Бо кого ж то Він не любить "особливою любов'ю"? Тільки тепер, коли дивитися на Нього, чоловік починає розуміти притчу про робітників із винниці... Цей денар подібний до Його любови... Може дати її кожному і не буде це несправедливе. Бо вона — любов — є чимсь безмежно великим...

Але хоч від свят показується в місті дуже рідко, проте довів до нового зудару з Великою Радою. Ідучи до святині минав жебрака, що сидів вигріваючись на сонці. Це молодий хлопчина, якого знає все місто. Батьки викупили для нього право сидіти при воротах. Народився сліпим і ніколи не бачив. Очі просто болять, коли дивитися, як він сидить проти сонця і звертає на його блискуче світло свої мертві зіниці. Коли минали його, спитав Пилип:

— Учителю, Ти знаєш усе, скажи: чи це він сам згрішив чи його батьки, що Всевишній покарав його сліпотою?

Пилип — дурень. А все таки Він зупинився, наче б хотів підкреслити свою відповідь.

— Ні він, ні його батьки — сказав. — Навістила його сліпота, щоб на ньому проявилася слава Всевишнього... —

Замок, але залишився на місці. Провів свій зір із чоловіка на мури святині, по яких сковзувався лагідний блиск зимового сонця.

— Вже недовго існуватиме цей блиск — сказав. — Іде ніч... (Не знаю, про що Він говорив: тоді був тільки ранок!). А коли прийде, вже ніщо не прожене темряви. Але поки я з вами — буду вам сонцем... — Похилився, плюнув і вложивши пальці в темну пляму слини, розмішав її з порохом. Потім устав, підійшов до жебрака. Мав на пальці грудку болота. Поклав її на невидючі очі хлопця. — Іди, — сказав — до Сілое і обмийся...

Але його чуда вже не такі, як бувало. Цей чоловік почав бачити тільки тоді, коли пішов і обмився. Коли люди помітили, що він бачить, настала велика суматоха. Знали ж його всі в місті. А він розказував направо й наліво, хто і як його уздоровив. Юрба обступила його та, усоте мабуть, слухала його оповідання. Потім прийшов вартовий і покликав хлопця до Кедрової Залі.

Годину пізніше зайшов і я до Великої Ради. Вже на коридорі чути було крики. Равві Йоганан бар Заккай випитував про щось двоє переляканих стариків. Уздоровлений хлопець стояв поруч. Я зупинився та став прислухуватися.

— Отже це ваш син? — спитав великий доктор. — Пам'ятайте, щоб не сказали неправди.

— Так, це наш син — сказала жінка. Чоло-

вік тільки кивнув головою, покритою рідким, білим волоссям.

— І кажете, що народився вам сліпим?

— Було так, як кажете, найдостойніший...

— Отже народився сліпим... А як же це сталося, що тепер він бачить?

Жінка глянула на чоловіка, чоловік на жінку. Погоджувалися зором. Мати хотіла щось сказати, але чоловік швидко поклав на її уста свою малу, морщинами вкриту долоню. Загикуючись, сказав:

— Не знаємо, найдостойніший, не знаємо... Звідкіля можемо знати? Я випалюю горшки, найдостойніший, бо я гончар. Випалюю весь день. А моя жінка пере цілими днями. Не маємо часу займатися тим, що люди говорять... Звідкіля можемо знати, як це сталося, що він бачить? Ми люди прості, невчені. Це наш син, воно правда. Чесно народила його мені моя жінка...

— Так, це наш син — сказала стара. — І народився сліпим.

— Якраз це й кажу, найдостойніший — батько uzдоровленого воркотів мов голуб.

— Але як це сталося, що тепер видить? — спитав суворо Йоганан.

Знову жінка хотіла щось сказати, і знову чоловік не дав їй сказати ні слова.

— Не знаємо, равві, не знаємо, найдостойніший — казав і кланявся при кожному слові. — Звідкіля можемо знати? Ми невчені. Він — показав на сина — має вже свої літа, нехай він тобі скаже, найдостойніший...

Нетерпеливим жестом Йоганан прикликав до себе хлопця.

— Отже кажеш, що тебе уздоровили? — спитав.

Молодий жебрак кивнув головою.

— Може бути, може бути... Всевишній усе зможе. Зложи жертву предвічному Шекінаг за ласку, яку об'явив такому чоловікові, як ти. Він тебе уздоровив, а не той грішник...

— Не знаю, чи Він грішник — почув я раптом гострий, подразнений голос хлопця, — але це знаю, що уздоровив мене Він.

— Він? — равві Йоганан дивгнув раменами. — Якже ж Він міг це зробити? Як грішний чоловік може зробити таке чудо?

— Скажи! Скажи! — кликали наспіваючись хаберім, що стояли довкруги равві Йоганана.

— Я вже вам двічі казав — розгарячився молодий жебрак — хочете, щоб я сказав вам щераз? Будьте Його учнями, то знатимете самі...

— Мовчи! — крикнув равві Йоганан. — Мовчи дурню! — тупнув ногою. — Ти собі можеш бути Його учнем. Це якраз Учитель для грішників і жебраків таких як ти! Але праведні мають тільки одного вчителя: Мойсея. Він слухав Господніх слів на горі і з ними прийшов до людей. Наші батьки бачили його хвалу. А звідкіля цей прийшов, — ніхто цього не знає...

— Це дивне, що ви того не знаєте! — крикнув хлопець. — Кажете: "Грішник, грішник...!" — продовжував палко, хоч його батьки давали йому різкі знаки руками, щоб замовк. — Але цей Грішник уздоровлює?! Чи грішник може уздоровлювати? Таке велике чудо? Усі на вулиці казали, що тільки чоловік після-

ний Всевишнім міг би таке творити...

— Мовчи! — голос Йоганана загримів мов труба. — Ти, розбійнику, ти нікчемний амга-арезе! Ти, жебраче! Хочеш учити нас? Геть! Геть! Забирайтеся, геть! Викидаємо тебе з си-нагоги! Ти нечистий! — Підніс обидві руки вгору, потряс ними понад чолом, оздобленим філактеріями. — Геть! Силою великого Га-Маком, якого ім'я годі вимовляти, а яке пишеться сорок двома літерами, силою відвічного Саваота, силою Архангела Михаїла і дванадцяти інших Архангелів, силою Серафимів і Престолів проголошую тебе нечистим. Геть! Не гиди порога цього дому. Геть! Геть від вірних, щоб ти їх не занечистив. Геть! Геть! Геть! Нехай тебе стріне нещастя! Нехай тебе стріне смерть і загибель. Нехай тебе поглине геенна. Нехай дияволи візьмуть тебе в свої руки. Геть!

Хлопець вилетів стрілою, випхнений вартовими на вулицю. Його батьки припали до землі та з страхом били в неї чолом. Їх виведено також. Равві Йоганан насунув таліс на голову і молився з піднесеними безупину руками вгору.

— Великий, Предвічний, що благословив Авраама, Ісаака, Якова, Мойсея, Аарона, Соломона, спусти на нас і на місто Твою благодать. Але цього грішного чоловіка не благослови...

— Амінь — сказали хаберім, складаючи побожно долоні. Тоді котрийсь помітив мене. Відізався задержувато:

— Виділи тебе, равві, сьогодні з тим знахором...

Усі повернули очі в мій бік. Я прочитав у них гнів і виклик. Серце почало мені битись і скакати, у шлунку зробилася немов велика порожнеча. Зразу хотів я їм пояснити, що зустрічаюся з Учителем тільки для цікавості, що я не є Його учнем. Але не сказав я нічого. Не відповів на зачіпку. Вийшов зі залі без слова.

Саме в такій хвилині, коли могло здаватися, що кожна поява Вчителя скінчиться трагічно, наступили випадки, які зразу відвернули загальну увагу від Його особи. Нагло появився в місті Пилат. Віддавна, як я тобі вже писав, прибуває до Єрусалиму тільки в часі свят. Але тепер приїхав, коли вже давно прошумів відгомін великого Алілуя, що закінчує свято жнив. Злетів несподівано, начеб був шматком чорної хмари, однієї з тих чорних і важких хмар, які вітер навіває щодня з Великого Моря. Ранок устав сірий і вітряний, дім був повний посвистів і скреготів. Сірий присмерк насувався на місто: Я думав, що ось-ось спаде перша оглушлива хвиля осіннього дощу та розіб'ється тисяччу перел на спаленій скам'янілій землі. Але замість дощу — клекочучи копитами по каміннях — впав до міста Пилат у почоті воїнів. Зразу ж огорнуло мене прочуття, що станеться якесь нещастя. І справді — не минула година, коли вже прибіг чоловік, поспішно закликаючи мене на засідання Синедріону. Я загорнувся в сімлягу і пішов. Віяв вітер то з того, то з цього боку, вганяючи у вузькі вулички міста хмару докучливої пилюги. Дощ начебто безупину висів у повітрі, проте ж не падав. Було понуро й не-

приємно. Небом перевалювалися сірі хмари мов звалища брудного білля.

Члени Синедріону зійшлися швидко, гнані цікавістю і, як і я, поганими прочуттями. Тільки зайняли ми місця, виступив Каяфа. Мав обличчя бліде, очі горіли йому понурим блиском. По грубих вилицях пробігали дрижаки.

— Ох, достойні — розпочав. Та ледве сказав слово, вже важко засапався. Добру хвилину натирав пальцями свою грубу, коротку шию, а потім наглим рухом розкуйовдив своє завжди дбайливо причесане волосся. — Ох, достойні — продовжував зловивши віддих — сталося велике нещастя... Цей... цей... цей варвар, цей нечистий гой, цей Едоміт, цей... підніс знову свою безбожну руку...

— Горе! — закликала ціла заля і похилила голову.

— Невже знову покаляв святе місце плюгавими знаками? — спитав равві Йонатан.

— Ще гірше, найдостойніший — гудів Каяфа і рвав свою гарну чорну бороду — ще гірше, найдостойніший. Цей варвар, цей... — священик просто давився своїм обуренням — цей римський парубіка, цей... насмілювався вкрати... вкрав корбан! — крикнув вибалушивши очі, наче б останнє слово було камінням, що застрягло йому в горлі.

— Вкрав багатства святині? — заверещали різні голоси з усіх сторін залі. — Украв багатства святині? — у викликах чути було переляк. — Наважився на скарби Всевишнього?

— Так! Украв скарби! — гукав Каяфа, б'ючи в стіл своїми грубими долонями. — Підлий,

нечистий, варвар... вдерся зі своїми і повелів видати собі... всіх триста талантів.

У вигуки обурення, яким сповнилася знову заля дому архипресвітера, вдерлося гостре сичіння равві Онкеля:

— Отже не всі скарби вкрадено, тільки триста талантів?

Настала тишина.

— Кожний ас, що є в корбані, є власністю Предвічного... — сказав один із садукеїв.

— Триста талантів — це величезні гроші! — сказав інший.

— Я знаю, я знаю — погодився равві Онкел. — Але ми хотіли б точно знати, що сталося...

Придушеним голосом, немовби то проходив він крізь затулені хусткою губи, Каяфа висловив:

— Прокурор Пилат украв зі скарбу святині триста талантів.

— А чому не вкрав чотириста — перервав первосвященикові равві Йоганан.

— Стільки зажадав...

— Ох, який ласкавий! — кепкував собі равві Елезар. — А навіщо йому стільки треба?

— Хоче будувати водопроводи... — докинув нерадо Йоната, син Ананії.

Знов настала вимовна тишина. Наші хаберім гляділи на себе гей старі коні.

— Це дивне — сказав в'їдливо равві Йоната. — Твориться великий шум. Кличуть нас на нараду. Первосвященик велить нам ломити руки над святотатським чином Римлянина. Що ж показується поправді? Цей варвар чемно приходить і забирає зі скарбу триста талантів. Якраз триста талантів. Де є такий, що не за-

брав би всього? Але ми знаємо, чому так сталося — витягнув показно руку вбік лави садукеїв. — Римлянин грошей не вкрав! Це ви їх йому дали!

— Ви самі — закликав равві Йоганан — обікрали скарбницю!

— Як смієш таке казати! — заревіли на лаві садукеїв.

— Отже скажіть "ні", якщо можете!

— Ви образили первосвященника!

— Злодії золота Всевишнього!

— Мовчіть, ви помивальники горшків!

— Нечисті! Зрадники!

— Мовчіть! Стуліть писки!

— Цить! цить! — почав раптом успокоювати юрбу Йоната. Він сповняє уряд опікуна божниці, отже його обов'язком глядіти за порядком у часі нарад. — Цить! Перестаньте кричати, перестаньте обвинувачуватись! Цить! Я вам усе поясню.

— Добре, зачекаймо. Нехай він вяснить...

— сказав равві Йоната повертаючись убік фарисейських лав.

Йоната клопітливо потер долоні. Найстарший син Ананії більше подібний до Грека як до Жида. Читає грецькі книги, веде дискусії з грецькими прибудами-філософами, а вечором поза містом робить грецькі вправи, вправляється в грецькому меті диском і бігу. Любить кепкувати. Але тепер, в обличчі найвищої Ради, не кепкував. Був неначеб то заклопотаний.

— Достойний равві Йоната син Азії не має правди. Ми не давали грошей Пилатові. Він забрав самий. Це правда, що вже віддавна

він натискав нас, щоб ми йому дали триста талантів на будову водопроводів...

— Щоб він і ви могли влаштувати собі дома римські купелі! — закликав якийсь із кінця лавки.

— Можу влаштувати собі купіль без водопроводів — докинув гордо опікун божниці. — Пилат захотів будувати водопроводи, щоб мати воду для себе. Зажадав на це грошей! Ми вяснювали йому, що золота з корбану не можна вжити на таку ціль...

— Не треба було з ним говорити! Годі говорити з гоїмами! Ви, садукеї, не пильнуєте чистоти і звідсіля пізніше такі речі...

— Достойний равві Елезар хвилюється без потреби. Хтось мусить говорити з Римлянами. Коли б Римляни мали діло тільки з вами, в країні існувала б безупинна боротьба, а на всіх узгір'ях стояли б хрести...

— Як би прийшло до боротьби — сказав хтось із молодих фарисеїв — Всевишній був би з нами! Ми перемогли б!

— Всевишній помагає мудрим, а не божевільним. Від часу Макавеїв усі наші повстання кінчилися поразкою. Досить цього зайвого проливу крові. Нам треба миру...

— Мир це не приязнь із нечистими! Відійдімо від них і чистим серцем станьмо служити Всевишньому.

— Але хтось мусить вести розмови з Римлянами. Хтось мусить посвятити свою... чистоту. На землі існуємо і ми і гоїми. Ви можете служити Господеві в чистоті тільки тому, що ми взяли на себе обов'язок опіки над народом...

— Єднаючись із нечистими! За це страчено десять поколінь ізраїльських!

— Але що буде з двома останніми, якщо всі будуть їх ненавидіти? Чи зуміють вони боротися з цілим світом?

— Хто має довір'я до Всевишнього, цей не зазнає розчарувань і своїми очима побачить перемогу над ворогами.

— Всевишній дозволяв не раз ворогам перемагати Ізраїля.

— Ви, садукеї, не вірите у Всевишнього?

— Віримо, віримо, краще від вас... Але наша віра не є вірою темних амгаарезів...

— Не дбаєте про чистоту!

— Це ваші вигадки! Помивальники горшків! — піднеслись крики з лавок садукеїв.

— Ша — Йоната знов утихомирював розгукану залю. — Не будемо тепер говорити про це. Обміркуймо, як поступити з Пилатом.

— Що можна вдіяти, коли він має вже золото в руках?

— Можна вдіяти — Йоната всміхнувся згідливо — можна вдіяти... Чи він нам ніколи не підлягав? Ми йому сказали: береш золото, бо не маємо сили, щоб тобі спротивитися. Але що буде, як про це довідається юрба! Ви ж знаєте, що він боїться збіговища, криків, руйнувань... Два рази зробив те, що хотів, і два рази відкликав своє рішення... Якщо нарід виступить, він віддасть гроші. Побачите, що віддасть. Я його знаю... Треба тільки, щоб золота з Офелю піднесла великий крик. Ми не маємо з ними ніякого діла. Але ви маєте вплив на людей...

— Нашою метою є наблизити Закон до народу — сказав гордо Йоїл.

— Якраз, якраз... — підхопив Йоната. — Це дуже гарна мета. І саме таким способом ви маєте вплив на амгаарезів. Скажіть їм, що сталося і переконайте їх, що Римляни допустилися святотатства. Нехай підуть під Антонію і верещать щосили. А якщо їх поб'ють, тоді...

— Коротко кажучи, хочеш, щоб ми викликали бунт? — спитав доречно равві Йоната.

— Бунт! Бунт! Навіщо зараз такі великі слова? Ми знаємо Пилата. Це ж трус. На нього не треба бунту. Нехай тільки люди трохи покричать, нехай він поведить своїм жовнірам убити декількох амгаарезів — вистане! Йдеться тільки про те, щоб вістка про його беззаконня дійшла до Вітелія. А цей уже зуміє написати відповідний звіт для кесаря.

— Хотів би ти Йонато, щоб знову сталося таке, як тоді в Кесарії, у цирку?

— Якраз таке!

— Гм — равві Йоната хрякнув і розглянувся по наших лавках. — Можна б спробувати... Нарід зробить усе, що ми скажемо зробити — підкреслив сильно "ми". — Але навіщо ми маємо витягати за вас гарячу ріпу з вогню? Яке нам діло, що Пилат забрав вам золото?

— Не нам, найдостойніший, а святні.

— Але ви її опікунами.

— Ми походимо з покоління Аарона.

— Чистота є запорукою священства, а не кровне споріднення.

— Так вам здається. Але... залишім це. Навіщо нам сваритись, правда? Ми просимо вас

сьогодні: допоможіть нам. Хто зна, може завтра ми матимемо змогу в чомунебудь і вам допомогти? Ну, скажіть — порозумівався зором із своїми — що ви б хотіли за цей малий бунт?

Як далеко сягаю пам'яттю, ніколи Синедріон не був свідком такого торгу. Значення садукеев мабуть справді кінчиться, коли шукають порозуміння з нами. Сто років очікує наша секта, щоб влада над країною перейшла в її руки. Тепер я переконаний, що це незабаром здійсниться.

— За цей бунт? Що ми хочемо за цей бунт? — голови Йонати, Йоганана, Елеазара наблизились до себе — над тим мусять призадуматись Велика Рада...

— Але бунт?

— Будете його мати. Завтра зранку юрба стоятиме під Антонією. Але ваша обітниця?

— Не забудемо про неї. Ми готові присягнути на золото святині.

Так скінчилося засідання Синедріону. А тепер послухай, що сталося наступного дня. Від самого світанку, як заповів равві Йоната, величезна юрба стояла під воротами Антонії викрикуючи: "Віддай скарб святині! Віддай сокровище святині!" Наші хаберім улаштували це досконало. Години йшли, та люди не розходились, а кричали щораз голосніше. Були переконані, що Римлянин допустився жакливого святотатства. Амгаарез ніколи не знає на правду, що дійсно є злочином... Але за віру готов віддати життя. Минуло полудне, двічі падав дощ, та ніхто не відступав від воріт. Над цілим містом чути було жалібний крик, немов благання жебрачки: "Віддай сокровища

святині". Пилат не вийшов до юрби, ворота були замкнені, римські варти відкликано з вулиць поза мури.

Зібрані у святині ми чекали, коли прокурор подасться. Це могло тривати до наступного дня. Тоді, коли йшлося про знаки й прапори легіонів, Пилат стояв при своєму повних три дні. Криком юрби керувала громада молодих фарисеїв. Інші бігали по місті та спроваджували під Антонію людей, які туди іще не пішли були.

Від них дізнались ми про поразку. Цей жовнірчук порозумнішав. Тоді намагався налякати людей блиском мечів — і прорізав. Тепер спробував поступати інакше. Повелів воїнам загорнутись у плащі та незаметно вмішатися поміж юрбу. Аж на знак гегемона жовніри відкинули плащі та вхопили грубі кий, які мали при собі. Громили без милосердя, як тільки Римляни зуміють громити. У юрбі настала паніка. Ті самі люди, що кілька років тому вміли невстрашно дивитися смерті в вічі, тепер утікали перед побоями мов перелякані собаки. А жовніри бігли за ними, громили і ломили кий на головах утікаючих. Немає мабуть людини серед ерусалимської громади, що не дістала б хоч кілька разів по лобі. А є й такі, що мають поломані руки, ноги, розбиті голови. Побили навіть декількох фарисеїв. Замість переможного співу, місто сповнилося зойками й наріканнями.

Ми програли. Пилат покликав до себе наших представників і сказав їм зі сміхом, що він вдячний Синедріонові за золото жертвоване на водопроводи та що негайно присту-

пить до їх побудови. Уже навіть видав відповідні вказівки. Восени, запевняв він, жовніри, що доглядають ладу в місті, матимуть змогу купатися в чистій холодній воді. А в атріум улаштують Пилатові водограй... Чуючи таке, Каяфа ревів із досади мов недорізаний від. Ображені садукей порвали з Пилатом усі зв'язки. А знаєш мабуть, якою ненавистю дише населення Єрусалиму до Римлян.

Але завдяки цим подіям люди перестали говорити про Вчителя. До того Він не приходить до міста. Пішов кудись, а Його сліди засипав свіжий м'який сніг. Але знаю, Він вернувся до Галилеї. Перебуває недалеко від міста мов хтось, що тільки на крок відбився від хати, щоб на перший поклик вернутись домів.

ЛИСТ СІМНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Замість скористати з тишини, яка настала довкола Його особи та спокійно десь сховатися, Він знову шукає нещастя. Прийшов до Єрусалиму на свято Хануках. Цьогорічний обхід випав на зимну й дощеву пору. Дощ зі снігом перевалювався хвилями й заливав світла, позапалювані вірними на дахах домів. Мабуть ніколи обхід посвячення святині не був для мене такий сірий і сумний.

Перемерзлі мешканці Єрусалиму зібралися під портиками. Якраз тоді завважено, що Він іде з гуртом своїх учнів. Хтось крикнув: "Гляньте, Пророк із Галилеї! Прийшов! Не боїться!" Загорнені в свої мокрі плащі люди були сумні і знеохочені. Цей дощ, що заливав святочні вогні та вдирався потоками під мурри домів, настроїв їх погано. Яка користь з того, що малощо не двісті років святкуємо день очищення святині, сплюгавленої Єпіфаном? Невже змінилося щось із того часу? Ніхто досі належно не очистив святині збезчещеної вождем римським і ніхто не відзначує цього дня. Але Помпей бодай не забрав нічого. Пилат же безкарно вкрав золото зі скарбниці і буде за нього водопроводи. Хіба не нагадує це ступенів, по яких наш наряд

котиться щораз нижче? Ким же ми сталися? Чи прийде врешті колись кінець наших понижень?

Такі думки приходять нам першзавсе в сумний час місяця Кіслев. Отже годі дивуватись, що хтось із юрби крикнув:

— Слухай, Равві! Як довго триматимеш нас у непевності? Якщо ти Месія, скажи нам це виразно...

Учитель зупинився. Мабуть не говорив би нічого, коли б Його не зачіпали. Але звичайно Він не залишає питань без відповіді. Сказав просто, наче б слова Його не мали так небувалого змісту:

— Я казав вам це стільки разів, але ви не слухали мене! Стільки разів доказував я вам це ділами, але ви не хотіли мені повірити! Що ж залишається зробити? Я прийшов, згідно з заповідями пророка, до моїх овець. Шукав я тих, які згинули і прикликав я тих, які відбилися... Життя за них хочу віддати, як віддає добрий пастир за свої вівці! Але видно, потрібний є суд поміж вівцею і вівцею. Мабуть ви не є моїми вівцями. Бо коли б ви були моїми, ніхто не вирвав би вас із моїх рук. Того, що дав мені Отець, ніхто ніколи мені не забере. Бо я і Отець — це Одно.

Чи треба було чогось більше, щоб цих згіркнутих людей довести до вибуху? Їх смуток перемінився у гнів. Піднеслися вгору костурі й п'ястуки. Інші кинулись виривати каміння з землі.

— Хулить! Хулить! — кричали. — Укаменувати Його! Хулить!

Спитав спокійно, наче б не розумів, що грозить Йому смерть:

— Завіщо хочете мене вкаменувати? За яке уздоровлення? За який мій учинок?

— Не за уздоровлення! — кричали. — Хулиш! За хулу треба Тебе вкаменувати!

— Хулю, кажете..? — повторив сумно. — Отже мої слова є для вас хулою? А мої діла? Якщо не хочете вірити моїм словам, повірте ділам. Кожне моє діло свідчить про мене...

Увійшов у юрбу і поки хто надумався кинути на Нього каменем — зник. Мусів негайно опустити місто, бо більше Його не було видно. Але ця невеличка суперечка довела до того, що на місце гніву до Римлян і Пилата, знову появилася нехоть до Нього. Зрештою це є два біла, що виростають із цього ж самого кореня. Люди мають доволі такого життя, яким доводиться їм жити. Хочуть визволення. Якраз тому ненавидять Римлян і якраз тому так багато сподівались від Учителя. Зачинаю розуміти тих усіх, які, як Юда, починають перемінювати вірність у відразу, незадоволені жалі, в закид зради... Сподівалися, що по чудах уздоровлень придуть чудові перемоги над ворогами. Але Вчитель зовсім і не думає про це. Він не розуміє що це ворог... Можна би подумати, що Пилат і Римляни є Йому такі ж милі, як і Його брати. Я вже колись говорив тобі, що Він мабуть водночас сумує і радіє з тієї дивної думки, що чужі люди придуть і переймуть покинуту спадщину... В Ньому є тисячі тайн. Але люди, як Юда, не люблять, не зносять тайни. Вони завжди хочуть усе знати. Для них денар тієї самої ваги, даний тому, хто працював цілий день, і тому, хто працював тільки годину —

це звичайний обман. Хоч би цей денар мав вартість усіх скарбів Офіру!

Але як думає Юда, так зачинають думати в нас у місті багато людей. Миська голота говорить про нього погірдливо. У Галилеї Він напевно мав і далі має тисячі приятелів і прихильників. Та в Єрусалимі інша справа. Тут кожний рад би видіти, як Він виконує-здійснює його бажання. Навіщо Він приходить до Юдеї? Такий мрійник як Він, проповідник гарних наук і гагад, повинен перебувати поміж своїми. Вони б Його не розуміли, але цінили б Його, особливо як би непотрібно не дразнив наших хаберім. Наша секта дозволяє кожному забирати голос про справи Всевишнього. Він гарно говорить... Скільки ж міг би зробити доброго, як би навчав людей любити Всевишнього Шекінаг, або уздоровлював. Тимчасом Він думає, що Його завдання виконане, хоч на ділі не зробив нічого. До чого ж Він дійшов упродовж цих трьох років? Здобув собі дванадцять учнів і громаду слухачів. Стільки, що ніщо! Коли б навіть мав за собою цілу Галилею, Юдею й Перею а не мав Єрусалиму — нічого не осягне! У цьому наші доктори мають правду: пророком можна бути тільки в Сіоні. А Він зразив собі всіх у Єрусалимі: малих і великих. Не залишилося нічого з признання, яким колись Його вітали. Нехай би раз повернув до своїх і там залишився! — Якщо постійно повертатиме до Єрусалиму, боюся, що раніш чи пізніш тут же може Його стрінати смерть...

Так я сказав. Бо — подумай собі — одного дня з'явилися в мене дві сестри Лазаря. Коли б Марія прийшла сама, я мабуть не гово-

рив би з нею. Не хочу мати до діла зі жінками, що грішно жили! Марія ще й тепер очаровує... А я чоловік чистий. Те, що Вчитель прощає таким грішницям як вона, а навіть розмовляє з ними — що більш, приймає їжу з їх рук — зовсім мене не захоплює. Він перебільшує свою доброту. Закон упав би, коли б не було кар на грішників!

Але я не хотів робити прикрости Марті. Це така добра людина! Жінка, як кажуть деякі наші книжники, є останнім твором Всевишнього і хто зна, чи й диявол не мачав у цій справі своїх пальців. Я сумнівався в цьому віддавна, та перестав зовсім у це вірити, коли Мати Вчителя замешкала в моєму домі. Але й Марта є повною людиною. Зворушує мене її посвята. Вона не існує для себе. Коли б дійшла до переконання, що є потрібна на світі готувати страву, — до кінця життя не відійшла б від вогнища! У своєму бажанні служити іншим вона не знає меж. Знаю чимало вірних і відданих дружин. Але чи Марта була б доброю жінкою? Побоююсь, що приймала б із рук чоловіка і зло і добро з одним погідним усміхом. Цього чоловіки не люблять. Для них жінка не може бути тільки самою добротою і дбайливістю. Це їх занудило б. Але для брата і сестри Марта є приятелем — до того незрівняним приятелем.

Писав я тобі, що від неї завжди б'є погідністю. Але цим разом, коли сиділи в мене на маті, я бачив її очі прижмурені гірко під важким серпанком брів. Сестри неподібні до себе. Марта не є гарна. Її обличчя зберегло багато дитячих нахилів до примхуватости. Не

те Марія. Вродливість б'є з неї мов пахощі квітки. Ні червона, ні чорна краска не додає б і дрібочки до її вродливого обличчя. Голову тримає високо, а зір тільки мов поневоли спинює на прохожих людях: її очі мов би постійно когось шукали понад головами інших. Вона має погляд подібний до погляду Йоана, сина Захарії...

Прийшли до мене зі своїми турботами. Їх брат несподівано й важко занедужав. Дістав велику гарячку, яка звалила його на постіль. Спочатку думали, що гарячка пройде, як проходять недуги спричинені змінливою погодою зими... Але гарячка Лазаря не минала. Спала його тіло на суху тріску.

— Якщо потриває таке ще кілька днів, то він мусітиме вмерти... — сказала тихо й на це б вислюючнсь Марта.

— Чим можу вам допомогти? — спитав я услужливо. Грошей знаю — не потребують: варстат Лазаря й огород Марти забезпечували їм завжди добре життя.

— Порадою, равві — сказала Марта. — Ти знаєш — усміхнулася крізь смуток — що коли б Він тут був, вилікував би Лазаря одним своїм словом...

Але для мене те, що вона сказала, було мов удар просто в груди. Чи ж Він не перебував у Єрусалимі, коли Рута нездужала? Отже чому? Знову це жахливе питання стануло переді мною. Ніколи не зумію на нього відповісти. Або краще — я вже собі відповів... Я пояснив собі, що Він не допоміг мені, бо вважає мене за когось близького до себе... Це смішне пояснення — правда? Але воно мене дещо за-

спокоїло. А тепер цей спокій вирвали мені слова тієї жінки.

— Так — сказав я, ледве приховуючич гіркість, — Він ваш приятель, отже коли б ви Його попросили... Але Його немає, і навіть не знаю, де Він перебуває.

— Я знаю, де Він — сказала тихо Марта. — Я знаю... Я знаю... Він пішов на пустиню коло Єфрем...

— Отже покличете Його.

Зворохобились обі. Тепер промовила Марія, яка раніш сиділа без слова, дозволяючи говорити сестрі.

— Але якщо прийде сюди, вони готові Його вбити! Кажуть, що хотіли вкаменувати Його, коли був тут востанне.

Я надумувався над відповіддю і гладив бороду.

— Так — погодивсь я — небезпека справді Йому загрожує... Має ворогів між священиками, між книжниками а також серед юрби... — Я відчував покусу щоби сказати: "Маєте правду, не треба Його кликати!" Не маю жадної відрази до Лазаря. Не бажав йому зла. Але з глибини душі бажав я, щоб він виздоровів сам, сам без допомоги Вчителя! І інші думки скапували в моє серце: одна каплина, потім друга... Вистачило спинитись над ними і полинули б струєю. Здоров'я й життя Рути, думав я, зовсім Його не займало. Її смерть була для Нього байдужньою справою. Але коли б Лазар помер... Я відчув у серці зловтішну радість. Лазар є Його приятелем. Але, коли б умер, Він мабуть відчув би що відчуває людина, коли не має ні звідки допомоги... Це

було так, наче б хтось чужий розпановився в мені, викрикував, метався, не дозволяв мені прийти до слова... "Не достеріг тоді моєї розпуки — стукало мені в мізку. — Чи достереже тепер розпуку цих жінок? Мені не поміг. Але собі — собі мабуть pomoже... Це була б спроба, який Він є..." Час плив, а я далі не знав, що відповісти Марті й Марії.

— Коли б Йому мало щонебудь загрозувати — раптом сказала Марія — нехай краще Лазар помре!

Її слова видались мені дуже без серця. З деяким збентеженням я глянув на сестри.

— Ти, Маріє, — помітив я — мабуть не дуже любиш свого брата...

— Ні! Ні! — поспішила з відповіддю Марта. Миле її обличчя було стривожене, повіки дрижали, велика сльоза появилася у куточку ока. — Ні, равві, не осуджуй її так. Бона дуже любить Лазаря. Вона... Але вона пам'ятає, що Він говорив...

— Не борони мене, Марто — Марія перервала сестрі. — Це правда, що сказав равві: не люблю вас так міцно, не люблю вас так, як ви мене любите. Але я так жахливо побоююсь за Нього... — Її глибокий, мелодійний голос, що раніше зазвучав немилосердно, заломився, повис на одній ноті, мов камінь, що летить у пропасть, на в'язанці трави. — Коли б Лазар зараз умер то... це було б велике нещастя... Я мусіла би плакати до кінця життя. Ніколи б я собі не простила, що так заплатила за його доброту... Але... коли б Йому щонебудь сталося — притиснула звинені в п'ястук долоні до уст — то всі люди... люди

і каміння... мусіли б... — Отворила широко очі, немов би доглянула якусь відразу. — Ні! Ні! Ні! — викрикнула — не можна до цього допустити.

Знов погладив я бороду, помагаючи собі таким чином у надумі. Коли б жила Рута і коли б я був певний, що своїм прибуттям Він її уздоровить, я не вагався б ні на хвилину. Раптом у моїй пам'яті появилася спомина — Його виклик болючий і наче б грізний: "Чужоложниці перебіжать вас у дорозі до царства". Чужоложниці... Поглянув я на Марію, наче б я її побачив уперше. У її погляді була сліпа вірність і гаряча відданість. Такий вираз обличчя і таку напругу бачив я тільки на лиці Симеона. Але Симеон має обличчя тупе й бездумне, а обличчя Марії приголомшуюче вродливе. Не видно на ній ані сліду давніх гріхів. Немов би їх ніколи не чинила, немов би їх не стидалася. Це обличчя, на якому нове почування затирає сліди давніх поцілунків. Я переніс зір на Марту. Бідна Марта. Я краще її розумів. Вона б не вміла вибирати так рішуче, як вибрала її сестра. Нова її любов не затерла всього, що було раніше. Розумію її. Я також, хоч так багато очікую від Учителя... Очікую? Це слово само з'явилося під моїм писальцем! Що ж можу очікувати від Нього? Рута не живе... Його царство є тільки царством слів і мрій... Він не є Месією... Я і Марта, ми є звичайні люди. Знаємо ціну болю. Знаємо силу людських пов'язань. Лякаємось того, що може прийти...

— Що ж можу вам порадити? — промишрив я. — Думаю — перемагав я себе — що

все таки ви повинні рятувати брата... Якщо — говорив я, мов двигавши каміння — Вчитель прибуде до Єрусалиму, може загрожувати Йому небезпека. Але коли прийде тільки до вас, до Витанії, хто ж про це довідається? Просіть Його тільки — кінчив я крізь затиснені уста — щоб не показувався в місті.

— Ти мудрий, равві — закликала Марта. Усмінулася, не зважаючи на сльозу, що покотилася по її обличчі. Марія не сказала нічого. Сиділа тільки з низько спущеною головою, як той, хто сказав уже все, що мав сказати.

— Мабуть не маєте кого післати — казав я. Зродилася в мені якась потреба дії всуперіч собі, всуперіч своїм думкам, усуперіч своєму жалеві. — Хочете, вишлю мого Агіра до Єфрему. Це зручна людина. Він Його знайде та приведе до вас...

Поклонились мені з пошаною і вдячністю.

— — — — —
Але проминув тиждень, поки Агір знову з'явився переді мною. Утомлений, стопи мав покриті зісохлим болотом, був у брудній, вогкій сімязі. Агір вірний слуга і вживаю його тільки до справ, що вимагають довіреного чоловіка. Його батько також служив у домі мого батька. Не маю перед ним тайн. Знаю також його зарадність. Не сумнівався я отже, що він знайде Вчителя, хоч би Він скрився в найменшому селі.

— Знайшов ти Його? — питав я. Так доцінюю Агіра, що дозволив йому сісти в моїй прияві.

— Знайшов, равві, — сказав. — Знайшов

Його і вже йде. Якщо б ти хотів Його побачити, як входить до Витанії, негайно поспіши. Під вечір повинен туди прибути...

— Але Ти довго Його шукав?

— Не дуже довго, равві. Щоправда, не було Його коло Єфрему. Відійшов за Йордан. Але коли там я Його найшов, не хотів зразу йти...

— Не хотів іти?

— Це дивна людина. Коли я Йому казав про недугу Лазаря, підсміхався тільки. Сказав до своїх учнів: "Ця недуга не грозить смертю, але нею сплине хвала на Сина Чоловічого." І вже більше не було й мови про те, щоб іти до Витанії. Я не знав, що думати про таке. Він справді дивна людина, равві. Знає мабуть про все, але поводитьсь так, наче б нічого не знав. Я хотів уже вертатися додому. Але по двох днях Він сам покликав мене до себе. Велів мені щераз розказати про недугу Лазаря. А потім сказав до своїх: "Ходімо до Юдеї." Почувши це Його учні почали кричати, щоб не йшов, бо там загрожує Йому смерть. Але Він сказав: "Поки є день, чоловік видить свою дорогу і не спотикається. Але коли прийде ніч, може впасти... Ходім. Наш приятель Лазар заснув. Треба його збудити." "Якщо спить — сказали учні — буде здоров. Сон є найкращим ліком..." Тоді похитав головою. "Лазар заснув — сказав — сном смерти. Не живе..."

— Ввідкіля Він про це знав!? — спитав я зчудований. Три дні тому прийшла до мене вістка про смерть брата Марії і Марти. Не дочекався бідолаха приходу Вчителя. Згас ранком тихо, немов здмухнений каганець.

— Не знаю — Агір підніс рамена — не знаю...

Отже знав, що Лазар умирає, а все таки не прийшов раніше... Мабуть я добре догадувався, що Він нерадо помагає приятелям. У цьому відкритті я повинен був знайти потіху. Не повівся з ним інакше, як зі мною. А проте відчув я деяке розчарування. І водночас мав я неясну свідомість провини. Немов би то я був винен, що Лазар умер без допомоги Вчителя.

— І тоді вибрався? — спитав я ще Агіра.

— Так — потвердив. — Учні вже не противилися. Один із них сказав: "Коли Равві йде на смерть, ідімо з ним усі разом."

Я посміхнувся легковажно. Хто ж то з них удавав такого героя? Симон чи Тома? Вони оба готові до такої хвальби. Але коли б знали, яка небезпека справді загрожує їм і їх Учителеві, не показали б носа в Єрусалим до кінця свого життя. Геройство — це найчастіше тільки безумство! Іноді жалую, що часом не могу бути безумним... А проте — я усвідомив собі — хочу Його побачити. Хочу переконатися, що скаже, коли будуть Його питати: Чому ж Ти не прийшов раніше, коли всетаки відважився прийти?

— Іди, Агіре — сказав я — поклич Датана й Гефера. Нехай принесуть мені подорожню палицю, сімлягу й сандали. Вони також нехай ідуть зі мною до Витанії.

Дім Лазаря був домом жалоби. Вже не було в ньому плачок і дударів, але в кімнатах ще далі заносило пахом спаленого кадила, довкола стола сиділа юрба жалібних гостей. Марта зі службою приносила страву, послуго-

увала. Мала очі червоні, затиснені уста. Але, не зважаючи на це, гостям нічого не хибувало. Подумала про все, всього доглянула. Працею придусила свій біль. Вовтузилася й поралася мабуть іще швидше, як звичайно.

Зате Марія сиділа на лавці в опустілому закутку огороду. Побачивши мене, зірвалася на ноги й підбігла до мене. Пасмо червоного волосся зісунулося на її чоло й на обличчя мов мідяний вуж. Поспитала швидко: "Равві, чи Він прийде?" Віддихала голосно, в її зеленястих, розширених очах була палка нетерпеливість. "Ось, ось надійде" — відповів я. Опустила голову і зітхнула важко як змагун, що зіхляв, як добіг до мети. Тільки по хвилині подякувала мені кивком голови. Повернулася до своєї лавки. Марта має обличчя людини, що понесла невдачу, але має силу її двигати. Обличчя Марії не нагадує того, що програв. Усе покаже на те, що вона ще бореться...

Агір добре вичислив! Сонце почало вже заходити за Оливну Гору, коли хтось прибіг до дому кажучи: "Марто! Маріє! Учитель перед домом." Марта була ближче і вибігла негайно. Я поспішив за нею. Він якраз входив у хвіртку в низькому мурі укладеному з плоского каміння. Був такий, як завжди: спокійний, лагідно всміхнений. Марта вибігла Йому назустріч і кинулась до Його ніг. Тепер побачив я, що її рамена, які з такою силою двигали вантаж домашньої роботи, сталися хиткі, дрижучі, жіночі. Плакала без слова у Його колін. А Він похилився над нею і ласкаво глядив її по голові. Вкінці піднесла на Нього зір. Її голос, такий оланований у прияві гостей, тепер ломився:

— Коли б Ти був тут, Равві, Лазар не вмер би... — заридала. — Але знаю, — говорила перемагаючи сльози — що й тепер, про що попросиш Всевишнього, Він учинить це для Тебе...

Кивнув головою наче потверджуючи її слова.

— Твій брат воскресне — сказав.

— Знаю, що воскресне — говорила спокійно. — Так кажуть книжники. І так Ти навчав, Равві. Воскресне в останній день...

Спокійно але рішуче положив їй долоні на раменах. Ніжно віддалив її від себе, наче б хотів глянути в її вірні очі.

— Я є — сказав — Воскресіння й Життя. Хто увірує в мене, хоч би й умер — живе, а хто живе — цей уже не вмере. Чи віриш у це, Марто?

Віднайшов її очі, а вона гляділа на Нього сповнена довір'я й послуху.

— Вірю, Равві — відказала. Раптом із незвичайною в жінок рішучістю додала: — Вірю, що Ти є Месія, Син Всевишнього, що зійшов з неба...

І наче б у почутті, що це відважне признання годі чимнебудь доповнити, встала та поспішно відійшла. Я був приголомшений і потрясений. Зразу ж пригадав я собі, як розказував Юда, що Симон відозвався до Нього такими ж самими словами, десь там у Панеас. Невже ці люди пошаліли? — пробігло мені крізь думку. Що вони бачать у Ньому? Це напевно не є звичайна людина. Це хтось небувалий. Це Пророк. Учитель... але те, про що вони говорять — це хула. А Він не запе-

рече, не ганить їх за такі слова. Син Усевишнього! Годі таке і слухати!

А Він тимчасом пішов у мою сторону крізь огород. Я глибоко сумнівався: не знав, чи втікати, чи залишитись і привітатися з Ним. Але в цій хвилині вибігла з дому ціла громада людей; з Марією в проводі. Тепер вона впала до Його ніг. Привітала Його тими самими словами, що й сестра:

— О, Равві! Коли б Ти тут був, Лазар не вмер би...

Його долоня пересунулася по її полум'яному волоссі мов збираючи з нього червонозолотий пилок. І раптом змінилося Його обличчя, наче б цей дотик мав якусь чародійну силу. Спокій і лагідна погода раптом дали місце скорчеві болю. Уперше побачив я те, про що говорив Юда: Цей Чоловік задрижав! Ідучи сюди я думав: Але ж Він байдужний на страждання. В думці я навіть йому це закидав... Тепер побачив я обличчя, яке біль із швидкістю проміння затягав своєю барвою. Виступив на ньому мов маска. Можна б гадати, що прорвалася в Ньому якась гребля, яка раніш це страждання стримувала, що воно тепер Ним дозволене, може навіть прикликати... Я бачив нераз гримаси ридаючих людей і мені завжди здавалось, що ці болючі скорчі начеб то мають визвольну силу. Але Він не кривився. Його біль не визволювався гримасою. Залишався у Ньому — невизволений. Обличчя Йому потемніло мов небо затягнене градовою хмарию та сповнилось жалістю. Раптом вибухнув голосним плачем. Ридав як вирвана матері дитина. Ти знаєш, чим

була для мене смерть Рути... Але так мабуть і я тоді не страждав... Мій біль мав свої межі. А його біль був як море, тамте, за Великим Морем... У його риданні чути було крик тисячів людей, що стоять над гробами. Він плакав над Лазарем. Але мені здавалося на хвилиночку, що плаче також над Рutoю...

— Де він лежить? — спитав серед плачу.

— Ходи, Равві, покажемо Тобі його гріб — казали люди.

Ми подались у глибину огороду. Він ішов, постійно плачучи, поміж двома сестрами, що також ридали. За ними йшли учні й гості. Ідучи думав я: ніколи не припускав я, що Він його аж так любив. До якої ж любови Він здібний! Мабуть ніколи не дійду до дна його серця. Коли б цим денаром власника винниці була його любов, чи міг би хтось жалуватися на несправедливість?

Але, якщо Він так любив Лазаря, чому не прийшов на час, щоб його уздоровити? Якщо знав, коли Лазар умер, повинен був знати раніше і про його недугу, поки віднайшов його Агір. Стільки людей уздоровив, а Лазаря не міг уздоровити? Що ж це за дивна приязнь, що проявляється в знуцанні над близькими собі людьми, та і над самим собою? А може це тільки його боягузтво? Може не хотів уздоровити, бо знає, що кожне dokonane чудо у Витанії буде відоме ще того самого дня в Єрусалимі?

Ми зупинилися перед скалою, в якій видобано гріб. Камінь, що замикав отвір, втолочений був у вузький спадистий коридор. Ми зупинились. Було тихо. Чути було тільки Йо-

го плач а мені у висках пульсувала кров мов весняний сік на гиллі кущів, що нас оточували. Він плакав безупину. Виглядав тепер жалюгідною слабою людиною, придушеною понад силу болем. Яка суперечність поміж тим його станом і словами, що їх висказала Марта! Уся наша безпорадність супроти смерти була в цьому риданні. Я плакав так же само, коли засували камінь. Кінець, кінець, тепер уже кінець — повторяв я тоді. Інша річ, признаю, для мене не було Рути під цим камінням. Там тільки лежало її бідне, замучене тіло, мало що не відразливе в своїй болізни, у своєму стражданні. Вона сама була десь у просторі, невидима, далека... Втолочений камінь відрізує нас тільки від споминів про вмерлого... Пощо Він сюди прийшов? Чи тому, щоби бідькатися над Лазарем? Там під каменем лежить тільки тіло у розкладі...

— Відсуньте камінь — дійшло нагло до моїх ушей.

Здавалося мені, що я недочув. Але шерех подиву й переляку серед людей упевнив мене, що Він це дійсно сказав. Я підніс зір на Нього. Цей Чоловік змінюється зі швидкістю блискавки. Вже не плакав. Стояв випростуваний перед білою камінною стіною. Наче Мойсей, що вдаряє кием об скалу. Не знаю, чому насунулося мені якраз це порівняння. Люди інстиктивно подалися назад, залишаючи його з двома сестрами перед гробом. Марія дивилась на Вчителя розширеними до останніх меж очима. Її темні, довгі вії були розп'яті мов проміння зірки. Ці очі наче кричали надією — кричали надією... Обличчя Марти стягнене ра-

ніше корчами болю, сталося знову поважним лицем опанованої людини.

— Уже розкладається, Равві — сказала. — Сьогодні четвертий день, як ми поклали його до гробу.

Перервав їй наче з закидом.

— Я ж тобі сказав: повір мені!

Уже більше не перечила. Кивнула на прислугу. Чотири чоловіки вхопили камінь та з найбільшим зусиллям викотили його знутра. Отвір зачорнів перед нами немов відхилена пащека. Повіяв із нього холод, дух пахошів, змішаний з нестерпно дразливим смородом розкладу. Учитель розклав руки й підніс голову вгору. Завжди так молиться: швидко, тихо або ледве почутним шепотом. Я не чув того, що говорив. Але слова, з якими знову повернувся до людей, почули всі приявні. Виповів їх голосно мов наказ, що кличе до бою все військо. Я не міг утікати, але заслонив очі долонями. Не знаю, чому лякаємось померших, хоч би це були наші найдорожчі? Мабуть якраз тому, що тіло без життя не є вже ні один із них... Є тільки тілом. Я тримав пальці на галках очей, але не переставав дивитися. Кричав я мабуть так як і інші. У коридорі видовбанім для камінної затули появилася біла постать, яка незугарними скоками посувалася вгору... Усі кричали, заслонювали очі, падали на землю. Над суматохою пролунав Його голос:

— Розв'яжіть його.

Але ніхто крім сестер і самого Вчителя не посмів підійти до загорненої в полотно постаті. Цих трое похилилося над нею. Оклики вмовкли. Здавалося, що кожний із нас збері-

гає останки сил, щоб могли кричати на вид, який покажеться, коли сударій опадє з обличчя воскреслого. Але коли ми побачили поміж Марією і Мартою голову їх брата, ніхто не крикнув. Не було приводу до крику. Це була жива людина, немов пробуджена зі сну, недовірливо усміхнена, що моргала повіками і споглядала — ніби здивовано — на себе, на сестри, на довілля... Потім піднесла зір на Вчителя. Що ж було в цьому погляді? Переляк? Захоплення? Подив? Не вмію тобі сказати. Я побачив в очах Лазаря радість. Чи тому, що знову ожив? Чи тому, що першою людиною, яку побачив перед собою, оживши вдруге — був Учитель? Я бачив, як клякнув, а Він пригнув його голову до своїх грудей. Потім сказав у напрямі Марти: "Дайте йому їсти, бачите, що він голодний!" Люди, що це все виділи, стояли далі скаменілі, повні страху й подиву. Але помалу почали насмілюватись. Один за одним наближався до Лазаря, дотикав його несміливо. Я також підійшов. Це був живий чоловік. Сморід розкладу перестав існувати, як не існувала ні блідість, ані холод, ані здевеліість. Лазар усміхався до нас, витягав руки на привітання, як хтось, хто приїхав із далекої дороги. Їв хліб, який подала йому Марта. Мовчаливий подив почав перероджуватись у захоплення. Його учні дали тому перший початок. Розляглися радісні оклики. Всі кричали водночас наче п'яні, що не свідомі цього, що вони кричать. "Алилуя! Алилуя! Великий Равві! Великий пророк! Син Давида! Месія! Месія! Син Всевишнього!" — Щораз сміливіш звучало: "Син Всевишнього! Месія! Алилуя!"

Але я не кричав разом із ними... Коли жалібний пир перемінився в радісний бенкет, я покинув дім Лазаря й Марти. Хоч це був холодний і мрячний вечір, волів я радше вертатись до Єрусалиму ніж брати участь у їх нічній радості. Мабуть розумієш мене, Юсте. Він його воскресив... Але коли б я Його запровадив до скали, в якій мало що не від року лежить Рута, чи заплакав би, а потім сказав, як тут: "Вийди з гробу!"? Не вірю в таке і не можу в таке повірити. Він сказав: "Треба мати віру, а гора на твоє слово кинеться в море..." Я хотів би повірити в це. Але не можу! Отже мабуть не заслуговую на це чудо? Не заслуговую — це єдина відповідь. Виходить, що я гірший від них усіх, від тих амгаарезів, рибалок, митарів, вуличних дівчат! Для Марії зробив чудо, для мене його не зробить... Я є гірший, більш нужденний, слабший, більший грішник. Не знаю, як це сталося, не знаю, як досі я міг цього не помітити! Я був упевнений, що я кращий, чистіший... Але Він обернув світ догори ногами. Віддав його простим людям, як Симон, Тома, Пилип... Для мене в ньому немає місця. Треба було народитися амгаарезом, а не бути книжником, знавцем Закону, творцем гаггад... Але я є таким, яким є. Тому Рута страждала й умерла. Вмерла на знак, що не належу до Його світу. В колишньому світі я пирував а Лазар був жебраком. Тепер змінилися ролі. Але я не хочу крушин із чужого стола! Не хочу уділу в чужій радості! Повертаюсь до себе, до моєї самоти, до мого болю, до згадок про Руту. Не хочу бути з ними! Коли б Він був воскресив мені Руту, я не вимагав би вже нічого від життя...

Не знаю, хто Він є. Одно ж певне, що це мусить бути хтось великий. Може є Месією, може Він справді син Всевишнього... Але хто б Він не був, радість, яку зсилає, не призначена для мене.

ЛИСТ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

В останніх тижнях смуток, гіркість і мало-що не розпука опанували моє серце. Ніколи досі не траплялося мені думати, що смерть може бути предметом наших мрій. Ніколи досі не зловив я себе на покусі мислення, що самогубство може бути іноді порятунком... Я завжди був самотньою людиною. Мабуть саме тому любив я Руту так безконечно широко. Але тепер мені здається, наче б я тільки тепер пізнав справжню самотність. Тепер коли Він мене звів! Починаю говорити наче Юда. І знаю, що це неправда. Він не зводить. Він навіть не вмів би звести. Це ми зводимо себе, по своєму розуміючи Його слова. Що ж Він мені тоді сказав? Візьми мій хрест — а я візьму твій... Ні словом не згадав про Руту. Це тільки мені здавалося, що мій хрест це та недуга, а Його хрест — турботи з нашими хаберім. Справжній глузд Його слів лежить десь глибше, далеко глибше... Минуло три роки від пори, коли я побачив Його вперше, там, над Йорданом. Мені здавалося, що продовж того часу я проглянув Його наскрізь. Яка омана! На ділі ж я не знаю, хто Він такий! Недавно сказав, що є Початком... Для мене Він стався явним початком. Але початком чого? Маю со-

рок років, я не є хлопцем. Добивсь знання і значення. Кажуть люди, що вмю творити найкращі гаґгади.*) Знайшов я, можна б сказати, свій шлях, яким треба було б спокійно мандрувати аж до смерти. Звичайно так живуть люди. Але в моєму житті ця недуга перевернула все докореня. Недуга і Він. Це був початок чогось нового. Я перестав писати гаґгади. Це не є ознакою, що вже не вмю або не можу їх писати. Навпаки! Відчуваю наче наказ, щоб знов їх писати. Але я боронюся перед цим. Не хочу цього... Бо мої гаґгади поставали досі без болю, без зусилля, в радісному бажанні служити таким чином Усевишньому. Тепер знаю — це скінчилося. Те, що я тепер писав би, було б знакуванням не на воску, а просто на обнаженому серці. Мушу писати і боюся цього писання. Слухай, Юсте, починаю відкривати те, чого Він домагався від мене... Я мав правду! Це було сільце. Він хотів, щоб я писав гаґгаду про Нього. Сам Він не вмє її написати. Може не хоче? Але Він захотів, щоб якраз я стався Його струментом. І саме це мало бути тим Його хрестом. Я уявляв собі, що маю Його боронити, рятувати Його... Але Він цього зовсім не хоче. Наражує себе. Хто зна, може свідомо шукає смерти? Проте повелів мені писати гаґгаду про себе. Тепер це знаю з цілою певністю. Він цього хотів. І тому не вилікував Руту. Знав добре про її недугу. Читав розпуку з моїх очей. Знав хвилину її скону. Може... може навіть плакав над нею, як плакав над

*) = притчі, науки.

гробом Лазаря. Але не сповнив мого бажання. Дозволив Руті вмерти. І не воскресив її. Ах, Він не є милосердним для своїх! І для себе також... Його чуда існують для чужих. Юда правду має, коли каже, що його ошукали. Він же ж пішов за ним у вірі, що це буде його Вчитель, його Цар, його Месія. На ділі ж Він є Месією тих, що Його відкидають? А ті, що пішли Його слідами, мають ділити Його долю. Бо Він мабуть є Месією... але іншим, не таким, Якого ми очікували. Знов ми розчарувались... Життя є суцільним розчаруванням. І якраз Він велів мені писати гаґгаду про себе. Чому якраз мені? Якраз мені? Я ж чоловік боязливий — признаюся до цього... Вмію жити поміж речами знаними, простими, освяченими традицією. Гаґгада про Нього була б запереченням того всього! Хто б її написав, мусів би стати до боротьби з кожним. Гаґгада про Нього була б згіршенням... Можна здобути розголос, пишучи про все інше, тільки не про Нього! Я людина спокійна. Ненавиджу сварок. Я готов сто разів уступити, щоб опором не створювати собі ворогів. Гаґгада про Нього звернула б усіх проти мене... Всі стали би моїми ворогами. Не хочу цього, не хочу! Чому Він мене наглядів? Навіщо я Його відвідував? Сказав тоді: "Ти недалеко від царства..." А я зразу відчув, що це неначе визначення моєї майбутньої праці... Пощо я ходив до Нього? Може Рута була б одужала? Звичайно люди не втрачають найлюбіших істот. Та ж кожний має на світі якусь потіху... Я не маю жодної! Жодної! Жодної! Вміння творити гаґгади! Воно уподібнилось до рани на долоні.

Що це значить, Юсте, що я написав: "рана на долоні?" Добре знаю, хто має пробиту долоню. Відчуваю дрижаки... Навіщо я це написав? Як докладно сповняються всі Його Слова. Сказав: "Даю тобі свій хрест..." Маю пробиту долоню до тієї Його гаґгади, немов засуджений до шибениці хреста...

ЛИСТ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Любий Юсте!

Коли виходив я з хати воскреслого Лазаря, то був переконаний, що вже ніколи туди не повернуся. Але сталося навпаки. Якраз маю намір туди піти...

Прийшов до мене посланець від Лазаря. Брат Марти велів мені переказати: "Прийди до нас на бенкет. Учитель у моєму домі. Хочемо тебе побачити."

Це мене заскочило. Заскочило, здивувало і перелякало. Я ж докладно повідомив про те, що вирішено на засіданні Синедріону та просив, щоб це переказали Вчителю. До того всі говорять про це щораз голосніше, а теляхи відчитували в синагогах поклик Найвищої Ради. Та й Лазареві грозить також небезпека, тим паче, що люди безупину розказують про його воскресіння та приходять до Витанії навіть із далеких сторін побачити живим чоловіка, що був помер.

Щоправда, час трохи спокійніший. За кілька днів початок свят і вже юрби прочан почали напливати до Єрусалиму. Серед тисячів людей легше сховатися перед нагінкою. Саме тепер Синедріон напевно не виступить проти Вчителя. Люди переконані, що Галилейці боронили б свого Пророка, а знаємо, до чого

вони здібні. Але навіть викликати вовка з ліса? Замість лізти ворогам в очі, краще поки час відійти десь за Йордан або до Трахонітіс і там пропасти на яких два-три роки. Це зайва побожність приходити на свята, коли присуд уже немов видано...

Тепер я навіть не мав би змоги рятувати Його. У Синедріоні й на Великій Раді мені не вірять та приховують переді мною пляни проти Нього. Але — якщо це сам Усевишний домагається Його смерті? Це думка, що не перстає вертити немов сверло в моєму мізку. Підсвідомо я був досі переконання, що Він усе таки є кимсь, кого Всевишний наділив спеціальною місією... Науки деяких пророків були також до деякої міри згіршенням і зухвальством. Проте Всевишний їх охороняв. Зберігав їх чудом своєї опіки. А того видає на смерть? І дивна річ — хто зна', чи Він не відчуває цього? Чому ж так наражується? Поступає, як чоловік, який свідомо змагає до назначеної йому мети. Але, якщо так, то в тому всьому приховується якась величезна і мені незрозуміла тайна... Який же це Месія, що прийшов на землю, щоб тут його вбили з волі Всевишнього? Ми очікували Месію — переможця, тріумфатора, а не месію придушеного небом і землею. Справді не знаю, що про це думати...

Проте ти мене мабуть не розумієш. То мушу описати тобі все і тільки тоді можтиму надіятись від тебе ради й поради.

Вже наступного дня по чуді воскресіння Лазаря сторожа Великої Ради подалася до Витанії, щоб ув'язнити Вчителя. Але Він відійшов

перед світанком і вислана погоня не зуміла Його відшукати. Стражники були безоглядні: побили Лазаря, вдарили Марію, поперевертали й понищили обстановку, порубали варстат Лазаря. Відходячи погрожували, що коли прийдуть удруге і не довідаються, де сховався Вчитель, буде далеко гірше. Велика Рада викинула Лазаря з-поміж членів нашої секти.

Два дні пізніше покликали мене на збори Синедріону. Мало це бути дуже врочисте засідання, бо якраз вибрали Каяфу п'ятнадцятий раз із черги первосвященником. А Пилат potwierдив цей вибір. Я не думав, що так станеться з уваги на напружені відносини між садукєями й Пилатом. Але Пилат мабуть хоче придобритися синам Ветії й Ананії, щоб мати змогу знову з ними торгувати. Він же незле заробляв на цьому інтересі. Тепер єдиним посередником поміж ним і Синедріоном є Йосиф, але він не має жодних особистих амбіцій отже не можна натягнути його купівлею урядів.

Каяфа виступив на зборах у священних ризах первосвященника, які Пилат повелів видати йому на час свят з антонійської скарбниці. Ми вшанували його піднявшись вгору та поклонившись, а він нас поблагословив. Не люблю Каяфи. Це ненаситний і зловний обжора. Для нього немає поганого способу, коби тільки здобути гроші. Всі купці з терену святині платять йому частину зі свого обороту, а Каяфа і його сини докладно провіряють, чи арендарі їх не ошукують. Каяфа і Юда мають подібні вдачі з тією різницею, що Юда бідак, жад-

ний на малі гроші, а як би мав до діла з великими, то не знав би взагалі, що робити; тоді коли хапчивість Каяфи така велика, що не погорджує навіть асами, здираними з найбільшої бідноти, яка мінє на банкірських прилавках привезені поганські гроші на податкову монету. Такий Каяфа міг дійти до найпочеснішого місця в народі тільки в наших сумних часах, коли то розбійники й недовірки сповняють святі дії при святині! Ніхто його не любить, навіть серед своїх він має ворогів (зрештою садукєї жеруться поміж собою як скажені собаки і тільки перед нами виступають спільно). Але всі його бояться, бо в гніві він не знає міри. Має біле, набрякле обличчя, з обвислими вилицями, що надуваються й пульсують, коли Каяфа скаженіє, чорне волосья і чорну бороду, причесану грецьким способом у чудернацьку зачіску. Як і всі вони — Каяфа хотів би бути подібним до Грека, але що йому не хочеться виконувати грецьких вправ, носить перед собою зовсім не грецький, великий і висунений живіт. Дивлюсь на нього з обридженням. Але все таки мушу сказати, що коли стоїть перед нами у святому меїлі*) і в святому ефоді**), з чолом прислоненим золотою бляхою, на якій в'ється напис: "Святий Господь" -- робить враження зовсім іншої людини. Тоді не видно його ненаситних очей, лакомих губ, надригуватих вилиць і великого живота. Велика гідність прислонює на хвилину плюгавого сина Ветія.

*) Меїл -- священничий одяг.

**) Ефод -- частина священничого одягу.

Я і Йосиф були останніми, що прийшли на збори. Мешкаючи якраз біля Каяфи приходжу звичайно на збори Синедріону одним із перших. Але цим разом, коли я входив на залу, більшість членів Ради була вже на місцях. Раптом зродилось у мені підозріння, що запросили мене навмисне пізніше, щоби перед моїм приходом радити про щось, чого я не повинен був чути. Я поділився моїм відкриттям із Йосифом і він признав, що має те саме враження. Але висміяв це зразу ж. "Боятися нас — сміявся — ох, що ж це за дурні! Які ж це дурні!" Йосиф є невстрашимий: не боїться нічого й нікого, а в відношенні до більшости членів Синедріону відчуває погорду. Думає, що вони здібні тільки до інтриг, сварні і взаємного очорнювання. Але я був неспокійний, переконавшись, що радили над чимсь у тайні переді мною. Не можу стерпіти ворогування, а ворогування приховане, незалежно від кого походить, завжди викликає в мене переляк.

Саме тому я здригнувся, коли під кінець нарад Йоната раптом звернувся до мене:

— Кілька днів тому трапився тут, біля міста, у Витанії, дивний випадок. Маємо надію, що равві Никодим, що був, як кажуть, свідком цього випадку, схоче нам розказати, як там поправді було.

Тон голосу насі*) був увічливий, отже я опанував свій неспокій. Остаточо: що ж можуть мені вчинити? — сказав я собі. І чому ж не мав би я бути приявним у часі чуда у Вита-

*) Голова Синедріону.

нії? Я піднісся і докладно розказав усю подію. Заля слухала мене мовчки, ніхто не переривав мені ні питаннями, ні окликами. Але з облич слухачів зробив я висновок, що справа їм не байдужа. Тепер я був упевнений, що те, про що говорили заки я прийшов, відносилось до Вчителя.

— Отже кажеш, достойний, що Він воскресив Лазаря? — спитав Йоната, коли я скінчив. На обличчі насі появилась насмішлива усмішка.

— Так — potwierдив я.

— Гм, виходить, що сталася незвичайна подія. — Я відніс враження, що вся ця історія в більшій мірі забавляє, аніж хвилює Йонату, але з якихсь оглядів він почувався до обов'язку випитувати мене. — Гм... Але може Лазар просто сховався в гробі, щоб таким чином допомогти своєму Приятелеві в цьому чуді?

— Ні — заперечив я досить рішуче. — Це неможливе. Лазар уже раніше був хворий. Коли ми прийшли до гробу камінь уже був втолочений перед входом. А пізніше, коли відсунено камінь, з нутра бухнув пах гнилі. І Лазар вийшов загорнений у полотно і простирала...

— Ну, це все не штука змайструвати — засміявся насі. — Міг виздоровіти. Вхід можна було засунути, особливо коли до гробу існував доступ з другого боку, правда? Живу людину можна також загорнути в полотно... а при вході вистане покласти подохлого барана...

— Чи доказано всі ті ошуканства? — спитав несподівано Йосиф.

Поміж Йонатаном і Йосифом немає згоди. Неприязнь зросла від пори, коли Йосиф переговорює з Пилатом, а Йоната на домагання Каяфи пірвав із прокурором усі зв'язки. Догадуюсь, що мій приятель, якого ціла справа напевно зовсім не обходить, хотів тільки допекти насі. Йонатан відповів із з'їдливою чемністю:

— Ні, не доказано. Ніхто їх не шукав. Але ж усі, як ми чули, були захоплені тим... чудом. Нікому мабуть і крізь голову не пройшло, що та вся історія може бути звичайною брехнею. Кажу, річ ясна, про амгаарезів. Достойний равві Никодим безсумніву зберіг здоровий глузд і не піддався наївній вірі у пробудження вмерлого.

— Я є фарисеєм, Йонатане — перервав я насі. — Вірую у воскресіння...

Я почув довкола себе придушені голоси. Слухаюча досі в тиші зала пробудилася до життя. Із лавок наших хаберім посипались голоси:

— Що ти кажеш, Никодиме? І ми віримо в воскресіння! Але люди воскреснуть в останній день! І воскресить їх Усевишний, а не якийсь грішник. Що ти кажеш? Він не може воскресувати!

— А проте — повернувся я до наших — Він воскресив. Раніше також казали, що воскресує. Але цим разом я сам бачив.

По моїх словах настала тиша, яку переривали тупіт і шепіт. Йоната розклав руки і знову насмішливо всміхнувся.

— Але коли равві Никодим бачив...

— Це неправда — закликав раптом равві

Йоната. — Никодим цього не бачив! Це значить, я знаю, що він не говорить неправди — поправився. — Але безсумніву став жертвою ілюзії.

— Чи жертвами ілюзії стають усі, що бачуть Лазаря в святині, на торзі? — відізався Йосиф. — Я сам бачив його якраз учора.

Знову настала погана, насичена гнівом тишина.

— Так, це правда... — сказав накінець Йонатан, важко, мов хтось, що приневолений податись. — Лазар ходить і горлає всім про це своє воскресіння. Може бути, що це було обманство, як про це сказав достойний насі. Але обманство — чи ні — ця справа мусить нарешті скінчитися! Досить підбурювань збоку цього Галилея! По цьому чуді всі за Ним полетять. Знаю про що люди говорять в останньому часі у місті. Хочете мати завтра війну з Римлянами?

— Розуміється, що ні! — відізався Каяфа. — Достойний равві Йоната мудро каже. Ми раді, що він так говорить. Ніхто з нас не хоче війни. Така війна була б нашою погубою.

— Треба скінчити з тим нечистим! — закликав равві Елеазар.

— Слушно. Покінчимо з Ним. Ви, достойні, — Каяфа повернувся в нашу сторону — зловили Його, як я чув, нераз на фальшивій науці. Отже, що ж простіше? Нехай тільки вами післаний чоловік перший кине камінь. І нехай добре кине... Вистане, щоби поплила кров, а кинуть також інші...

— Це буде годі зробити — Йоната потряс головою.

— Чому?

— Наші люди вже нераз брали за каміння... Ніщо з цього не вийшло. Він хитрий. Має також багато приятелів. Особливо тепер.

— Отже стягнім Його тут, покараймо сорока буками і не дозволюмо перебувати в місті. Нехай собі йде назад до Галилеї!

— На це вже запізно! — почувся голос равві Йоїля, наче храпливо запіяв старий когут. — Запізно! Він уже навчив людей грішити і погорджувати святими обрядами промивання. Він мусить згинуть!

— Так — сказав рішуче й понуро равві Йонатан. — Він мусить згинуть!

— Я не противний цьому — відізався Йонатас, байдуже здвигнувши раменами... — Знаєте, що я мав великі втрати з Його приводу. Ніхто тепер не чекає на чудо при Овечій Саджавці... Це безсумніву шкідлива людина. Але застановімся хвилину над одним. Якщо схочемо звичайним способом засудити його на смерть, наш присуд вимагатиме згоди Пилата. А Пилат, знаєте його, може якраз зробити нам на злість...

— Отже краще — вмшався Єгуда, брат Йонатана — нехай це зроблять сікаристи...*)

— Ні, ні! — обстоював равві Йонатан. Я бачив завзяття на обличчі голови Великої Ради. — Ні! Він і сікаристам може виховзнутись. Його треба вбити, і науку Його знищити. Він мусить бути засуджений і ганебно згинуть на очах усіх...

*) Терористи, повстанці.

— Але Пилат — повторив своє застереження Йонатас.

— Може б це Йосиф полагодив... — хтось піддав думку.

— На мене не числіть! — загудів Йосиф своїм грубим голосом. — Не буду торгувати людською смертю. Я купець, а не вбивник!

— Ти є купцем понад міру, Йосифе! — сказав з'їдливо равві Елеазар.

— А ти ким є понад міру? — відказав мій приятель.

— Успокойтеся! — сказав насі, вдаряючи в землю своєю палицею. — Не сваріться! Я також думаю, що Йосиф не повинен полагоджувати тієї справи. Він тільки звернув би увагу Пилата на те, що нам залежить на цій смерті. А що Пилат нажерся золота і це його мабуть не стравив, то чимнебудь він не обійдеться.

— Нечистий собака! — гаркнув Каяфа, який від часу справи з водопроводами завжди нервується на згадку про Пилата.

— Отже що робити? — відізався равві Йонатан. — Він мусить згинуть! — сказав щераз підкреслено. — Наш договір...

— Пам'ятаємо — швидко впевний його Йонатас.

— Насі роздумує тільки — заспокоїливо сказав Каяфа — якою смертю має згинуть цей Чудотворець...

— Досі Його не засуджено — насмівився я крикнути.

Мої слова викликали замішання. Але насі зразу ж його опанував.

— Розуміється — сказав дивлячись на мене й усміхнувся дещо іронічно — розуміється,

равві Никодиме. Мусимо Його наперед зловити й засудити. Добре і справедливо, — звернувся до фарисейських рядів. — Для того треба передусім знати, де Він є. Оголосить в усіх синагогах, що шукаємо Його. Незначімо нагороду для того, хто покаже місце Його побуту...

— Але не надто високу — докинув Каяфа. Пересуваючи пальці по прикрашеному дорогоцінним камінням гошені,*) додав: — Надто висока нагорода робить визначним того, кого шукаємо. Визначімо малу нагороду. От, скажім, тридцять сиклів, стільки, що варт невільник, якого поколов віл сусіда. Вистане... Не насмілюймо того, хто схоче його видати. Це напевно буде якийсь смердючий амгаарез.

— Найдостойніший архисвященик має повну правду — замітив насі.

— А що далі? — нетерпеливо спитав равві Елеазар.

— Треба буде подумати над тим — сказав Йонатас. — Може треба б зробити малий бунт...

— Знову бунт! — невдоволено крикнули деякі молоді фарисеї. — Щоб ізнов цілий Єрусалим побили киями?

Але втихомирив їх сам равві Йонатан.

— Цить! — сказав. — Не хвилюйтесь! Кий є добрим учителем... Коли б не киї, заржавіла б наша ненависть до Римлян. Вони ще можуть нам придатися... Добре. Подумаєм і ми,

*) Свята торба, частина ритуального одягу архисвященика.

як цей Чоловік має згинуту. Бо Він мусить умерти!

— Мусить! — повторили деякі голоси наших хаберім.

Я думав уже, що на цьому засідання скінчиться, коли раптом равві Йонатан знов піднісся та звернувся до Каяфи:

— Найдостойніший, — сказав — сьогодні починаєш новий рік свого володіння. Мабуть пам'ятаєш, яким привілеєм відзначено тебе в сьогоднішньому дні...

Я був спантеличений тією мовою: в першу чергу подиву гідною шанобливістю, з якою равві Йонатан звернувся до свого ворога. Отже щось змінилося у зв'язках поміж нашими хаберім і садукеями з пори нашого спільного виступу проти Пилата.

— Сьогодні — продовжував Йонатан — можеш бути пророком при допомозі посвяченого каміння Урім і Туммім. Кличемо і благаємо тебе: провісти. Скажи, що цей грішник мусить умерти.

— Навіщо питати? — вирвався равві Елеазар. Я бачив, що й іншим провідникам хаберім не був до вподоби виступ провідника секти. — Навіщо питати? Ми самі знаємо, що Він небезпечний і що треба, щоб згинув...

— Навіщо питати? — відізвалось чимало голосів. Я не схопив легкодушности равві Йонатана: він спокушує Всевишнього! — подумав я. — Але — раптом усвідомив я собі — якщо пророцтво скаже "ні", хто ж тоді насмілиться піднести руку на Вчителя? Завзяття мабуть опанувало Йонатана. Щораз більше голосів кричало: "Навіщо питати?" Але великий учений потряс уперто головою.

— Нехай святе каміння скаже. Я благаю тебе, найдостойніший...

— Благаєш, — сказав Каяфа голосом, у якому бриніла нотка несподіванки — благаєш... Чи тільки ти, равві, благаєш про це? Навіщо ж для такої марної справи кличеш допомоги Всевишнього?

— Я також благаю тебе про це! — сказав я гостро. Я був упевнений, що таким робом урятую Вчителя. Всевишній чейже не може стати там, де неправда. Тут кували злочин проти невинної людини. Він повинен кинути громи на це. Каяфа є людиною, яку ненавиджу. Але пророкуватиме як найвищий священик. У таких хвилинах Всевишній промовляє навіть устами грішника. Нехай скаже! Для всіх буде тоді очевидне, що Вчитель є Чоловіком, який від Нього прийшов. Нехай Він захоронить Його своєю силою, коли я не зумію нічого вчинити.

— Якщо хочете... — Каяфа розложив руки. Відступив нерадо. Не мав охоти на це пророкування й оглядався на всі сторони в пошуканці, хто б звільнив його від цього. Але на залі стратили голову і не знали як відбити наш виклик. Архисвященик безрадно шукав чогось по нашивках гошену. Розумів мабуть, що кожне пророцтво буде йому важким завданням: або поведить йому клопотатися про згоду Пилата на виконання присуду, або поведить йому стерегти Його життя як недоторкальної особи, яку він на ділі вважав за небезпечну людину... Але вже не міг відступити: архисвященик мусить пророкувати на вимогу двох членів Синедріону. — Як хочете — по-

вторив. Щераз розглянувся. Навіть Йонатас, звичайно такий дотепний, не міг йому допомогти. А наші хаберім розгубилися зовсім на виступ провідника Великої Ради. — Моліться — сказав Каяфа — щоб Господь послав свою відповідь моїми руками... — Вкінці широко розложив свої рамена, похилив голову, почав проказувати початок пророкування: "О, Адонай, Саваот, Шекінаг! Дай знак мені, твоєму архипастиреві, якого Ти зволив покликати до Твоєї служби. Дай мені знак і скажи: Чи треба, щоб той Чоловік згинув для добра Твого вибраного народу? Дай знак! Оце вкладаю праву руку до святого гошену. Під пальцями чую два святі камінці, Урім і Туммім. Не знаю, котрий є чорний, а котрий золотий. Але цей, який я узяв, нехай буде Твоєю відповіддю. Якщо це Урім — означуватиме, що Ти відповів "ні" на моє питання. Якщо Туммім — відповідь звучатиме "так". О, Адонай, Саваот, Шекінаг! Семи разів святий взиваю Тебе! Я вже вибрав камінь. Тепер добуваю його зі святої торби. Оце знак Всевишнього! Глядіть!

Відчинив свою пухку долоню. Люди зірвалися з лавок і оточили довкруги архисвященика.

— Туммім! Туммім! — ураз бухнули окрики. Заперло мені віддих у грудях. — Туммім! — почув я поруч себе. — Господь сказав! Він мусить умерти!

Юсте, що це значить? Відпиши мені швидко, що може значити таке пророцтво? Отже Він повинен згинуть? — Які ж неймовірні наслідки спричинило це воскресіння. Я зразу по-

відомив про все Лазаря та повелів йому сказати, щоби переказав вістку Вчителеві. З того часу минуло кілька тижнів. Наші хаберім радяться, як Його зловити. В усіх синагогах оголошено заклик, щоб Його видати. А Він у міжчасі преспокійно мандрує до Витанії! І Лазар запрошує мене прийти туди...

Мабуть піду... А повернувшись, негайно напишу до тебе. Але ти, не чекаючи мого нового листа, напиши мені свою гадку про те все.

ЛИСТ ДВАДЦЯТИИ

Я побував у Витанії, бачився з Ним... але те, що сталося пізніше, відсуває в тінь бенкет у домі Лазаря, бенкет, із якого я повернувся в сумному настрої. Два дні пізніше настав зворушливий день. Ніколи досі такого я не пережив. Мені здавалося..., ні, не здавалося — я був упевнений! Я кричав, а поруч мене сотки людей кричали те саме що і я. Мабуть знаєш, що означає почуття такої спільноти. Але вечір приніс хвилююче отверезіння. І врешті сьогодні...

Але зачну від початку. Я пішов до Витанії. Лазар справив бенкет для Вчителя і Його учнів. Крім них був тільки один я. Писав я тобі, що сторожа, шукаючи Вчителя, побила Лазаря. Виходить, що тоді зломили йому руку і декілька ребер, вибили око, покалічили ціле тіло. Кричали побиваючи його, щоб добре собі запам'ятав, що він ніколи не був умерлим. Чоловік, що встав із гробу в повноті сили, є тепер болісно скорченим калікою. Не мав сили встати, щоб нас привітати. А проте, коли Вчитель наблизився до нього, поквалпно захопив Його руку і притиснув її до губ. Сидячи на другім боці стола, я думав: "Але ж це воскресіння не вийшло Лазареві на добро. У першому житті люди його шанували й поважали. Тепер від початку зустрічають його

кривди і страждання. Смерть Рути була закінченням її мук. Невже це воскресіння станеться для Лазаря їх початком? Але в такому разі навіщо Він його воскресив? І завіщо Лазар проявляє Йому стільки вдячності?"

Я сидів у глибокій задумі, Коли на мені спочив Його зір, я підніс голову. Він глядів на мене, наче кликав мене. Я мусів спитати:

— Хочеш чогось, Равві?

— Хочу спитати тебе, приятелю — так тепер завжди каже до мене — чи любиш притчі?

— Люблю, Равві. Мудрість життя видно краще в машалі і в гаггаді.*) Я склав неодну...

— У такому випадку послухай тієї, яку тобі розкажу. Вийшов господар сіяти. І сів зерно перед себе. Одно впало на добру землю, м'яку й вогку — і швидко пустило коріння. Але друге впало на землю тверду і ялову. І хоч також пустило коріння, хоч скільчилося — зяб був такий слабкий як дитина, що тільки починає ходити. Але господареві стало жаль землі, з якої виростав нужденний колос. Щераз узявся до неї, глибоко її поскородив, вибрав уросле в неї каміння, почав підливати водою...

А коли прийшла пора жнив, плоди з тієї поганої землі були такі багаті, як із землі доброї. І сказав тоді господар: "Не жаль мені моєї праці і зусиль, бо тепер дорожчою стала земля, в яку я вложив стільки трудову. І плід принесла достойний..." Що ж думаєш, приятелю, про цю притчу?

— Це гарний машал — відповів я. — Нема

сумніву: при його допомозі Ти хотів сказати, що людина може працюю навіть із найгіршого вчинити вартісну річ?

— Ти правильно схопив — похвалив мене. Але в Його похвалі було наче б то якесь добряче зрозуміння: можна би подумати, що говорить до дитини, яка второпала з Його слів тільки, скільки могла.

— Нема такої нужденної шкаралущі — продовжував — із якої годі було б видобути перлину. Нема вівці в череді, якої не варт було б шукати поночі серед скель і терня... Але так поступає тільки добрий господар... Саме тому і Син Чоловічий підливає слабкі колоски та йде шукати овець, що загубились...

Мені видалося, що з Його слів добувається новий зміст. Він хіба має на думці своїх учнів і притчами ніжно пояснює їм, чому якраз їх собі вибрав. Мій зір перебіг по черзі їх обличчями: вони такі приземні і наче б то нагавровані нахилом до сварки. Погана земля, що вимагає великого піклування. І не знати ще який принесе плід. Він далі глядів на мене і немов знов домагався, щоб Його питати.

— Але — відізався я — труд господаря не завжди приносить жниво...

— Не завжди — погодився. По Його обличчі промайнув смуток. — Не завжди — повторив. — А проте Син Чоловічий кожної години ладен іти хоч би в дощ і бурю шукати загубленої вівці. Як жінка, що згубила денар, так довго вимітає кімнату доки його не знайде. Як рільник, що так довго нагноює, перекопує й наводнює погану землю, доки вона не видасть доброго плоду...

Опустив голову. Знову на цього Чоловіка

*) Повісті і притчі.

прийшов жаль і пригнув Його до землі, як надто зрілий плід нагинає молоду, ще не досить сильну яблінку. І раптом блиснула мені в голові думка: цей Чоловік також розчарувався! Очікував перемоги. Але потребував співробітників, і вибрав собі їх з-поміж найбільшої голоти. Це була помилка, важка помилка. Він був переконаний, що все таки зуміє перевиховати цих рибалок, ремісників і митарів. Не перевиховав їх. Залишилися теми, якими були. Те, що Він тепер каже, це тільки самопотіха. Всуперіч дійсності й досвідові обстоє, що нема поганої землі, з якої не можна б добути доброго плоду. З тієї амгаарезької землі не виросте ніщо гідне. Він це відчуває, хоч іще обстає при своїм...

Але чому домагався неймовірного? Амгаарез завжди залишиться амгаарезом. Можна дещо зробити для покращання його долі, проте ніколи нічого не вдієш разом із ним. Чому не звернувся до таких людей, як я? Не мусів би опісля нарікати, що погана земля, не зважаючи на обрібку, принесла погане жниво... Тоді, по нашій першій розмові, я вийшов потрясений і захоплений. Я готов був іти за Ним. І подався до Галилеї — очікуючи на кивок із Його боку. Коли б Він був уздоровив Руту... Тоді я зробив би все для Нього...

Послугувала нам Марта, як завжди уважлива і дбайлива, щоб нікому нічого не забракло. Марії не було в кімнаті. Я був тим здивованим: вона звичайно не відходить від Учителя: сидить поруч і немов ловить кожнісеньке Його слово. Тоді не бачив я її від самого приходу. Але якраз, коли я думав про те, вона ввійшла до хати. Ішла похилена, боса, з во-

лоссям розсипаним на раменах, тримала щось у руці і пригортала до грудей. Була подібна до жалібної плачки, а не до жінки, що вітала достойного і бажаного гостя. Навіть тоді, коли Лазар лежав у гробі, не була така повна розпуки. Ішла потиху на пальцях, попри стіну, наче б не хотіла звертати уваги на себе. Зупинилася позаду за ложем Учителя. З-під волосся, яке пасмами спливало на її обличчя, я бачив її очі, потемнілі, мало що не чорні, легко прижмурені, наче стримуваним болем. Раптом відняла руки від грудей і тоді я побачив, що вона тримає в долонях чудовий збанок з алябастру. Зручним рухом скрутила йому шийку. Запаморочливий пах змісця наповнив усю кімнату. Це мусів бути дорогоцінний олій, на ринку звали його "королівським", дуже коштовний. Дозволила йому сплинути на голову Вчителя. Тепер ніжно збирала на кінці пальців розсипані краплини і розтирала їх по чорних пасмах волосся мов вправний стрижей.

Бесіда, що йшла при столі, раптом увірвалася. Коли Вчитель цього вечора був сумний і мовчазний, Його учні говорили більше як звичайно. Тарабанили мов пущені в рух веретена, сміялися або сперечалися зі собою. Але тепер утихомирились, дивлячись мовчаливо на Нього і на Марію. Не говорили взагалі, а їхній вигляд проявляв одну думку. Пржебонів її Пилип:

— Гм, гм, гм, які пахощі! Справді "королівські". Такий збанок мабуть коштує зо два денари...

— Три — поправив Юда з фаховим досвідом. — Повні три денари.

— Чудово пахне...

— Але який видаток — крикнув Симеон Зилот.

— Можна купити пахучий олій за менші гроші — закінчив Яків "більший".

— Навіщо взагалі олій? — закликав Юда. — Тільки розпусниці вживають таких пахощів. Навіщо олій? Замість видавати гроші на таке, краще було б роздати їх бідним!

Останні слова тріснули мов удар у лице. Юда глядів на Марію і видно було, що до неї спрямовує свої уваги. Його нехить до Марії коріниться мабуть у минулому — стільки в ній давньої пристрасти, скріпленої нараз наново відігрітим гнівом. Знав її мабуть раніше. Знає, якими словами можна їй найбільше допекти.

— Неправда? — звернувся до інших учнів.

— Правильно, правильно — притакнули йому однозгідно. — Правильно. Добре кажеш. Юда має правду. Навіщо такі дорогоцінні олійки? Краще роздати гроші вбогим... Равві напевно був би з такого більше радий.

Жінка мовчки впала на коліна. Не намагалася боронити себе. Я бачив її обличчя під червоно-золотою хвилею розсипаного волосся якраз при ногах Учителя. Він, дивлячись на її смуток, ніжно торкнув її чола та погладив її голову. Посеред говірливих учнів, що голосно викрикували свої завваги, цих двоє нагадували чужинців, досвідчених стражданням, якогось їх найближчі не відчувають, ані навіть не розуміють.

— Чому їй дошкулюєте? — сказав тихо. — Спочуває зі мною і хотіла мені послужити. Вбогих завжди матимете поміж собою і ніколи про них не забувайте. А я вже не буду довго з вами... І вона намазала моє тіло на смерть,

до гробу... Не робіть їй пакости. Кажу вам: де-небудь на світі говоритимуть про новину, що я приніс, про її вчинок згадуватимуть та кож...

Учні вмовкли. Настала тишина. Його слова мусіли їх зразу ж потрясти: пригасла їх радість. Гляділи на себе запитно та залякано порозумівалися зором, щось шепотіли до себе. "На смерть? На смерть? — почув я. — Про що Він знову говорить?"

Щераз промовив в імені всіх Пилип. У його великих, безбарвних очах блестили сльози.

— Равві, ми також співчуємо з Тобою — пробурмотів. — Навіщо говориш нам про смерть? Якщо не підеш до міста, ніщо злого тебе не стріне... Не йди...

— Не йди — повторили інші.

Повільним але рішучим рухом повернув голову немов хтось, хто віддавна вирішив і вирішив невідмінно.

— Мушу йти туди... — сказав.

— Але священники й фарисеї дізнаються про це! — сказав Юда.

Вп'ялив у нього свій зір спокійний, але безконечно сумний.

— Світ увесь — відповів — знатиме про це.

Справді, світ увесь дізнався про це.

Ще й досі майорить перед моїми очима початок подій цього дня. Я йшов до святині вулицею, що кипіла людським муравлищем. Крик, що гомонів поза мурами збоку Кедрону, навіть не звернув моєї уваги. Напередодні свят місто сповнене криками, співами, вигуками, суперечками й торгами. Деякі прочани прибувають до міста зі співом і при звуках кіпорів.

Я задумався і не знав, що недалеко відбувається небувала подія. Раптом хтось поруч мене визвав моє ім'я голосом знайомим, але водночас дивно чужим. Я підніс голову і побачив перед собою раввів Йоїля і Йонатана. Дивно звучали не тільки голоси обидвох докторів: їх вигляд був далеко дивніший. У цій хвилині це не були достойні соферім,*) що заглибившись у думках ідуть містом далекі від неспокійної юрби. Переді мною було двох схвильованих людей, що гостро вимахували руками. Обступили мене з двох сторін.

— Равві Никодиме! Що Він хоче вчинити? Ти мабуть знаєш... Чого Він хоче?

— Хто, хто, достойні? — я не знав, про що мене питають.

— Та ж — Він! Цей ваш... Пророк! — процідив равві Йоїль. У його словах не чути було в цій хвилині погорди, тільки острах.

— Нічого не знаю... Його нема — відповів я непевно, заскочений їх словами.

— Якто нема? Якто нема? — закликали водночас. — Він якраз іде сюди і веде тисячі людей. Усі амгаарези побігли до Нього. Всі люди... Чого Він хоче, Никодиме? Ти ж приятелюєш із Ним... Він же не велить убивати? — пробурмотів равві Йоїль. — Правда, що Він добрий...?

— Іде сюди?

— Не чуєш? Дивися! — вхопили мене за руки і потягнули під портик.

Крізь в'язання колюмнад я справді побачив величезний похід, який ішов шляхом з Оливної Гори в долину Кедрону.

*) Судді, вчені, доктори.

— Глянь! — сказав Йоїль — усі пішли за Ним! Увесь Єрусалим! Чимало наших хаберім! Ідуть, вітають гілками, кидають одяг під ноги осла, на якому їде... Ти мабуть сказав Йому про цю гагаду, яка розказує, що Месія приїде на ослі... Чуєш? Кричать: Хвала Синові Давида!..

— Він є Сином Давида — повторив я не надумуючись.

— Хто зна, хто зна... Якщо так говориш... — кудкудакав Йоїль. — Але скажи: що Він хоче зробити? Чи розжене Синедріон і проголосить себе Месією?

— Він, — казав я, прислухуючись крикам, які, вміру як наближався похід, ставалися лоскотом бурі, та придивляючись людям, що висувалися з міських брам і з'єднувались із юрбою, — Він хоче свого царства.

— Його царство це влада амгаарезів, митарів і повій! — засичав із зимним завзяттям у голосі равві Йонатан. — Краще б народові ніколи не мати свободи, ніж мати такого короля!

— Найдостойніший! — запіяв равві Йоїль, підносячи з остраху обидві руки вгору і неспокійно дивлячись на мене. Я зрозумів, що достойний покутник за гріхи Ізраїля боїться і ладен навіть признати, що Вчитель є Месією, щоб тільки він не втратив життя в колотнечі. Зате ненависть Йонатана не знає меж. Цей чоловік ніколи нікому не уступив і я впевнений, що ніщо його не приневолить податися. Він волів би згинуть ніж піддатися.

Крики юрби, що наближалася, злопотіли під подвійним луком Золотих Воріт. Мене огорнуло почування захоплення й насолоди. На

хвилину я призабув про всі мої турботи, журби і мій страх. Вкінці — подумав я — Він виступив. Показав, хто Він такий. Все інше: його втечі, страх, заповіді — пророцтва про смерть — це все було тільки випробовуванням учнів. Та скінчився час проби і надійшла пора перемоги. Тепер Він не буде вже заблуканим і гоненим усіма Вчителем. Виступив — і весь нарід Йому повірив. Мені здавалося, що має ворогів, що втратив значення й симпатію в людей. Але діється навпаки. Оклики, якими місто вітало Його, свідчать про тріумф. А цей переляканий Йоїль і надармо схвилюваний Йонатан були мов немічне листя, що його змітає з гилляк сильний подув зимового вітру. Щоправда, існують ще Римляни... Але в цій хвилині вони не виглядали мені страшними. Ніщо не виглядало страшним. Нагла зміна положення сповнила мене величезним довір'ям у всемогутність Учителя. Він усе може зробити — думав я. Він є Месією! Приховувався, але тепер виступив. Осія велів затрубити і завалилися мури Єрихону. Що таке Римляни? Хто зна, може погодяться визнати Його? Зрештою Він усе може зробити...

— Месія — сказав я дивлючись визивно в очі Йонатана — буде такий, якого нам пошле Всевишній.

Відповів із таким же визивним завзяттям:

— Не хочемо такого Месії, хоч би Його прислав нам і сам Шекінаг!*)

Похід уже столочився на подвір'ю. Я не мав більш охоти сперечатися з Йонатаном. Цей чоловік, якого безоглядність завжди мене жа-

*) Ім'я Бога.

хала, тепер неначе перестав існувати для мене. Я залишив його як маловажну річ. Виломавши гілку я підбіг до юрби. Поза мною чути було недолугі кроки Йоїля. Видко, великий доктор почувався безпечнішим біля мене.

Протиснутися до Вчителя не було легко. Сотки, тисячі людей оточували Його тісною юрбою. Усі вигукували на Його честь. Це був тріумф, у який я не повірив би ніколи, коли б мені хтось його заповідав попереднього дня. З людської гущі доходив мов гук бубна голос Симона. Учні оточували свого Вчителя як гвардисти свого короля. Втиснувшись між людей я побачив Учителя в хвилині, як зісідав з осла, на якому приїхав. Учні, розрадувані й захоплені перемогою, не відступали від Нього ні на один крок. Я побачив посеред них Юду. Він також немов напух із гордості. Бігав, вештався, видавав доручення: одним людям велів податися назад, іншим дозволяв підійти ближче до Вчителя. Побачивши мене кивнув мені головою, але так педбайливо, наче б я не був великим фарисеем, а він — марним крамарем із Везети. Це вже не був нуждар, що приховував свою злобу під маскою покірної усмішки, але найвищий королівський достойник.

— Наблизися, раві — сказав ласкаво. — А ти — зверещав на якогось амгаареза, що перепихався до Вчителя — йди геть! Смердиш! Іди геть — чуєш? Чи ж я тобі вже раз не казав? Чого ж ти витріщив сліпаки?

Юрка кричала і співала.

— Алилуя! Алилуя! Вітай, Сину Давида! Блажен, хто йде в ім'я Всевишнього! Осанна! Вітай, Царю, приїзжай на осяяти! Алилуя.

— Ох — почув я поза собою шепіт. — Він не повинен дозволити на таку мову. Це гріх, це великий гріх...

Йоіль сказав це тихо, але Вчитель, що саме зісів з осла та йшов у сторону святині попри нас, мусів почути його слова. Раптом повернув своє обличчя у наш бік. Не було на ньому радості, дарма, що всі втішались. Так як тоді, коли вволяючи прохання уздоровляв і очищував людей, мав тепер в очах смуток і вираз примусу. Коли йшов, оточуючі Його амгаарези розстелювали тепер під Його стопи свої плащі. Ішов по них, але так, мов би пошана яку Йому виявляли була радше недоречна. Його босі ноги виразно зарисовувались на чорній киликції. Не спиняючись, глянув на Йоїля, а побожний доктор скорчився під цим поглядом немов гриб, що сохне від сонячного жару.

— Якщо ці люди вмовкнуть — сказав — почне говорити каміння...

І йшов далі, а я побіг за Ним. Але по хвилині спинився, немов вражений образом, який побачив. Сходи святині, як завжди у днях празників, були обліплені стільцями крамарів. Продавали тут звірята призначені на жертву, тут також на найвищих ступенях сходів, якраз перед самими воротами було двадцять міняйлів, які оплачували Каяфі важкий податок від своїх торгів. До вигуків людей, що йшли за Вчителем, приєдналися вереск міняйлів, брязкіт грошей киданих на камінь для випробування звуку або дзеленькання об шальки ваги, мекання овець, рев корів і телят, воркотіння голубів і лопіт їх крил. Ця торговиця, саме під воротами святині, є гидким видови-

щем. Вона не повинна тут бути. Але правду кажучи, ми вже привикли до цього. Інша річ, що священники, впровадившись до нової святині, зразу ж узяли її у свої руки та зробили з неї джерело своїх доходів. Він уже мабуть нераз бачив цей торг. Але сьогодні глядів на нього палаючим зором, наче бачив його вперше. Його обличчя прозраджувало почерзі почування відрази, обурення, жаху, вкінці гніву. Гніву — але не оскаженілости. У Його очах ніколи не появляється полум'я ненависти. Не мав її і тоді, коли повільним, доцільним рухом розплутував ремінь, якими були підперезані Його бедра, і складав його в бич. Юрба, що йшла за Ним, відрухово спинилась. Учитель ішов сам у сторону сходів, помалу, мов чоловік, що йде виконати погану, але необхідну працю. У своєму гніві більше співчував, як грозив. А ті навіть Його не помітили, так дуже були зайняті купівлею і продажем. Непомітно пройшов крізь юрбу, вийшов на сам верх сходів. Потім наблизився до одного з банкових столів. Урочисто і достойно вдарив по столі своїм ременем, а потім зіпхнув стіл зі сходів. Струм золота посипався на каміння під ноги юрби, вага з брязкотом шальок покотилося на саму долину. Міняйло зірвався зі свого стільця і закричав диким голосом, наче хтось здирав із нього шкуру. Скочив на Вчителя, здавалося, що хоче Його бити. Але зразу, немов відіпхнутий, подався назад та змішався з людьми, збирати розсіпані гроші.

А Вчитель пішов далі в гущу міняйлів, перевертаючи столи, кидаючи клітки, розкидаючи загороди для тварин. Над торговицею знявся зразу ж вереск і лемент. Але ніхто не пова-

жився Йому противитися. Купці хапали свій товар і втікали з ним зі сходів. Від одного чоловіка втікали сотки людей, маючи на руках найбільш урядово виписаний і опечатаний дозвіл торгувати біля святині. Юрба, що засмічувала сходи, подалася геть, мов курява змита струмом дощу. Вчитель залишився одинокий — біла висока сільвета з ременем, що звисав зі спущеної руки. Поруч Нього валялося декілька загублених монет — немов зернята бурштину — і багато зелено-чорних брил погною — немов купини морського зілля залишеного хвилями, що відпливли. На пустому березі залишився Чоловік, недавно маєстатичний і могутий, тепер згорблений і немов утратив силу. Проте юрба цього не бачила. Для неї Він був погромником священничого визиску, тріумфатором, переможцем, королем і Месією. З новим запалом і ентузіазмом люди почали кричати:

— Хвала Синові Давида! Хвала! Слава Тобі Царю, що прийшов в імені Всевишнього! Осанна! Осанна!

Учні наблизилися до Нього, оточили Його колом. Я підійшов ближче і почув, що Він говорить їм про щось. Але слова, які дійшли до моїх вух, сповнили мене подивом і острахом. Кінчив:

— Огорнула мене тривога... Але, чи можу сказати Вітцеві: спаси мене? Ні, чейже на це я прийшов...

Ще говорив про щось, але я не дочув... Загриміло, мов грім ударив недалеко. Я підніс голову вгору, але не бачив хмари. Тільки по ясно-блакитному небі пливло декілька білих хмаринок.

Коли я далі шукав, звідкіля надтягає буря, в юрбі хтось закричав:

— Ангел промовив до Нього! Це ж справжній син Давида! Алилуя!

Не заперечував. Поспитав, звертаючи свої слова до учнів:

— Ви чули? Це був голос для вас, — продовжував урочисто. — Оце розпочався суд над світом. Треба тепер, щоб мене піднесли на хрест, а всіх до себе пригорну...

— Не говори так! — сказав Симон.

— Не говори так! — кричали учні. — Не губи нашої радості! Месія не вмирає! Не може вмерти! Месія живе вічно. Не говори так..!

— Не говори! — сказав я також — Месія не вмирає...

Але я відчув, що моє захоплення і моя радість уже скінчилися. Він засипав їх жахом, як ворожі вояки засипають камінням криниці в переможеній країні. Не розумію: навіщо Він приходив захоплювати собою юрбу, щоб тепер крадькома втікати з міста до Витанії? Він правду казав: увесь світ дізнався про Його силу. Але запаливши світло — Він зразу ж його погасив. Люди, як Йоїль, уже мабуть охололи зі свого страху і ненавидять Його ще більше за цю хвилину своєї слабости. А садукеї? У них розігнання торговлиці мабуть викликало пекельний гнів! Уявляю собі Каяфу! Досі вдавали, що виступають проти Вчителя тільки на наше бажання. Тепер готові переганятися з нашими хаберім у намаганні вбити Його.

Навіщо Йому цей тріумф, коли це не є перемога?

— — — — —
А врешті сьогодні:

Ранком прийшов Він до міста і декілька годин перебував під портиками. Я помітив, що в юрбі, яка Його оточувала, було багато молодих фарисеїв, мабуть насланих Великою Радою, щоб слідити Його. Він мусить про це докладнісінько знати, а проте, мов легковажучи небезпеку, щораз гостріше атакує нашу секту. В одній хвилині чуючи, як люди, що звертались до Нього, називають Його Сином Давида, спитав приявних хаберім:

— Чиїм сином, на вашу думку, буде Месія?

Нерадо і нешвидко відповіло Йому декілька голосів:

— Давида. Так кажуть пророки...

Поспитав знову, наче б ця відповідь була Йому незадовільна:

— А яке значення мають слова псалму: "Сказав Господь Господеві моему: сядь по правиці моїй, а всіх ворогів твоїх покладав тобі під ноги?" Отже Давид називає Господом свого рідного Сина? Як це можливе? Як ви це розумієте?

Глянули по собі похмуро і, спустивши голови, відійшли нічого не сказавши. Провів з ними свій зір, сповнений сумної любови. Потім сказав:

— О, нерозумні і невидючі! — І тепер не було гостроти в Його голосі. — Нерозумні і невидючі!... — повторив, хитаючи головою. Продовжував знову гірко: — стільки разів я посилав вам моїх пророків, але ви їх усіх укаменували і повбивали. Вже сповнилася міра ваших злочинів! О, місто! — вибухнув, знову не гнівом, але розпучливим і болючим жалем.

— Місто, що вбиваєш пророків і тих, що їх до тебе післано! — Стояв із витягненими руками, дивлючись на лежачі у Його ніг ліп'янки Офелю і палати на узбіччях Сіону. — О, місто — голосив голосом ридаючим, як ридає мати по втраті сина, який пішов у світ і загинув. — Стільки разів я хотів зібрати твоїх дітей, як квочка збирає курчат під свої крила, але вони не схотіли! О, місто! Чекає тебе погуба! Будеш пусте немов дім, крізь який віють вітри. Але і вони не побачуть мене, поки не скажуть: "Благословен, що йде в ім'я Господнє..."

По Його обличчі спливали грубі сльози. Люди довкруги мовчали. Були збентежені Його вибухом і схвильовані Його словами, дарма що їх не розуміли. Кожного дня Він наче б то ставав сумніший. Навіть Його обличчя сталося більш худе і бліде, наче б цьогорічне сонце не схотіло Його причепурити.

Кивнув на учнів, щоб ішли за Ним і подався у сторону Золотих Воріт. Я помандрував разом із ними. Наближався вечір і зубата тень мурів покривала яр мов плащем та йшла далеко аж до гробу Авесалома. Зате широке узбіччя Оливної Гори купалось у рожевому блиску. В завмерлому й застиглому повітрі було тихо.

Минули ми ворота і почали сходити в глибину долини. Учитель ішов перший, мовчавий і згорблений, мов далі плакав над містом, якому провістив нещастя. Учні тягнулися за Ним, столочені в малу громаду, мов стадо переляканих птиць. Тихо обмінювалися якимись увагами. Їх самопевність, проявлена три дні раніше, безмірно щезла. На кінці йшли ми,

я і Юда. Учень із Каріоту знов перемінився в малого чоловічка, жертого прихованим гнівом. Коли ми вийшли на місток, під яким плив зі шумом ще багатий на воду потік, сказав тихо і швидко:

— Видиш, равві, видиш. Він знову вертається. Не хоче... Тоді, коли хотів, пірвав усіх за собою. Отже має силу. Але не хоче. Чому Він не хоче?

— Не знаю... — промимрив я.

— Чому Він не вхопив тоді влади в руки? — питав далі Юда схвильованим шепотом. — Міг це зробити, міг... Але Він зрадив. Зрадив справу...

— Яку справу? — спитав я, не дуже думаючи про те, чого хочу довідатись.

Підніс на мене свої почервонілі очі. По Юді також пізнати події останніх днів: змарнів, споганів, зчорнів, можна би подумати, що змалів і здивоглядів. Нагадує мені тепер, сам не знаю чому, великого павука, який давно вже не мав мухи в своїх лабах.

— Справу... — почав і ввірвав. Глянув на мене з-під лоба зором, у якому здавалося мені, читав я ненависть. — Ти, равві, ніколи цього не зрозумієш... — промимрив нерадо по хвилині.

Вже більше не говорив і я не починав розмови. Бо й про що я мав із ним говорити? Когось зовсім іншого шукав кожний із нас в Учителеві. — Проте Він не відповів на очікування ні одного з нас. І не тому, що є кимсь малим. Навпаки, Він напевно є понад міру великим, більшим від усього, що люди очікували від Нього. Колись, коли приходило до Нього безліч хворих, щоб їх уздоровив, гля-

дів на них таким зором, мов питав їх здивовано: "Тільки цього хочете?" На всі наші домагання мав мабуть таку саму відповідь: "Тільки цього хочете? Те, що я вам приніс є неопівняно більшим дарунком..." Але в такому випадку що ж такого Він приніс? Чи сонце інакше світить, відколи Він ходить по землі і розказує про те своє царство?

Тим часом ми вийшли з тіні і почали підійматися на залите блиском узбіччя. Тіні наших постатей видовжувалися перед нами і ломилися на ступенях, убитих у червону, гливку землю. Сірі оливні дерева блисгали на сонці, низькі і присадкуваті. Учитель увесь час ішов помалу, важко волік ноги, наче виснажений надмірним зусиллям. Помітив я також, що постійно підносить руку, мабуть, щоб стерти піт із чола. Хто зна, може Він обтирав не піт, а сльози?

Нагло спинився. Простягнув долоню в напрямі невеличкої сіножаті, що розпростерлася здовж низької огорожі з плоского каміння. Сів перший, а ми присілися поруч Нього. Довгий час тривала мовчанка. У долині перед нами лежало місто, згущене, столочене, придавлене пружкуватою, мов шкура тигра терасою гори Моріяг і сонцем, що протікало крізь колюмнаду понад Тиропеоном. Звідсіль було добре видно, як на подвір'ї святині крутилися люди. Сонце хилилося щораз нижче, а його проміння ковзались плоско по дахах і подвір'ї. Але якраз тому сама святиня, якої колюмни продовжені своєю тінню, рисувалися гостро на тлі багряного неба мов велетенська сходова піраміда звернена фронтоном до нас, була в цій хвилині більше як звичайно вели-

чава й могутня. Проти нас, заглиблені в глибокій тіні були Коринтійські ворота, подвійні, крізь які йшов шлях на подвір'я жінок. Само подвір'я було подібне до криниці, з якої немов камінь із дна води, сяяли золотом ворота, що вели до жертовного вівтаря. Чудова будова панувала над широкою площею та приковувала наші очі. Годі було на неї надивитись. Це гордість і любов усього народу. Сонце приховане з-позаду просвічувало завішені вгорі колюмни, а відбиваючись від золотої покрівлі й насичуючи своєю багряною барвою турбан диму, що підносився над жертівний вівтар, розпинало понад усім авреолу блакиті багру й золота. Святиня неначе підіймалася вгору, подібна в усьому до неземної з'яви.

Яка ж вона гарна! Хоч усе життя я провів біля її мурів, завжди захоплено дивлюся на її легку і водночас маєстатичну будову. Ірод був нелюдом без честі й віри, але його твір*) мабуть сплатив частину його злочинів. Поки існує святиня — нераз приходять мені на думку — навіть найгірша доля не є вже безнадійна. Мабуть не я один таке відчуваю.

— Поглянь на неї, Равві — крикнув хтось із учнів, здається Іван. — Яка вона чудова!

А Він сказав тоді тим самим жалібним, близьким до плачу голосом, яким промовляв раніше, перед портиком:

— Не лишиться з неї камінь на камені.

Я відніс враження, немов повіяв льодовий вітер і вдерся під наші плащі. Огорнув мене жах.

— Що Ти кажеш, Равві? — закликала де-

*) Ірод відбудував святиню.

кілька дрижучих голосів. — Так не буде! Так не може бути!

— Не залишиться камінь на камені... — повторив підкреслено. Я бачив Його збоку: жили на скроні пульсували Йому швидко, мав сльози в очах а скривлені губи висловлювали глибокий смуток. — Але ви — продовжував по хвилині болючої надуми — побачивши війсьсько, що оточуватиме місто — втікайте! Втікайте з Єрусалиму до інших міст, на поля, в гори. Нехай ніхто з вас не вертається по забуту річ! Утікайте! Бо тоді надійдуть дні помсти, страшні дні, пророками заповідані. Нарід гинутиме від голоду й меча, а по руїнах будуть шлятися погани. І так буде повторяться до кінця, аж до повні часу...

— А тоді? — спитав я пожадливо.

Не глянув на мене, продовжував:

— Тоді появляться знаки на сонці і на зорях, а поміж людьми настане гонення, якого раніш не було. Жах мешкатиме поміж вами, жах очікування, від якого згине чимало людей. Але виступлять проти вас ще до того часу. Будуть вас переслідувати, засуджувати, в'язнити й убивати. Будуть вас немов злочинців видавати судам. Брат видасть брата, а батько сина... Любов остигне в неодному серці. Тоді пригадайте собі, що я вам про це говорив. А коли вам прийдеться стати перед трибуналом, не плянуйте наперед, що вам казати. Дух Святий скаже вам і навчить вас. Світ зненавидить вас за те, що ви хотіли бути вірні мені. Але ви будьте витривалі. Будьте витримані! Будуть намагатись ошукати вас. Прийдуть люди і казатимуть: "Ми маємо післанництво месії." І творитимуть великі знаки,

і обіцуватимуть... Не вірте їм! Не слухайте їх! Чекайте на мій прихід. Я прийду. Не залишу вас та моїх приятелів опущених і переляканих. Прийду і до тих, яких я вибрав, скорочу жажливі дні...

Ми мовчали, перелякані і пригноблені. Хто зна, може ніколи не здійсниться те, що Він каже. Пророки нераз заповідали речі, які не сповнилися. Але Він говорить із такою певністю, мов би слово Його ніколи не мало звести. Він мабуть знає про що говорить — і тому поданий нам образ є водночас такий хвилюючий — і такий дивно неясний...

— Скорочу... — Цим разом Його голос прозвучав більш ласкаво. Можна би подумати, що Він спостеріг, у яке жажливе пригноблення нас заставив, і хотів нас потішити. — Не бійтеся — казав лагідно. — Коли це станеться, сміливо і з довір'ям підносьте голови вгору. Вже тоді буду близько... Тільки глядіть, щоб я не застав вас у сні або при забаві... Моліться багато. Не переставайте...

— Отже скажи нам зразу, коли це буде — попросив Пилип.

Потряс головою.

— Кінця днів — сказав — ніхто не знає, крім Отця. Мусите бути напоготові. Син Чоловічий прийде як блискавка, немов злодій, нічною порою, перед п'янням когутів закрадеться до дому. Отже моліться і бережіться, щоб із вами не сталося те, що з людьми за часів Ноя, які не помітили грядучого потопу. Будьте напоготові, як готовими повинні бути дружки, чекаючи на поворот молодих із весільного бенкету... Будьте уважні, але не стривожені...

Хоч як нас потішав, ми були прибиті жахом візії, яку нам показав. Раптом у тишині прогомонів дрижучий голос Симона:

— А Ти, Господи, де тоді будеш?

У відповідь усміхнувся ніжно. Сонце заходило поза зубаті мури святині і тільки його проміння лежали смугами на небі, що пристигало. Оточена авреолею святиня скам'яніла в чорну брилу. Повіяв вітер. Зашелестів листям оливних дерев і знову щез у тишині.

Його відповідь поплила на море нашого жаху струею оливи. Можна би подумати, що Він на це нас тривожить, щоби, побачивши наш страх, тим швидше прогнати його одним своїм словом. Як тоді — на морю. Хоч те, що сказав, відносилось тільки до Симона, кожний з нас відітхнув легше в неясному прочутті, що це також відповідь на тривогу його серця. Упали слова тихі, але насичені такою силою, немов би ніколи не мали вмовкнути:

— Там, де ти будеш, Петре...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬПЕРШИЙ

Дорогий Юсте!

Сталося! Сталося те, що мусіло статися! Схопили Його! Хто зна, може вбили... Він сам цього хотів. Зробив усе, щоб стягнути на себе всю ненависть священників і вчених докторів. Це правда — Він не віддав себе в їх руки. В останніх часах Він висмикувався незаметно з міста і крутими стежками йшов до Витанії, або ночував у першому-ліпшому саді на Оливній Горі. Але залишився в Єрусалимі і не мовчав — аж до останнього дня. Іще вчора ранком промовляв під портиком. Змагався в палкій дискусії з людьми, яких післали на Нього Велика Рада, садукеї й іродіяни. Перемагав їх... але це була тільки словна перемога. Що з того, що відходили серед насміхів юрби, оскаженілі, сповнені бажанням помсти. Слова, якими їх перемагав, були однаково чужі тим, які їх оплескували. Це завжди були Його слова, виключно Його, неподатливі, іноді несподівані, інші в порівнянні до всіх людей... Він завжди є Собою. І мабуть не признає жодних правил. Тим часом навіть найкращі речі в нашому житті треба схопити вбережені законом форми. Чоловік повинен слухати деяких приписів: годі навіть бути добрим, от так собі. Він інакше: хоче, щоб кожне правило подалося перед єдиним законом, який — на Його

гадку — має безоглядну вартість і мусить бути збережений за рахунок усіх інших: законом милосердя... Хто творить діла милосердя, цей наче б сповняв усі інші приписи. Закон дав нам десять заповідей. Наші соферім опрацювали чимало приписів. Але для Нього, коли не любити Всевишнього і ближнього — не має значення зберігання заповідей: не вбивай, не кради, не пожадай, не має жодної вартости зберігання всіх приписів чистоти й шабасу! Він збудував свою науку на Законі, але і понад Законом. Це, — що в Законі є завершенням людської досконалости — для Нього є тільки початком. Закон велить: "Будь чесним чоловіком". Зате Він навчає: "Коли ти є чесною людиною, можеш бути моїм учнем. Проте, якщо навіть ти не є чесним чоловіком — тільки люби, — а зможеш статися моїм учнем."

Тільки люби... А все таки ця проста наука дуже важка. Проте чому ненавидять Чоловіка, який домагається тільки безоглядної, безкомпромісової любови? Перед годиною сторожа святині мала Його в руках... Може Його не вбили? Оповідання Якова спричинило, що ввесь дрижу. Це страшне, жакхливе...

Я мав би охоту зачинати мій кожний лист із кінця: Події Його життя такі зворушливі, що кожна остання коментує попередню. Але я бажав би, Юсте, щоб ти знав кожну дрібницю. Отже буду намагатися розказати тобі почерзі випадки, що летять швидше від партійської стріли.

Сьогодні ранком я зустрів равві Йоїля. Я мав правду — достойний жрець — покутник за гріхи Ізраїля — вже повністю охолов зі свого

переляку. Його очі бігають швидше ніж колинебудь а голос нагадує жаб'ячий скрегіт.

— О кого бачу, кого я бачу... — підніс руки вгору, побачивши мене. В устах блистіли йому два криві, жовті зуби. — Равві Никодим... Ми давно не бачилися (повних чотири дні)... Достойний равві ніколи не приходять на засідання малого Синедріону...

Його слова потвердили мій здогад, що в тайні переді мною відбуваються засідання поменшеного гурта Найвищої Ради. Служба казала мені, що старшина садукеев сходиться щодня вечором у палаті Каяфи на узбіччі гори Поганої Ради, сходиться з найповажнішими нашими хаберім. Ні мене, ні Йосифа ніхто не повідомляв про ті зустрічі. Зір Йоїля бігав швидко по моему обличчі, наче б хотів прослідити мої почування. Я намагався бути байдужним.

— Годі мені — сказав я — бути на всіх засіданнях.

— О, так, так — поспішив погодитися. Затирив руки по своєму і не переставав мені приглядатись — так, так — булькотів. — Достойний равві Никодим мабуть працює? Пише свої чудові гаґгади? Ах, коли б я вмів так писати! Велике багатство поклав Усевишній у твої руки, достойний. Велике! Пиши, пиши, Никодиме! Таким робом прислужишся Всевишньому, а собі добудеш славу. Колись увесь нарід буде вивчати гаґгади равві Никодима бар Никодима. Щоб ти ніколи не робив нічого іншого і не розпорошував своїх думок на зайві речі. Чекаємо від тебе гарних і мудрих оповідань... Пиши. В останньому часі я стурбувався, бачивши, що замість писати, ходиш

за цим Чоловіком із Галилеї. Шкода твого часу, достойний... Ти тільки пиши. Оце правдива служба Всевишньому. А я тебе видів з галуззям у долоні, коли ти біг за Ним... Ти мабуть також казав, що це Месія...

Я не відповів, удаючи, що не дочув його останніх слів. Він не настоював. Але згорбившись стояв і з зайвою старанністю затирив долоні.

— Цей Чоловік — додав — дуже проґрішився... Він не тільки не виконував святих приписів чистоти, але ще й розігнав купців... Може й мав правду, так поступаючи... Але напивав собі ворогів. О, садукее не подарують Йому цього ніколи! Вони домагаються тепер Його смерти. А той, хто має Каяфу за ворога, може сподіватись усього... І в кожній хвилині... Так, так, — зітхнув раптом — важкі гріхи нашого народу, важкі гріхи... Чимало мусить страждати той, хто взяв за них покуту на себе...

Пішов геть, волікши ноги. Я почав думати, навіщо він розказав мені те все. І дійшов я до висновку, що мабуть притокою до цього була нехоть, яку має до Каяфи. Йоїль має первосвященника за роз'ятрілий веред на народньому організмі. Смертельно його ненавидить. Мабуть ненависть до Вчителя маліє в ньому, коли порівняти її з ненавистю до первосвященника. Нерадо мабуть погодився на союз, який Йонатан заключив із садукееями в імені наших хаберім. Мені здавалося, що Йоїль свідомо попереджував мене про небезпеку, яка вже тепер погрожує Учителеві. Це ж головно священики настоювали, щоб відложити ув'язнення Вчителя на посвяточний час. Тепер, заторк-

нені до глибини понесеними втратами, готові забути про засоби обережності.

Вияснивши собі таким чином слова Йоїля я вирішив діяти. Як тільки запав перший присмерк, я взяв осла і виїхав поза Гнійні Ворота на дорогу, що йшла до Вифлеєму. Але віддалившись дещо від міста, я повернув на узбіччя Оливної Гори, щоб городами дістатися до Витанії. Таким чином хотів я уникнути шпигунів, які — мабуть — слідять мої кроки.

Дім Лазаря був такий тихий, що здавалося, наче б усі спали. Я постукав калаталом у двері і довго чекав, поки їх відчинили. Вкінці пролунав важкий хід і на порозі станув Лазар. Намагається ходити при допомозі милиць. Кажу щиро, що скільки разів стрічаюся з ним віч-на-віч, стільки разів відчуваю острах. Смерть віддає й вивищує людину, а я не можу призабути, що недавно я стояв перед замкненим гробом Лазаря. Ніколи потім я не говорив із ним про ці справи. Але хто зна, — може я повинен був це зробити? Може зумів би він мені сказати дещо про Руту...? Там мабуть одні знають дещо про других... Але я не мав відваги поставити йому це питання. А може пам'ять про шеоль*) щезла з хвилиною, коли він повернувся до життя? Але чи можна жити знаючи, як там є?

— Всевишній із тобою, равві — привітав мене. — Прошу, заходи. Ти приїхав пізно і мабуть відчуваєш утому. Вчитель не спить, ми зібрались усі. Говорив сьогодні про тебе...

— Я якраз хотів Йому дещо сказати...

*) Той світ.

— Отже заходи. Марта зараз подасть тобі воду помитися.

Усі були в долішній кімнаті. Від вогнища бив блиск а в його осередку видно було гурток задуманих людей. Він сидів посередині, довгий, величній у своїй білій кутоні, з долонями сплетеними на коліні. Не говорив нічого — дивився в огонь. Вразило мене зразу те, що Йоїго обличчя цього вечора перемінилось майже в обличчя старої людини. Від кількох днів Він продовж кожної години неначе переживає довгі роки. А все ж, не зважаючи на свою повагу, Він молодий чоловік, повний здоров'я і сили. Із найважчої подорожі звичайно повертався в повноті сил. Тепер у Йоїго рисах видно виснаження, нестачу енергії, наче б якийсь заломання під вагою досвідів. Дихав важко крізь дещо відхилені губи. Високе чоло було покрите морщинами. Подібний був до когось, хто втратив усю надію і без жодного спротиву чекає на прихід нещастя. Почувши мої кроки помалу підніс голову. Бліда усмішка, наче з осіннього дня заблуканий блиск сонця, замиготіла на Йоїго устах.

— Мир з тобою, приятелю — сказав.

Розгорнув рамена і цим рухом прикликав мене до себе. Таким способом Він часто вітав своїх учнів, але мені не виявляв досі такої сердечності. Я відчув на плечах Йоїго гарячі долоні. Невже шукав Він у мене порятунку? Мимовільно я намагався здобутись на свободу й силу: неміч інших звичайно зміцнює нас. Але в цьому випадку я не міг... У мені також існували острах і розпука, приховані якраз під шкірою. Ні один із нас двох, подумав я, не має змоги вирішити якусь важну справу. Дотика-

ючи грудьми його грудей я глянув понад його рамена: учні й жінки сиділи похиливши голови. Мабуть спочували духовному пригнобленню Вчителя. Навіть Марта, така зарадна в найважчих хвилинах, була розгублена й розбита.

— Я думав сьогодні про тебе, Никодиме — почув я. Пустив мене, і я видобувся з його обіймів. — І дуже, дуже хотів я тебе побачити...

— Хочеш чогось від мене, равві? — спитав я.

Я очікував, що лагідно заперечить головою, як заперече часто, коли Його питають, чи хоче їсти, пити, спати, відпочити. Але Він підніс на мене зболілий зір, наче погляд одного з тих недужих, яких стільки уздоровив, і сказав тихо:

— Так.

— Чого хочеш? — питав я далі. Хоч бачив я Його в такому пониженню, проте не міг повністю позбутися пам'яті тамтих хвилин, у яких раптом, в одній хвилині, щезала з нього чоловіча неміч, щоби проявилась непонятна і прихована сила. І не тільки це. Він чейже стільки разів об'явив свою незрівняну доброту. Не врятував Рути — це правда... Але роздав іншим стільки, що і я, хоч не отримав нічого, почувуюся перед Ним довжником.

— Чого бажаєш? Скажи тільки. Негайно Тобі послужу. Знаєш, із чим я тут приїхав? Хочу Тебе рятувати. Грозить Тобі небезпека. Але завтра досвіта пішлю сюди пару ослів або ще краще — верблюдів і чоловіка довіреного і зручного. Від'їдеш із ним далеко. Тут небезпечно для Тебе. Фарисеї й священники щось

затівають. Сьогодні я довідався дещо і з того догадаюся, що можуть Тебе потурбувати ще в часі свят. Обов'язково виїдь. Прийде хвилина, що все успокоїться і може тоді матимеш змогу повернутись.

На долоні я почув дотик його руки.

— Не говори мені про це, приятелю — сказав тихо. — Не виїду. Кожний день має свій вечір... Чекаю від тебе чогось іншого...

— Що ж отже можу тобі дати, Равві?

— Никодиме, дай мені свої турботи.

— Мої турботи?

— Так, приятелю. Ми ж тоді так умовилися. Час прийшов. Дай мені свої турботи. Мені їх треба. Я чекав на них. Ще мені їх бракує...

— Не розумію — промимрив я. Тепер уже зовсім не можна Його розуміти. Але і тоді на початку — що це значило: "народитись удруге"? Ніколи мені не вивяснив цього. Він рідко коли хоче тлумачити свої слова. Коли Йому кажуть, що незрозумілі, Він глядить у вічі, всміхається, наче б казав: "Не розумієш? — Колись зрозумієш." Його наука неподібна до вчення грецьких філософів. Вони пояснювали світ зразу: розказували, який він є. Він хоче, щоб чоловік ішов від просвічення до просвічення, щоб сам собі вивяснював усі тайни. Він не дає зброї на життєвий змаг. Кидає незрозумілі слова, які не знати коли і як проявлять своє значення. Тоді здається, що перечить сам собі. Я чув як Він казав нераз: "Будьте як діти, треба, щоб ви були наче діти..." А водночас — ці непонятні слова, що неначе б то говорили: Мусите до них дорости. Але хто доростає, не є вже дитиною, хто ж

є дитиною мусить погодитися з тим, що не розуміє світу...

Проте Він нічого мені не вияснив. Показав тільки низький стілець, кивнув, щоб я сів, і дивився на мене. У Його погляді були сердечність, любов і відданість. Був подібний до того, хто просить, покійно просить. Повторив ще раз:

— Дай мені свої турботи...

Тверде дерево тріщало на вогнищі. Марта підійшла до нас на пальцях, щоб спитати мене, чи хочу напитися теплого молока.

"Дай мені свої турботи..." — думав я. Це звучало немов насміх, коли б Він умів насміхатися. Очевидно, я зразу ж готов їх віддати. Не жаль мені їх. Не хочу їх для себе. Якраз на те, щоб їх позбутися, прийшов я сюди ніччю, мандруючи вертепами й бездоріжжям. Привіз я їх із собою разом із гаманцем, який маю під ременем. Але тут вони ще збільшилися. "Дай мені свої турботи..." І тоді їх від мене не взяв... Понад череп'яний горщик пішов мій зір на Вчителя. Я чекав, може Він ще щось скаже. Але Він знову вп'явив зір у вогонь, а на його обличчя повернулось тавро розгублення, страждання й заломання. Це тільки слабка людина! — пробігло мені крізь голову. Від трьох років думка ця повертається до мене безупину. А я вже був переконаний про незнатищо...

Була пізня ніч, коли я взяв, що пора мені вертатися. Марта пішла випроводити мого осла зі стайні. Я встав і підійшов до Вчителя. Він наче б то спав з обличчям прихованим у долонях. Але піднісся, почувши мої кроки, і тоді я побачив, що має обличчя мокре від

сліз. Віддавна мусів так плакати тихцем. Тільки губи і борода йому дрижали.

— Всевишній нехай буде з Тобою, Равві, — сказав я.

— Відходиш? — спитав.

— Іду. Пізня ніч. Когути швидко почнуть ліяти.

— Так, шепнув немов до себе — пізня ніч... і когути... — Зітхнув. — І хотів би я, щоб минула швидко і хотів би я, щоб тривала без кінця — зробив незрозумілий натяк.

— Незабутня ніч... — Запам'ятав я твердо, що сказав: незабутня. — Пам'ятай — сказав звертаючись від своїх думок до мене — що чекаю на твої турботи. Мир із тобою, дитино...

Цей молодший від мене Чоловік говорить як старець, як батько роду. Витягнув руку й отвертою долонею провів по моему обличчі. Його пальці були теплі і м'які. Ніколи не зазнав я більш зворушливого дотику. Навіть тоді, коли Рута гладила долонею моє обличчя, щоб мене потішити, коли я був близький розпуки сприводу її страждання.

Перед домом стояла Марта, тримаючи осла, і ще дехто. По небі перевалювалися важкі хмари, раз-у-раз спиняючи хвилю місячного блиску. Але в цій хвилині місяць вимотався із хмар та вилетів угору світляною дугою. Людські тіні наче розпливалися на шляху, що жеврів мов ріка пливкого металю. Я пізнав, що коло Марти стоїть Юда.

-- Дозволиш, учителю, — спитав — що піду з тобою до міста? Мушу там перед світанком полагодити деякі справи...

— Ходи — сказав я. Навіть був я вдоволенний, що його приявність звільнить мене від

боротьби з моїми думками. Я сів на осла, сказав Марті: "Господь зо Тобою" — і подався на стежку, яка завела мене була до хати Лазаревої родини. Юда йшов поруч. Ми ввійшли під тіні дерев, що по їх листю спливав блиск місяця і скапував великими каплями на кам'янисту стежку. Тут і там гавкали собаки. Але коли ми видобулись із безлічі будинків, охопила нас тишина, яку переривав тільки шелест оливного листя, об яке лопотів вітер.

— Ти мабуть мав правду — сказав я в одній хвилині. Досі ми не сказали до себе ні слова. — Учитель повністю заломився. Кудись поділася його сила...

— Він сам її позбувся! — почув я раптом поруч себе пристрасний шепіт. Поміж мінливістю цяток блиску й тіні я не бачив мого товариша. Але пристрасть, із якою перервав мої слова, свідчила, що він також не перестає думати про Вчителя. Не допускаючи мене до слова, Юда говорив далі з постійно з кожним словом зростаючою нетерпеливістю. — Я вже казав, тобі, раві: Він її відкинув! Міг перемогти! Міг! Мав змогу розігнати цю банду багачів, лихварів, убивників, злодіїв, експлуататорів, дармоїдів-літняїв, що задихуються динарами... Міг їх знищити! — Спинив свій гнів, немов шаленого коня. Я чув його приспішений віддих, подібний до голосного ридання.

— Боюся — продовжував я — що коли б наставники Синедріону довідалися про цю Його слабкість, вони б не надумувалися довше. Не стратили б Його вже з очей і зараз по відході людей що походилися на свята, кинулись би на Нього.

— Вони не чекатимуть кінця свят! — перервав мені знову насильно. — Вони Його вб'ють. Може вже сьогодні, може завтра...? Він уже згинув! — не надумуючись поклав долоню на карк мого осла. Тварина спинилась, Юда шарпав зігнутими пальцями немов пазури її марну гриву. — Він уже згинув... — повторив. — Але чому я не мав ніколи навіть п'ять денарів!? — Його крик у повній жару темноті, що нагадувала розсипану позолоту, пролящів скавулінням, подібним до гикавки вмираючої людини. Несподівано спер на осла все своє тіло. Я відчув на обличчі його душний віддих. І не міг я зрозуміти, про що йому йде. — Я не мав навіть п'ять денарів свого майна, щоб купити собі вина, олійків, любови... Він каже, що любить людей! Байки! Він не розуміє, що ніхто не любитиме людину, коли вона є дідом, нуждарем, жебраком... Йому давали гроші. Але Він наче б не мав їх... Я так не міг — голос Юди дрижав. Його зуби дзвонили — Я не міг... не міг... Ніколи вина, ніколи приятелів, ніколи чогось кращого на карку, ніколи жінки, яка б була сама... сама... — Знову повторяв спазматично: — Я не міг... я не міг... я не міг...

Майже лежучи на ослі він раптом вихилив голову з сумерку, наче б вихопив її з заслони або вийняв із води. Місяць світив йому просто в обличчя, змив із нього барви, морщини, тіні — було воно тепер біле, без життя, наче обличчя статуї. Долішня щока зісунулась мов у трупа.

— Їдьмо ж — сказав я. Коливаючись відступив від осла. Ми подалися вперед. Я чув його важкі кроки — волікся коло мене немов

п'яний, можна було подумати, що цей вибух знівечив його силу. Дихав голосно, посвистуючи. Потім почув я, що чимсь побренькує: видно, мав декілька срібняків — уперто підкидав їх угору і ловив. Мабуть усе кипіло в його нутрі.

Стежка вела в глибину чорної долини. Осел сповільнив хід і обережно ставив ногу за ногою. Я чув стукіт його копит на плоскому камені. Над нами була кам'яна стіна, темна, але немов просвітлена блиском, що відбивався на ній. Я дрижав увесь від холоду долини, а може від внутрішнього неспокою. Що Він казав? — пригадав я собі: "Дай мені свої турботи..." Що це значить? Може це одна з Його тайн, жаклива і болюча, але як усі Його тайни сповнена несподіваного спокою? Хто зна, а може це тільки напівпритомні слова людини вибитої з дороги? Остання з Ним розмова веліла мені повернутись думкою до тієї бесіди на горі. Там Він казав: "Візьми мій хрест — дай мені свій..." Я не розумів і тоді цих слів. Все таки я очікував, підсвідомо сподівався, що Він уздоровить Руту. Проте Рута вмерла... Її недуга це був мій найважчий хрест, коли називати речі Його мовою. Він не взяв його на себе. А тепер — хто зна — може Його чекає справжній хрест... Це жаклива тортура! Ніколи я не міг дивитися на розп'яття. Годі навіть уявити собі, якби це було, коли б мене розп'яли. Сама думка про те спиняє мій віддих та спричинює гострий біль у руках... Зімлію, якщо довше думатиму про це! Юда мабуть також боїться хреста. Може, щоби приглушити свій острах, він безупину видзвонює тими грішми? Але я не можу стерпіти

цього дзенькоту. Я хотів на нього крикнути, щоби перестав підкидати гроші. Але спинився. Побоювався я, що мої слова знову викличуть потопу його божевільної мови. Мовчки їхав я далше серед відблисків місячного світла, які наче б то підскакували та своєю мінливістю сліпили мої очі. А Юда йшов і безупину побренькував своїми сиклями...

Ранком зайшов я до варстату, що був якраз біля мого дому. Я хотів замовити дещо, але у варстаті було так приємно, що замість вийти, я сів на якійсь колоді і слухав як весело стукали молотки. Робітники кували й підспівували. Ті прості люди радіють, що свята недалеко і вони матимуть змогу відпочити. Коли б я зумів мати їх свободу! Їх погода розвіяла трохи мій неспокій і я вже почав дещо забувати про погані привиди, що переслідували мені ніччю. Але раптом появився у дверях Агир і кивнув на мене. Серце в мені завмерло. Зразу ж усвідомив я собі, що безтурботний час минув, а мій слуга є післанцем, що кличе мене вертатися до світу переляку й турбот. Кожного дня я щораз більше впевнювався, що наближається якесь лихо; тепер у кивку голови Агира видалося мені, що воно вже невідклично прийшло.

Я покинув варстат. Перед дверима чекали на мене Йоан і Симон, яких Агир зустрів коло Сільое і які прийшли з ним, щоби сказати мені, що Вчитель просить віддати Йому на сьогоднішній вечір горішню частину моєї хати, бо хоче там з'їсти з учнями "галилейську пасху". Ця думка ще побільшила мій неспокій. Я не хотів відмовляти — не годиться зреш-

тою відмовляти прочанам хати, коли хочуть спожити в ній пасхальну вечерю. Проте чому Він це робить? Навіщо приходить у сутінку вечора до міста, де завжди може чатувати на Нього небезпека? А вдобавок хоче вечеряти два кроки від дому первосвященика, в моїй хаті, у мене — якого Синедріон підозріває, що належу до Його учнів? Яка ж це жахлива нерозвага, а може й свідоме спокушування Всевишнього! Сказав я Симонові:

— Коли Вчитель цього бажає — очевидно — не відмовляю. Але благаю вас: не робіть дурниць. Нехай не буде більше врочистого в'їзду до міста. Прийдіть тихо, гуртками, загублені в юрбі. Було б найкраще, щоб ніхто не знав, що хочете залишитися наніч у Єрусалимі.

Йоан кивнув головою на знак згоди. Але Симон неможливий. Знов огорнула його хвиля самовпевнення й зухвалости. Підперся по-під боки і сказав (а верещить немов труба і коли своє починає всі хоч-не-хоч звертають на нього увагу):

— Учитель нікого не боїться. Нехай би хто-небудь намагався Його напасти! Я йому покажу! Особливо тепер... — Значуче потряс клунок, що мав під пахвою.

— Що там маєш? — спитав я неспокійно.

Розгорнув клунок і переможно показав мені два короткі, широкі мечі, що їх можна купити на кузнях.

— Можуть знадобитись — перехвалювався, загортаючи їх знову. Ох, який нерозумний! Хоче ставати до бійки зі службою святині й Великої Ради? Останки мого спокою щезли мов чічка з індійського скла. Почали мене пе-

реслідувати найгірші передбачування... Ніщо не гірше від лиха, якого не знаємо, а прихід якого сповняє нас острахом. Його видиво ма-буть гірше від нього самого.

— — — — —

Вони вечеряли нагорі і співали псалми, а я неспокійно проходжувався по кімнаті, прислухуючися гомонові, що приходив знадвору. Кожні твердіші кроки перед дверима дому були причиною, що моє серце починало битися швидше. Пізніше, коли наставала глуха тишина, його удари сповільнювалися до тієї міри, що я був обезсилений і близький утрати притомности.

Настала вже ніч, коли я врешті почув, що виходять. Я відітхнув із полегшею. Немов перетомлений великим зусиллям кинувся я на постіль і зразу ж заснув. Але не спав я довго. Збудили мене. Агир похилився наді мною і шарпав моє рамя. Сказав, що хтось прийшов до мене і негайно хоче мене бачити. Змісця зірвавсь я на рівні ноги. Сон мене відлетів: я був притомний, тільки дрижав усім тілом: навіть у часі сну я очікував, що надійде нещастя. Загорнувшись плащем вийшов я привітати гостя. Був це Яків, брат Йоана. Сини Заведея, дарма, що різняться віком, все таки подібні до себе: ніжні й несміливі, приховують свою гарячу вдачу і часто не вміють її проявити. Але Вчитель, що наскрізь знає людей і їх найбільше скриті почування, назвав їх колісь Синами Грому. Коли пригадую собі, як без труду, немов читаючи з розвинутого скрипту, відкривав у людині її чесноти й хиби, набираю знову переконання, що Він не може бути кимось звичайним... Яків завжди

буває гарненько зодітий, волосся має причесане, з його постаті б'є чистота й уважлива дбайливість. Але тепер переді мною була людина в пом'ятій сімязі, з мокрим і розвіяним волоссям, що спливало на чоло й очі. Його стопи були заболочені, позбивані об каміння. Стояв увесь у дрижаках. Не сказав зразу з чим прийшов, змагався з тим якийсь час, немов би слова не могли пройти йому крізь горло. Вкінці видусив:

— Узяли Його!..

Я зігнувся, мов побитий громом, дарма, що сподівався цього. Ноги збунтувались, я присів на стільці, у голові зробилася пуста, перед очима пролітали чорні платки. Я відчував загальну неміч, здавалося, зімлію. Отже все таки — почало дзвонити в мізку — отже все таки... Всі мої думки, всі розмови з Ним зосередились у цій хвилині в тих двох словах.

— Отже все таки — повторив я голосно — отже не зумів утекти, забезпечитися, сховатися... Зловили Його!

Сидів я, мабуть, довго. Зі спущеною головою, трясений дрижаками, відчуваючи в горлі нудоту. Коли я підніс голову, чоловік далі стояв переді мною, мов розірване громом дерево. Дивлючись на нього я зрозумів, що для цього учня не є найжахливішим те, що Вчителя зловили... Його очі висловлювали не тільки біль і жах. Там була також розпука. Цього роду почування заразливі: на чолі, якраз під корінцями волосся почув я каплини поту, мов дотик жаб'ячих ніг. Зуби мені дзвонили, а цей повторюваний звук у пустому, приспаному домі розлягався як тупіт швидко біжучих стін. Із трудом прошепотів я:

— Як це... було?

— Як було... — повторив помалу, наче б не розумів цього питання, наче б тільки сам мусів в'яснити собі те, що сталося. Непевно, загикуючись, продовжував: — Ми споживали пасху в твоєму домі, равві. Як завжди... Він... Він... був сумний. Кілька днів уже був сумний... Ти це мабуть помітив... Казав... Не знаю, я не зрозумів усього... Казав, що незабаром відійде і знову швидко повернеться, бо не хоче, щоб ми залишились сиротами... Може Його випустять? Як думаєш, равві? — Сумніваючись потряс я головою. І почув, як сильно й гірко ковтнув він слину. — Ми казали, що підемо з Ним, де треба і що не боїмося навіть смерті. — Усміхнувся жалібно, мов би не вірив. — І повелів, щоб ми любилися, як ніхто на світі... Маємо тямити, що Він завжди є з нами і з любови до Нього ми повинні сповняти наші обов'язки... Довго, довго говорив, годі все повторити... По вечері помив нам ноги. Петро не хотів, але Він сказав, що так треба. Отже погодились і ми всі. А пізніше, хоч пасха була вже скінчена, взяв Хліб і почав нам його роздавати. Кожному. Потім Вино. Також кожному. І казав так, як тоді, коли люди відійшли обурені, що це є тепер Його Тіло і Його Кров — і що ми повинні їх їсти і пити... Але це був далі тільки хліб і вино... Ми не знали, що думати. Потім Юда негайно вийшов. Учитель сказав йому щось і ще додав: "Роби швидше". Знову казав, щоб ми любилися... і що хто Його бачить, бачить і Вітця... Бо Пилип спитав, який є Отець і що ми хотіли б, щоб нам Його показав... Довго говорив... Це все тепер мені мішається... Йоан

і я сказали, що перші будемо в царстві. Тоді Симон обурився, а Яків казав, що це він буде першим, бо є його "братом". Але Вчитель велів нам замовкнути. Сказав, що на світі королі є першими, але в Його царстві той, хто є першим, мусить бути найнижчим слугою... Як слуга слуг... А вкінці спитав, чи нам чого бракувало, коли ми ходили з Ним по Галилеї, Переї, Самарії і Юдеї. Ми сказали Йому, що нічого. Це ж правда: завжди було що їсти і пити, хоч Господь не дозволяв турбуватися наступним днем. Але тепер, казав, уже так не буде. Тепер, казав, мусите думати про торбу на сиклі і на харчі, а хто торби не має, нехай продасть сімлягу і купить меч. Тоді Симон крикнув, що мечі вже куплено і поклав перед Ним два. Ми почали хвилюватись і кричати, що будемо битися і не дамо Його скривдити, а найголосніше кричали Симон і Тома. Але Він навіть не глянув на мечі. Сидів хвилину, сперши голову на руках і сховавши обличчя в долонях, наче б ми зробили Йому велику прикрість. Потім устав кажучи: "Досить, ходімо вже звідсіля." Була пізня ніч, місяць зійшов понад вежі святині. У палаті первосвященника горіли світла і чути було голоси. Я дивувався, що там не сплять, хоч була пізня пора. Ми рушили тихо в сторону Офелю. Раптом якась постать станула перед нами. Це була Марія. Досі сиділа вона під кривим фіговим деревом і мабуть чекала, поки вийдемо. Тепер швидко йшла в сторону Вчителя. Ми зупинились. Цих двоє стали поруч себе під цятками місячного сяйва, просіяного крізь безлисті гілки дерева. — "Сину — почув я, як говорила жінка — благаю Тебе, не йди...

прошу Тебе..." Ще щось казала, але її шепіт стався невиразним. Пізніше Він говорив, також тихо, тільки до Неї. Раптом крикнула гірко, подалася назад, заслонила обличчя. Підійшов до Неї, похилився над Нею, поклав пальці на її обличчі і гладив його наче б це Він був матір'ю, що хоче стерти біль і сльози з обличчя своєї дитини. Не казав уже ні слова. Це тривало хвилину. Потім м'яко, але рішуче, відсунув її набік. Іще наче б Йому опиралась, іще її руки хапались Його плаща. Поспішний віддих Жінки був повний сліз. Але Він уже пішов у долину до Джерельних Воріт. Не оглянувся. Кричала Йому вслід: "Буду з Тобою...!" Ніхто з нас не знав, що це значить. Ми поминули її — коли стояла непорушно з витягненими руками під деревом фіги; сходили ми в яр, у сумерк, до саджавки. Офель лежав ліворуч немов ліс кущів — темною гущею домів, понад ним, за портиком жевріла святиня. Знову була подібна до велетня краси і сили. А тямиш, равві, Він сказав, що з неї не залишиться камінь на камені...? Невже це можливе? Скажи сам, равві? Бо я думаю, що так не буде. Це тільки Йому здавалося, що Він переможе людей святині. Але на ділі вони перемогли Його! Хто б зумів розвалити такі мури на такій скалі? — Потягнув носом. По хвилинній перерві продовжував далі: — Праворуч, де мур заломлюється при Вежі над Гнійними Воротами — увесь цей кут повний шатер і прочан, що прийшли на свята. Ми минули ворота і сходили далі в долину. Кедрон шумить уночі немов море в час бурі. Як тільки ми вийшли з міста, Він знову почав говорити. Зупинився при кущі винної лози,

поклав на нього руку. Сказав: "Ми подібні до цього куща. Я — це пень, ви — гілля..." Знову повторяв, щоб ми любилися... — "Любіть одні одних, любіть завжди, любіть особливо у найважчу пору..." Ми не розуміли Його, штовхали себе ліктями... Він це бачив. "Зрозумієте все" сказав "коли зішло вам Утішителя... Він навчить вас про все... Я мушу відійти, бо інакше Утішитель не прийде... А я відійду до Вітця..." Тоді Йоанові й мені видалось, що ми зрозуміли Його. Він був колись з нами й зі Симоном на горі... Ми не говорили про це, бо Він велів мовчати. Там... Справді, не знаю, чи можу тобі, равві, про це розказати...? Але ми подумали, що Він іде до свого Вітця якраз так, як тоді на цій горі. І що знову станеться чудо, тільки тепер усі побачуть Його... Увесь світ! Отже ми сказали, що тепер віримо вже всьому, що Він говорить. Проте Він, замість зрадіти, глянув на нас сумно, як тоді, коли ми сперечалися, хто буде першим у царстві. "Тепер уже вірите...?" Прикусив губи. "Прийшов час, коли втечете і залишите мене одного" — сказав. "Але я не самотній..." Потім піднісся і молився розклавши руки.

— Місяць підносився щораз вище і ляв світло, мов воду з ведра, в глибину яруги. Ми були втомлені — продовж останніх днів не спали як треба. В головах нам гуділо від слів, що гомоніли перед нами. Нога за ногою тягнулися ми через міст. Він вирішив переночувати в Оливному Городі. Ледве ми спинилися під деревами у м'якому сутінку, зразу почали скидати зі себе плащі й розкладати їх на землі. Але Вчитель не сів. Стояв у темноті, немов біла, поганська різьба. "Спій тут" — сказав

— "я буду там недалечко..." Ніхто з нас цьому не дивувався. Він часто молився ніччю, коли ми спали втомлені днем. Але відходячи кликнув на мене, Йоана й Симона: "Ходіть зі мною."

Ми підійшли під гострий виступ скали. Зупинився, сказав: "Чувайте і моліться. Я також буду молитися. Сумно мені, як умираючій людині..." Сказав це таким голосом, що ми всі три піднесли на Нього свої очі. Ніколи ще не промовляв так до нас. Він був сумний від часу бенкету в Лазаря, але цей смуток не спиняв Його говорити до нас і навчати. Ще перед хвилиною промовляв спокійно. Але тепер цей спокій тріс, як тріскає банька на поверхні води. Був подібний до чоловіка переляканого, прибитого розпукою.

"Моліться, чувайте" — повторяв кілька разів. "Дух — сильний, але тіло — немічне". Помалу, наче б ноги вгиналися під Ним, віддалився, але недалеко, на віддаль мету каменя. Там світив місяць, отже ми виділи Його, як упав на коліна, лицем до землі. Симон сказав: "Моліться, коли Равві цього бажає."

Ми не клякали задля великої втоми. Тільки повторяли слова Гаїла. Але Йоан змісця заснув... Такий хлопчина, як він, не вмів чувати, нераз засипляв нам у човні... Та й мені повіки також обважніли і молитва застигла на устах... Раптом почув я, що Симон хропе. Опритомнівши не знав я, чи сплю, чи сторожу. І тоді прийшло мені до голови, що мабуть уже не треба сторожити... Сперши голову на пень я змісця заснув, мов упав у воду.

Збудив мене голос Учителя. Я як стій схопився. Стояв над нами і говорив плаксивим

голосом, немов жебрак із-під Єфремових Воріт. "Чому спите? Важко вам було посторожити цю годину?"

Під гіллям було темно, хоч сяйво місяця спотужніло і лежало на верхах дерев мов іней. У сумерку ридав Його голос. На коротеньку мить Учитель став на місячній плямі і тоді я побачив Його обличчя. На чоло Мойсея! Виглядало жахливо! Ти, равві, мабуть бачив обличчя каменованих? Воно було зовсім таке саме: біле, скривлене болем, напружене мов тятива... Ні! не говорю до речі, не як обличчя каменованих. Як обличчя вдушеного, що помалу дусився і боровся до кінця за кожну дробину повітря. Ніч була дуже холодна, але Його чоло було мокре від поту; деякі краплі спливали темними вужиками, наче б були не потом, але кров'ю... Його віддих мішався зі смертними судорогами... Ми здеревіли... Справді, я не знав, що Йому могло трапитися. Коли б була змога, — я би був зірваний на рівні ноги і з криком утік, мов від поганого сну. Але був наче прикований до землі. Він стояв над нами, видаючи з себе слова, що падали з цих судорогів мов іскри з-під гостреного ножа. Говорив тихо, але мені здавалося, що кричить... І знаєш, як кричить? Немов каліка-жебрак, що не має сили пробитись крізь юрбу. Стільки разів ми чули цей крик по другому боці юрби — пташиний, плаксивий, жалібний. "Чому спите?" повторяв. "Я ж перестерігав... Не спіть. Мені треба вас. Моліться, чувайте. Моліться... Тільки перша спокуса приходить одинока. Десята приходить із п'ятою, двадцята з дев'ятою... Остання — разом з усіма іншими..."

Підніс руку, просунув долоню по обличчі. Заточуючись повернувся на місце, де молився раніше. Через хвилину був мов неспостереженою тінню в коридорі сумерку, потім знову заллявся сяйвом як поставлений на сонці меч. Помалу зісувався на коліна. В тишині, в яку постійно бив грім потоку, я чув його ридання. Повторяв щось боляче, завжди декілька тих самих слів. Постійно, від нова — немов співав. Не знаю, що говорив — але це було завжди те саме. Іноді повторяв швидше, немов у пропасниці, — іноді помалу, немов надумуючись. Що Він міг говорити? Жах огортав мене щораз більший. Казав, щоб ми молилися, але слова псалмів деревіли на моїх устах. Я обертав їх, не міг ковтнути, не мав сили, щоб іти далі. Симон щось там бурмотів, що коли Вчитель нас потребує, не сміємо заснути. Але ледве це сказав... Видиш, равві, сон видався мені одинокою втечею перед жахом... Почувши, що Симон хропе, я відчув заздрість... Він уже про ніщо не дбав — але я далі постійно жахався..! —

Думаєш Юсте, що я його не розумів? Дрижучи мов трава злизувана вогнем, я відчував, що в мені росте палке бажання заснути і забути про все! Це наш порятунок, якщо можемо втекти хоч таким способом. Але біда в тому, що мій сон ніколи не є втечею. Іноді ще більш мене вимучить аніж ява. Чимало таких снів я мав по смерті Руті — снів, коли вона верталася до життя, щоб знов умирати... Щасливі люди, що замкнувши очі, забувають про все!

Я зрозумів, чому він стидливо перервав. — Отже ви знову послули?

Застогнав, немов хтось ударений у незагоєну рану:

— Я так боявся — цокотів зубами — я так боявся...

— І тоді вони прийшли і вхопили Його?

— Ні, — відповів — Він прийшов до нас іще раз. Тепер уже не стогнав, не плакав. Тільки жалісно сказав: "Уже можете спати..." Ми дивилися на Нього, протираючи очі. Нам було соромно, що заснули. Але чому Він не сказав, що це була остання хвилина? Стільки разів повторяв: "Чувайте разом зі мною..." — Але як ми могли знати?

Раптом прогомоніли крики, поміж деревами зажевріли багряні блиски смолоскипів. Сторожа оточила огород і тепер звідусіль надходили жовніри, самопевні, що ми не втечемо. Симон, що мав меч, вихопив його з-під ременя і почав поспішно питати:

— Господи, ставати до боротьби? Починати битись?

Я почув перелякані оклики — це пробудилися інші з нашої громади. Тим часом сторожа святині затискала ланцюг. У непевному відблиску смолоскипів я бачив мечі, довбні, дручки, щити, обличчя людей, що гнівно викрикували. Симон вискочив уперед... —

Але Він, Юсте, зганив свого найвірнішого учня. Вилікував рану, що її той зробив одному з прислужників первосвященника. Не міг Він утекти? — Він, який не раз щезав з очей юрби? Кажуть, що Він мабуть сказав: "Тепер уже не буде чудес... тепер пора мати торбу і меч". Меч? Про який меч Він говорить, коли не дозволив битися Кифі?

Я втратив надію на новий сон. Отже сів, щоб тобі те все описати, коли раптом хтось почав добуватись до дверей. Серце моє завмерло. Зразу прийшла мені думка, що в цю ніч вони хочуть викінчити також усіх приятелів Учителя. Замість іти до дверей, я побіг на терасу — очі мої заходили мрякою, так швидко працювало серце. Але внизу стояв тільки один чоловік.

— Хто там? — крикнув я.

— Це я, Хай. — Я пізнав одного з ашарів.*)

— Чого хочеш у цій порі?

— Первосвященик повелів сказати тобі, равві, щоб ти негайно прийшов до палати. Увесь Синедріон збереться там швидко. Буде суд над Бунтівником із Галилеї...

— Ніччю? Не може бути суду в ночі. Закон не дозволяє.

— Не знаю, равві, не моя справа знати Письмо. Так веліли мені сказати... І йду далі...

Пропавав у темряві.

Я повернувся до долішньої кімнати. Яків сидів під стіною здеревілий, сповнений страждання. Не може собі простити, що заспав. Казав: "Учителеві треба було нашого чування... просив, щоб ми чували..." А він заснув. Але він не зважав на все, хоч спав поруч нього... Жалі нічого не вдіють. Стільки разів я засипляв поруч Рути... Ми всеодно не вирятували б Його. І не вирятуємо, якщо Він сам собі не допоможе. Не допоможе, чи не схоче допомогти. Месія, що прийшов, але не хоче

*) Прислуга святині.

перемагати — це кінець віри в Месію. А коли не має сили? Тоді це доказ, що Він не є Месією. Що краще: бути свідомим своєї помилки, чи знати, що сама віра є оманною? Досить! Досить! Не вмю цього розв'язати. Мушу йти. А може б краще зробитися хворим? Але яка буде з цього користь? Засудять Його без мене. Але коли Він тільки тому піддався їм, щоб у прияві їхнього суду виявити всю свою силу? Тоді буду я подібний до пливача, що топиться при самому березі... Ні, треба йти. Треба бути відважним. Треба стати в Його обороні. Не хочу бути подібним до Якова, що плаче і не має відваги вихилити голову на вулицю. Не пережив я — щоправда — щасливих днів галилейських. Я прийшов укінці на останню хвилину, немов цей спізнений робітник до винниці з його машалу...*) Я думав, що це буде хвилинка перемоги. А тимчасом це хвилинка гіркої невдачі. Годі. Буває таке, коли гра непевна. Хто зна, може жалуватиму своїх вагань, а може нарікатиму на себе, що я щераз не сумнівався... Проте доволі! Треба врешті бути кимсь... Треба випити своє вино. Йду. Складаю листа і беру з собою. Якщо зустріну під Ксистом подорожню каравану, негайно тобі його вишлю. Ох, чому чому тебе тут немає, Юсте! Ти мабуть сказав би мені, яке значення мали Його слова: "Віддай мені свої турботи..."? Що вони значать? Чому Він хоче взяти мої турботи? Як це зробити, щоб Йому їх віддати? Нажаль, ніхто мені на це не відповість... О, Юсте, коли б хоч ти зумів мені сказати: чекає Він ще? Він же казав: "Чекаю...

*) Оповідання.

пам'ятай, що чекаю на них..." Говорив, мов чоловік, що говорить у пустині про воду... Але тепер Він є в'язнем, Якому загрожує смерть... Чи можу в'язневі додати ще більш вантажу? А проте, якщо не Він — то хто? Хто? Тільки Він так гаряче їх домагався...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Дорогий Юсте:

"Віддай мені все, що тебе в'яже..." Так сказав тоді на двогорбнім узгір'ї. Потім, коли Рута вмерла, мені здавалося, що я зрозумів: Він не хотів її уздоровити... Але чому тепер знову повторив: "Віддай мені свої турботи?" Що воно значить? Що це значить, Юсте? Чому Він хоче взяти їх на свої плечі? Як Він хотів це зробити? Нажаль — ніхто вже тепер на це не дасть відповіді.

На все вже запізно. Тепер Він в'язень, якому загрожує смерть. Як може допомогти в'язень вільній людині?

У товаристві двох прислуг, що несли смолоскипи (ночі тепер ясні від місячної повні і світла не треба, але я не хотів виходити на вулицю одинцем), я пішов до дому архисвященника. Там було повно світла й гамору. Навіть іззовні пильнувала дому сторожа: грубі, животасті стражники стояли на широко розставлених ногах біля муру, кожний спертий на галабарду. На подвір'ю горіли вогні, а при них видно було інших стражників, службу святині, левітів, асхаріїв та якихсь незнаних людей з обличчями опришків. Під муром добувався з сумерку цілий ряд ослячих задів. Жовтий блиск вогнищ і смолоскипів був причиною, що на мурі виводили танок тіні й пів-

тіні людей, що неспокійно крутилися. Місячне сяйво залишилося поза муром, мов дощ на вулиці.

Коли я ввійшов на подвір'я, приступив до мене один із левітів:

— Вітай, равві, — поздоровив мене чемно. — Синедріон щойно сходиться... Тимчасом запровадили в'язня до достойного Ананії. Хочеш послухати, що Він буде говорити?

Я відповів, що хочу, та й пішов у глибину подвір'я. Дім архисвященника був недалеко палати його тестя, треба було тільки пройти два подвір'я. Скрізь по дорозі бачив я горіючі вогнища, а при них людську юрбу. Садукеї зворохобили весь Єрусалим. Над людьми при вогнищах гомоніли голосні розмови, що ставалися іноді вереском. Якись крики долітали також із колюмнади сіней Ананієвого дому. Левіт увів мене бічним входом до великої залі — збудованої на зразок атрія в римських домах — де на середині під отвертим дахом був збірник води. На низькому троні, під колюмнадою, плечима до мене, сидів Ананія. Оточувало його декілька священників і садукеїв, а також декілька фарисеїв і вчених. Можна подивляти, як швидко їх довголітня ненависть переродилася у приязнь. Майже рівночасно з моїм приходом, другими дверима, що находились проти трону Ананії, ввели Учителя. Я спинився на місці, мов вріс у землю. Вид був болючий... Ісус мав зв'язані ззаду руки, був оперезаний грубим кованим ременем, до якого прикріплено мотузки. Ними можна було тягнути чоловіка, не торкаючи його... Таким чином мабуть провадили Його з Оливного Саду.

Немає сумніву, що наганячі поводитися брутально. Учитель мусів нераз падати на землю: Його плащ і кутона були брудні, мокрі, покриті болотом. Мусіли Його також шарпати, бо одержу мав зім'яту, місцями подерту, волосся пірване. Та не зважаючи на ті сліди той Чоловік ростом і повагою перевищав значно людей, що Його оточували. Обличчя Його висловлювало смуток, але і владу над собою. Не розглядався набоки — дивився просто і спокійно в обличчя Ананії. Острах, якщо його відчував, таївся в глибині Його істоти немов камінь на дні озера. Коли так стояв мовчазний і випростуваний, я уявляв собі Його там, під темними деревами, як говорив до людей, що прийшли до Нього: — Це я. Якщо мене шукаєте, дозвольте тим відійти... — Своєю поставою мусів збити з пантелику зібрану старшину, бо в залі панувала мовчанка, переривана тільки тріскотінням смолоскипів.

Раптом почув я щось немов крекіт — це ретався Ананія. Цей старий, худий садукей завжди готовий до злоби й насміху. Оточуючі його садукеї й фарисеї повторили його голос жаб'ячим хором. Цей вибух був їм мабуть потрібний, щоб уперше злобно виступити проти В'язня. Бо по хвилині я почув, як первосвященик говорив:

— Отже це Ти Ісусе з Назарету? Яка честь бачити Тебе... Гм... Гм... Гм... Але як то? Ти сам прийшов? — Стоючи дещо на боці, я бачив крутий профіль Ананії. Довгий ніс кивався мов дзюб над рідкою безбарвною бородою, довгі губи висувалися вперед наче до поцілунку.

— А куди ж поділися Твої учні? Твої слуги? Де Твоє царство?

Раптом змінив тон. Широкою долонсю вдавив по лоруччі трону.

— Скінчилося все! Ти вже доволі нагрішив! Досить хули! Ох, Ти... — викривив беззубі уста. — Ти збезчестив храм Божий. І мабуть думав, що завжди ходитимеш сухим поміж дощ?!

Замовк і розсівся на своєму кріслі. Але замість нього кричали тепер інші, прискакували до В'язня, вимахували кулаками перед Його обличчям. Видирки сипалися безконечною чергою. Величчя краса першого враження розвіювалася. Коли від удару одного зі стражників Учитель упав на кам'яну долівку, всі кинулися на Нього бити Його й катувати.

Я дивився на це онімілий із жаху. Мені здавалося, що в тих людях ожила якась незнана, досі приховувана злоба. Годилося виступити проти такої поведінки супроти Чоловіка — але голос застряг мені в горлі. Проте мабуть вкінці я був би щось сказав, коли б Ананія не спинив охоти напасників. Учитель піднісся зі землі, люди подалися дещо назад.

— Скінчилося... — повторив давній первосвященик. — Кажі тепер: чого Ти навчав людей? Нехай і ми послухаємо Твоїх байок — знов сміявся безсердечно, а разом із ним оточуючі його люди. — Говори ж — кричав і погрожував. — Що ж Ти занімів? — Мабуть цей зір, завжди спокійно вп'ялений у нього, дразнив Ананію.

Голос Учителя пролунав такий як завжди — рівний, спокійний і дуже сумний:

— Я вістив моя науку явно. Проповідав на подвір'ю святині і в синагогах. Кожний мав нагоду слухати того, що я говорив. Коли хочеш знати, спитай тих, що мене слухали...

Не докінчив, бо хтось підбіг і сильно вдарив Його кулаком у лице. Чоловік був малий, але удар мусів бути сильний, бо Ісус знов упав, напасник скористав із цього і став Його копати. Верещав:

— Ти лиходію, маєш відвагу відповідати так найдостойнішому?

Юрба знову малоощо не кинулася на розпростертого на долівці. Але Він піднісся, зразу на коліна а потім встав зовсім. Із розбитих уст і носа спливав струм темної крові. Лице на якому виднів слід руки наганяча, на очах напухало. Сказав важко, зміненим голосом:

— Якщо я сказав недоречі — докажи це мені. Але коли доречі, завіщо мене б'єш?

Замість відповіді невеличкий ростом наймит плюнув щосили просто в лице Вчителя, після чого голосно розреготався. Споглядаючи скося на Ананію заревів:

— Щоб удруге не смів Ти так говорити!

Пам'ятаю звідкілясь це обличчя: низьке чоло, лисячі, сповнені хитрістю очі, грубі й товсті губи. Ох, уже знаю! Це був Гаді, той самий, якого тоді в часі свят Кучок післяв Йонатан зі стражниками зловити Ісуса, і якого пізніше вилаяв, коли той повернувся з нічим. Викинений зі сторожі Великої Ради він мабуть пристав на службу Ананії. А тепер мститися за тамте...

Садукеї, фарисеї, стражники, прислуга щераз хотіли кинутися на Вчителя. Але якраз то-

ді з'явився Хай і, поклонившись перед Ананією, повідомив його, що Синедріон уже зібрався і чекає на В'язня.

Наради Синедріону відбуваються в домі Каяфи. Заля нарад, із лавками зіставленими в півколо, завжди наготові. Не зважаючи на незвичайну пору, незгідну з усіма приписами, прийшли не тільки необхідні двадцять чотири члени, але малоощо не всі радні Синедріону. Лавки були повні. Посередині, поруч Каяфи, що підскакував із нетерплячки, сидів Йонатас як насі*) зборів і його заступник — саган — Ізмаїл, син Фабія, чоловік жінки давнього архипастиря. Родина Ананії обсіла всі уряди, мов мухи падло дохлого віслюка. На садукейській лавці сиділи інші сини Ананії: Елезар, Ананія, Єгуда і вся священнича старшина зі Симеоном Кайпітою, Ісусом, сином Дамая і Савлом у проводі. Щоб сісти на своєму звичайному місці, я мусів пройти між нашими хаберім: Симоном, сином Гамаїла, Йонатаном бар Азія, Елезаром бар Хетай, Елією бар Авраам, сином бар Пойри, Йоїлем бар Геріон... Я привітався з ними кивком голови, а вони, я помітив це, побачивши мене, почали щось шептати між собою. Йосиф з Ариматеї був також. Я присівся до нього. Насі покликав обидвох писарів: оборони й обвинувачення, зайняти місця на кінці півкола лавок. Тоді підвівся:

— Найдостойніші отці й учителі — почав. — Ми зібралися тут, щоб видати присуд

*) Провідник.

на Чоловіка, якого поведінка й наука стали небезпекою для віри, моралі а навіть для самого існування ізраїльського народу. Знаєте про кого кажу: про цього нагара з Галилеї...

— Проте чому — Йосиф підвівся з місця — покликали нас серед ночі? Невже замало дня на відбуття суду?

Йосиф говорить грубим голосом, що нагадує звук рогу. Він, мушу признатися, сміливіший від мене... Це його наймовірне багатство і водночас контакти з Римлянами зробили його таким. Правду кажучи, я також не повинен нікого боятися. Хто ж може мені щонебудь вдіяти? Але я маю таку вдачу... Не легко людині з такою натурою... Але годі її змінити. Це ж я повинен був забрати голос — не Йосиф. Він не знає багато про Вчителя. Хіба стільки, скільки я йому про нього розказував. Він сам ніколи не говорив з Учителем. Виступив мабуть із приязні до мене? Але швидше з бажання протиставитися Йонаті. Їх непорозуміння постійно збільшуються відколи по осінній авантурі поміж садукееями й Пилатом гроші за інтереси з Римлянами пливуть у руки Йосифа.

— Достойний... — Йоната похилив голову жестом нерадої пошани. — Справа дуже пильна...

— Навіть у найпильнішій справі годі нам рішати ніччю.

— Навпаки! — сказав равві Йоанаан. На цій залі це справжня несподіванка, коли фарисей спішиться допомагати садукееві.

— Годі — наполягав Йосиф.

— Справді, не годиться, коли йдеться про

людське життя... — пронеслося декілька непевних голосів із різних сторін залі.

— Але існує галакка, що каже... — продовжував Йоанаан.

— Але цього нема в Письмі! — гостро відбив Йосиф.

— Проте коли соферім сказав... — впало з фарисейських лавок.

— Думка вченого має значення, коли прийме її за свою Синедріон!

— Ні — сказав інший із наших хаберім. — Слова вчителя є однаково святі, як колись були слова пророків...

Це спричинило заколот на садукеейських лавках. Пролунали голоси:

— Неправда! Це фарисейські вигадки!

— Тихо! Тихо! — Йоната почав почав швидко успокоювати приявних. — Тихо, найдостойніші. Тепер не будемо цього рішати. Маємо пильну справу, а спір про науку Закону триває віддавна... Тимчасом погодімся. Якщо ми всі згідні, що думка вченого вчителя може статися законом — неправда ж — що ж тоді легшого, як стати ним на гадку, що її перед хвилиною висказав достойний равві Йоанаан бар Закхей.

— Але йдеться про засаду... — продовжував один із молодих фарисейів на кінці лавки.

— Сьогодні ми не розводимося над засадами — підсував насі.

— Не розводимося над засадами — погодився равві Йоната. — Я побачив, що обидві сторони хочуть за всяку ціну не допустити до суперечки. Наша старшина кивала головами. Залишений своїми молодий фарисей замовк і сів. Але Йосиф не хотів уступитись.

— Не погоджуюся — почав знову. — Нікого не можна судити ніччю.

— Але коли вчені погодилися зі священниками... — продовжував Йоната.

— Все таки — я не погоджуюся! — гукнув Йосиф ударяючи своєю великою долонею в лавку.

Настала хвилина клопітливої мовчанки. Радні на фарисейських і садукейських лавах хилили голови до себе і шепотом порозумівалися. Йоната повторив безрадно:

— Якщо вчені і священники...

Каяфа, що від самого початку сидів немов на шпильках, вибух раптом:

— Що нас обходить думка однієї людини! Тільки тратимо час. Чим швидше видаймо присуд на цього обманця!

— А я пропоную поступитись ученому Йосифові — сказав несподівано равві Онкелос. Цей Грек завжди знаходить вихід із найважчих обставин. — Справа мабуть протягнеться — продовжував свою думку. — Будемо її розглядати — це нам дозволяється. А присуд видамо, коли вже настане день... Тоді будемо в згоді з законом.

— Слушно! Правда! Правда! Слушно! — казали нараз усі. Йоната всміхнувся з полегшею і сказав щось до Каяфи. Я помітив, як первосвященик кивнув головою і ненависно глянув у бік Йосифа.

— Отже зачнімо допит — сказав насі. — Приведіть обвинуваченого і свідків. — Заплескав у долоні.

Слуги зразу привели Вчителя. Тепер не був уже зв'язаний і не мав крові на устах. Але

його губи, ніс і вилиці були напухлі й поси-нілі. Волосся мав далі розкуйовджене. Мусів бути вже дуже втомлений, бо раз-у-раз важко переступав з ноги на ногу. Стояв рівно. Але не дивився на зібраних. Похилив голову й наче б то числив барвисті плитки долівки. Волосся Йому зісунулося і заслонило обличчя.

За Ним уведено великий гурт свідків. Була це найгірша, відразлива галайстра. Воняла часником і зіпсутою оливою. Поміж тією бандою успадкованих злодіїв видно було іноді якесь більш людяне обличчя, але жахливо залякане. Зразу можна було пізнати, що тих людей привели сюди під тиском погроз або грошей. Йоната виголосив до них приписану формулу: — Пам'ятайте, що маєте говорити правду. Інакше кров невинного впаде на вас... — Писар, що стояв посередині півкола лавок, ухопив одного зі свідків за рам'я і привів його перед насі.

— Як називаєшся? — спитав Йоната.

— Хуз... син... син... — загикувався той — син... Си... Симона.

— Що знаєш про проступки цього Чоловіка?

— Я... Я... ви... видів... — стогнав той, — що Він... Він... їв разом із... із... грішниками... із поганями.

— Це садукей часто роблять — сказав молодий фарисей до сусіда, але так голосно, що його слова почули всі приявні.

— Що крім цього? — Йоната питав швидко свідка.

— Він... Він... ска... ска... сказав, що... не можна давати... дозволу на... розвід.

— Ти чув це також? — Йоната питав наступного свідка.

— Так, найдостойніший. Він сказав, що раніше не було дозволів на розвід.

— І що не можна дозволу давати?

— Ні, найдостойніший, що раніше таких дозволів не було...

— І тому не можна їх давати?

— Ні, найдостойніший. Він каже тільки, що раніше дозволів не було.

— Викиньте цього дурня! — вигукнув знехтерпеливлений Каяфа. — Нехай наступний говорить.

— Що знаєш про провини цього Галилея? — спитав Йоната малого, придушеного чоловіка, що скидався на жебрака.

— О, знаю багато, достойний — каліцун трипав швидко й захлинався словами. — Дуже багато... Він уздоровлював. Тобто всі думали, що Він уздоровлює. Але так не було. Чимало недуг знову повернулися до людей...

— Це значить, що творив чари? — підшпитував свідкові равві Йоїль.

— Напевно творив чари! О, я знаю... Завжди, коли уздоровлював, кликав диявола...

— Не говори цього голосно, дурню! — суворо крикнув первосвященик.

— А ти — Йоната звернувся до наступного — бачив також, як уздоровлені ним знову ставалися хворими?

— Ні... — чоловік заперечив, дивлячись перестрашеними очима на постійно мовчазного Вчителя, що стояв поруч і слова не промовив.

— Навіщо ви привели сюди цього дурня? — хвилювався Каяфа. — Геть із ним.

— Він сказав одному — вирвався хтось із юрби свідків — що коли знову почне грішити, ще гірша недуга прийде на нього.

— Стули писок! — первосвященик ударив п'ястком у стіл. — Ніхто тебе не питає!

— Хто чував, що недуги поверталися? — питав Йоната.

На це не було іншого свідка.

— Далі! Що ще знаєш? — насі питав балакуна-жебрака.

— О, я знаю, знаю багато, достойний. Він не складав жертв на святиню...

— Не брешеш?

— Най упаду трупом на місці, якщо кажу неправду! Коли збірщик прийшов до Його учнів, то вони сказали, що їх Учитель заборонив їм платити...

— Покличте сюди цього збірщика!

Нужденна, перелякана, сірого обличчя людська постать силою пропхалася крізь юрбу.

— Ближче! — скомандував Йоната. — Ну, ще ближче! — Той наближувався залякано й помалу. — Слухай же добре, що тобі скажу. Чи учні Того — рукою вказав на Вчителя — не хотіли платити тобі податку на святиню?

— Найдостойніший, найдостойніший... — чоловік по кожному слові ковтав слину аж йому гортань літала вгору і в долину. — Яжраз кажу. Коли я прийшов і сказав, щоб заплатили... А це був найкращий місяць Тішрі, бо в місяці Адар Він не був у нашій країні...

— Це нас не обходить! Відповідай: заплатив, чи не заплатив? — питав викрикуючи Каяфа.

— Це, це, це... — гортань скакала немов

була живим сотворінням, що вовтузилось під шкірою. — Якраз кажу. Його учні пішли до Нього... щоб спитати Його, найдостойніший...

— І не заплатили тобі?

— Це є, найдостойніший... Якраз кажу... Пішли поспитати. І Він сказав...

— Щоб не платили, так?

— Якраз кажу... Щоби платили... Бо Він сказав...

— Але вони не заплатили?

— Якраз кажу, найдостойніший... заплатили...

— Геть! Геть! Що ж це за шотег!*) Наступний! Говори!

Понурий, зісохлий, бородатий, старий чоловік із філактеріями на чолі, виглядав на незнамого мені фарисея. Говорив помалу, свобідно, далеко кращою мовою від усіх тих амгаарезів, що складали раніше зізнання.

— Цей Чоловік велів своїм учням збирати великі гроші. Говорилося, що це на милостиню для вбогих удів і сиріт. Але гроші йшли для Нього. Це розпусник... Розказував про покуту, проте сам приставав із повіями. Ціла банда жінок ходила за Ним. Улаштував для них коштовні бенкети...

— Звідкіля про це знаєш?

— Усі бачили, що ходив із жінками...

— І ти також бачив? — Йоната звернувся до чоловіка, що стояв недалечко.

— О, так, — потакнув той Галилеєць, говорив ледве зрозумілою говіркою околиць Тиверіади. — Я сам бачив, як равві Наум із На-

їму запросив Його на вечерю, тоді прийшла повія і вимила Йому ноги...

— Що цей амгаарез розказує про якогось чоловіка з Наїм — нервувався равві Симон. — Нехай розказує, чи Він приставав із вуличницями, чи ні!

— Ми самі це знаємо — просичав равві Йоїль. — Тямите, як підчас останніх свят не дозволив укаменувати жінку, яку зловлено на грісі?

— Так — підтвердило декілька нерадих голосів. — Пам'ятаємо...

— Годі до цього повертати... — промимрив равві Йоната.

— Справді...

— Хто посвідчить те, що зізнав цей чоловік? — Йоната скерував питання до інших свідків — що Галилеєць приставав із вуличницями? Ну, що ж, ніхто з вас цього не бачив?

— На те ви влаштували цей суд ніччю — пролунав товстий голос Йосифа — щоб судити когось, що приставав із вуличницями?

— Будь терпеливий, Йосифе, маємо серйозніші закиди.

— Досі я їх не чув. І взагалі досі я не чув закидів. Один свідок перечить другому...

— Геть із ним — крикнув Каяфа і дав знак службі, щоб вивела свідка з довгою бородою.

— Зараз, Йосифе, почувеш цікавіші речі — сказав Йоната. — Ходи но сюди — кивком пальця викликав якогось левіта з-поміж свідків. — Що скажеш?

— Цей Чоловік — посвідчив левіт — їв сьогодні Пасху...

— Хула! — зверещало декілька голосів. — Зломив Закон!

*) Дурень.

— Зовсім ні! — приглушив усіх Йосиф.

— Зачекайте, Йосиф нам розкаже — кепкуючи додав Йоната. — Це ж мабуть у домі його приятеля, достойного раві Никодима, члена Великої Ради фарисеїв відбулася ця вечеря...

— Так, справді! — змісця відповів Йосиф. — Розкажу вам... Це Галилеєць — правда? Що кажуть приписи про закон Галилеїців щодо споживання пасхи у вечір пасхального шабасу?

— Сам собі петлю плетеш! Шабас починається вечером.

— Але пасхальний вечір уже почався. Ви мабуть забуваєте, що получено два шабаси в один. Знаємо також чому: щоб мати менше клопоту...

Настала тишина. Хтось пробурмотів:

— Він має правду. Галилеїці можуть користати з цього...

— Але не знаємо, чи пасхальна вечеря відбулася згідно з приписами...

— Від коли ж це "не знаємо" рівнозначне з виною чоловіка? — крикнув Йосиф.

Знов настала тишина. Я чув оскаженілі віддихи Каяфи. Подібний був до бика, що рветься до червоної плахти.

— Його власний учень — процідив Йоната — запевнив нас, що по вечері Він іще розливав вино і ломив хліб...

— Де ж цей учень? Нехай сам розкаже...

Проте, не зважаючи на поклик, ніхто не з'явився.

— Якось нема його — кепкував Йосиф. — Але обійдеться без нього. Я вам скажу: давні

приписи кажуть, що на знак приязні і братерства можна ділитися у вечір пасхи вином і хлібом, але тільки по вечері.

— Це забутий звичай — вмшався Каяфа. Зір його був подібний до ножа, що пробивав груди мого приятеля.

— Але існує... — замітив Йосиф.

— Наступний свідок! — перетяв спір Йоната. Я почув, як сказав він тихцем до Каяфи: — Маємо їх досить...

— Цей чоловік — говорив знову якийсь Галилеєць — не зберігав постів.

— Чи казав, чому так робить?

— Казав, що пізніше треба буде постити...

— Коли "пізніше"?

— Не знаю, найдостойніший. Сказав, що прийде час на це...

— І ти чув це? — насі питав наступного.

— Він казав інакше, достойний: що важніше від посту є милосердя...

— А так, як цей сказав, ти не чув? Може ти не зрозумів, що Він говорив? Може не знаєш галилеїської мови?

— Знаю, найдостойніший... Але я не чув, щоб таке говорив...

— Проте ви обидва виділи, що Він не постив?

Свідки глянули на себе допитливо.

— Я того не бачив... — промимрив Юдеєць.

— Але люди казали, що не постить — швидко додав перший.

— Хто ще — питав Йоната — бачив, як цей Чоловік не зберігав посту?

Знов настала тишина. Перервав її якийсь амгаарез із поораним морщинами обличчям,

великими, твердими і недомкненими долонями робітника, що важко працює при мулярці.

— А я чув, як говорив, що обмивання є зайві. Казав: фарисеї миються ззовні, але вам вистане, коли будете чисті зсередини...

— Ох, який грішник — застогнав Йоїль і згорбився ще гірше, як звичайно.

— Це поважний закид! — сказав равві Йоанан. Дозволь, достойний, — звернувся до насі — що завдамо свідкові декілька питань. — Коли Йонатан кивнув притакуюче головою, Йонатан спитав: — Слухай, чоловіче, ти бачив, щоб цей Чоловік колинебудь перед їжею занурював у воді замкнені долоні?

— Ні, я ніколи не бачив — запевнив свідок.

— А видів ти колинебудь — питав тепер равві Елезар — щоб Він, повернувшись з міста, де чистий чоловік завжди може зустрітись з першим-ліпшим грішником, обмивав усе своє тіло?

— Ні.

— А бачив ти коли, бідний і повний гріхів чоловіче, — питав равві Йоїль — щоб Він або Його учні обмивали мідяний посуд, у якому вариться їжа?

— Ні.

— Або кам'яний посуд, якого могла б діткнутися нечиста жінка?

— Ні.

— Або глиняне горня, з якого міг би пити якийнебудь чужинець?

— Ні.

— Або ложе, на якому чужий кладеться до бенкету?

— Якщо, равві Йоїлю, питатимеш цього чо-

ловіка про все, що велите змивати, тоді й ночі не вистане на допити — перебив Ананія син Ананії.

— Як можеш таке говорити? — обурився равві Йоната. — Це важні справи!

— Але тривають задовго!

— І коли це мають бути провини цього Чоловіка, — відозвався Йосиф — то краще ходім до дому спати... Фарисеї незабаром схочуть обмивати зорі й місяць...

— Йосифе, ти не є чистий. Зачасто відвідуеш доми гоїв — докинув Йоїль.

— Равві Никодиме — Йоанан говорив тепер до мене — твій приятель і спільник насміхається з обряду обмивання, якого ти сам мабуть не занедбуєш...

— Ні... доглядаю чистоти, — боронився я — але не хочу перебільшення...

— Що називаєш перебільшенням, Никодиме? — атакував мене Йоїль.

— Перебільшенням є, як учив великий Гіллель, домагатися обмити цілий горщик, вухо якого могла діткнутися нечиста рука — продовжував я ніколи не скінчений спір.

— Неправда! Неправда! — накинувся равві Елезар. — Вухо є цілістю з горщиком. Якщо вухо...

— Але чи ми осуджуємо хулу, чи сваримося про дурний горщик!? — зверщав Каяфа.

— Уточнімо, — завважив із фальшивою солідністю в голосі равві Онкелос — як великою є нечистість цього Галилеяця.

— Але ж ви казали, що ніхто не є чистий, крім вас! — зареготався Йосиф син Дамая.

— Йосиф правду каже. Незабаром і сонце

не буде для вас досить чисте — почав сміятися Симон Кайніт.

— Хто не дбає про чистоту тіла, цей не дбає також про чистоту серця! — відповів равві Йоанан.

— Коли гідна людина не змиває всього, амгаарез не змиватиме нічого — запалився равві Елеазар.

— Великі, великі є гріхи Ізраїля — бідкався Йоїль, підносячи понад голову руки з розчепіреними пальцями — великі є гріхи, коли найбільші люди таке говорять...

— Заспокойтеся! — крикнув Йонатан. — Успокойтеся! — повторив, аж укінці справді втихомирилося по обидвох сторонах лавок, що стояли проти себе. — Досить, найдостойніші. Не будемо осуджувати цього Чоловіка за його нечистоту. Він же звичайний амгаарез... Вони ж усі грішні, не так?

— Елеазар добре каже — виступив равві Йонатан в імені всієї фарисейської лави.

— Наступний свідок! — насі призвав чоловіка з витертим обличчям міського злодія. — Що знаєш про Нього? — спитав.

— Він сказав, що Його тіло є хлібом і кожний повинен Його їсти, а Його кров є вином...

— Обридливе! — скривився з несмаком Єгуда бар Ананія.

— Тільки шотег може таке говорити — відозвався інший садукей.

— Або мишугге...

— Базар ведам — тіло і кров — оце все, що займає амгаарезів! А де ж турбота про духа? — закликав жалібно Йоїль.

— Це не гріх, це божевілля! — замітив молодий фарисей із кінця лави.

— Що більше можеш про Нього сказати? — питав Йонатан.

— Він... — чоловік зупинився, підніс руки немов рухом обудення. — Він сказав, що святиня буде розвалена! — закликав.

— Ох, ох, ох... — пробігло по лавках.

— Хто кого розвалить? — спитав свідка насі.

Чоловік надумувався хвилину. — Римляни! — сказав укінці.

— Ніколи рука Едому не знищить святині! — сказав суворо Ананія син Ананії. — Святиня є вічна.

— Так, так — потакували.

— А не пам'ятає, що Господь сказав набі Єремії, що зі святинею станеться те саме, що з домом у Сільо? — відозвався Йосиф.

Сповнені гніву погляди знову звернулися на мого приятеля.

— Ти, Йосифе, мудрий і знаєш Письмо — гадючим голосом сказав Ананія син Ананії. — Отже ти повинен тямити, що Єремія говорив про наїзд Навуходонозора (нехай шеол*) не має над ним милосердя), але потім обіцяв поворот і відбудову святині.

— Знаю про це, не мусиш мене вчити про пророцтва — Йосиф стояв перед своїм столом звернений обличчям до лави садукеїв, але глядів понад них десь у простір. — Багато дечого, що казав Єремія сповнилося... Але не все! Чимало з того, що сповнилося, може сповнитися вдруге, втретє, вдсяте... Хто з нас знає, про який то новий заповіт говорить пророк? Що це значить, що кожна птиця знає

*) Пекло.

свій час, але ізраїльський нарід не помітив свого часу? Слухайте... Чи не думаєте, що в повітрі є щось, наче б велика справа, яку можна виграти або програти?

— Дивіться, Йосиф починає бавитися в ролі пророка! — заскреготів Каяфа. — Чому ні, в іншому часі ми готові послухати його пророчств... Але сьогодні маємо іншу роботу!

— Правильно, правильно — сказав Йоанан — про пророків радо почуємо в синагогах. Але покищо скінчімо зі справою цього Чоловіка.

Йоната звернувся до свідка:

— Отже Він сказав, що святиня буде розвалена?

— Так, найдостойніший.

— Римлянами?

— Ні — викрикнув якийсь інший пройдисвіт із долішнього міста. — Я чув: Він сказав, що сам розвалить святиню, а потім її відбудує!

— Що? Він сам? — первосвященик зірвався з лавки.

Допит, що продовжувався від кількох годин, вичерпав усю його терпеливість. Нервово почав ставити питання:

— Він сам хотів знищити святиню?

— Так, тепер пригадую собі, Він так сказав — сказав перший зі свідків. — Казав навіть, що відбудує її продовж трьох днів...

— Упродовж трьох днів! — зареготався молодий Ананія. — Упродовж трьох днів? Це хіба чудом?

— Він навіть розказував, — тепер тарабанив другий свідок — що не руками її збудує....

— Ні — поправив перший — так не казав.

— Але ж казав, Семее...

— Свідки не годяться зі собою — замітив Йосиф.

— Отже як остаточно? — поганим, причаєним голосом спитав Каяфа. — Глядіть же. Згорніть в одно вашу дурну пам'ять і кажіть: сказав, чи не сказав?

— Ні, найдостойніший... — крикнув перший.

— Сказав! — вигукнув водночас другий. — Казав, що Син Ягве відбудує святиню!

Настала смертельна тишина. Цей амгаарез дозволив собі вимовити ім'я Всевишнього. Треба було б його негайно викинути, оголосити нечистим, не дозволити на вступ на подвір'я вірних і до синагоги. Я бачив, як Йоіль, що сидів недалеко від мене затулив вуха і постогнувши вдаряв чолом об стіл. Я підніс зір на Каяфу і здивовано помітив, як його обличчя, на якому раніше видніла тільки скажена нетерплячка, проясніло, мов під впливом несподіваного відкриття. Рвучким рухом схопився з місця, обидві руки підніс угору. Ми зрозуміли, що хоче промовити з висоти свого уряду. Не було щоправда потреби, щоб сам первосвященик проголошував анатему на першого-ліпшого дурня. Заля принишкла чекаючи. Але Каяфа не дивився на переляканого своїми словами свідка. Спрямував свій зір на Вчителя, що далі стояв похиливши голову поміж двома стражниками: оголене з листя дерево, але завжди самопевне і невгнуте.

— Слухай, Ти! — крикнув. Продовжував урочистим тоном: — В ім'я Всевишнього велю Тобі відповісти: Ти є Месією і сином Ягве?

Мимоволі ми похилили голови і примкнули очі. Тільки в такому визові і тільки первосвященикові можна висказувати ім'я Того, Що Є.

Серце моє застукало щосили. Я звернув очі на Вчителя. Хто б Каяфа не був, коли промовляє таким робом, перестає бути звичайною людиною. Я зрозумів, що Вчитель мусітиме дати відповідь. Але що скаже? Будуть це знову слова, за якими стоїть отвором пропасть? Помалу підніс я голову. Покрите темними синяками й запухле обличчя Вчителя мало в цій хвилині вираз такої самої сили, як тоді, коли одним коротким словом проганяв дияволів або коли кликав у темний отвір Лазаревого гробу... Якщо вигодований син Ветія виріс своїм покликом до вимірів надлюдини — то ця переміна сталася в іще більшій мірі в побитому, споневіряному В'язневі. Може Він справді чекав на цю хвилину, щоб урешті знівечити все, що прийшов знівечити? Я віддихав швидко... Мое життя було на Його губах. Повинен був упасти грім і потрясти домом Каяфи. Може відросло волосся — думав я швидко — цьому Самсонові... Я відчував неспокій мов подув вітру, що пролітав над головами. Всі: люди Синедріону, служба, сторожа, свідки, увесь Єрусалим гляділи тепер в обличчя Вчителя. Тоді це я визвав долю. Але сьогодні зробив це Каяфа своїм викликом... Коли впаде відповідь, думав я, залишиться вже тільки одна жива людина... Він, або первосвященик...

— Аталі камарта — почув я. Але голос цей не був громом. Неймовірні слова прийшли висказані не перуном, але зболілими, напухлими губами. — Ти сам це сказав... І тому побачите Сина Чоловічого тільки тоді, як прийде в силі Господа...

Піднесені врочистим рухом долоні Каяфи

зісунулись на шию. Втиснув грубі пальці в горло, наче б йому не стало відлиху. Я почув тріскіт роздираного матеріялу. Рвучким рухом людини, якій ритуал не вистачає, первосвященик розірвав кутону аж до краю.

— Богохульник — голос у своїй істеричній напрузі перейшов від крику в дзвяквіт, потім у шепіт. — Богохульник! — Каяфа звернув до лавок своє почервоніле обличчя — Чули ви? Чули ви? Треба ще свідків? Хіба ви всі не є свідками?

Члени найвищої Ради посхоплювалися на ноги. Серед окликів: "Богохульник! Хула!" чути було тріскітню роздираних кутон. "Пам'ятайте: дерти від споду!" — закликав Йоната. У загальному замішанні один насі зберіг рівновагу і тепер пригадував, що ритуал дозволяє тільки первосвященикові дерти одяг згори вдолину; кожний інший чоловік повинен його роздирати здолу догори...

Я розмовляв із Йосифом, а потім сам один почав мандрувати по подвір'ї. Я думав — думки майже розпирали мій череп, немов важкі кавуни дрантивий кіш. Я думав: що це значить? Він відповів на врочистий виклик первосвященика, що є Месією і Сином Усевишнього. Але водночас не збив Він цими словами своїх ворогів. Деякі заяви повинні нагадувати лявіну, що котиться в гірське провалля... Чому в нього найбільш надлюдські речі приходять так звичайно по-людському? Хто Він такий? Невже ми чекали сторіччями на Месію, щоб Він першою своєю заявою придбав собі смерть? Я не мав найменшого сумніву, ще по-

ки зачався над Ним суд, від часу перших цьогорічних зборів Синедріону, що Його засудять. Перерва, яку насі проголосив, була потрібна тільки на те, щоб видати присуд за-дня. Правда, тому що йдеться про смерть, присуд мусить бути одобрений Пилатом, але я переконаний, що цей нелюд не буде вагатися ні хвилини потвердити присуд. Коли б мова була про ласку для когось — тоді можна б очікувати від нього несподіванки. Але не при засуді на смерть! Отже чекає Його смерть... Хто голосуватиме проти? Я; Йосиф, може ще декілька... Не буде навіть шости голосів. Отже що робити? Йосиф каже: перечити присуд, кричати, що нічна розправа не важна, що Вчитель не мав оборонця, що вкінці ім'я Син Божий згадується у Письмі... Але тут уже не йдеться про ім'я. Я ж знаю більше... ще перед кількома годинами Яків повторяв мені Його слова, якими Він запевнював учнів, що Він і Отець — це одно... Він справді вважає себе Сином Божим! Уважає... але хто Він на ділі? Три роки глядів я на Нього зблизька і здалека. Творив і говорив зворушливі речі. Ще ніколи досі не було такого Чоловіка... Не було ніколи чоловіка... Бо творив речі подивугідні і завжди залишався чоловіком. Воскрешував мертвих, але сам дрижав зі зимна в холодний ранок... Я бачив, бачив, сто разів, тисячу разів ці суперечності. Отже може Юда мав правду? Може Він злякався? Може міг статися Сином Божим, але не посягнув по це достоїнство? Може мусів перестати бути чоловіком, але не хотів цього вчинити?..

Голова тріскала мені від цих думок. Немов

сновида волочився я поміж вогнищами. Люди при вогні припишкли, дримали. Тільки з другого боку палати долітав гамір... Я минав і не наближувався до неї. Коли Йоната велів випроводити Його зі залі, здавалося, що розірвуть Його на шматки. Сторожа, служба, навіть самі радні Синедріону кинулися на Нього з кулаками. Били Його, копали і тільки коли Йоната почав кричати: "Не забийте Його! Пам'ятайте; що Він ще не засуджений!" — спинили дещо свій запал. Замість бити, кожний раз-у-раз плював йому в лице. Йосиф хотів Його оборонити, але обступили Його й поволікли до залі нарад. Я вихопився на подвір'я. Ні, ні, нічого не зможу вчинити для Нього... Чому я такий боягуз? Яків розпачав, що учні розбіглися і повтікали. Але що ж ці малі амгаарези могли Йому допомогти? Я... я також — що можу? Як би пощастило підкупити когось? Я не пожалував би гроша. Віддав би майно... Я готовий виконати нашу умову... Казав: "Дай мені свої турботи і візьми мій хрест..." Хрест? Зимні дрижаки пройшли моє тіло. Хрест... Він так часто говорив про нього. Немов би знав, що якраз так доведеться йому згинутися. Бо коли згине, то на хресті! На те благали ми Пилата, щоб уже більше не карав смертю на хресті! Тепер скаже: самі хочете... Як же маю взяти цей Його хрест? Нехай мене разом із Ним розіпнуть? Але ж це було б самогубством! Ніхто не хоче моєї смерти. Чому я, ніжна, розсудлива, мудра, шанована людина, мав би йти і домагатися найганебнішої смерти? Зрештою хрест... Нема жахливішої смерти, як це конання людини

роздертої, розіп'ятої на очах усіх, що чекає довго, аж корчі здавлять рух серця. Не смерть страшна, а конання, хрест же — конання без кінця. Якщо думаю про свою смерть, завжди хотів би видіти її як швидкий перехід у царство сну. Тільки, що смерть... Чи знаю, коли Рута почала вмирати? Коли почався її хрест..? Кажуть: умер легко... Хто вмирає легко? Ні, ні, нема сили, яка приневолила б мене взяти Його хрест у цю ніч, сповнену страхом. Чому вони — Його учні — не роблять цього? Втікли, а я маю вмирати? Ні! Ні! Ліпше замкнути очі на все, що було і що буде... Чейже кожний спомин можна якось викинути з пам'яті. Наш договір... це дрібне! Яка ж мені з цього користь? Рута вмерла, а тепер я сам умираю зі страху. Він у найгіршому випадку згине за свою науку, за оповідання про своє Царство, якого мабуть узагалі нема... Якщо Всевишній справді такий милосердний, як це Він розказував стільки разів, тоді повинен знати, що кожний із нас людей є нужденним сотворінням, нездібним двигати вантаж страху. А може є й такі, які вміють не думати про те, що буде? Я завжди думаю. Оволодів мене всеціло жах передбачування. Такий я є. Не вмію бути іншим. У чому ж лагідніша Його наука від давнішої, яка навчала, що кожного — доброго чи грішника — чекає зимний, темний, сумний шеол*)? Як можна поставити життя на те, що може і є чудом щастя, але що навіть годі собі зобразити? Царство... Пощо Він прийшов розказувати про якийсь другий світ,

*) Ад.

якого не можуть побачити очі живої людини? Пощо Він прийшов? Приніс свої шалені мрії у світ, де ми з бідною давали вже собі раду. Коли Рута вмерла я думав: "Ніщо мені не залишилося". А проте життя сильніше. Знов почав я їсти, спати, думати про майбутнє... Виходить, можна пережити смерть найдорожчої людини. Все можна... Навіщо ж пам'ятати про те... царство?

Я проходжувався і дрижав зі зима. Співнявся при вогнищах, але встояти на місці не міг, отже знов ішов далі. Моя тінь або плуталася переді мною, або біля мене, або знов утікала дозад, немов кінець плаща. Голодні мули ревіли. Десь далеко поза міськими мурами чути було, як піяв когут. Людські верески там, за палатою, подібні були до звуків, яких нічим не зуміємо приглушити: звуки недалекої бурі... Час тягнувся без кінця немов завжди тасама до подробиць знана дорога.

Раптом крики, що доходили здалека, почали наближатися до мене. Треба було втікати. Але ноги мої вросли в землю. Я спинився скорчений, прижмуривши очі, немов хтось, що чекає на удар по голові. Ватага крикливих людей ішла в мій бік. Інші, що досі не брали участі в знуцанні над Учителем, піднеслися від огнищ і йшли швидко тим назустріч. Хтось біля мене крикнув: нагло пхнув мене якийсь великий чоловік, що затуливши обличчя, біг у сторону брами. Мені видалося, що пізнаю щось знайоме по обрисі його голови. Але не було часу за ним оглядатися. Якраз біля мене проходила походом громада служби, стражників, молодих левітів і фарисеїв. Серед кри-

ків і свистів вели між собою Учителя. Хвилину я бачив Його лице опльоване, на голові блазенська корона зі соломи, руки зв'язані зі заду, сповнений болем зір, що проходив по людях і віддалювався від них мов проміння місячного світла від листя дерев... На хвилину спочив цей погляд на мені... не було в ньому вже ні сліду сили чудотворця! Ще перед годиною, коли Його визвав Каяфа, це був Хтось, що мав на устах слово, яким міг кинути інших на коліна. Тепер це був уже тільки чоловік, зіпхнутий на саме дно людської нужди: жебрак, прокажений, хворий, в'язень — усе в одній особі... Минув мене мов привид, але Його образ залишився під моїми повіками. Вони пішли далі, попихаючи Його, обпльовуючи Його, віддаючи Йому насмішливі поклони. Це добило мене. Коли б у Ньому залишилось хоч трохи з давнього Вчителя, якого його власна слабкість зробила чимсь — хіба знаю, як це сказати? — мало що не відразливим...

Світанок сплигнув раптом передранковою сірістю. Служба почала скликати нас на залю нарад. За хвилину всі вже сиділи на лавках. Немов намагалися приспішити прихід дня — погашено лямпи і в залі неподатливо сходилися тіні й білі плями світла. Каяфа піднявся сповнений нетерпеливістю. Не допустив Йонату до голосу. Сам видав наказ:

— Привести В'язня.

Мусіли Йому покищо зняти пута, бо я помітив, як у зсинілі, напухлі і спущені в долину долоні поверталось життя. Стояв непорушно, з головою втисненою в рамена якимсь під-

свідомо оборонним рухом. На волоссі мав солом'яні стебла, на лиці білі сліди незасохлої слини.

Спираючись на одно бедро Каяфа спитав:

— Скажи нам щераз, що Ти посмів сказати. Отже Ти є Месією?

Сказав не підносячи голови — голосом, у котрому дрижала втома:

— Що ж, коли повторю... Не повірите мені, ані не випустите... Але це ваша година...

Каяфа почав сміятися зимно й безсердечно, а з ним, мов заохочені його сміхом, піднесли інші голоси.

— І Ти Сином Усевишнього, що?

Я відніс враження, що великим зусиллям перемиг огортаючу його неміч. Випрямився, підніс голову, промовив.

— Ти сам це сказав: Я є ним...

По цім голова Йому похилилась і тіло подалось. Він мабуть не чув криків, що зірвалися над Його головою. Стався непричасним до всього, що діялося довкруги. Навіть не задріжав, коли Каяфа спитав радних:

— Який же присуд даєте?

— Смерть! — впало зразу з губ Йонати, а потім пробігло колом по лавках: — Смерть! Смерть! Смерть!

— Ні — сказав Йосиф. — Не погоджуюся. Цей судовий провід був неважний. Присуд є неважний. Цей Чоловік є невинний...

— Невинний? — Каяфа задріжав увесь. — Невинний? Відколи це, Йосифе, можна казати грішникові, що він є Месією і Сином Усевишнього?

— А якщо Він ним справді є? — поспитав мій приятель. — А якщо...

— Він? — перервав обурено первосвященик. — Він? Приглянься Йому уважно, Йосифе! Виглядає Він на когось іншого, аніж Він справді є? Цей брудний амгаарез мав би бути Месією?

— Творив чуда... — обстоював Йосиф.

— При допомозі диявола! — сказав бар Заккай. — І єгипетські віщунки творили чуда перед фараоном, але діла нашого батька Мойсея були більші...

— А коли всетаки? Слухайте! — Йосиф звернувся тепер до всіх приятелів. — Я не знаю... Я є тільки купцем. Ніколи досі я з Ним не говорив... Ніколи не думав про ці справи. Але відколи дивлюся на Нього, відколи Його слухаю, родиться в мені неспокій... Що буде, якщо Він справді виявиться Месією?

Відповів йому півголосний шепіт, що зараз розбився на крики з різних сторін:

— Не говори дурниць, Йосифе! Це не Месія, а брехун! Даєш зводити себе! Може Він кинув на тебе вроки? Месія не прийде з Галилеї..!

Йосиф додав мені відваги. Я зірвався з лавки і крикнув:

— Він не походить з Галилеї! Народився у Вифлеємі! Якраз у місті...

Але мій слабкий і незугарний виступ приглушила буря спротиву.

— Кожний може розказувати як хоче, коли знищено книги родів. Досить дурного базікання! Ти, Никодиме, зробив для Нього дуже багато. Ти ходив із Ним, гостив Його в своїй

хаті! Вітав Його, коли на ослі в'їздив у місто! Може повелиш нам усім поклонитися першому-ліпшому амгаарезові? Ми знаємо, які будуть знаки, що віщуватимуть прихід Месії!

— Не тратьмо часу! — закликав Каяфа. — Винесімо присуд!

— Зачекайте ще! Цей Чоловік... — не пам'ятаю, щоб Йосиф промовляв колинебудь таким способом. У його тверезій і холодній голові мусіла статися якась переміна. — Слухайте — кричав, — ніщо вас не хвилює? Ви не бачили, як усі ваші обвинувачення відпадають від Нього, немов суха глина від шкіри? Правду кажучи, Він мене зовсім не обходить. Я боронив Його тільки тому, бо ви нечесно Його судили... Але тепер не знаю...

— Коли не знаєш, то йди спати! — сказав Ананія син Ананії. — Тут досить людей, щоб видати присуд!

— Можете йти обидва, ти і твій приятель. Краще буде, як підете і виспитесь!

— Видаваймо присуд, видаваймо присуд — поганяв Каяфа.

— Видаваймо присуд — повторив Йоната. — Який ваш присуд?

— Смерть! Смерть! Смерть! — падали окрики немов удари молота в півколесі лавок.

— Усі голосували за смертю для богохульника? — поспитав нас.

— Я ні! — твердо сказав Йосиф. — Цей присуд по моему неправильний...

— Я також... — сказав я намагаючись опанувати дрижання голосу.

— І я — третій неочікуваний голос належав до молодого фарисея з кінця лавки. — Цей

Чоловік не може мати провини... — Молодий фарисей дивився сміливо на первосвященника. — Я також не знаю, хто Він такий — признався. — Тільки один раз відозвався до мене — прижмури́в очі, наче б у півсутінку примкнених повік хотів побачити пережиту подію. Але опанувався і повернув до суворого, річевого тону. — Але Він невинний!

Каяфа вибух товстим, переможним сміхом: — Невинний! Невинне дитя! Ох, ви... — затиснув зуби. — Але даремний ваш опір! — Мірив нас трьох ненависним поглядом. — Це ти, Йосифе, зворохобив їх. Тобі здається, що будучи найбагатішою людиною в країні, ти можеш усе робити. Ще пожалуєш, що ти так милосердився! Ми почислимося з тобою. І з тобою, Никодиме... Ви зрадники... побачите... — гаркав.

Я відчув легкий заворот голови, неначе б стояв над пропастью. Збоку дійшов до мене шепіт Йонатана:

— Никодиме, ти зрадив, не слухав хаберім... Борониш Чоловіка, який хотів нас зогидити в людських очах. І ми ще з тобою не вирівняли порохунків...

У глухій мовчанці, один за одним, ми покинули залю нарад. Із порога поглянув я на Вчителя. Востаннє відізначалася в мені дрібка надії, що всетаки Він зробить щось, що все перемінить... Може всетаки покаже свою силу. Але Він стояв з опущеною головою, похилений наперед, наче б за хвилину мав упасти.

Ми вийшли. Від святині надливали звуки срібних труб, вершки веж палати Асмодеїв загорілися рожевим світлом. Було холодно і сві-

жо. Виступи трави склилися росяним намістом. Ми йшли помалу — і не говорили до себе ні слова. Вкінці Йосиф закликав:

— На бороду Мойсея! Які ж це нелюди... Ще й погрожують. Але я їм також покажу...

— Куди йдеш? — поспитав я.

— Додому, спати — бовкнув. — Уже нічого більш не зможу зробити для Нього.

— Я не міг би спати... Піду до святині і там зачекаю на рішення Пилата...

Ми зупинилися. Йосиф хотів ще щось сказати, але махнув тільки гнівно рукою і відійшов мовчки. Молодий фарисей стояв нерішечний.

— Равві — спитав мене раптом. — Ти знав Його близько?

— Так... Ні... я намагався Його пізнати. Але...

— Він тільки один раз відізначався до мене... — сказав молодий учений. — Це було так, мов би вложив долоню в моє нутро і розвинув мене цілого назовні... Равві Никодиме, хто Він такий?

Помалу я підніс рамена догори.

— Хто його знає...

— Але ти казав, що Він народивсь у Вифлеємі?

— Так мені казали.

— Чому не знаємо про Нього нічого певного! — вибухнув. — Це чоловік за мрякою... Як можна боронити когось, кого не знаєш?

Я залишив його з цим питанням на устах. І відійшов помалу. Сонце горіло щораз міцніше на золотих дахах святині. Перші прочани йшли дорогою вгору. Раптом у заломі муру

побачив я чоловіка, що лежав із головою втисненою поміж каміння. У першій хвилині я думав, що це п'яниця спить по нічній гулянці. Але по спазматичних рухах рамен я зрозумів, що він плаче. По плащі я його також пізнав. Стільки нас ділить, амгаарези завжди були мені чужими... Але тепер я відчув співчуття для цього великого, дурнуватога рибалки (може це зрештою було тільки співчуття для себе самого?). Я похилився, поклав руку на його рамя.

— Петре — сказав я. Не знаю, звідкіля прийшла мені думка назвати його тим іменям, яке йому надав Учитель. Повернувся раптом.

— Ох, це ти, равві... — зарідав. Мав лице замазане болотом і сльозами. — Не називай мене так! — сказав жалібно. — Я не є скала. Я є земля, попіл, придорожній порох... Знаєш, що я зробив — ухопив мене за край сімляги мов побоювався, що відійду і не вислухаю його. Із його широко розставлених очей били справжні водограї сліз. Грубі губи кривилися серед ридання. — Я... Я... відрікся Його! Сказав, що Його не знаю... що не знаю, хто Він такий... що я Його ніколи не бачив...

— Де це було? — поспитав я.

— На подвір'ю в первосвященника — застогнав. Зразу ж я пригадав собі: це він пхнув мене тоді в темноті. А проте я дивувався, що він насмілювався увійти туди...

— Не плач... — міцніше притиснув я його рамя. Я ж хотів його потішити. — Так буває... — сказав я. — Чоловік...

Проте ніщо не було всилі його потішити. Вибух іще більшим плачем.

— Я зрадив Його... Відрікся Його... — промимрив. — Його, Який так любив...

— Так буває... — повторив я. — Страх буває сильнішим від любови... А Він може — відповідав я сам собі — може Він не є тим, ким представлявся...

— Я надто дурний... — знов зарідав гірко — щоб знати, хто Він є. Але Він так любив. І я Його... — поправився заливаючись сльозами: — Я думав, що Його так люблю... Ніколи вже не скажу... Ніколи! Ніколи! — великим п'ястуком бився по тілі і в груди. — Ніколи! Я був такий самовпевнений... обурювався на Юду..., що зрадив... А потім... так само... ще гірше, ще гірше... — З розпукою втискав в уста свої великі долоні.

Але ж це правда, думав я, Він так любив... Кожний завжди відчував, що коли б для когонебудь із нас, а навіть коли б тільки для мене треба було перетерпіти те все, що Він у цій хвилині терпів, Він зробив би це навіть без надуми... Симон відчуває це, хоч не вміє думати. А я? Я Його не відрікся. Але може тому, що мене ніхто не питав про Нього, як питали Симона. Доля чи припадок зробили, що я обійшовся без нелюдяних погроз. Може викинуть мене з Синедріону, з Великої Ради. Це можуть мені зробити. Могли Його спрятати, навіть не питаючись Пилата. Може тільки тому я не відрікся. Але я зневірився в Нього. Симон відрікся — але не зневірився... Для мене це завжди справа віри... Для нього любови...

Може і я повинен би плакати, як він? Але

не маю сліз... Останні виплакав над Рутою, навіть не тоді, коли вмерла, а цього дня, коли я зрозумів, що мусить умерти... Не маю вже сліз, не маю довір'я... Симон плаче, але мабуть знає, що не зважаючи на зраду, Вчитель його завжди любить... Я ж перестав вірити, що Він на мене чекає. І тому не можу плакати...

Із тераси над портиком я бачив, як долиною барвистий людський вуж, то пучнявіючи то знов худіючи, протискався вузькими й крутими вуличками. Понад ним ішли крики і свисти, що ставалися голоснішими вміру того, як похід наближався. Не був він надто великий: напереді йшли стражники, що криком прочищували дорогу, а коли це не помагало, били киями. За ними поважно, в достойності своїх рогатих завоїв, пурпурових плащів ефодів, золотих ланцюгів, ішли священики, рам'я в рам'я зі старшиною Великої Ради. Зараз потім вели Його. Був оточений воїнами, які водночас подвійним кордоном спиняли верескливу й неспокійну галайстру.

Була це міська голота, привикла збирати округини з багатого, священничого стола. Ці люди зроблять за гроші все, що схочете. Тепер ішли й вигукували проти Вчителя. До них приєднувались різні пройдисвіти, яких знайдете навіть у такій ранній годині.

Але коли похід минув міст і ввійшов на подвір'я святині, галайстра що становила його, просто розчинилася серед густого моря прочан, що зійшлися тут купувати жертовні звірята й міняти гроші. Гидка торговиця, яку

Він порозганяв, відросла, як відростає кропива або будяк. Похід, що пробивався силою, звернув на себе загальну увагу. Тисячі людей почали протискатися до нього. І зараз ворожі верески і свисти конвоїрів Учителя приглушили повні подиву голоси тих, що раптом спостерегли Пророка з Галилеї, зв'язаного й оточеного воїнами. Мені здавалося, що в цій суматосі чую крайне обурені голоси галилейських хлопів. Це витверезило мене. Перед годиною, покидаючи дім Каяфи, я був переконаний, що доля Вчителя вже припечатана. Але тепер віджила в мені нова надія. Йосиф не мав правди — думав я. Що з того, що Синедріон видав присуд, а навіть і Пилат — це ще не все! Існують також люди, які кілька днів тому називали Вчителя Сином Давида. Галилейці не дадуть свого пророка! Швидко зійшов я наділ. Моя слабість зникла: я був готов до нової дії, до нової боротьби за життя Вчителя. Такі самі хвилини віднови енергії приходили до мене в часі недуги Рути. Я пропихався силою до походу, який потягнувши зі собою велику юрбу, помалу обходив святиню. Я розпихав людей. В одній хвилині зачепив я полою плаща стільчик якогось міняйла і гроші з брязкотом посипалися на кам'яні плитки. Крик гніву й обурення прогомонів у мій бік — хтось гнівливо викрикував моє ім'я. Але я не відвертався. Все таки ніколи я не дігнав би чола походу, коли б не прийшла мені думка скоротити собі дорогу й перейти крізь подвір'я вірних. Тут було пусто: і прочани і жертводавці тиснулися до воріт, щоби продістатись назовні. Людська хвиля винесла

мене на другий бік святині, якраз під мури грізної піраміди Антонії. Тут я мав змогу приєднатися до походу. Ідучи разом з іншими, я ловив нашвидкоруч уривані шматки речень:

— Галилеяця зловили... В ночі... Не дасться їм! Цілий Синедріон... Прокляті сини Вета! Куди вони Його ведуть? Робив чуда, уздоровлював... Причарував воду в Овечій саджавці! Пусте! Це Месія! Хулиш, коли таке говориш... Це великий, добрий Учитель... Ні, це грішник! Але якщо це Месія? Побачите — Він не дасться їм! Ходім подивитися... А що на це Римляни? Коби знов не схотіли громити киями!

Римляни мабуть занепокіюлися походом і його гамором, бо коли ми наблизились до Антонії, я почув гострі звуки рогів і бубнів, що розлягалися всередині кріпости. Перед воротами зустрів нас потрійний ряд легіонерів у шоломах натягнених на очі та прихованих за заслоною щитів, що стикалися зі собою. Вихилившись з вікна над воротами старшина залоги, гегемон Сарк, приклав руки до губи і крикнув:

— Станьте! Коли ви не бунтівники, спиніться. З чим приходите?

Похід разом із юрбою, що приєдналася до нього, влився в тісну вуличку, що вела до кріпости. Провід походу, зложений із членів Синедріону, спинився на поклик гегемона у віддалі кількох кроків перед рядами війська. Але ніхто не міг відповісти Саркові на його питання, бо крики й суматоха не дозволяли на це: завжди нові громади приєднувалися до задніх рядів, питаючи про причину збіговища, висловлюючи верескливо свої думки, викри-

каючи одні проти Вчителя, другі — проти священників, врешті інші — а цих було найбільше — проти Римлян. Пам'ять про римські побої постійно жива в місті, а ненависть до Пилата спалахує при першій-ліпшій нагоді. В юрбі, як я помітив, крутилося чимало фарисеїв, вони в першу чергу втискалися поміж Галилеяців і щось швидко говорили: я присягнув би, що переконували їх про провину Вчителя. Забита людьми вулиця гуділа, немов би її нищила пожежа. Коли це тривало довший час, я помітив, що равві Йонатан сказав щось до одного з молодших хаберім, а цей виліз на рамена інших та вигукнув у глибину вулиці:

— Цитьте! Цитьте! Первосвященик хоче говорити!

До чого дійшло: втихомирюємо нарід, щоб садукеї могли промовляти! Гамір ущух. Я почув храпливий, переходом у задишку, голос Каяфи:

— Ми прийшли до достойного прокурора з важною справою. Ми привели йому Бунтівника, який приготував заговор. Іди, гегемоне, і попроси прокурора, щоб став на твоєму місці і зволив нас вислухати. До замку ми ввійти не маємо змоги, бо, як знаєш, маємо завтра наше велике свято і годі нам у тому часі входити до дому чоловіка іншої ніж наша віра...

Сарк не мав часу відповісти, коли в недалекому вікні несподівано появився Пилат. Стояв на широко розставлених ногах із схрещеними на грудях руками. Мабуть п'яничав уночі, бо під очима мав важкі мішки, а обвислі губи надавали устам вираз несмаку. Зрештою в ці-

лій його постаті було видно злість, як у того, хто встав лівою ногою і тільки шукає нагоди показати свій гнів. Зразу прийшла мені думка, що Пилат не забув також минулорічної історії і своєї перемоги, як мабуть не забув давніших невдач. Для тієї людини, затроєної безнадійністю, пімста мабуть була свого роду розвагою — може навіть узагалі надавала змісту життю. Мовчав і мабуть прижмуреними очима оцінював кількість приявної юрби. Каяфа кивнув, а тимчасом воїни брутально тягнучи ланцюг і мотуззя, привели В'язня перед фронт юрби. Пилат переніс зір з людей на прибраних членів Синедріону, потім на постать Учителя. Відізався злобно:

— Ви привели Його на мій суд? Бачу, ви не чекали на моє слово. Цей Чоловік ледве живий...

Казав правду. Продовж тієї останньої ночі Вчитель стався тінню самого себе. Обличчя було покрите червоними плямами від ударів і брудними слідами куряви, що змішалася з потом. Праві вилиці набрякли і zdeформували лінію носа. Розкуйовджене, обсіпане порохом волосся, лежало безладними жмутами. Жалюгідно виглядала борода, яку прибічники первосвященника мусіли шарпати й виривати повними пригорщами: була подібна до одної бурі мішанини тіла, крові й волосся. Губи мав розхилені, чорні й сухі; засохла кров у кутках уст надавала їм виразу страждання. З-під покритого болотом чола визирали з трудом очі, вже не бурі, але чорні мов два малі віконця, отворені на беззоряну ніч...

— Це великий злочинець — відізався Йо-

ната. — Коли б не був ним, ми б не привели Його до тебе.

— Якщо стільки зла накоїв, ви повинні були б самі його осудити — чути було насміх у голосі згори.

— І ми осудили його — сказав старий Аманія. — Згідно з нашим присудом він заслужив на смерть. Але нам, достойний прокуроре, годі виконати такий присуд...

— Розуміється, що годі — докинув. — У цій Юдеї тільки я рішаю про людське життя. — Ваш присуд зовсім мене не обходить — продовжував з'їдливо. — Я сам вирішу, що з Ним зробити. Покличте Його! Цей Чоловік ледве дихає! — сказав гнівно, дивлючись як Учитель, штовхнений воїнами, впав на землю. — Хочете, щоб я судив того, кого ви раніш замучили? Що Йому закидаєте?

— Читай — сказав Каяфа до одного з левітів. Я відчував, що первосвященик кипить усередині, боляче вражений образливими словами Пилата. Справа водопровідів розділила раз на завжди цих двоє людей, що довгий час жили в приязні.

Левіт підніс угору папір. Почав читати, наче співав псалми:

"Первосвященик Пресвятого, Якого ім'я не годиться людині вимовляти, Йосиф Каяфа, син Вета, по нараді з найдостойнішими і наймудрішими священиками, вчителями, знавцями права й Закону в Ізраїлі, вирішує, що Ісус син Йосифа, нагара з Назарету, провинився проступком, накликаючи людей не платити цезарові належних податків..."

— Це брехня! — перервав читання Пилат. —

Я знаю сам, хто платить податки, а хто їх не хоче платити!

— Читай далі — сказав Каяфа голосом, крізь який пробивалася придушена фурія.

— А далі — продовжував левіт — Він провинився підбурюванням народу і проголошенням себе королем Ізраїля...

— Королем? — гнівна нестерпність перемилилася в палке кепкування: — Ох, це ж свого короля ви привели сюди до мене. Коли це так... Осудім Його! — сказав до стоячого порух сотника: — Приведи но сюди цього короля...

Римські жовніри взяли мотуззя з рук стражників і потягнули Вчителя на велике, виложене барвистими плитами подвір'я. Тим часом служба винесла Пилатові престольне крісло і розіп'яла над ним заслону з багряного полотна. Я бачив здалека, як Пилат засів на своєму троні, якого високе опертя проходило в плюгаву форму римського орла. Поруч стояв ліктор, а біля ліктора скриба, що записував зізнання. Я не чув слів, але з рухів Пилата можна було догадатися про зміст розмови, що йшла поміж ним і Вчителем. Пилат зразу щось розпитував, але Ісус наче не чув його слів, бо Римлянин повторив кілька разів свої питання. Потім прокурор повелів скрибі щезраз відчитати присуд Синедріону. Знову спитав, показуючи на папір і цим разом Вчитель сказав щось, але таким способом, що Пилат тільки погірдливо підніс рамена, наче б його питали про якусь недоречність. Знову кинув якесь слово, похилившись у сторону В'язня, який цим разом відповів йому кількома речен-

нями. Почувши їх Пилат подався дещо назад і розвалившись на своєму кріслі бистро приглядався деякий час Учителеві, наче б Його тільки тепер побачив. Із легкого руху голови я помітив, що погляд проходить від стіп до порваного волосся, і знову від волосся до нагих, скривавлених стіп Чоловіка, що стояв перед ним. Коли відізався знову, це вже не було пусте питання заляканого судді, але повна сумнівів справа. Вчитель відповідав доволі довго. В одній хвилині Пилат підкинув нетерпляче раменами і не звертаючи уваги на те, що В'язень ще не скінчив говорити, встав із крісла і пішов на сходи. За хвилину ми побачили його знов у вікні. Підніс руку, щоб люди втихомирились, бо в часі допитів юрба почала розмовляти і вулиця знову була повна суперечок і шуму.

— Я — сказав коротко — не бачу проступків, у яких Його обвинувачуєте...

Настала хвилина тишини. Перервав її високий, аж пискливий голос Каяфи:

— Це злочинець! Це змовник! Це бунтівник!

Пролунали також голоси інших членів Синедріону:

— Неймовірно, достойний прокуроре... Це небезпечний чоловік! Ми його засудили... Вчинив чимало проступків...

— Не бачу їх — відрізав коротко. Я зрозумів, що Пилат відчув, як сильно хочуть, уперше об'єднані, садукей й фарисей засудити Вчителя і саме тому протриває їм. Щораз потужніші вигуки членів Синедріону йшли врозріз із приглушеною тишиною юрби, яка не знала, що має думати про обвинувачення вне-

сене проти Вчителя. А Пилат дуже добре знав Юдею і був свідомий, що думки священників і вчителів не мають жадного значення, доки за ними не стане нарід. Байдуже тріснув пальцями.

— Не верещіть так! — сказав наче б хотів їх іще більш подразнити.

— Остаточо... — заколисався на ногах і облизав губи — якщо так сильно хочете дістати присуд на цього Чоловіка, — я прочував, що те, що скаже, буде новим ударом для первосвященника і його оточення — можете завести Його до тетрарха. Якщо цей є Галилейцем, передаю його йому... — Відвернувся і зійшов із підвищення. Воїни випхнули Вчителя поза ворота; віддали Його знов у руки стражників, які злобно шарпали мотуззям.

Юрба почала помалу залишати вуличку. Над нею шумів безупинний гомін завзятих розмов. Священники й учителі йшли під охороною служби. Я бачив, коли минали мене, як розмовляли швидко і пристрасно. Без сумніву, ніхто з них не мав охоти йти до Антипи. Я добре розумів, чому Пилат післав їх до нього. Він знав, що цей трус не посміє вдруге піднести руку на Чоловіка, якого всі високо цінили. Напевно пам'ятав оту подію в Махеронті. А я набирав переконання, що коли навіть цей недолюдок став по Його боці, то Вчителів нічого не станеться. Щоправда казав, попереджував... Але це могла бути тільки проба. Десь дуже глибоко в серці, наче дотик тоненької голки, появилася думка: "Він зуміє себе врятувати..." Я стиснув міцно пальці. В кожному з нас живе двоє людей, один спов-

нений шляхетними бажаннями, великими поривами, — другий ладен навіть у турботі про других приховувати свою малу зависть... Коби ж існувала якась сила, що прочищує людські серця!..

Я побачив також, як Йоїль і Йонатан бар Азія висунувшись з гурту сторожів, замість іти до Антипи, викликали фарисеїв, що крутилися в юрбі. Щось до них говорили. Видно йшли нові накази. Але коли я наблизився до розмовників, вказали на мене остережливим зором.

Я йшов у деякій віддалі за Синедріоном. Похід тягнувся попри портик, проминув міст, увійшов на Ксист. Тут була палата, побудована Антипою на місці давнього палацу Ірода, який забрали собі Римляни. Вміру того, як пливли години дня, збігалось звідусіль щораз більше людей, довідавшись про ув'язнення Вчителя. У переповненому прочанами місті вістка бігла мов вогонь у стіжку соломи. Навіть приготування до Пасхи не спиняли нікого. Юрба, що поводитись досить тихо перед Антонією, коли стала мандрувати походом з одного кінця міста на другий, піддалася дитячій охоті кричати, вити, свистати. Справа помалу почала втягати і хвилювати людей — наче перегони на гіподромі, яким Ірод споганив Сіонське узбіччя. Люди дискутували щораз завзятіше: "Це Месія... Що ти говориш? Це звичайний Галилеєць! Месія не дав би себе бити... Вилікував мою жінку... Месія переміг Едом... Пам'ятаєте, як дав зір Матееві, синові Хузи? Але казав, що святиня буде знищена... Це проклятий..." Раптом почув я біля

себе, як один із фарисеїв сказав до людей, що стояли поруч нього: "Не забувайте, що Римляни завжди звільняли перед Пасхою одного в'язня. Треба цього домагатись..." "Добре кажеш, добре кажеш — відповідали. — Мусять звільнити прокляті. Ми вже їм покричимо..." "Домагайтеся Варави. Він боровся з ними..." — підсував фарисей. Вараву? Зі здивування я аж отворив губу. Що ж це за вигад? Цей кривавий бандит ніколи не нападав на Римлян. Його жертвою було тільки безборонне населення. Колись самі садукеї просили Пилата, щоб звільнив місто від цього нелюда. Але тепер намовляють людей, щоб станули в його обороні!

Тим часом чоло походу спинилося перед палатою. Почалися переговори з філіярхом Антипи, бо ніхто з членів Синедріону не хотів увійти досередини, не маючи довір'я в чистоту дому тетрарха, а він також не хотів вийти перед палату (знаємо чому — боїться людей!). Нарешті віддали В'язня чотирьом тракійським воїнам із гвардії тетрарха і ті повели Його досередини. Священники, вчені і вся голота залишились на вулиці.

Ми не чекали довго. Заметушилося під колюмнами і сторожа знову вивела Вчителя. Як і раніш, мав зв'язані руки, а на пошарпаний і брудний одяг накинено Йому біле простирало. Філіярх, не сходячи з високих сходів, що вели до палати, сповістив:

— Найдостойніший король Галилеї і Переї — Ірод, син Ірода, доручає вам, достойні, сказати пошани гідному прокуророві, що дякує йому за прислання В'язня...

— Ми не є посланцями короля Антипи — обурено крикнув Йонатат.

— Так сказав король. — Грек зробив рух, яким намагався показати себе невинним. — Але В'язня вам віддає. Судити Його не буде. Це несповна розуму Чоловік...

Тракійські воїни зіпхнули Вчителя з мармурових сходів. Знову кінці мотуза опинилися в руках сторожі святині. Каяфа сказав щось до неї придушеним з оскаженіlosti голосом. Тоді почали В'язня щосили бити і рвати. Похід повернувся до святині, а сторожа не переставала катувати свого В'язня. Штовхали Його, тягнули ланцюгом, копали, коли впав. Я подумав з острахом, що, не доставши присуду на Нього, вони просто хочуть Його вбити.

Ми знову спинилися перед воротами Антонії. На підвищенні появився глумливо усміхнений Пилат.

— І що ж? Тетрарх також не знайшов у ньому злочинів, які ви вигадали?

Радники Синедріону не відповіли, хоч видно було, що затискають зуби і п'ястуки з гніву. Каяфа повернув своє червоне обличчя до равві Йонатати, а цей у відповіді легко кивнув головою. Шпигуючі серед юрби фарисеї почали шептати: "Тепер кричіть! Тепер!" Десь в останніх рядах зірвалося декілька голосів:

— В'язня! Випусти нам в'язня.

Голоси почали рости в силу, єдналися.

— В'язня! Хочемо в'язня!

По хвилині кричала вже вся вулиця:

— Випусти нам в'язня!

— Чому ж вони деруться? — спитав Пилат Йонатату.

— Звичайно, достойний прокуроре, ти випускав на волю одного з в'язнів у день Пасхи... — відповів, силуючися на чемність син Ананії. — Якраз про таке і просять вони...

Юрба, підбадьорена своєю кількістю і силою, верещала аж дзвонило в ушах:

— В'язня! Випусти в'язня! Випусти в'язня!

Пилат усміхнувся в'їдливо. Безупинна гра проти давніх приятелів мусіла його добре настроювати. Дав знак, що хоче говорити, терпеливо чекав аж утихомириться останнє спізнєне слово, наче останній камінь грізної лявіни.

— Хочете, щоб я звільнив вам в'язня? Не перечу... — Підніс голос і зір понад голови членів Синедріону. Глядів на вулицю обліплену людьми мов галузка, яку обсів рій бджіл. — Маю їх двох: Ісуса, Якого називаєте Месією і якого якраз ваша старшина привела до мене — і Вараву... Котрого з них хочете, щоб я вам випустив?

Настала тишина, немов маком засіяв. По виголених щоках Пилата промайнула тріумфальна усмішка. Ця штучка йому повністю вдалася! Юрба, що досі була тільки глядачем усієї справи, повинна б розумно відповісти. Вараву продовж двох років був пострахом купців і прочан. Проте, чекаючи нетерпляче на голос юрби, я не мав сумніву про поставу Пилата. Йому взагалі не залежало на житті Вчителя: він тільки хотів протиставитися волі Синедріону. Він боровся б так само, коли б йшлося про всяку іншу людину. За ті дві невдачі, на його гадку, належиться йому більше як одна перемога.

Раптом із юрби почувся окремий голос (ма-

буть одного з хаберім — знаю чейже яким наріччям говорять амгаарези):

— Випусти Вараву!

— Випусти Вараву! — повторило декілька інших.

Як би Пилат був сказав спокійно: "Гляньте на тих, що стають за Варавою: це не ваші люди..." — я переконаний, що ніхто не поставив би вдруге цього домагання. Учитель учинив не тільки чимало діл милосердя: Він також осмішував фарисеїв і розігнав садукейську торговицю, на якій ошукували нарід. Гра його обвинувачів була в найвищому ступні ризком. Але я не припускав, що наша старшина так добре знає прокурора. Пилат зловився в сільце: не міг краще відізватись, аніж коли нетерпеливо, насмішливо а водночас наказливо, мов не чуючи голосів, сказав:

— Ну, швидко! Ви вибрали вже? Отже хочете Ісуса? А може дехто з вас воліє бандита замість Теслі з Назарету? Ні? Отже випущу Ісуса...

— Ні! — розгляглося. — Ні! Ні! Хочемо Вараву! — Цим разом було більше голосів. Юрба подібна до дитини, яка керувати собою дозволяє то тієї пори, доки не усвідомить собі, що підлягає чужій волі. — Випусти Вараву! Хочемо Вараву!

— Вараву? — повторив здивованим, повним злості голосом.

Тепер я вже знав, що станеться. Люди на вулиці зрозуміли, що Пилат стає в обороні Вчителя. А їм також не йшлося про його життя, а про перемогу. Боротьба проти садукейів і фарисеїв перемінилася в боротьбу з Римлянами. Над ними хотіли досягнути перемогу. Хто

раз переміг — хоче перемагати вдруге. А його хиткі слова мов самі говорили про його слабкість. Юрба відчуває інстинктом непевність противника. Тисячі голосів зразу ж заверещали:

— Випусти Вараву! Вараву!

— Вараву! — загуло довкруги — Вараву!
— Тепер кричали всі, щосили в горлі. Вараву вже не був ім'ям людини, але кличем. — Вараву! Випусти Вараву!

На обличчі Пилата появилася гнів. Мусів сказати, що віддав свою зброю в руки юрби, а вона обернула її проти нього. Малий грецький ефеб, яких було чимало по палатах, підійшов до нього ззаду і щось йому швидко сказав. Я помітив, як по обличчі Пилата пройшов наглий скорч. Очі блиснули йому неспокійно. Кинув хлопцеві коротке слово. Спер долоні на виступі вікна, вихилився. Говорив далі понад голови людей святині, наче б вірив, що зможе їх перекричати:

— Отже хочете Вараву а не Ісуса?

— Вараву! — ревіла вулиця одним голосом.

— А що мені робити з Ісусом?

На хвилину знов утихло. Серце моє било наче молотом. Коли б я був крикнув: "Звільни Його також!" юрба може й пішла б за мною! Пішла б!.. Але я не вмю керувати людською масою... Не люблю її... Боюся її... Огорнули мене переляк і несміливість. Голос загруз мені в горлі. Я почув як знову кричать порозкидані в юрбі фарисеї: — Розпни Його! — Піт виступив на моє чоло, не стало повітря в легенях. — Розпни Його! — повторили ті самі, що кинули клич. Здавалося неможливістю, щоби багатотисячна юрба пішла за ними. Але й

тепер Пилат допоміг нашим. Усі бачили, як кривився, скрегітнув зубами, як ударив злісно п'ястком об мур. На цей вид усі переможно заревіли:

— Розпни Його!

Тепер звернувся до людей святині й синагоги:

— Отже хочете, щоб я знову розпинав — спитав іронічно. — Самі тепер про це просите?

— Нарід хоче... — відповів Йоната, розкладаючи руки.

Голоси розлягалися, ні на хвилину не вмовкаючи.

— Розпни Його! Розпни Його!

Переможений прокурор прикусив губи. Два рази відкликався до юрби і два рази безуспішно. Але в цьому варварові, якому колись мабуть снилися лаврові вінки вождя, жеврів дикий опір і бажання за всяку ціну наштовхнути юрбу проти священників. Правду кажучи, розумію його: одна така перемога вчинила б із нього когось, хто б утішався незнаною досі славою людини, що вміє правити Юдеєю. Досі ніхто не вмів зробити цього. Цезар зумів би таке оцінити. І хто зна', які були б наслідки такого успіху. Це була далі гра справ, що проходили понад головою Вчителя. Його життя у цій розгрі творило тільки одну ставку...

Обличчя Пилата подібне було тепер до обличчя вождя, який одобрив один маневр і для виконання його готов посвятити всіх своїх людей. Прикликав сотника. За хвилину декілька воїнів вийшло перед ворота і перебрало Вчителя з рук сторожі. Пилат зійшов із підвищення. Я бачив як знов розсівся у своєму крі-

слі. В'язня відведено кудись далше, у глибину літострату. Годі було бачити: куди і пощо. Але були такі, що бачили. По хвилині крізь юрбу, наче вітер по гиллях пальми пройшов шеліт: — Бичують Його!

Тривало це доволі довго. Люди стояли тихо, або крайне схвильовані, або жадні крові прокурора, яку за нього повинен був пролити Вчитель. Із глибини подвір'я доходили вигуки вояків і їхній сміх, а здалеку святині бек жертвних баранів. Здавалося також, що чую тріскіт жажливих римських батогів. Біля мене люди дихали швидко, голосно. Прийшло мені до голови: Якщо це довше потриває, — благодіють милосердя — а не смерті Вчителя. Але я помилився: бичування розпалило їх змисли, вчинило їх ще більш нетерпеливими на останній акт мучеництва.

Потім побачив я, як громада воїнів наблизилася до прокурора. Він устав і дивився на них деякий час. Не на них — поміж ними був хтось, я зразу догадався хто. Вкінці прокурор повернувся до сходів. За ним ішли воїни. Без слова спинився при вікні. У другому поруч по-явився Вчитель.

— Це ж Чоловік... — почув я голос Пилата.

Я мав замкнені, затиснені очі, горло придумане, в легенях не було повітря, шлунок вертався до пролику, ясні плями пролітали під занавісою повік, серце гоїдалося мов дзвінок на шиї вівці, що біжить... Це вже не був Вчитель... Це вже був ніхто... Рута, Рута, подумав я, Рута також в одному часі перестала бути собою... У прямокутнику вікна я побачив відкриту від голови до колін криваву, жалюгідну машкару... Чоловіка мов обдертого зі

шкіри... Нерухома голова на ствердлій шії двигала, немов смішний безлистий вінець, тернову ленту. Під нею були очі, а радше темні видоли, в яких ледве чи тліло ще життя. Зрошене кров'ю обличчя, помазана кров'ю борода. Решта тіла була також суцільною раною. Кармазинова плахта, яку воїни накинули на подерті рамена, приліплена до ран тисяччю присавців, уподібнювала Чоловіка до толочника вина, що якраз відійшов від праси. По грудях, руках і стегнах плила струмками кров та скапувала на землю. Usta Того, що був Учителем, мертво зісунулись. У зв'язаних долонях стреміла запхана очеретина.

Із перших рядів почув я вигук:

— Розпни Його!

Мало що не вирвалось мені, щоб і я закричав: Розпни Його! Нехай це скінчиться! Годі дивитися на таке!

— Розпни Його! — кричали переді мною і поза мною.

-- Ви самі розпніть Його! — злісно вигукнув Пилат.

Равві Йонатан відізався:

— Чи це значить, достойний прокуроре, що хочеш Його випустити? Ми ж не можемо розпинати. А Він мусить згинати, бо розказував, що є сином Усевишнього...

На гладкому обличчі Пилата я доглянув знову той самий скорч, що й раніше, коли малий ефеб приніс йому якусь вістку. Глянув на своїх, мов хотів упевнитися, що вони біля нього. Навіть я відчитував острах у його очах. Без слова подався на подвір'я. Я бачив його, як упав на своє крісло в обійми крил золотого орла. Воїни привели В'язня перед нього. Тоді під-

нісся. Біла силвета стояла поруч із червоною. Вели розмову. Пилат заложив руки поза себе. Важко пройшовся кілька разів сюди-туди. Помалу повернувся на підвищення.

Я не дивився на нього — сповнений розпучкою я дивився на червону Постать там, на подвір'ю. Видалося мені, що переживаю вдруге... Це було те саме, що тоді: та сама чутка свідомість, що це не я страждаю, хоч волів би страждати, бо мабуть тоді я міг би зайнятися своїм болем... Але водночас із дна серця підносився приголомшливий випар полегші, що це всетаки не я.

— Останній раз кажу вам, — почув я голос Пилата, але у визвучі його голосу не було переконання — що не бачу злочинів цього Чоловіка. Я Його покарав і тепер випущу...

— Розпни Його! — ревіла юрба.

— Розпни Його! — кричали священики, левіти й садукєї.

— Розпни Його! — гуділо серед фарисеїв і вчених.

— Але ж це ваш король... — Пилат поводився немов прив'язаний пес, що в нападі безсилового гніву рве свою підстилку. — Хочете, щоб розп'яти вашого короля?

— Не маємо короля, — дійшло до мене серед гамору, — це говорив Йонатан — але кесаря.

— Хочеш, щоб ми знову поїхали на Капріві скаргою на тебе? — сказав хтось інший, мабуть сам Ананія.

— Розпни Його! Розпни Його! — гуло звідусіль.

— Юрба не поступиться — сказав хтось із садукєїв.

— Дійде до проливу крові! — зверещав равві Онкелос.

— Знаєш, як цього не люблять у Римі...

— Розпни Його! Чуєш?! — гудів хрипливо Каяфа. — Ти забрав золото... Тепер розпни...

— Розпни! — розглягалося щораз більш настирливо.

— Хочеш знову того, що було в Кесарії? — питав далі Ананія.

— Цей Чоловік мусить згинуть! — півився равві Йонатан.

— Смерть богохульникові!

— Розпни Його!

— Добре — сказав вкінці крізь затиснені зуби. Тепер це був вождь, що програв і якого боева наснага міняється на зимну погорду для всього світу. Зійшов зі сходів, сів на своєму кріслі. У мене зажевіла дробинка неоправданої надії... Випростуваний, з долонями спертими на коліна, сказав кілька слів. Це могла бути жахлива римська формула: "Ібіс ад крестем!") Коли з черги повернувся до ліктора, я знав, що якраз це і сталося. На подвір'ю вчинився рух: воїни виходили, ставали у ряди. Виведено коня. Скриба покинув свої таблички, і виписував щось на великій дошці...

Прокурор ще раз появився у вікні. Поруч нього стояв ефеб зі збанком і мискою. Рухом служителя, що сповняє релігійний обряд, Пилат повелів виляти воду на свої руки. Стрясаючи їх, сказав:

— Не беру відповідальності за цю кров...

— Ми її беремо! — крикнув Каяфа.

— Ми! — гукав Йонатан бар Азія, а за ним розставлені в юрбі фарисеї.

*) "Підеш на хрест".

— Ми! — повторяла — несвідома, що кричить, і п'яна перемогою юрба. — Кров Його на нас і на наших дітях!

— — — — —

Вкінці у воротах появився похід. На переді їхав на коні сотник і може зо двадцять воjákів. За ними я побачив Учителя. Вже мав свій одяг, але такий брудний і скривавлений, що подібний був до жебрацького лахміття. Поперечка хреста придавлювала Йому рамена; з-під неї неподатливо підносилася зболіла голова в терневому обручі. Його хід був хиткий, мало що не блудний; коли б слуги не тримали Його мотузками, прикріпленими до ременя, можна би подумати, що зійде з дороги й необачно опиниться серед юрби. Зараз за Ним, також згорблені під хрестами, йшло двох людей із ватаги Варави; чекала їх смерть, що поминула їх провідника. Решта сотні замикала похід. Юрба розступилася, але на вид кривавої й немічної Постаті, вибухнула ревом. Для голоти в цій хвилині це був тільки хтось, кого Римлянин хотів урятувати, але кого вдалося вирвати з його рук. П'ястуки підносилися вгору. Вбік Учителя посипалося каміння й відпадки. Воїни мусіли зробити кордон також по боках, щоб захоронити В'язня перед ударами. Пилат не сходив із підвищення та погіршливо дивився на похід, що віддалювався. Раптом під самі ворота, мало що не на поріг твердині, пригнався Каяфа. Кидався мов оскаженілий: борода, ланцюг, плащ, широкі рукави — все літало довкола нього мов хмара птахів. Запанившись, вимахував руками і верещав:

— Що ти вчинив? Чому ти так написав?

Що? Що? Так не може бути!

Я зрозумів: один із прислуги, йдучи біля Вчителя, ніс під пахвою таблицю, на якій Пилат велів написати у трьох мовах провину засудженого: "Ісус із Назарету, король юдейський".

— Що ти велів написати? Взяв золото... — казився Каяфа. Інші садукеї й фарисеї, сповнені гнівом, також підбігли під підвищення.

— Повели це змінити! Напиши брехун, ошуканець, джигун, що велів називати себе королем...

Але Пилат зрушив раменами. Був подібний до чоловіка, що із дна своєї невдачі перестав уже числитися зі своїми суперниками. Повертаючись до них, він кинув понад рам'я:

— Написав — і не зміню.

— — — — —

Я не бачив, як Його провадили. Похід сходив удолину, потім із дна Тирепеону помандрував угору до міських воріт. Вереск людей, що йшли разом зі засудженими, не спинявся ні на хвилину. Але і в поведінці тих, які як я йшли позаду, видно було піднесене схвилювання. Що хвилини кидалися вперед, засапані, силою пропихалися, підносились на пальцях, намагаючися побачити щось понад головами попередників. Розмови втихли: люди обмінювалися тільки короткими й схвилюваними заввагами. Коли похід спинявся, всі водночас починали тиснутися вперед. Очі учасників були блудні, їхні руки дрижали.

Пригноблений докраю, я волікся далеко на кінці походу. Я не мав відваги йти побіч Учителя. Я залишив Його самого... Але я жахався, я жахався виду Його обличчя, що змаліло

під вантажем тернового вінця, Його очей, наче втолочених у глибину черепа... Коли спіялися голосні вигуки, я чув слова, що висловлювали дику радість: "Упав! Лежить! Упав! Уставай! Уставай! Швидше! Мерщій!" Побачити це, я теж не мав відваги. Скільки разів у життю я не встоявся на вид болю... Йти було щораз трудніше, я спотикався... В одній хвилині споглядаючи на землю я помітив на кам'яних плитках червоний слід стопи. Я був упевнений, що це Його нога залишила цю відбитку. Він був одною суцільною раною, від голови пробитої терням до стіп, роздертих гострим камінням... Не було на Ньому ні одного здорового місця... Я дрижав на думку, що знов Його побачу... Чому людське тіло, що має стільки принад, буває також спотворенням найжахливішим, яке тільки можна собі уявити?

Я йшов далі. Ми минули ворота. Похід скрутив на мале узгір'я поміж дорогою й мурами та спинився. На вершку узгір'я замість дерев видніло декілька нагих стовпів. Кам'янисте узбіччя, тут і там лисе, як шкіра паршивого віслюка, поросле сірим зіллям, було також цвинтарем засуджених злочинців. Намальовані на скалі білі знаки були пересторогою для тих, що боялися занечищення. Дбайливі про свою віру йшли стежкою, на якій могло водночас мандрувати тільки двоє або троє людей. Якраз це спричинило, що похід сповільнився. Але нетерпелива й недбайлива про чистоту голола погналася навпростець крізь гроби і каміння.

Коли я встиг дійти наверх узгір'я, розп'яття вже кінчилося. Двох розбійників втягнуто на

стовпи по краях. Для Вчителя кати призначили середній, вищий від інших стовп. По його гладкій поверхні плила кров багатьох проступників і всмоктувалася в дерево мов живиця, що поверталася в пень. Таблиця з образливим написом була вже прибита і багато людей показували її собі пальцями, проклинаючи при цьому Пилата. На хвилину над головами юрби побачив я голову Вчителя. Але зараз зникла; нелюди веліли Йому покластися. Не зважаючи на гамір, я почув важкий стукіт молота. Потім хтось видав наказ, і прислуга, що стояла за стовпом, почала тягнути мотузи. Поперечка піднеслася помалу вгору, а разом із нею розп'ятий на ній Учитель. Мав отверті уста, неподатно відхилену голову, всі м'язи натягнені... Поява розп'ятого тіла стала притокою до вереску. Люди не знали, що кричати, отже кричали дивовижні, довгі вигуки, подібні до накликів тих, що загубились у горах. Поперечка посуваючись по стовпі попала вкінці на заруб. По натягненій, пошарпаній шкірі пробігли дрижаки болю. Знов залунав тупий стукіт молота. Хтось унизу прибавав стопи.

Учитель висів поміж сіроблакітним небом і верхом узгір'я, що було покрите неспокійним, чорним збіговищем людей. Його тіло пружилося, мов хотіло відірватися від хреста. Кати, прибиваючи Його, натягнули Йому руки з усіх сил, а це стало причиною, що видуті над міру груди не могли впасти. Дусився. Обличчя Йому посиніло, жили на шиї набрякли до краю, а з отвертих уст добувався подібний до свисту віддих. Крім вузької плахти був зовсім нагий і Його відкрите тіло аж тепер показувало всі сліди дізнаних мук. Це справді була

одна рана, отвертий і ятріючий веред... Я не міг на нього не дивитися, і не мав сили знести цей вид... У Його муці було щось більше, ніж сам біль: щось мов жалібна, безрадна соромливість, яку знасилувано... Знову пригадав я собі Руту: її очі, коли лікарі здіймали накриття з її zdeформованого тіла... Думка про неї ніколи не покидає мене. Коли б то вона висіла поруч Нього... Мені причулося, немов серед задиханих віддихів розп'ятих — чую також її віддих...

Юрба втихомирилася. Тут і там люди щось говорили зі собою, якась жінка нагло заридала. Але, неначе б ще замало було тих знущань, хтось вигукнув:

— Гей, Ти! А може зійдеш із хреста?

У цьому голосі був насміх, але мабуть був це також розпучливий виклик. Кілька інших голосів із різних сторін повторило:

— Зійди з хреста! Ну? Чому не сходиш? Умів Ти балакати й робити чуда... Чому тепер не говориш? Зійди з хреста!

Вереск зростав. Що більше було таких закликів, то більше голосів звучали непоступливо і схвильовано.

— Зійди з хреста! Зійди з хреста! Ти, що хотів знищити святиню! Ти обманче! Ти джигуне! Зійди з хреста! Ти балакуне! Месіє! Зійди з хреста! Ти королю! Ти Сину Всевишнього! Зійди з хреста! Зійди! Зійди!

Мені видалося, що один із голосів доходив також згори. Я підніс голову. Так — це кликав розп'ятий розбійник.

— Зійди! Зійди! Чуєш?

Я побачив, як Учитель порушив свою замучену голову і повернув очі до нього. У цьому

погляді не було ні гніву, ні жалю. Але розбійник, наче тим подразнений, випняв груди і зібравши останки слини плюнув убік Учителя. Захаркотів:

— Ти... брехуне...

Тоді відізався другий, що висів праворуч Учителя:

— Дурний ти і хулиш... Знаєш, за що вмираємо... Але Він... Він... — голос йому рвався. Він також не мав віддиху. — Равві,... — звернувся він до Вчителя — якщо... йдеш... до твого царства... може... будеш... пам'ятати... про мене...

Знов побачив я Голову, як повернулася помалу на здеревілому карках. Годі було просто повірити, але на Його обличчі, напухлому і скривавленому, промайнула немов тінь тині усмішки.

— Сьогодні... будемо... там... разом... — сказав.

І знову важко дихав, ловлячи повітря широко отвореними устами.

— — — — —

Раптом я усвідомив собі, що верески довкруги хрестів притихли. Стоячи з очима вп'яленими у Вчителя я не помітив явища, що викликало загальне схвильовання. Замість займатися засудженими, люди стали розглядатися на всі боки. Блиск сонця втратив свою яскравість, потім же зовсім пригас. Не знать коли з сусідніх пагорбів виповзли сірі тумани, мов мряка або дим, розколючений у мокрому, дощевому повітрі. Хоч була це середня година дня, ставало щораз темніше. Зірвався вітер і перевалювався то в один, то в другий бік, підіймаючи невеличкі стовпи пилу. На небі,

що барвою нагадувало щораз більше спалену жаром юдейську пустинню, загублене десь за мряками сонце залишало по собі крушини блиску, мов рідкі зорі. Хтось крикнув: "Земля трясеться!" і хоч я цього не відчув, огорнув мене сліпий, звірячий страх. Не тільки мене. Столочена голота зразу ж розсипалася мов стадо горобців, між яких кинути камінець. Усі бігли в долину, негодуючи перелякано.

На узгір'ї залишилися тільки представники Синедріону, воїни і декілька відважних. Вітер крутив, віяв, свистів, у його подувах чуть було немов людські, повні жаху, благання. Темінь безупину густішала, мов із неба падав на землю дощ попелу. В рожевобурому блиску, який тлів іще й освічував оточуючий нас присмерк, видно було тільки найближчі предмети. Міський мур і дорога до Йони загубилися. Я наблизився до хреста. Тепер не було тут майже нікого. Декілька воїнів вертілися неспокійно, декілька постатей, загорнувши голови в плащі, притулилися до хреста, на якому висів Учитель, декілька інших стояли недалеко тісним гуртком, немов стадо сполошених овець.

— Ти чув? — спитав хтось біля мене. — Кликав Ілію...

— Піду, дам Йому напитися — відказав другий голос — просив води...

— Нехай Ілія прийде і нехай подасть йому її — напів жартома, напів перелякано докинув третій.

Я оглянувся: людей Синедріону вже не було. Відійшли, залишивши на сторожі одного фарисея.

Я наблизився до хреста. Вітер бив гострими зернятами ріні. Важкий стовп коливався і лег-

ко скрипів. Поміж тими, що стояли під ним, було декілька жінок і один мужчина. Я пізнав: це був Йоан син Заведея. Поруч нього я побачив Матір Учителя. Мала звернене вгору і застигле болем обличчя, мов витесане з каміння. Її долоня спиралася на скрипуче дерево. Згори помалу спливали на її пальці струмки крові. Його кров, подумав я, лучиться на цьому дереві з кров'ю найбільших грішників... Із сумерку доходив голос Його судорожного дишання. Було воно мабуть іще голосніше, ще швидкіше і більше вриване. На висоті очей я мав Його стопи, закладені одна на одну і прибиті довгим цвяхом. Напругу м'язів видно було навіть у розставлених і випрямлених пальцях...

Глядіти на Нього в сонці, я не мав відваги. Але в цьому присмерку я почувався спокійнішим, стоячи під хрестом, на якому Він висів. Тепер мабуть щось станеться, перебігало мені в голові. Цей сумерк, ця ніч посеред дня, ця жаклива напруга мусять нарешті скінчитися. Мусять... Або Він є справді Кимсь, або...

Неочікувано долетів до мене голос, роздертий на окремі слова. Почався тихо, потім перелився в довгий крик, подібний до квиління нічної птахи. Здавалося мені, що чую:

— Авва... в руки... Твої...

Я підніс голову. Надслухував. Тепер не було вже нічого чути, тільки стовп скрипів і шелестів, і посвистував вітер. Я бачив, як інші теж прислухувалися. Нічого більше не діялось. Сумерк прикрив Постать над нами і тільки мені видалося, що коліна Розп'ятого зігнулися більше, і так уже залишилися.

Йоан сказав: — Помер — і закрив лице до-

го смерть і Його життя завжди були одним благословінням... Але все таки — вмер. Правда — нерозумний був бунт Йова. Для тих, що не погоджуються — нема відповіді. Але якщо Він хотів узяти на себе всю цю погань?.. Стільки разів я питав: Чому це мене зустрічає? Якраз мене? А може є інакше: може це стрічає не того, хто завинив, але того, хто любить?.. Але я так мало люблю... Так погано люблю...

Не живе... День вертається до своїх щоденних турбот і острахів. Тепер знаю... пічну думати, які будуть наслідки моїх слів на засіданні Синедріону... Цей, хто вмирає, йде принаймні в царство тишини. Може до Його царства... Коби ж воно могло існувати — не зв'язуючи на цю смерть! Що б я дав, коли б Він сказав Руті те, що цьому розбійникові — і коби я мав змогу це почути!

Врешті рудий сумерк розвіявся і юне сонце, сповнене багром, немов лихе чи застиджене, вимоталося з хмар. Засіваючи сумерк, хмара подалася за Оливну Гору і залишила по собі в повітрі запах, що буває по бурі, розриваній громами. Знаєш це почування: Маємо враження, що біля нас щось скоїлося, але не завжди знаємо, що саме? Бушував у мені неспокій, годі було чимсь зайнятися, я швидко повернувся додому. І пішов до горішньої кімнати. Тут усе неторкнуте, як залишилось по їх виході вночі. Слуги ще нічого не припрятали. На столі лежала льняна скатерть, тут і там складкована, на ній збанки, чаші й миски, ваялися куски хліба і костей. Блиск сонця спочивав на столі важко, мов утомлена долоня. Ритуальні плащі й подорожні палиці лежали

закинуті в куті біля великої миски до змивання ніг та збана з водою. Задумавшись я сів на лавці. І дивився на велику чашу, з якої Вчитель пив і з якої давав пити іншим. Блистіла в сонці, мов спливав із неї мід. Я мусів устати, похилитися над нею, щоби переконатися, що в ній нема нічого, так дуже мені здавалося, що в ній щось булькоче, і вариться, і кипить. Насправді ж не було в ній нічого: стояла пуста, мов вигорілий каганець.

Я був такий заглиблений у думках, що й не помітив кроків на сходах, і тільки почувши дотик на раменах, я підніс голову. Це був Йосиф. Поруч нього я побачив Йоана, сина Заведєя. Мав лиця бліді, набряклі, скривлені плачем. Пірване волосся спливало йому на чоло, довгі рясні лопотіли швидко, мов крила втікаючої птахи.

Я відчув, що прийшли, покликати мене до якоїсь справи, до якогось діла. А я хотів тільки тишини й забуття. Тож спитав я нерадо:

— Чого хочете?

Йосиф сів біля мене на лавці, долоні поклав на розставлених колінах.

— Не знаю, чи вже дійшла до тебе вістка, що Він не живе... — сказав. — Умер швидко. Цей хлопчина правду каже, що, довідавшись про це, Каяфа мабуть пригаде Пилатові приписи Закону, згідно з якими тіло засудженого має бути поховане перед сумерком. Тоді кинуть Його до спільного гробу. Я ж думаю, що цьому Чоловікові належить гідний похорон, правда? Але, якщо погодишся, ходімо негайно до прокурора, щоб видав нам тіло. Нема багато часу. За годину зачнетесь шабас.

Я підніс на Йосифа втомлений зір.

— Хочеш просити про Його тіло? Пилат на це не погодиться... — настоював я, намагаючись відрухово звільнитися від цього наміру.

— А може погодиться... — сказав. — Мабуть зажадає грошей, але повинен погодитись. У кожному випадку треба спробувати. Мені здається, що ти відчував пошану до цього Чоловіка...

— Так, розуміється, що так... — бовкав я. А потім шукав я якогось викруту. Лякала мене можливість іти зараз до прокурора, торгуватися з ним про тіло, брати на себе турботи зв'язані з похоронами, щераз наражуватися садукеям і хаберім. Це було зусилля понад мої сили! — Пилат не схоче сьогодні з нами говорити — сказав я. — Він сказився. Це нелюд, п'янюга, поводитьсь немов простак. Готовий виляти на нас свій гнів...

Йосиф глядів на мене пильно.

— Це не виключене — погодився. — Знаю його добре... Але цей юнак так благає. Там під хрестом є також Мати цього Ісуса і якісь жінки... Ми погодилися з тим, що Його засудили несправедливо. Треба поступати згідно зі своїми поглядами... Але справді — може буде краще, коли піду до Пилата сам. Нераз доводилося мені вести з ним розмови. Ніколи я його не просив про щонебудь...

Я зірвався з лавки.

— Не можеш іти сам! — крикнув я. — Якщо настоюєш... Його смерть зробила мене людиною, що дрижить перед кожним новим зусиллям. — Якщо настоюєш... — повторяв я лихий, забуваючи про те, що коли Йосиф хоче викупити тіло Вчителя, то робить це безсумніву в першу чергу для мене. — Це скін-

читься погано, побачиш... — диркотів я. — Що з того, що Його похоронимо, коли ми не зуміли Його оборонити! Але ти завжди, коли впрешся... — Я ходив по кімнаті кроками повними злоти. Спинився на хвилину, бо мені знову видалося, що позолочувана чаша, з якої пив Учитель, повна кипучої рідини. Це була, розуміється, ілюзія. Але вона звернула знову мої думки до Померлого. Мое подразнення видалося мені нагло чимсь гидким: немов би я торгувався зі жебраком про аса... Він помер, я усвідомив собі, бо не хотів поступитись. Може не був тим, за кого Його люди мали і за кого Він себе мав. Проте Він згинув як герой... Йосиф має правду. Треба це геройство пошанувати...

— Знаєш, піду сам... — спокійно переконував мене Йосиф. — Ти втомлений...

— Ні! Ні! — приглушував я в собі переляк. — Іду з тобою. Ходімо.

Вулиці були такі переповнені, що годі було ними пройти. Люди, що, замість ранком пригтовлюватися до Пасхи, слідкували за ходом суду й езекуції, спішилися тепер, щоб скористати з останніх хвилин дня. Не зважаючи на це, ми йшли швидко, як мабуть ніколи. Не пам'ятаю, щоб колинебудь я опинився так нагло перед воротами Антонії. Хмара зовсім сховалася поза портик Соломона. Небо було погідне, сонце било по вежі, а вона горіла від цього блиску, немов піднесений над містом смолоскип.

При воротах ми сказали наші імена а сирійський хлопчина пішов у глибину твердині, повідомити прокурора про наше прибуття. Торкнувши Йосифа в лікоть я пригадав йому,

що занечистимо себе, входячи до поганського дому. Відповів мені:

— Твій Учитель, Никодиме, напевно не звертав би на це уваги...

Так, воно правда. Йосиф говорить доречі. Для нього чин милосердя вищий від кожного закону. Але з другого боку: яку вартість мають науки розп'ятого Вчителя? Та не було часу на роздуму: хлопчина повернувся і сказав, що прокурор чекає на нас. Ми минули сіни, подвір'я і ввійшли сходами до атрію. Насередині, в малому басейні бив водограй. На його вид пригадалася мені зразу історія злодійського загарбання корбану. Але якраз із другої сторони появився Пилат. Наблизився до нас загорнений у білу тогу; на устах мав усмішку. Коли ми йому поклонилися, підніс у відповіді вгору свою велику лабу поборника биків, на якій носить лицарський перстень.

— Вітайте — сказав. — Що приводить вас до мене, достойні вчителі, вечором, до того ж у такий день, як сьогодні? Це ж ваше найбільше свято, не так? Вже ранком ваша старшина не хотіла переступити порогу моєї хати... немов би я був прокажений... — Я відніс враження, що він злобно насміхається, то й зніжковів. Проте він справді намагався бути ввічливим. Показав нам крісла. Сам також сів. Сонце блистіло на його черепі, який оточували немов вінком останки золотисто-ясного волосся. Поганий сумерк упав сьогодні на місто. Немов дим із пожежі...

Йосиф сказав йому, з яким ділом приходимо.

— Що? — сказав — Уже не живе? Неможливо! —

Мені видалось якось, що викрикуючи це відіхнув як чоловік, якому великий вантаж упав зі серця. Сказав: — Мушу післати вояка, щоб це провірив... — Ударив у невеличкий гонг і велів сотникові прийти до себе. Цей негайно з'явився в панцирі і з палицею в руці.

— Слухай, Льонгіне, — сказав прокурор, — побіжи мені негайно там на узгір'я та провір, чи правда воно, що тут учителі кажуть, що Галилеєць уже вмер.

Сотник вийшов, Пилат же встав і підійшов до балюстради тераси, якою атрій відкривається на місто. Звідтіль понад дахами домів видніла Голгота. чорне під блиск сонця узгір'я, а на його верху сільветки трьох христів і людей, що стояли у їх підніжжя.

— Гм... — промимрив до себе, потираючи долонями свою гладко вишкробану з волосся шоку. — Вже вмер? Умер... — повернувся до крісла, сів на ньому вигідно. Повернувся до нас: — Кажуть, що називав себе сином Зевеса, чи щось у тому роді? -- Не чекав на відповідь. Згорнув із чола дрібні краплини поту. — Я втомився сьогодні... — заявив із легко втомленим виразом обличчя. — Від досвітку гамір, вереск, сморід — невід'ємні з вашими священиками... — Раптом поцікавився: — А тобі, Йосифе, навіщо здалося Його тіло?

— Хочемо поховати Його, як годиться. Цей Чоловік був великим пророком. Не думаю, щоби провинився так, як Йому наші закидували...

— Розуміється, що не провинився — потвердив Пилат. — Розуміється! Але що ж! Не всі ваші люди такі мудрі, як ви. І священики, і фарисеї, і юрба верещали: "Розпни! Розпни!"

Коли б я був їм відмовив, негайно почались би авантури, напади, справжня революція. Я мусів би вислати вояків, щоби привернули мир. Краще дозволити, щоби згинув один. — як ви це називаєте? Пророк? — ніж щоби потім треба було вбивати багатьох. Я не нелюд, хоч знаю, що Жиди вважають мене нелюдом. Намагаюся в поведінці бути в згоді з філософією поміркування. Але де тут місце на філософію, коли довкола самі божевільні! Одного безумного можна замкнути в кімнаті без вікон. Але що зробити, коли втратить розум увесь нарід? Треба терпіти його безумство. Ох, вивели мене з рівноваги сьогодні ваші країни! Немов би щось покусало Каяфу і Йонату. Хотіли мені грозити! Дав я їм за те! Що? Швидко мені цього не забудуть! Ви чули мабуть, як скавуліли переді мною: "Не веди так писати, напиши інакше, напиши, що Він сам велів називати себе королем..." Проте я не поступився. Що вони собі думають, що я злякаюся їх? Нехай мають за свої авантури! Ви мабуть читали? "Цар Юдейський". Ха, ха, ха! Всі мусіли це прочитати. — Потер долоні. — І взагалі ваш Синедріон починає собі думати, що скакатиму перед ним, гей малпа на мотузку, як вони заграють! — Голос прокурора перейшов у горляні погані звуки. — Нехай виб'ють собі це з голови. Можете їм це сказати! Про все рішаю і рішатиму я. Цезар на Капрі а Пилат у Кесарії. — Вибухнув сміхом, задоволений зі своєї мови, а я також усміхнувся з полегшею, бо вже починав непокоїти мене тон його монологу.

Тимчасом на порозі атрію станув сотник.

— Ну і що? — спитав його Пилат.

— Так є, пане, як сказали жидівські вчителі. Галилеєць не живе. Для певности я пробив йому бік. Поплила кров з водою...

— Отже справді... — сказав півголосом прокурор. — Не живе. — Повернувся до нас. — Кажуть, що за життя творив чуда, лікував а навіть воскрешував. Хтось розказував це моїй дружині... Так звичайно буває: ці чаклуни показують різні штучки, а пізніше, коли приходять черга на них, ідуть на чотири вітри, як кожний із нас. Дурний цей світ і кінчиться по-дурному. Але найдурніші ті, що в цьому безголов'ї шукають глуду! — Прикликав сирійського хлопчину: — Подай мені папірус! — На клаптику написав кілька слів, а хлопець прибив печатку.

— Маєте — сказав до нас. — Показавши це, можете забрати собі тіло Галилейця...

Ми поклонилися, дякуючи. Але я був переконаний, що справа на цьому не скінчилася. Я навіть не дивувався, що Пилат не почав ставити домагань. Ми оба мали золото в калитках за ременем і числилися з тим, що коли того, що маємо, буде Пилатові замало, підпишемо письмове зобов'язання.

— Скільки нам повелиш, достойний прокуроре, заплатити за нього?

На обличчі Пилата відбився знак розгублення. Мало що не вимовив ціни, коли нагло зупинився. немов надумуючись пройшов увесь атрій і спинився при балюстраді тераси. Гладив знову своє виголене підборіддя. Сонце клалось щораз нижче, ховалося за горою десь у напрямі Азоту. Його блиск так сильно освітив гурт людей і хрестів на Голготі, що їхні

форми зникли а виступ скали видавався пустим.

— Ну, отже... може б так... — почав обернувшись до нас. Нагадував чоловіка, що приневолений відректися своєї батьківщини або чогось однаково цінного. — Може так... Або ні! Ні! — зітхнув важко. Його обличчя, всупереч словам, сталося погане й гірке. — Ні! — Ще раз заперечив. — Дарую вам це тіло. Візьміть його і поховайте... Поховайте, як годиться. Коли вам його дарую, не жалійте пахощів і олійків. Воно ж вас нічого не коштує. Поховайте, як годиться. Роблю це, щоб тамтих покарати... — Роз'яснив обличчя. Немов намагаючися щиро радіти своїм несподівано щедрим поступком, сказав: — Дав я їм по лабах! Що? Не зможуть цього забути. Добрий жарт! Цар юдейський! Ха! Ха! Ха!...

Йосиф пішов із письмом Пилата і позбираними по дорозі людьми просто на Голготу, а я тимчасом зайшов на торг купити мира й алою. Крамниці були вже замкнені, але я достукався ще до одної з них. І накупив як можна найбільше пахощів. Два хлопці забрали крам. Ми пішли. Тіні лежали в глибині вулиць, тільки ще дахи купалися в сонячному світлі. За Старими Воротами дорога, що вела до Лиди, оточувала скалу Голготи немов потік. Коли я відходив звідсіля, узбіччя гори були завалені людьми; тепер було там пусто, тільки невеличкий гурт вертівся на верху. Аж сюди доходили їх нагло спотужнені голоси та стукіт молота. Стежкою поміж кущиками волошок, будяків і опунцій поспішав я вгору; за мною йшли хлопці зі своїм вантажем.

Коли я ввійшов на невеличку рівнину на вер-

ху гори, тіло вже зняли, Лежало здеревіле, витягнене на довгій почервонілій плахті полотна, багряно-буре від засохлої крові і червоне від блиску сонця, що заходило. Неймовірно видовжені рамена зберігали далі форму хреста і простягались далеко поза полотно. Голова, яка раніше похилилася була на груди, впала тепер назад, відкриваючи обличчя. Це вже не було обличчя завжди лагідно всміхненого Вчителя. Погоди вмерлих не було на ньому. Уста застигли в благанні, терпінні й розпуці та здавалося, що ще далі благають і терплять. З давнього Вчителя залишилася тільки велич. За життя перевищував людей на голову, тепер мабуть був іще більшим, — велетнем, що розпростер своє тіло на цілу гору.

Громадка людей, зіпхнута на беріг, оточувала Його колом. У середині Мати гляділа на свого Сина. З відкритим обличчям, напівсидячи, напівклячучи на землі, тримала на колінах голову Вмерлого. На її обличчі, завжди нечувано молодому й дівочому — і так понад усяке слово дуже подібному до обличчя Вчителя — не було нічого поза безміром болю. Не плакала, не ридала, не промовляла до лежачого, як люди промовляють до померлих. Чорні очі Марії вп'ялилися тільки з непомірливою стійкістю в Його набрякле обличчя. Цей мовчазний біль був жахливий. І коли я так дивився на Неї, постала в мене думка, що коли страждання цього Чоловіка вже скінчилися, то страждання Його Матері далекі від кінця. Зір жінки наче б то здеревілий мандрував від рани до рани, від синяка до синяка, і вижолоблював правду кожного такого сліду. Здавалося, що Вона далі йде за Сином і до-

повнює на собі те, що не було доповнене на Його знищеному тілі.

Відкликавши Йосифа набік, я показав йому принесені пахощі.

— Чому досі не вмили ви тіла? — спитав я. — Вже дуже пізно. Глянь, воїни нетерпеливляться.

Прислуга, яка тимчасом зняла тіла розп'ятих злочинців, давала нам знати, щоб ми поспішали.

— Бачу це — кивнув я головою. — Не хочуть чекати, хоч я обіцяв їм заплатити.

— Отже що зробимо?

— Є на те тільки одна рада. І так ми не впорались би з усім... Але, як знаєш, на укосі другого узгір'я маю гріб. Облиймо тіло олійками і там його покищо положім. Ранком по шабасі помиємо й намастимо його, як годиться, тим, що ти приніс.

— Але закон, Йосифе! — сказав я.

Нетерпеливо махнув рукою.

— Ох, ці ваші фарисейські закони! Глянь, як Вона на Нього дивиться — вказав мені Марію, яка далі тримала на колінах голову Вчителя. — Я не мав серця для дурного припису вабрати від Неї тіло... Може я грішний, але...

Старший воїн наблизився до нас.

— Швидше — сказав — забирайте цього небіжчика. Сумерк надходить, жиди можуть напасти на нас за те, що заколючуємо їм свято.

— Бачиш, Никодиме...

Не було ради. Прикликавши Йоана, ми сказали йому про плян Йосифа. Не перечив, мабуть не згіршився тим, що хочемо покласти до гробу невмите тіло. Я бачив, як наблизився до Марії і ніжно торкнувся її рамени, по-

казав на сонце, що заходило. Не кажучи й слова зняла голову Сина зі своїх колін і поклала на простирало. Йоан зібрав розкинені руки і схрестив їх на тілі померлого. Вони були тугі, здеревілі, далекі згадкам м'яких рухів. Коли переносили тіло з широко отвертого боку потекла знову кров і вода. Сонце світило вже дуже низько, немов плуталось під ногами. Довгі тіні не мали місця на верху і падали на узбіччя. Вкінці плахта прикрила обличчя Учителя. Але прикривши його перед нашими очима, не прикрила його перед нашими споминами. Принаймні в мені його образ був вирізьблений, немов випалений гарячим залізом. Мені здавалося, що почуватимусь краще, коли не буду дивитися на скривавлене обличчя, що викликало жак. Склалось інакше: ледве зникло переді мною, я відчув його нестачу і те, що коли його не побачу — помру... помру з голоду, зі спраги, з відрази до всього, що не зв'язане з тим обличчям. Знаєш, чим може бути обличчя скатованої людини. І знаєш, що чоловік думає, коли дивиться на сліди такого знущення. Але коли обличчя Вчителя зникло — повір мені — зродилося в мені бажання, щоб не зважаючи на всі ті думки, якнайшвидше до нього повернутись. Не, щоб воно до мене повернулось, але я до нього! Це був немов виклик зі шеолу...*) Стільки разів, коли я з Ним говорив, мав я враження, що читаю виклик у Його очах. І завжди чувався довжником, коли не йшов за цим викликом. Це обличчя мене кличе! Але живим воно було гарне, ясне, добре. По смерті ж воно мов кри-

*) Того світу.

чить болем і заповідає біль. Завжди кажу тобі: я не дуже боюся того, що існує; але думаю про те, що буде... Але цей біль є викликом. Розумієш це, Юсте? Можеш зрозуміти біль, що призиває?

На другий день я не міг, розуміється, піти до гробу. Але коли зі сумерком скінчилося свято Пасхи, я не міг довше витримати й вибіг з хати. Місяць світив мов лампа, велетенський і круглий, наївно усміхнений. Ворота були замкнені, але знаю хвіртки, якими нічю можна видістатися поза мури. Одна з них є біля Долішніх Воріт. Я поспішав, наче б мене хто очікував. Тільки опинившись на сліпуче освітленій місяцем рівнині поза містом, я почувся не свій. Зразу ж пригадав я собі про грабіжників, яких завжди вдосталь, перш-за-все у святочний час. Проте я не вернувся домів: заклик був сильніший від уяви. Я йшов неначе наврочений попри мур, по зубчастій лінії світла й тіні. Тіні були глибокі, мало що не доторкальні, зате світло ковзалось по поверхні, затираючи обриси мільйонами дрібненьких іскор. Іноді я потикався на камінь, недоглянений посеред сяйва іскор. Ніч була холодна, я дрижав, хоч мав товсту теплу сімлягу. Поза наріжняком палати Асмодеїв наглянув я скалу Голготи. У місячному сяйві вона справді виглядала мов величезний череп: два вглиби нагадували очні ямки, присипані ж до половини землею, темні куці на узбіччі були подібні до останків невипалого волосся. Я йшов швидко, зачіпав плащем куці, боляче вдарявся об вистаюче каміння. Це та скала немов кликала. Немов коханець біг я нетерпляче на умовлену

зустріч. Ішов просто до смуги тіні, що лежала в підніжжя гори немов скинений із рамен плащ. Та коли тільки переступив межу сумерку і світла, окрик, мов несподіваний удар п'ястука, впав на мене.

— Стій!

Я став наче вкопаний. Серце зразу підійшло мені під горло, язик здеревів і мов напухлий нездарно обертався в устах.

— Чого тут шукаєш? — спитав той.

Вийшов із тіні і серед місячного дощу блиснув своїм панцирем. Був це римський вояк, зі своїм прямокутним щитом і києм у руці. Я був один-одинокий, отже без страху наближався до мене. Але кий тримав завжди напоготові.

— Чого тут шукаєш? — повторив.

— Я... нічого... Я прийшов тільки... — бовкав я — до гробу...

— До гробу? — засміявся. — Пощо? Помершим не треба нічних відвідин. Гей!? Говори зараз, пощо ти прийшов, якщо не хочеш, щоб ми взялися до тебе...

Закрутилося мені в голові, наче б мав я зімліти. В уяві я вже бачив себе розриваного тортуррами. Я готовий був сказати все — правду, чи брехню — щоб тільки моя відповідь задоволити вояка. Але якраз тоді, на моє щастя, висунувся з темноти інший воїн. Я почув добродушний, знайомий мені голос:

— Залиши, Антоніє... Це достойний учитель. Я його знаю. Йди геть. — Вояк опустив кия, а той другий підійшов до мене. — Пізнаєш мене, равві? — спитав.

— Так, розуміється, — відповів я швидко. Нагла полегша не принесла відразу розв'язання язика. Цей десятник дістав від мене кілька

денарів за дрібну прислугу. Привів його колись до мене Агір, кажучи, що за гроші можна з ним усе зробити. Я був урятований. — Але ж так! Пізнаю тебе, Лукіяне. Яке щастя, що ти тут знайшовся! Не забуду тобі цього... Але скажи мені — голос мій повернувся до норми — що ви тут робите?

— Ми? — засміявся. — Мерзнемо і проклинаємо. Справді, нічого ти, равві, не знаєш? Та ж повеліли нам пильнувати цього галилейського пророка. Вчені і священники просили про це прокурора. Сумерком поклали на камені велику печать. Можу тобі її показати. Але до гробу ввійти не можеш...

— Але ж ні не обмито, ні не намащено небіжчика! — сказав я.

— Нічого тобі, равві, не можу порадити — сказав. — Правда, чув я, що ти і купець Йосиф з Ариматеї зайнялися похоронами Пророка, а прокурор видав вам тіло, нічого за те не числячи. Дванадцять років я з Пилатом, але досі такого дива не бачив! Я швидше готов був подумати, що ви мусіли затягнути довг у лихваря, щоб його вдоволити... Дивні речі іноді діються. Проте тепер нічого вам не можу допомогти. Існує новий наказ, щоб до завтра, до сумерку пильнувати гробу і нікого до середини не пускати. Священники й учені обіцяли нам за те малу винагороду. Проте, який це вигад: берегти померлого! Добре, що тільки одну ніч...

— Отже маєте стежити до найближчого вечора?

— Так, кажуть, що цей Галилеєць заповів, що по трьох днях воскресне. А коли не воскресне по трьох днях, — то потім взагалі не

воскресне. Люди вірять у такі дурниці, а ми мерзнемо і не спимо. Підійди, равві, ближче до вогнища й загрійся.

Я наблизився до вогню, що горів поза виступом скали. Довкола нього лежало декілька воїнів, спершись на лікті.

— О, тут вас чимало... — замітив я.

— Повна десятка! — відповів Лукіян. — Вистане, щоби прогнати кожного, хто б намагався ввійти до гробу. Та і Його самого, якщо б воскрес, покладемо знову під камінь! Правда, хлопці? — сказав весело в темні.

Розлігся грубий регіт.

— Він уже не встане...

— Вбили Його на завжди...

Котрийсь напотемки і хвалькувато вдарив по своєму панцирі.

— А коли треба буде, вб'ємо Його вдруге.

Знову сміялися нелюдяно й дико. Один із них, сидячи десь у темноті, почав співати плюгаву вояцьку пісню. Її слова ранили мене боляче: в цій хвилині мені треба було тишини і можності згубитись у думках. Місяць котився по небі неначе б незаметно, проте час утікав і ніч пролітала над головою немов тихий самум.*) Помалу підійшов я до скали. Лукіян ішов за мною. Хто зна, може боявся, що ки- нуся на печатку. Проте мене в'язала його при- явність. Я хотів залишитися хоч на хвилину один-одинокий зтією смертю.

— Лукіяне — сказав я — обіцєю тобі, що навіть не торкну печатки... Але дозволь мені помолитися тут, при камені... Тільки хвилину... І втихомири, будь ласка, своїх товаришів. Ра-

*) Пустинний скорий вітер.

до дам їм на міх вина... — Швидко видобув я з калитки декілька монет і втиснув їх у руку десятника.

— Не дозволили нам узяти в уста ні краплини, поки пильнуємо гробу — хитро сказав Лук'ян.

— Отже купите собі пізніше... Візьми ще — додав я йому. — І дозволь мені побути тут хвилину.

Стояв коливаючись на ногах, заскочений моїм проханням. Але срібло переважило вкінці всі скрупули. Помалу відійшов до товаришів. Я чув, як щось до них говорив. Відповів йому гучний вибух сміху, але потім настала тишина.

Скеля була тверда, відразлива, зимна й вогка. Коли я наблизив до неї своє обличчя, видалося мені, що наближаюся до обличчя трупа. Чоло, яке я спер на неї, почало мене зразу ж боліти. Я просунув долоню по гладкому камені. Поза ним на вузькому ложі лежав Той, якого я уважно розглядав три роки. Ходив я за Ним здалека, постійно не маючи сили рішитися на остаточний крок. Я не зазнав радості, надії й захоплення, якими жили Його учні. Я прийшов до Нього у хвилину нещастя, зі стражданням, що побило мене. І саме тому може тільки це одно поєднувало мене з ними: їх страх. Підсвідомо я лякався хвилини, коли ця дивна наука про Царство, що починається наче б то нічим, але втягає все у своє русло, вийде з пелен дитинства. Я прочував, що не буде вона завжди гарною галилейською піснею. Його слова прозябають немов зерно. Кожний із нас був землею, на яку впали. Землею доброю або поганою, товстою або яло-

вою. Якою землею я був? Пам'ятаю добре, що Він казав про землю, яку треба скородити й навозити, про паросток, що вимагає захорони від спеки й підливання... Його слова не були подібні до рослини обдарованої хижацькою силою, що виростає сама поміж полями і хоч її обітнеш — стріляє з кореня новими пагонами. Не були подібні до рослини, а всетаки і вони почали в одній хвилині рости. Не знаю, коли це сталося. Ми спали — а вони підіймалися вгору. Їхні коріння ж підважили мій дім. Я проживав, здавалося, спокійно і безпечно. Сьогодні живу на землі, що здригається від підземних ударів...

Я ходив за Ним здалека... Говорив із Ним ледве кілька разів. Прийшов попросити Його — але потім не згадав про мою просьбу. І Рута вмерла. Він не вилікував її, хоч зробив стільки величніх чудес. Подарував мені в заміну незрозумілі слова. Що ж це тоді означувало: народитися вдруге? Що означувало: "Візьми мій хрест, а я візьму твій"? Що значило: "Дай мені свої турботи"?

Проте, хоч незрозумілі, ці слова ростуть у моїй душі. Колись вони були для мене введенням у тайну великої містерії. Але не проявили жодної магічної сили. Їх звучання не вчинило нікого надлюдиною. Він Сам... Іноді мені здається, що ніхто не мав більше людської природи, як саме Він. Грецька філософія сотворила героїв, людей, які для ідеалів правди, добра і краси підносилися на верхи надлюдської посвяти і погідно й гідно приносили жертву зі свого життя. Він також віддав життя. Мав змогу зберегти його, міг утекти, навіть не чудом, але звичайно ховаючись, коли

ми Його остерігали. Віддав життя. Проте, як же інакше від тамтих! Не був одним із тих стоїків, які намагаються перемогти в собі свою людськість. Жив і вмер у людській немочі. Смерть грецьких героїв є завжди гарна. Він умер жакливо. Краса тамтої смерти є красою образу, намальованого мистцем. Хто хотів би показати проймаючий жах Його смерти? Завжди, завжди, до кінця буду видіти Його тіло розп'яте на хресті, як завжди видітиму Руту на руках жінок, що її підтримували... Такий образ це зерно неспокою, що росте. Краса смерти грецького героя є скінченою красою. Ця смерть не була гарна і не була кінцем... Хоч Він не живе, і хоч Його Кенішта*), в склад якої входить декілька боязливих простаків, розлетиться продовж найближчих днів, ми, які слухали Його слів, не зможемо забути про одне... Він навчав, що все є нічим, а милосердя — всім. Що тільки говорив — такий у головному був зміст Його слів. Коли б Він не пропав, хто зна, чи не годилось би переказувати далі правду, що милосердя стоїть перед кожним законом. Він тільки про це говорив. Він умер тільки за ту правду. Не втік перед найбільш відразливою смертю, наче б хотів показати, що те милосердя, про яке стільки говорив, існує також в гидоті конання на хресті... нічого не довів! Смерть Рути була жаклива. Просто кажучи, відчуваю жаль — сам не знаю до кого — що вона так померла. Проте Його смерть була далеко жакливіша. Ніколи не забуду образу, як Він конав кричучи на стовпі ганьби. А коли ми зняли Його з

*) Царство.

хреста, обліпленого кров'ю й потом, не було вже часу, щоб Його помити, бодай так, як обмивається тіло найбіднішого з вірних перед покладенням його до гробу. Не вмер з усміхом на устах смертю грецького мудреця... У бруді агонії поклали Його в гріб і швидко — немов биті стидом — привалили каменем. А потім прийшли люди з Синедріону і приложили печать... Таким чином провалилося діло милосердя. Він умер за правду, яка взагалі не є правдою. Дочка Яіра воскресла, Лазар воскрес... Він же вмер і лежить придавлений печаттю святині — немов тим вішуванням Каяфи — і чоботом римського легіонера. Ніхто Його не воскресить, як Він не воскресив Руту... Можна би подумати, що Він тільки себе і її свідомо присудив на смерть. Навіщо? Їх смерть довела, що Закон стоїть над милосердям, що Всевишній уміє карати, але не хоче прощати...

Я відступив від скалистої стіни. Відстань тіні поширилася в часі моєї роздуми, а світло місяця втратило дещо зі своєї скловидности. Я повернувся до вогнища. Декілька стражників грало в кості, інші проходжувалися, проганяючи цим сонливість.

— Дякую тобі, Лукіяне, — сказав я десятникові. Видобувши останки грошей з моєї калитки я поклав їх у його руку. — Дякую тобі, друже. Коли б ти мав яке діло до мене...

Я відійшов. Поза мною довго гомонили голоси жовнірів, що пересварювалися про поділ грошей. Потім один із них почав співати на повне горло свою плюгаву пісню. Її брудні слова не давали мені спокою і падали на мої рамена мов вантаж! І цього Тобі не заоща-

дили — подумав я. Завтра смерком жовніри повернуться до казарми. Будуть насміхатися з жидівського короля, що вмер мов розбійник із пустині, а потім його стерегли, щоб не воскрес. І якраз тому, що вони стерегли гріб — Він не міг воскреснути. Погорда переродиться в насміх і залишиться тільки насміхом. Ніхто не жартує з цикути. Але що захоронить хрест перед насміхом?

Я повернувся до дому. Не можу спати. Якраз тому пишу до Тебе. О, Юсте, переживаю жахливі почування. Немов би все, що вже раз у мені завмерло, вмирало знову... Я повинен би бути радий, що тримався досить далеко від них, що не був Його учнем. Синедріон і Велика Рада може забудуть мені мої виступи в Його обороні. Я повинен бути вдоволений... Тимчасом, навпаки, це почування сповнює мене розпукою. Мені здається, наче б ті, що завжди за Ним ішли, що в Нього повірили, все таки зберегли щось, не зважаючи на цю смерть і розчарування! Я ж не врятував нічого! Для мене Він умер, як Рута — зовсім! Немов би я втратив її вдруге. Немов би я вдруге пережив біль, що його Всевишній не хотів мені подарувати... А водночас, — ох, Юсте! Це незрозуміле, але я відчуваю наче на дні моєї розпуки відбувається якась переміна. Знову дзвенять у моїх ушах Його слова про оте друге народження... Чому здається мені, що якраз ця ніч повинна бути ніччю мого другого народження?! Що спільного має Його смерть із народженням? Відчуваю біль у цілому тілі, біль жахливий і пронизливий — мов біль жінки, що родить або може незнаний дозрілій людині біль дитини, що приходить на

світ. Напиши, що думаєш про це! Проте знаю, що поки відпишеш мені, ніч проміне — і все скінчиться. Не зважаючи на те, що вона видається безконечно довга, на ділі проминає швидко... З чорного ще неба спливає блідава сірість. Є тихо і в цій дзвінкій тишині немов чую якісь кроки... Мій біль триває. І мов іще збільшується. Якщо триватиме довше, народжуся знову і зараз умру. Що це таке смерть? Чому я не спитав про це Лазаря? Не маю чим дихати... Кажуть, що коли людина вмирає, то в одній хвилині бачить усе своє життя. І я його бачу. Мої гаггади,*) Рута — і його хрест... хрест, який я мав узяти... Я не взяв його! Він умер, щоби показати мені, що готов зробити все для мене. Не знаю, чому так є, але Він умер за мене! Це був мій хрест, до якого Його прибили! Мій хрест! А Його хрест...? Що я взяв на себе? Ніщо! Ніщо! Симон ухопив меч, Юда, як кажуть, побіг до Каляфи і кинув йому під ноги гроші, якими заплатили йому за зраду Вчителя. А я? Що ж я? Я навіть цього не зробив! Нічого не зробив. Я хотів тільки дивитися... Я затримав для себе свій страх, свої турботи... Вже знаю, хто я такий! Ялова земля... Не народжуся вдруге. Не напишу про нього гаггади. Помру, заки настане світанок... Умру з відрази до себе... Вмру...

Хтось прибіг до дверей мого дому...

Юсте, це був той десятник. Стояв переді мною і дрижав так, як у ночі я дрижав перед ним. Дихав голосно, а піт спливав йому по обличчі, хоч ранок був холодний мов лід. Згу-

*) Притчі.

бив своє ратище, щит і шолом... У жмені стискав якісь гроші. Кричав до мене і бився кулаком у груди: "Але я кажу тобі, равві, що ми не спали! І ми не пили... Направду, це не був сон..."

Бо знаєш, що він каже: що Вчитель вийшов із гробу... Він каже...

Юсте, я не знаю, що тобі писати. Давить мене щось у горлі, та водночас відчуваю дрижання жаху на шкірі. Це не можливе! Це не можливе! Я не взяв Його хреста. Це було б забагато. Ні, їм мабуть привиділося... Забагато милосердя... Пощо себе обманювати? Потім переживаєте такі жахливі почування, мов будитеся зі сну, в якому Рута жила і не страждала...

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬТРЕТІЙ

Любий Юсте!

Як маю описати Тобі те все? Годилось би про це співати, а не говорити... Як можна оповідати чудесні речі звичайною людською мовою, що плутається в устах і бовкає? Найжахливіше в Його новині те, що людину з живим серцем і тілом немов викидають геть, поза землю, у сферу зір...

Хочу описати тобі в подробицях усі події, що біжать мов сполохані коні. Як тільки відійшов від мене цей жовнір, я почув кроки дальших подій, що наближалися. Це знову, як учора пополудні, були Йосиф і Йоан. Але тепер виглядали вони інакше. В очах і на всьому обличчі мали вираз приголомшення, у якому радість межує з переляком. Мій приятель поки що сказати, сів проти мене і довгу хвилину то гладив бороду, то просував долонею по волоссі рухом, що прозраджував неспокій. Йоан дещо похилившись стояв поза ним. Його чорні очі жевріли, по розхилених губах проходило дрижання.

— Гм... — почав Йосиф. — Не знаю, чи дійшло щонебудь до тебе. Але це подивугідна історія. Нічого не можу з неї зрозуміти. Послухай: цей юнак розказує, що досвіта чимала громада жінок побігла до гробу помити й намастити тіло. Дуже поспішали... Мабуть ніодна

не знала про печатки і сторожу. Тимчасом... Але розкажуй сам — повернувся до Йоана.

— Ті жінки, равві, — продовжував син Заведея — оповідають, що як тільки опинилися поза воротами проти Голготи, земля немов почала трястися...

— Нічого подібного я не відчув — докинув Йосиф.

— Ані я — признався я.

— Я також — казав Йоан. Той юнак горів увесь, але намагався розказувати спокійно і доречі. — Але вони кажуть, що так було. Також грім мав би вдарити у скалу. Бачили блиск, чули гуркіт... Потім побачили воїнів у розтічі... Подумай собі, раввіні, вони втікали кидаючи на землю щити, шеломи, луки...

— Так, знаю про це — кивнув я головою. Перед очима я мав постійно жакливо перелякане обличчя Лукіяна.

— Жінки також перелякалися. Одні зразу ж утекли, а інші, не зважаючи на острах, підійшли до гробу... Ми були тієї ночі в домі кожум'яки Сафана, на Офелі. Ніхто з нас не міг спати. Раптом вбігає Йоанна, жінка Хузи, і каже, що коли разом із товаришками вона підійшла до гробу, всі побачили відвалений камінь а на ньому Чоловіка в плащі, що іскрився немов блиск сонця... Вони впевнені, що це був Янгол... Повернувся до них і сказав, що Вчителя нема, бо воскрес... Тоді з криком утікли. Ми почали їх заспокоювати, кажучи, що це мабуть їм привиділося... Але вони кричали, говорили всі разом, плакали і сміялися водночас. Постійно настоюють, що виділи Янгола... Ми розмовляли ще з ними, коли поспішно надійшла моя мати і тепер вона поча-

ла розказувати, що коли йшла з Марією, почувала голос Учителя... Нічого не бачила, але чула, як говорив до своєї Матері... Ми не знали, що думати про те, але всі дрижали зі схвилювання. Тома кричав, що від ранку всі мабуть потратили розум. Натанайл також викрикував, що смуток мабуть помішав жінкам глузди, бо говорять немов шотег...*) Жінки кричали і ми кричали... На те все надбігла Марія, сестра Лазаря... Задихана, волосся впало на її рамена, виглядала як тоді, коли диявол мав її в своїх руках. Добивалася так сильно до дверей, що ми думали, що це сторожа... Почала кричати ще голосніше ніж ми всі разом... Кричала, що бачила Його... Огорнув нас страх. Ми були впевнені, що сталося щось страшне... Я ж сам поклав Його до гробу, разом із вами, достойні... Був зимний і здеревілий... А вона каже, що бачила Його живим. Зразу не пізнала Його, але Він кликнув на неї і тоді немов отворилися її очі... Стояв перед нею на траві, а коли впала Йому до ніг, побачила, що має пробиті стопи... Ніколи не трапилося, щоб людина знята з хреста, жила! Він не дозволив їй доторкнутися Його. Сказав, що на це ще прийде час... І щез. Тоді вона прибігла до нас, як мога найшвидше. Дихала важко а ноги їй так подалися, що сіла на землі... Годі було довше витримати дома. Симон і я вибігли надвір. Ми гнали і штовхали людей. Кричали на нас. Проте ніхто з нас не зупинився. Я перший прийшов до гробу, Симон залишився позаду...

— І що? — закричав я що-сили. — І що? Що ти побачив?

*) божевільний.

Набрав повні груди повітря, наче б готувався до нового бігу.

— Гріб справді стояв отвором... Я не мав відваги ввійти досередини. Чекав на Симона. Увійшли ми разом...

— І що? І що? — Я не міг дочекатись останнього слова.

— Тіла не було! — викинув із себе швидко. — У гробі нічого нема! Усі полотна, в які ми загорнули Вчителя, залишились... На великій плахті видно сліди Його тіла... Навіть платок, яким ми затулили Йому уста, лежав звинений на боці... Ми забрали все...

Відіхнув і вмовк. Я також мовчав. Йосиф же спитав мене своїм грімким голосом:

— Никодиме, що це значить?

Я підніс безрадно рамена.

— Не знаю... — сказав я — не знаю... Це звучить немов казка. Жінки кажуть, що земля дрижить — хоч цього ніхто в місті не помітив, грім б'є з ясного неба, появляються люди чи не люди — в блискучій одежі, — десять римських воїнів утікає в переляку. Жінки наставляють, що чули і бачили Його, гріб же пустий... Ні, це все разом годі погодити! Покиньмо візії, в які я не вірю. Одно певне: тіло зникло з гробу... Можна про це думати всіляко. Перша розв'язка: Каяфа намагаючись поганьбити тіло, повелів забрати його з гробу, щоб кинути до спільної ями. Підплатив при тому воїнів, щоб удавали переляк...

— Ця гадка не має глузду — перервав мені Йосиф. — Ані Каяфа, ні Ананія не зважились би це вчинити. Чейже Пилат дав нам тіло і дозволив його похоронити... Скажім, що зробили це таким робом, щоб не було знаття, хто

взяв тіло... Але чому ж не зачекали з цим до наступного дня? Вечором сторожа мала відійти. Тимчасом тіло було під печатками Синедріону. Це не був хрест, якого ніхто не глядів, і тому веліли вирвати його з землі й кудись викинути... Наскільки легше було б викрасти тіло, коли вже було в наших руках...

— Маєш правду — погодився я. — Але в такому випадку тіло забрали учні.

— Никодиме, говориш самі дурниці! Учні? Вони? — рухом голови вказав на Йоана. — Але ж глянь, які вони перелякані. Скільки відваги мусів проявити цей юнак, щоб у білий день висунути ніс зі своєї нори. Підозріваєш їх, що мали відвагу кинутися на римських воїнів? Жарти, мій любий! Але — якщо не вони — тоді хто? Чи крім нас двох мав Він досить серйозного приятеля, що поважився б на таке діло?

— Ні. Але може Пилат...? — докинув я без віри в свої слова. — Люди кажуть, що його дружина цікавилася долею Вчителя.

Схвильовано вдарив долонею в коліно.

— Заставляєш мене до того, що сміятимусь із твоїх слів! — викрикнув. — Отже уявляєш собі римського прокурора, що викрадає від своїх воїнів тіло чоловіка, якого два дні раніше засудив на смерть? Я знаю добре Пилата! Він обдере зі шкіри тих вартівників! Ніколи не подарує їм, що посміли втікати мов стадо худоби, на очах усього Єрусалиму. Уявляю собі що там діється... Ні, ні, забери Пилата з тієї справи!

— Але в такому випадку хто? — спитав я тепер.

Йосиф сидів непорушно і споглядав із-під лоба то на мене, то на Йоана.

— А якщо — сказав помалу — Він воскрес? Я відповів питанням:

— Віруєш у це?

— Ні — признався. — Я людина, яка приймає тільки те, що можна змірити, зважити, доторкнути рукою... З великим трудом повірив я у воскресіння Лазаря, просто тому, бо годі було не вірити, коли я сам бачив його, як ходив по місті... Та коли хтось воскрес і щез — не можу в це повірити! Але з другого боку — для того, що сталося, не нахожу іншого пояснення. Саме тому питаюся: але якщо Він воскрес? Чи воскресіння можливе?

— Він — казав Йоан — заповів, що воскресне з мертвих! Нераз про це говорив! Тепер пригадую собі.

— А що ти на це скажеш? — звернувся до мене.

— Як фарисей вірую, розуміється, у воскресіння. Але думаю, що це станеться колись, тобто в такому часі, коли заіснують зміни, що вможливлять нам таку віру... Вірую у воскресіння, але не в такому світі, що нас оточує.

— Поправді — підніс рамена — маємо подібні гадки. А ти — скерував питання до Йоана — віруєш?

Дівоче обличчя учня, таке інше від обличчя інших юнаків його віку, покритих коростою, завжди спочених, із висловом постійної і визивної насмішки, — тепер загорілося. Я знав про це, ще поки він сказав. Він вірив у це. Голосно заявив:

— Так, достойні, Він воскрес...

Йосиф зморщив чоло, підніс рамена і знову дозволив їм опасти. Встав, пройшовся кілька разів сюди й туди по кімнаті. Знову сів. Якраз збирався щось сказати, коли нагло прибіг хлопець-прислуга з вісткою, що прийшов Йоната, син Ананії.

— Йоната? — крикнув я здивований.

— Гм, гм, — Йосиф покивав головою. — Не менше від тебе цікавий я, з чим він приходить. Йоане, — сказав до сина Заведя — ти втікай. Нехай він тебе тут не побачить. Не треба, щоб ти йому ліз у вічі. Вертайся до своїх, але дай мені негайно знати, якщо станеться якась новина.

Я вийшов перед хату повітати несподіваного гостя. Йонату принесли в чудовій лектиці — ці садукейці малпують у всьому Греків і Римлян! Я ввів його до залі.

— О, і Йосиф є тут? — сказав, побачивши мого приятеля. Насі прикидався сердечним, наче б попереднього дня нічого між нами не зайшло. — Добре склалося, що виджу вас обидвох водночас. — Сів і з легко визивним усміхом дозволив наляти собі води на руки. — Завжди бачу, ти вірно зберігаєш приписи... — засміявся. — Никодиме — сказав затираючи долоні — але ж ти зробив нам збитка!

— Про що йдеться тобі, Йонатане?

— Не вдавай, що не знаєш. Між нами кажучи, я б ніколи не підозрівав тебе, що втнеш такий жарт.

— Але про що ти говориш?

— Ще питаєш? Та ж про твій вигад сховати тіло...

— Мій?

— Чей же не мій! Слухай, равві, не вважай нас за дурнів. Знаємо добре, що це ти вкрав тіло.

— Я не брав тіла!

— Ха, ха, ха! Справді, ти знаменитий! Розуміється, що ти сам тіла не забрав. Як правдивий фарисей ти не діткнувся б трупа. Проте ти досить багатий, щоб заплатити за послуги. Не будеш заперечувати, що ніччю ти ходив до гробу...

— Ходив...

— Якраз! Тоді ти домовився з жовнірами, що добре заплатиш їм за втечу на вид "духа". Може ні? Не заперечуй. Це не багато тобі допоможе. Мушу тобі признати: ти добре пімстився. Коли Каяфа довідався про це — я думав, що досада задушить його на місці. Ха! ха! ха! Не знаю, чи й самому Пилатові ти заплатив за те, що замість гостро покарати жовнірів, він залишив їх у спокою... Як далеко сягає моя пам'ять — не чував я про такі історії. Цей дерун дає вам, найбагатішим людям у Єрусалимі, тіло задарма, а потім ласкаво дозволяє, щоб його вояки, переможці Партив, утікали містом, кричучи мов перелякані жінки... Ти влаштував усе дуже зручно! У висліді Каяфі залишається тільки хрест, який, треба вам сказати в тайні, він купив за дорогі гроші.

— Я не забрав тіла — повторив я.

— Добре, добре... Скажім, що ти не взяв... Видно воно щезло. Тільки бачиш, ідеться саме про те, щоб тіла померлих не проходжувалися по Єрусалимі на своїх власних ногах. Ми не були дуже ввічливі для тебе на засіданні... Це правда... За те ти добру поучку втяв Каяфі.

Око за око. Ха, ха, ха! Habet — як кажуть Римляни. Але тепер нехай буде вже тому кінець. Слухай, Никодиме, запиймо могорич. Ніхто з нас не хоче силою дістати тіло... Та й ніхто не мав такого наміру. Це безбожна думка. Але скажи нам, де воно є. Не доторкнемо його — присягаю, на що схочеш. Хочемо тільки знати, що воно лежить під цим або тим каменем...

— Але ж кажу тобі, Йонатю, що тіла я не брав!

— Але ж ти взяв. Узяв! Це була твоя пімста. І ми не маємо до тебе жалю за те. Тримай собі його. Нехай лежить собі спокійно в гробі Йосифа або в якомусь іншому. Але нехай лежить, як кожне інше тіло!

— Я не маю цього тіла!

— Никодиме, тратимо час на пусту балачку...

— Востанне кажу тобі: не маю тіла!

— Отже хто його має? Йосиф?

Тепер відозвався мій приятель.

— Я також його не маю. Але знаю, де воно є. — Міцно, щосили витягнув палець у сторону Йонати і сказав: — Це ви його сховали!

Насі підскочив на стільчику. По хвилині почав сміятися, але я бачив, що цей сміх не щирий і приховує обурення.

— Ха, ха, ха!.. Ха, ха, ха... Ти, Йосифе, добрий грач... Але тепер ніхто не повірить у твої слова... Ми мали б забрати тіло? Ви ж його забрали. Слушайте: досить цього крутіства. Чей же всі знають... Приходжу до вас як приятель. Були між нами сварки і непорозуміння — це правда. Але я маю серце немов на долоні... не хочу дертися, дразнить мене нещи-

рість. Забудьмо те, що було. Послухайте: Каяфа сильно ображений. А знаєте його завзятого. Коли хоче пімститися — не знає скрупулів. Отже бачите... Соломон каже: ліпший живий пес від подохлого лева. І я вам кажу: іноді кращий є подохлий лев... Зробіть левові добрий похорон і буде спокій. Ну — й що? Яка ваша гадка?

Я глянув на Йосифа. Мій приятель мав по-важне лице, що висловлювало зосередження, увагу, і немов якусь думку, що хвилювала наскрізь його серце. Поважно потряс головою.

— Я також, Йонато, люблю щирість і не маю звички приховувати моїх учинків — сказав. — Говорім тепер доречі. Хочеш вмовити в нас, що ми вкрали тіло? Отже запевнюю тебе словом солідного купця й Ізраїльтянина, що ні я, ні Никодим не маємо з тим жодного діла.

Чемність Йонати, з якою прийшов до мого дому, щезла, мов змив.

— Тільки ви могли його викрасти! — сказав гнівно — та галилейська галайстра ніколи б на це не відважилася!

— А проте ми його не взяли!

— Може скажете, що зробив це Пилат для своєї Клявдії?

— Ні.

— Отже що сталося з тілом? Та ж не розчинилося...

— Йонате — Йосиф устав, підійшов до нас, сперся на поруччя крісла, на якому той сидів і похилився над ним. — Те саме питання ставимо собі з Никодимом. І не находимо відповіді. Або краще маємо тільки одну...

— Ох! — Йоната знову сміявся, але цей сміх нагадував скрегіт пили на твердому суці. —

Ха, ха, ха! Йосифе, ти ж не є ані вченим, ані фарисеєм. — Ти розумний купець. Нехай собі Никодим вірить у таке... Але ти і я знаємо, що це дурниці! — Наблизив обличчя до обличчя Йосифа. Щоки йому стиснулися так сильно, що на лицях видно було рух м'язів. Продовжував хрипливо: -- Дурниці, але не знати, хто з них схоче скористати. Одно тільки певне, що справи святині і Закону матимуть шкоду з цього приводу. Щераз кажу тобі: кращий подохлий лев від собаки, що бреше... Але воскреслий... Досить! Треба знову покласти під камінь цього "духа".

— Якщо Він сам відвалив цей камінь — сказав помалу Йосиф — годі буде покласти там Його вдруге...

— Сам не відвалив! Щоправда ви Його хоронили, але знаю, що до того часу римський жовнір пробив йому серце. А вони вміють трапити там, де треба. Чоловік, що дістав римський спис поміж ребра, був напевно вбитий.

— Напевно був убитий — кивнув головою Йосиф.

— Отже каменя не відвалив! Ви його поклали до гробу а потім забрали з гробу!

— Ми цього не зробили.

— Йосифе! Никодиме! Я прийшов сюди з добрим, чемним словом. Зі словом згоди. І щераз вас остерігаю! Каяфа рішений на все. Знаю, що сьогодні ранком побіг до равві Йонатана, з яким несподівано зумів домовитися. Вони оба не випустять тієї справи з рук. Не хочу вас лякати але якщо будете вперті, вони знайдуть спосіб приневолити вас віддати тіло.

— Не хочеш лякати, але лякаєш — сказав кепкуючи Йосиф.

— Остерігаю тільки... — Йоната встав. Ще раз намагався перейти на легкий, приятельський тон. — Справді погодиться. Урешті це не важне, що ви зробили з гробом. Ідеться тільки про те, щоб ви обидва з Никодимом запевнили всіх, що в ньому лежить Галилеєць.

— А якщо в ньому не буде нікого?

— Якесь тіло завжди знайдеться.

— Про це безсумніву подбають сикаристи.*)

— Йосифе! Затям, що ні твої знайомства з Римлянами, ні твої гроші...

— Знаю, можеш мене не остерігати. Будь здоровий, Йонато. Будь ласка, поздоровити від мене первосвященника і вислови йому моє співчуття з приводу півраної занавіси...

— Це дурні сплетні! Якомусь левитові щось приснилося і він розказує небилиці, а голота їх повторює, бо вона ж любить такі "жахливі" сторії...

— Але я чув, що занавіса справді розірвалася в день Приготувань...

— Ні, не розірвалася!.. Але зрештою... Ти ж знаєш, що в нас земля постійно дрижить. На скалі Морія появляються нераз rischi і розколини, а в святині падають речі... Могла і занавіса...

— Розуміється...

— Отже... а може всетаки? Ви ж розумні люди. Навіщо битися з Каяфою? Не знаю, чи ви чули, що він домагається, щоб вас викинути з Синадріону.

— Хоч би ви мене і не викинули, я б сам відійшов! Синадріон перестав бути собою по такому присуді!

*) Жидівські терористи.

— І це твоє останнє слово, Йосифе?

— Останнє.

— І твоє також, Никодиме?

— Йосиф сказав його в моєму імені.

— Тоді немає що більш говорити. Пам'ятайте про пімсту Каяфи. Особливо дораджую вам залишити місто... Він вам цього ніколи не подарує...

Я вивів насі до лектики та повернувся до залі. Йосиф ходив по ній то сюди, то туди, похилений, з опущеною головою й руками за-
ложеними на спину. Я зсунувся на стілець, на
якому раніше сидів Йоната. Я був дуже схви-
льований, неспокійний, просто в стані гарячки
й очікування. Йосиф проходжувався довший
час, не кажучи ні слова. Вкінці спинився пе-
реді мною. Сказав:

— По цій його балачці дві речі сталися для мене зовсім ясні. Перша, що їх боротьба з Учи-
телем ще не закінчена. Вони готові вести її
далі з Його, як він каже, "духом" і з кожним,
хто в цього духа повірить... І друга, що ко-
ли б могли існувати якісь підозріння, що це
вони заховали тіло, — то ці підозріння розвія-
лися остаточно. Йоната не брехав. Він дійсно
не знає, де є тіло... І в цьому також не пере-
більшив, що Каяфа не злякається нічого. Ні
Йоната. Не важко їх розуміти. Тепер Учитель
являється для них ще більш небезпечним, аніж
був живим... Стався символом, а символ іноді
грізніший від живої людини. Вони тепер му-
сять боротися... Слухай, Никодиме, Йоната
має правду: тобі загрожує небезпека і грози-
тиме ще якийсь час... Потім злість пристигне.
Але тепер можуть нацькувати на тебе сика-
ристів, можуть на тебе напасти. Вони знають,

що ти був ніччю при гробі... Ти не згадував мені про це. Чого ти ходив туди?

— Цей гріб — признався я — немов кликав...

— Це правда, він кличе — сказав Йосиф. — Навіть тепер, коли порожній. Треба там піти. Але, повертаючи до справи твоєї безпеки, гадаю, що так, як радив Йоната, ти повинен покинути місто. Не на довго, на три, чотири дні. Маєш хутір поміж Емаусом і Лідією — правда? Ніколи тепер там не буваєш, ніхто й не думатиме, що ти туди пішов. Візьми зі собою цього молодого Клеофу, який голосував проти засуду. На ньому також схочуть пімститися... Треба ним заопікуватися... Це фарисей, отже розмова з ним не буде важка! Ну, яка твоя гадка?

Не люблю наглих виїздів. Не люблю несподіваної зміни місця, якраз у часі, коли малощо не кожна хвилина приносить якісь новини. Але Йосиф має правду. Правду кажучи, я волів би, щоб і він пішов зі мною. Він такий енергійний, а мене моя відвага й енергія опустили тепер зовсім. Інша річ, що ніколи я не мав надміру енергії. Учитель повинен був мати його при собі у важких хвилинах! Йосиф кілька разів казав, що хоче його пізнати. Обстоював, що цікавить його Вчителева наука, про яку я йому розказував. Проте до цього якось ніколи не дійшло. У цьому чимало моєї вини... На ділі я ніколи не потурбувався, щоб їх зустріч здійснилася. Завжди був я зайнятий собою і своїми справами. Мені здавалося, наче б Учитель увійшов глибоко тільки в моє життя... Йосиф є моїм приятелем, але я знаю його дуже мало. Я навчився гадати, що його хвилює

в житті тільки ризик торгівлі...

— А ти... — почав я — не залишу тебе самого.

— Про мене не турбуйся. Мені нічого не загрожує. З Римлянами живу в згоді, ніхто не посміє напасти на мене. Ти йди. Йди негайно.

— Піду — вирішив я по короткій надумі. — Але... — я відчував постійно терпкі почування, що відходжу, коли він залишається в обличчі небезпеки, — але ти...

— Ніщо мені не загрожує... без сумніву... — Спокійно поклав руку на моему рамені, а другою гладив чорну, буйну бороду.

Нагло я зрозумів, скільки завдячую цій людині, що так мало дбає про сповнювання приписів закону. Віддавна він нагадував мені розлогого дуба, під яким міг знайти захист нужденний кущик мого життя. Він проявив стільки уваги і доброти для Рути. Привозив мені золото, коли я не мав ні часу, ні голови думати про дохід. Якось сказав, що в заповіті запише мені все своє майно. Жив поруч мене, але я, стільки користаючи від нього, просто не добачував його... Аж тепер отворилися мені очі. В наглому пориві вдяки я простягнув до нього руку.

— Йосифе, — сказав я, але зворушення придушувало мій голос — ти справді мій приятель...

Стиснув мою руку також і потряс головою.

— Ні, — сказав — помиляєшся. Мені здається, що я на сліді того, як повинна виглядати приязнь... — Потряс мою руку. — Иди й вертайся здоров. Нехай кожний із нас окремо передумає тайну зникнення Його тіла, а потім

поділимося нашими здогадами. Добре? —
Усміхнувся й задумався. — Існують тайни, —
сказав по хвилині — в які, щоб їх пізнати,
треба в них кинутися, як кидаємось у воду в
переконанні, що вона подасться перед нами.
Будь здоров, Никодиме! Шалом алейхем. Не
думаєш, що існують справи, які треба прий-
няти наперед, щоб мати змогу їх зрозуміти?

— — — — —
Ми йшли помалу, бо настав теплий день,
наче б то не був місяць Нізан. Зразу ми не
говорили багато, обидва йшли задумані, оби-
два передумували випадки, що сталися ран-
ком. Дорога до Емаус обнижується, сходить
долів з узбіччя скалистої рівнини, на якій ле-
жить Еврон, Єрусалим і Гофна. Місто розкла-
лося на останньому узгір'ї, далі вздовж узбе-
р'їжжя лежить пасмугою рівнина Сарону, в цій
порі вже буїно зелена й запашна квітками.

Ми домовилися, що переночуємо в Емаус і
тільки ранком підемо далі.

Ми були вже в половині дороги, коли Кле-
офа, що раніше ледве волікся з опущеною го-
ловою, заіржав гей молодий кінь і почав го-
ворити голосом, що кипів від внутрішнього
схвилювання:

— Ні, ні, не зумію цього зрозуміти! Погоді-
мось, що Він воскрес... Хоч це неймовірно!
Ім'ям Усевишнього люди воскресали, проте
ніхто своєю силою сам не встав із гробу. Але
скажім, що так сталося... В такому випадку,
скажи мені, равві, який глузд мав цей суд, ці
страждання, смерть?.. Хто має силу воскресити
самого себе, не вмирав би немов невідьник!
Ні, ні, ніколи цього не зрозумію. А може ти,

равві, зумієш мені це пояснити. Ти мабуть
знаєш дещо більше. Ти ж знав Його...

— Я знав Його — відповів я. — Проте це
зовсім не полегшує зрозуміти цю історію. Він,
щоправда, продовж життя іноді натякував на
те, немов би хотів налякати своїх і таким чи-
ном їх випробувати... Опісля небезпеки щеза-
ли, показувались ілюзіями, або Він їх перема-
гав... Проте частіше життя перемагало Його.
Він мав якусь силу, але ніхто ніколи не знав,
коли схоче її вжити. Чудо воскресіння є одним
із найбільших чудес. Маєш правду, Клеофо,
хто зуміє воскреснути, не повинен мучитися
життям. Але що варта таке воскресіння? Во-
скрес і зник? Тільки Його Мати і ця навер-
нена грішниця бачили Його... Коли б це во-
скресіння мало бути ознакою правдивості Йо-
го науки, то повинні би побачити Його також
інші...

— Повинні би побачити Його всі! — сказав
молодий фарисей.

— Розуміється... Бо ті, що не бачили б Йо-
го, не схотіли б повірити іншим. Месія не мо-
же царствувати тільки в одному серці...

— Думаєш, равві, що Він був Месією?

— Або я знаю?.. Але якщо Ним був — тоді
цей Месія був зовсім іншим від того, кого ві-
щували пророцтва. Він приніс іншу заповідь,
аніж ми її сподівались.

— Яку заповідь?

— Одну-єдину: любов...

— Але кажуть, що говорив, що хто хоче
бути Його учнем, мусить зненавидіти своїх
близьких: матір, жінку, дітей?

— Я чув, як Він про це говорив. Але це бу-

ли якісь дивні слова, немов тільки одна сторінка правди...

— Думаєш, раві, що Він не велів ненавидіти? З тієї пори, як мені повторили ці слова, я боявся...

— Ненависть, Клеофо, це було чуже Йому слово. Щоправда Він казав: "Я приніс меч", але зразу ж додавав: "У Старому Заповіті сказано: не вбивай!, але я кажу: 'Той хто гнівається — уже вбиває'..." Ні, впевняю тебе, Він не знав, що це ненависть. Він ніколи й нікого не ненавидів! Умер... Мені навіть здається, що Він віддався в їх руки тільки тому, щоби показати, що ненависть можна перемогти...

— Але ненависть перемогла! Його вбили...

— Так — погодився я.

І знову кожний із нас заглибився у свій смуток. Наші тіні скісно совгалися перед нами по стежці. Я не помітив хвилини, в якій появилася третя... Чоловік, що нас дігнав і зрівнявся з нами, виглядав на мандрівника, заправленого до довгих мандрівок, бо йшов легко, ледве торкаючи стопами землі. Не було в Ньому нічого, що зупинило б наш зір: дуже високий, з палицею, піднятою до дороги кутаною, без найменшого клуночка в руці. Ми не чули Його кроків, коли до нас наблизився, хоч мусів іти дуже швидко, бо коли перед хвилиною я оглянувся на закруті дороги (важко було позбутися неспокою, що може вислано за нами погоню) не було видно нікого. Але тепер зручно прирівняв свій крок до наших кроків.

— Про що ж розкажете собі? — спитав. — І немов сповнені ви смутком докраю?

Клеофа підніс рамена.

— Ідеш також шляхом із Єрусалиму, отже ти повинен хіба знати...

— Про що? — спитав Чоловік.

— Ти мабуть тільки пройшов місто, а не брав участі в святі. В останньому часі там збулися речі...

— Які? — питання нашого нового товариша звучали нетерпеливо, мов побоювався, що не зуміє нав'язати розмови з нами.

Клеофа був над міру схвильований, щоби розказати спокійно про минулі події. Отже я промовив:

— Ти мабуть чував про Пророка з Галилеї, який ходив по цілій країні, навчав і творив великі чуда? Уздоровлював, навіть воскрешав... Отже коли Він прийшов кілька днів тому на свята до міста, наші священники й учені повеліли Його зловити та, присудивши на смерть, видали Його Римлянам. А ті прибили Його до хреста. Чуда того Чоловіка були такі великі і наука Його така чудова, що чимало наших людей думали, що Він післанець Усевишнього, щоби визволити Ізраїля. Я також так думав... На жаль, Він умер! Жахливою смертю вмер... І сьогодні вже третій день, як поклали Його до гробу...

Я спинився, бо знову моя думка побігла до Його замученого тіла, до повної гидоти тієї жалюгідної смерти. Мовчки сходили ми стежкою в долину. Тепер мали ми сонце перед собою: велика червона куля висіла над пасмугами сірої мряки, розтягненими над випуклою тафлею моря.

— Отже вмер і похоронили Його... — Чоловікові, що приєднався до нас, не вистачали мої слова. — А що потім?

Клеофа безнадійно розвів долонями.

— Є такі — докинув майже гнівно, — які вірять, що Він воскрес!

Змірив нас зором.

— А ви — спитав — що думаєте про це?

Я поглянув на нього з деяким недовір'ям. Не подобався мені цей його допит. Виглядало, що Він знає всю історію смерти Вчителя, а допитується тільки тому, щоби пізнати нашу гадку. Хто зна, може це якийсь шпигун Синедріону? Проте, подумав я, Він один, а нас є двох.

Ми відійшли вже зо сорок стадій від міста. Вкінці ж, хоч цей Чоловік нічим не відрізнявся від звичайного мандрівника, якого можна зустріти на самотній дорозі, проте було в Ньому щось, що викликало довір'я й заохочувало до співбесіди.

— Справді — підхопив я — кілька жінок пішло сьогодні перед досвітком до Його гробу... Повернулись і розказували, що не знайшли в ньому тіла, зате бачили Янгола, який наче б то сказав, що Померлий воскрес. Отже побігли до гробу Його учні і також не знайшли тіла...

— І що ж? — питав, бачучи, що я знову спився. — Що ж ти на це?

Він уже не питав про те, що далі сталося, але просто про те, що я думаю. Щераз зродилися у мені сумніви. Але знову піддався я силі Його поваги. Він не питав, як чоловік цикавий на новини, а як той, хто має право питати...

— Не знаю... — сказав я, вагаючись. — Не знаю... Цей Галилеєць напевно був незвичайною людиною. В одній хвилині я повірив, що Він є Месією... Ніхто не творив таких чудес.

І ніколи ніхто не говорив так, як Він... Проте Месія мусить бути більшим від звичайної людини...

— Ти, великий соферім*), таке говориш? — перебив мені. — Не пам'ятаєш, що сказав Ісаїя про "корінь із дерева Ісаї"?

— Пам'ятаю. Але Ітам Ізраїта каже також: "Присягаю Давидові, що його насліддя триватиме віки..."

— І думаєш, що це не здійсниться?

— Як може здійснитися? Королівський трон поділений і в чужих руках! А Він, коли б навіть і був нащадком Давида, жахливо вбитий помер... Як би ти це бачив...

— Чоловіче лінивого серця — сказав раптом суворо — вчителю, що вчиш інших, але сам не хочеш пізнати! —

Не пам'ятаю, щоб колинебудь таким способом люди зверталися до мене. Але я не почувався ображеним. Цей Чоловік говорив загніваним голосом, але водночас немов розганяв дим, що прислонював нам очі. — Ще не бачите, що все сповнилося, що повинно було сповнитися?.. Не сказав же праотець Яків, що Посланий і Очікуваний прийде якраз тоді, коли Юда втратить престіл? Нічого ти не вчитав у святих книгах, приятелю! Послухай... — Легко прикликав на уста слова пророцтва набі Ісаї: — "Хвала злине на надморський шлях, що йде поганською Галилеєю, і нарід у темряві побачить велику ясність..." Не жив ти в Галилеї і не бачив ти?

— Я бачив — прошептав я. Правда! Стільки разів я чув, як люди кричали: "Месія не прий-

*) Учений.

де з Галилеї!.." А цей Чоловік виловив пророчу заповідь зі святих книг, як зручний хлопець виловить рибину з невеличкої води. Темний нарід галилейський, нарід амгаарезів побачив світлість... Правда... Я підніс на Нього зір. А Він говорив даліше:

— Де Він народився? Не ходив ти про це переконатися? Не читав ти: "Вифлеєме, в землі юдейській — з тебе вийде провідник народу..." Хто Його народив? Ти не чув? Ти не читав: "Оце Діва зачне і народить Сина"...? Не чув Ти, що мусіли з Ним утікати аж до землі фараонів? І що думаєш про це? "Із Єгипту я покликав свого Сина..." Хто Його провістив? Не говорить набі: "Посилаю янгола, щоби приготував Тобі шлях...? Голос вопіючого в пустині, щоби ви простували шляхи Всевишнього...?"

— Це все правда... але ж так... — казав я. Сонячна куля спускалася щораз нижче і ставала безупину щораз червоніше. Далеке море палало вогнем. Я обтер чоло, що всеньке покрилося потом. Слова незнаной людини сповнили мене здивуванням і водночас жахом. Як же це — що я того всього не помітив? — питав я себе. Кожний пригаданий ним текст падав на мою голову немов важка колода. Я співжив з святими пророцтвами дуже близько, думав я, але не вмів їх відчитати. Добре то казав Учитель, коли не раз напаминав мене: "Ти вчений і вчитель, а цього не знаєш?" Я насолоджувався звуками слів Письма і не добачував, що вони говорили. На подобу інших, сліпо й уперто я хотів, щоби сповнилися пророцтва, що мені відповідали, що були згідні

з моїми думками, що таїли перемогу криків, а не перемогу тиші...

Подорожній продовжував:

— Не навчав Він, як сказано: "У притчах розказуватиме про справи, приховані від початку світу"? Не послав Він своїх "немов риболовів, щоби ловили людей із кожної гори, з кожного узгір'я, з кожної яруги..?" Пророки не заповіли Його чудес? Не мав Усевишній заключити з вами новий заповіт, новий Закон, виписаний у серці, а не на тілі?

— Правду кажеш! — почув я поруч себе палкий голос молодого Клеофи. — Кожне твоє слово ширше відкриває нам книги... Проте коли так є — то чому Він умер? Чому?

— І чому саме так умер? — сказав я. — Так нужденно, так жахливо, так ганебно, так боляче..?

Ми обидва гляділи на Нього широко отвореними очима. І відчували, що цей Чоловік без порівняння мудріший від нас. Він знав усе, чого ми не знали. А, не знаючи, ми були перелякані, подібні до того, про котрого Письмо каже, що "він боїться в день і в ночі, ранком каже: нехай би вже був вечір, а вечором: нехай би вже був ранок!"

Не зганив нас. Лагідно, немов би приспівував до звуків кіпори, почав говорити:

— І того не знаєте? "Я стався хробаком — не чоловіком, посміховищем і погордою юрби... Люди кричать і кивають головами: поклав надію на Всевишнього, нехай його рятує! Обступила мене ватага злобних людей, що ревуть немов леви... Оскочили мене кусливі собаки... Прobili мої руки і мої ноги і почислили кожну кістку... Від стіп до голови нема на

Ньому й кусочка здорового тіла... Одна рана й синяки... ні вроди, ні краси... Ми бачили, що в Ньому нічого немає, проте ми хотіли Його мати. Чоловіка прикритого погордою, найнужденнішого з людей, мужа болізни, Який знав кожну слабкість... Наші недуги перейшли на Нього, наші болізни торкнулися Його... Стався для нас немов прокажений, осуджений самим Предвічним на смерть у ганьбі... За нас Його стерли, за нашу злобу. Але Його синяки врятували нас. Ми зблудили, але гріхи наші Всевишній поклав на Нього... І Він сам цього хотів... Не отворив уст на свою оборону... Страждав разом із злочинцями і за злочинців молився..."

— О, Адонай! — прошептав я. Мої губи висохли, наче б я мандрував крізь безводну пустиню.

— "Тіло моє я віддав катам і не відвернув лица від тих, що мене били — продовжував. — Я був немов спокійна, тиха овечка, яку ведуть на заріз..."

Ми й не зчулися навіть, як далеко зайшли. Коли сказав останнє речення і нагло спинився, немов би хотів з нами попроситися, ми з подивом помітили, що це вже був Емаус. Він мабуть знав, що тут маємо спинитись, але сам хотів іти далше. Не порозумівшись, ми обидва закликали водночас:

— Равві, залишися з нами. Хочемо, щоб Ти ще дещо розказав... Поглянь, уже вечір... Ранком підеш у дальшу дорогу. Залишися з нами.

Здавалося, що надумується. Але коли ми не переставали просити, кивнув головою і подався з нами до господи. На щастя нікого там не було. Господар виніс нам під розлоге фі-

гове дерево стіл і почав приготувати нам перекуску. Руді тіні клалися на побагровілу землю. Від моря повівав свіжий, гострий і трохи рвучкий вітер. Гірські верхи, з яких ми зійшли, жевріли червоно, немов головні вогнища, що погасло.

— Отже Він був Месією? — спитав Клеофа дрижучими устами.

Замість відповіді знову почав наводити:

— "Цього дня глухі почують слова Книг, а очі сліпих бачитимуть у темні. Тихі будуть веселитися, вбогі радітимуть Святим Ізраїля... Шукатимуть Мене ті, які мене не шукали і я скажу — Оце Я — людям, які ніколи мене не кликали. Народи прийдуть із кінця землі..."

У сірому, щораз густішому повітрі, немов мережаному павутинням, голос Його раптом забренів як поклик перемоги й радості. По тих болючих словах, що малювали криваву візію, був це немов хор срібних труб, що били в небо піснею перемоги. Наші серця вдарили ще живіше, ще палкіше. Але водночас ми глянули неспокійно на себе. Не було в нас потреби ділитися нашими думками. Одно й те саме горіло в наших головах. Якщо було правдою все те, а ми дивились і не бачили, яка ж доля чекає нас і весь наш вибраний нарід, який не доглянув Провіщеного, відкинув і розп'яв Його? Чекати на Месію тисячі років — нелегка була справа. Проте який же буде кінець того очікування, поєднаного зі свідомістю, що Месія прийшов, але ми не прийняли Його? Що це значить: відкинути Месію? Що станеться з тими, які підняли руку на Сина Всевишнього?

А Він, немов угадуючи наші думки, сказав:

— Отже треба було, щоб сповнилися слова

Письма... І вони сповнилися. Син Чоловічий умер, щоб ви вмирили, і живе, щоб ви жили. Мусів так умирати, щоб кожний із вас міг спастися. Бо сказав пророк: "Хоч би ваші гріхи були як багрянець, я вибілю їх понад сніг і білішими від вовни зроблю їх..."

Ми сиділи в тишині а вітер над нашими головами колисав безлисті галузки фіги. Він узяв хліб, який господар поклав перед нами, розломив його і простягнув по шматочку кожному з нас... І тоді — о, Юсте! Цей Його рух... Кожному сталося ясним. Змісця я спостеріг те, чого раніше не міг добачити: пробиті долоні, і цей усміх, єдиний на всьому світі, усміх любови, що не знає меж. Ох, Юсте, як почав я тоді плакати! Як Симон... Бо дозволивши пізнати себе, Він негайно зник... Був — і вже Його не було між нами. Але Хліб залишився... І чаша Вина... і слова..., і ця приголомшлива радість, на яку перемінив Він розпуку нашу...

Ох, Юсте, плачу, коли це пишу... Ми схопилися з місць. Сонце купалося в морі. Ніч розпростерлася над нами мов шатро. Але в нас була одна, переможна, всевладна думка: вертатися, вертатися, вертатися! І негайно сказати їм усім, що Він справді воскрес. На світі вже не було нічого важнішого від тієї вістки! І треба було вістити її кожному, треба було голосити її усім — з кривлі.

Ми проковтнули Хліб і вибігли на дорогу. Наші тіні всякали в сіру, мохом покриту дорогу. Ми йшли швидко, схвильовані, іноді бігцем. Ніхто з нас не відчував, що біжить під горою, що йому не стає віддиху. Ми не говорили до себе, тільки часом, повертаючись до себе, кидали собі короткі питання:

— Пам'ятаєш, коли Він це казав...?

— Пам'ятаю! Серце моє забило...

— Ми чули Його, Клеофо! Ми пізнали, що це Він!

На небі загорілася перша зірка. Ми йшли і бігли, напереміну. Я не пам'ятав ні на хвилину про небезпеку, перед якою втік ранком.

Не пам'ятав я про неї і добившись до дверей грабаря Сафана. Була вже глибока ніч, жовнір на Антонії якраз відтрубів другу сторожу. Місяць котився по засіяному блідими зорями небі та гасив їх, уміру того, як наближався до них. Декілька об'яків, виразно зарисованих на склисто-чорному тлі неба, пливло помалу з півночі на південь. Маточник Офель подібний був до жахливого гірського провалля, у яке скотилося чимало лявін, або до міста переміненого в купу румовищ. Пробігаючи крутими, вузькими вуличками — раніш, до того ж уночі, ніколи б я не посмів туди заходити — я дрижав із нетерпіння. Низькі двері були замкнені. Я почав бити двома долонями. Новина, яку приносив, палила мої губи живим огнем.

Не отворили мені зразу. Нетерпіння не дозволило мені чекати. Я почав кричати:

— Це я! Никодим! Відчиніть! Це я! Приношу важну новину! Відчиніть!

Здавалося мені, що ще зволікають, отже я відскочив узад, до місячної плями, що лежала посередині ширшої дещо в цьому місці вулички, немов покинуте зеркало. Я хотів, щоб мене в цьому місці побачили й пізнали. Але ось залунав тихий скрегіт відхилюваних дверей.

— Заходь, равві, — дійшов до мене приду-

шений голос Симона Зилота. — Заходь і не кричи! Твій голос може викликати біду...

Біду? Я не відчував її і не боявся. Швидко втиснувся я в тісні двері. Поза малим присінком була широка кімната, де мабуть сушили скіри, бо воняло в ній гострим пахом гарбника і прогнилої шерсти. Було там повно людей. Хоч було пізно, ніхто в хаті не спав. У світлі вогню, що горів у печі, я побачив столочених Його учнів, усіх — крім Томи і Юди — Його Матір, її сестру, Марту й Марію, ще інші жінки, також декількох чоловіків, мабуть неважних ремісників. Обличчя всіх були звернуті в цій хвилині на мене, очі всіх немов горіли цікавістю й неспокоєм. Мабуть перелякалися несподіваною силою мого стукоту. Проте в їхніх серцях страх боровся з надією почути новину, на яку підсвідомо всі мусіли чекати, хоч видно було, що не всі згідні з собою і мабуть сперечалися, коли я прийшов.

— Уже знаємо про Йосифа... — сказав швидко Яків син Заведея.

Я спинив його нетерпеливим рухом руки. Я не знав, про що він хоче говорити, але для мене не було важнішої справи від новини, яку я приніс. Я крикнув:

— Я бачив Його! Я бачив Його!

Хвилину тривала тиша, потім нагло всі почали нараз говорити:

— Бачите, що й він бачив. І йому привиділось! Міріям бачила Його! Матер'ям часто здається, що бачать померлу дитину! Не верещіть так, люди почують! Але ж кажу вам, що Він воскрес! Ні, ні, це виключене! Я ж бачила Його! Припала до Його ніг...! — Тепер почув я низький, малошчо не чоловічий голос Марії. —

Тобі привиділося, жаль ваги не має! Марія Його виділа, і я Його видів! — загудів голос Симона. — Запевнюю тебе, Симоне, що тобі привиділось, від цього плачу ти зовсім непритомний...

— Але я справді Його бачив! — сказав я. — Він ішов зі мною дорогою, чимало стадій. Говорив, навчав... Слухайте: пояснював Письмом, що мусів якраз так страждати, щоб нас вирятувати...

— Равві — сказав Яків, "брат" Учителя, підходячи до мене. — Мабуть жаль притемнив тобі також розум... — Перестаньте кричати! — звернувся до приявних, які намагалися переконати один одного. — Хочете, щоб цілий Офель злетівся на ці ваші крики? Щоби привели сторожу зі святині? Ви ж знаєте, що нас посуджують наче б ми забрали тіло... Слухай, равві, — знову говорив до мене — це осоружний злочин, що на тебе звалився... Повір мені, справді щиро співчуваємо з тобою... Проте не піддавайся привидам, як піддалися Міріям, Симон і Марія. Їм здається, що бачили Вчителя. Це міг бути тільки привид. Він умер, а Його тіло вкрали люди святині... А тепер мабуть обвинувачують нас, кажучи, що ми це зробили. Якщо зачнемо направо й наліво розказувати, що Він воскрес, поведуть нас зловити і повбивати... Всі, які кажуть, що Його бачили, бачили на ділі привид. Це міг бути Його дух... Існують люди, які бачили духів померлих... Може хто з вас видів Його духа.

— Це не був дух! — крикнула Марія, потрясаючи сильно своєю червоно-золотою головою. — Це не був дух! Я ж могла Його діткнутися, коли б Він тільки дозволив...

— Це не був дух — повторив за нею Симон. Але я не вичув у його голосі тієї неподатливої самопевності, яка була зі слів Марії. Симон зрештою був якийсь згорблений, нужденний і покірний. Не намагався перекричати когонебудь своїм басом, не накидав іншим свою гадку. — Я Його також не діткнувся... — казав немов оправдуючись. — Але я чув, як говорив. Господь сказав от так... — іще знизив голос намагаючись наслідувати спосіб говорення Вчителя — от так: — "Петре..." — Чи дух може говорити так як Він? — звернувся до мене.

— Це не був дух... — відізвався я. — Він при цьому самому столі ломив хліб і роздавав... Ні, ні! Я такий чоловік, що хіба останнім повірять у неймовірну річ. Проте я також майже міг Його доторкнути...

— Але ніхто з вас Його не діткнув — сказав Яків.

— Тобі тільки привиділося, Симоне — сказав Андрій. — Ти бачив духа...

— Це не був дух! — знову сказала Марія.

— Коли б хоч можна було побачити Його як духа! — сказав раптом Йоан. — Ми б не були такі сумні...

— Ні, Йоане — почув я в цій самій хвилині голос Марії. Вона говорить так як її син: хоч відізветься тихо, її слова мають завжди свою вагу і падають у душу людини немов зерно в землю. Говорить рідко, дуже рідко. Аж дивно, що відізвлася тепер у суматосі незгідливих голосів. — Ні, Йоане, — повторила. — Він не воскрес тільки духом. Його дух ніколи не вмер. Відійшов від нас на хвилину і знову повернувся. Але Він воскрес тілом, щоб наші

людські очі могли бачити, а наші людські уста — говорити.

— Але коли б так... — почав Яків.

— Чули ви Міріам? — сказав Симон. — Мушу казати, мушу — бився у груди своєю великою долонею. — Мушу кричати...

— Про це не можна мовчати — погодився я.

І тоді Він станув поміж нами. Двері не отворилися, тріскіт вогню в грубі не притих і не завмерли віддихи. Ми далі жили в нашому світі і Він також був у ньому такий самий, як раніше: високий, із руками розгорненими на привітання, із призивним усміхом на устах.

— Шалом алейхем*)... — сказав.

Ніхто Йому не відповів, ніхто не рушився з місця. Ми стояли врослі в землю, як жінка Лота, з обличчям зверненим на пожежу, що нищила грішні міста. Була смертельна тишина, крізь яку, мов крізь мряку, доходило далеке гавкання собак і пошум вітру, що хитав кипарисами.

— Чому ж ви стривожені? — спитав. — Чому шукаєте в своїх головах відповіді труднішої від тієї, яка приходить сама? Це ж Я. Гляньте, дивіться на мої руки й ноги. Доторкніться мене. Ще не вірите мені, діти? Ще тривожитесь? Мабуть маєте дещо з'їсти? Гляньте, — оце споживаю вашу рибу і ваш мід. Невже й тепер не вірите, що я є тут між вами — живий?

— Ох, Равві! — крикнув Йоан і впавши на коліна притиснув уста до краю його одєжі.

— Раввоні! — закликала Марія. Ішла до Нью-

*) Мир вам!

го на колінах, з руками витягненими й обличчям блискучим від щастя.

— Учителю! — ридав Петро.

— Господи! — кликав Яків.

— Ісусе! — мовила Марія. — Сину мій...

— Равві! Учителю! Господи! — всі тиснулися до Нього, цілували Його руки й одяг, плакали зі щастя й захоплення. Він тулив їх до себе, немов би також радів, що повернувся і є знов між ними.

Я наблизився до Нього останнім.

— Равві — сказав я. — Довгий шлях ми пройшли разом і тільки вкінці я пізнав Тебе... Але тоді Ти зник. Ти був правий, поступаючи так. Не заслуговую я на ласку бути близько Тебе. Я не вмів пізнати, хто ти такий, не мав сили покинути все й піти за тобою. Якщо проженеш мене від себе, буде це заслужена кара... Я... Я ж...

— Приятеля, — перервав мені добряче. — Мій приятелю, якому я дав мій хрест, вітай. Ходи, ходи тут ближче, нехай пригорну тебе до серця...

Що можу тобі написати? Греки розказують байку про синів богині-Землі, яких ніхто не міг перемогти, бо припавши до землі-матері вони відзискували силу й здоров'я і з новим запалом верталися до боротьби.

Ця байка — це немов мрячна тінь Його... Бо коли тільки я доторкнув це гаряче, малоощо не палаюче серце, все, що було в мені слабкостю, зразу перемінилося в силу. Він уздоровив мене! Ох, Адонай... Він мене воскресив...

Ми сиділи півколесом на землі. А Він стояв поміж нами, як стояв не раз раніше, і знову говорив про те, що треба було, щоб умер як-

раз так; щоб сповнилося Письмо і щоб на всіх могла зійти благодать відпущення гріхів...

— А ви будете мені свідками — кінчив. — Підете на весь великий світ, як довгий він і широкий, і кожному занесете обітницю Отця...

Перед ранком відійшов, як прийшов, не отвираючи дверей — Він, який прийняв на себе закони світу, щоб мати змогу панувати над ними...

Коли ранком я хотів відійти, Йоан підійшов до мене і відкликав мене набік.

— Равві — сказав — не повертайся до своєї хати, щоб тобі не трапилось, як Йосифові...

— Йосифові! — крикнув я, відчувши наглий скорч серця. — Що йому сталося? Кажі... — питав я нервово. — Нічого не знаю.

— Я думав, що знаєш... — відповів заскочений. — Твій приятель, равві, не живе. Пішов на гріб Учителя — і там убили його наслані сікаристи.

Йосиф не живе! Я не міг погодитися з тією вісткою. Йосиф не живе! Мій приятель, мій єдиний приятель, який стільки мені дав у житті — і якого я відкрив хвилину перед його смертю! Проте я не плакав. Я не міг плакати в цей ранок. Годі плакати, коли чується доторк серця Божого Сина... Так тепер Його називатиму! Може бути хулою згадка Імени Всевишнього, коли тим Іменем кликати Його? Але Йосиф не живе... нажаль — я залишився людиною. Ця радість, якою Він мене діткнув, нагадує подув вітру: ледве заторкнув наше обличчя і вже його немає... Він не визволює від болю, і не визволює від світу. Проте і світ і біль — є тепер інші. Йосиф не живе... Відчуватиму його відсутність. Пустка, що постала

в моєму житті по смерті Рути, станеться ще більша... Але я знаю одне: не знаю, а відчуваю! Це буде тільки моя пустка! І Рута, і Йосиф є з Ним... Його смерть сотворила країну нечуваної радості. Вони вже в ній живуть. Це не важне, що відчуватиму їх нестачу аж до кінця життя, що ніхто їх мені не заступить. Їм нічого не забракне! Вони вже є з Ним у Царстві. Вони вже напевно з Ним... Що значить, Юсте, бути самому в небезпеці, коли можна бути спокійним про наших найближчих?!

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬЧЕТВЕРТИЙ

Любий Юсте!

Я вже почав думати, що нічого не дочекаюся. Щодня ми сходилися на спільну молитву і щодня на колінах у півколесі, довкруги місця, де ще недавно ми виділи Його знову живого, благали ми насторожено про обіцяну потіху. Та дарма! Добре знаю почування чоловіка, який до останніх своїх сил благав про щось, чого не добився: нема тоді в ньому навіть гіркоти, а просто пустка. Мені здається, що все йому тепер байдуже, зло чи добро, що тільки має статися, він хоче, щоб урешті сталося, щоб тільки швидше, коби тільки скінчився час очікування... Ми були щораз далі від дня Відходу. Його хвала затиралася з кожною годиною. Немає нажаль чуда, що тривало б вічно. Образи замазуються в наших очах, на пальцях наших рук росте нова шкіра. Немає нічого, що мало б силу переконати людину раз на завжди. Із найбільшої радості веде шлях у розпуку... Ми молилися... Проте, хіба я знаю з якими почуваннями молився кожний із них? Їх почування можуть бути інші. А мої почування були почуваннями відростаючого смутку. Ні, це не був поворот сумнівів. Це було зовсім нове переживання: свідомість опущення. Почуття, що щастя було — і відійшло...

Господи, думав я навколішках, тепер не сумніваюся. Знаю, що Ти є Сином Божим і самим Богом. Тільки Бог міг воскреснути і вступити в небо. Але об'явивши нам своє Божество — Ти відійшов. Ти жив із нами незаметно і став спричинником нашої неземної радості. Потім на хвилину Ти заблестів мов цей поганський божок, що відхилив рубець хустини, яка закривала його променисте обличчя. Заблестів — щоб зникнути. І знову нема Тебе, як не було Тебе в ті безконечні ночі. Що ж нам залишилося по Тобі? Спомини... Що це таке: спомини? Хіба можна нагодувати ними людське серце? Життя це безупинна дорога вперед. Погана вона чи добра, її мета мусить бути перед нами. А втім, я маю так мало споминів... Для людини, такої як я, не вистачають хвилини, що проминули! Навіщо було проявляти свою Божеську любов, коли все мусило повернутись до того, що було напочатку? Ісусе, Господи сили, я молився, Ти переміг смерть, але не переміг Ти її в нас. Ми далі є постійним конанням. Людина не доросла до висоти свого Бога. Коли Ти відходив, ті, що завжди були з Тобою, кинулися на камінь, на якому була залишилася відбитка Твоїх стіп і почали їх цілувати. Для тих, що любили Тебе і були Тобі вірні, вистачає слід. Вони такі наївні, що, надіються виповнити собі тим життя. Але я не наївна людина. До того — здається мені — я не любив Тебе. Подивляв Тебе, шанував, тепер вірую в Тебе. Проте годі казати, що люблю Тебе. Ти потряс мене, мов ураган хату: вирвав з основ і поклав на них знову, але якось так інакше, що вже не можу почуватися тим, яким я був. Існує в мені неспокій, неспо-

кій невтихомиріння... Мушу відчувати Тебе... Людина в своїй самоті мусить когось дотикати. Шукає довкруги себе приятеля, жінки, або хоч собаки. Хочє мати живу істоту поруч себе. Хочє знає, що це обман, бо навіть найкращий приятель не зрозуміє всього, жінка — хотітиме, щоб її потішати й турбуватися її смутками, собака відійде заохочений гавканням іншого собаки... Але я не маю і таких ілюзій, Рута не живе, Йосиф не живе... А Тебе не маю змоги доторкнутись.

Вони щасливіші. Ти вибрав їх і виповнив собою їх невеличке життя. Мене Ти не вибрав. Я сам прийшов до Тебе. Ніччю перелякано застукав я до Твоїх воріт. Був вітер, що зривався, віяв хвилину, потім ущухав і кудись пропадав. Гілля дерев шуміло неспокійно. Кажуть, вітер чинить, що дерева ростуть швидше, що навіть збіжжя стається сильнішим, коли подує подув вітру з Великого моря. Ти також говорив тоді про вітер. "Чуєш цей вітер?" — Ти питав. — "Летить, куди хоче..." Скільки разів потім пригадував я собі Твої слова. Чекав я на удари Твого вітру, як чекає насилля коханка. Чекав я, але нічого не зумів Тобі дати! Я погодився взяти Твій хрест. Але це були тільки слова. Я не рішився зробити так, як вони, що покинули дома й усе. Я приймав Тебе тільки половиною серця. Проте, як би Ти мені сказав! — Я ж чоловік, що чекає на ясне, виразне слово. На поклик. На наказ. До останньої хвилини я не знав, чи Ти справді хочеш мене і чого від мене хочеш. Мені здавалося, що хочеш, щоб я написав гаггаду про Тебе. Але тепер здається мені, що хочу

цього тільки для себе. І знову бачу — не люблю Тебе!

Говорив я так до Нього, Юсте, але Він мовчав. Був тепер Богом на висотах. Коли ходив по землі, то плакав із кожним, що плаче. Але ніхто не проливає сліз, перебуваючи в небі! Коли возносився, вони стояли з очима піднесеними вгору, сповнені радості на обличчях. Він був для них Учителем, який явно ставався тепер Богом. А вони над міру простодушні, щоби догадатися, що по кількох днях доведеться їм знову зітхати, плакати, жасатись. Але я це прочував. Поки існував, доки несподівано з'являвся, на-пів Дух і на-пів жива людина, все виглядало легко і гарно. Надміру гарно і легко! Це був немов період опіки над хворою людиною. Але хворий виздоровів. Він відійшов. Залишив нас з обітницею, якої ми мабуть не зрозуміли. Встаючи від молитви зі здеревілими колінами, ми зразу ж починали розмови:

"Як це буде? Може Він прийде вдруге на землю? Але тепер у силі і хвалі? Як виглядатиме обіцяна потіха?"

Симон закричав:

— А я вам кажу, що Він тепер пришле янголів а ті відбудують царство Ізраїля! І народиться другий Давид.

Серед учнів піднеслися голоси признання. Тома помітив:

— Розуміється, якщо маємо бути Його свідками аж до краю землі, Він мусить насамперед віддати нам цю землю...

— Але ж пам'ятайте Його слова: "Царство є в нас" — додав задуманий Йоан.

— Це правда, — відозвався Пилип, — але коли хочу дати другому те, що є в мені, мушу говорити. А попробуй вийти і навчати. Зразу ж схопить Тебе сторожа святині і поведе перед первосвященника...

Коли це сказав, ми всі мимовільно глянули на важкий стовп, що підпирав двері. Приховано й перелякано приходили до мого дому. Неспокій, що пригас у днях повороту Воскреслого, ожив знову.

Я не забирав голосу й не говорив нічого. Вони знали Його добре, пам'ятали чимало Його слів, могли покликатися на них. Мої ж згадки скромніші. Зате часто повертався я думкою до тієї хвилини з-перед кількох днів, коли ми стояли на верху Оливної Гори, а Він, просвітлений блиском немов хмаринкою за якою сховався сонце, підносився вгору. Мені ще здавалося, що чую Його слова: "Дістанете силу..." Силу? Коли вона прийде? Чим буде? Переміною в долі світу, яка вчинить, що раптом Велика Рада, Синедріон, первосвященик, Пилат, римські легати, тетрархи, далекий цезар перестануть бути для нас пострахом? А може тільки обітницею, думав я з жахом, мов обітниця про Месію, яка лякатиме крізь віки, але здійсниться несподівано і проти всіх сподівань?

Учні запалювались у розмові. Тільки Вона мовчала. Знала більше від них про те, що мало статися? Її останній крик болю прогомнів там на горі: — Ох, Сину, — сказала — хочеш щераз покинути мене? Візьми мене, візьми, не залишай... — Кинулася до Його колін, а Він похилився над Нею, щось їй тихо сказав, як звичайно Вони розмовляли зі собою, лицем до лица. Коли скінчив, зіснула ще нижче,

впала лицем до Його стіп. Не підніс її як Син, відступив від Неї як Бог, що видав наказ і відходить. І Вона вже більш не ридала. Встала з землі і тихенько спинилась поміж іншими. Потім, коли Він уже зник, підійшла разом із усіми до слідів на камені, клякнула і поцілувала скалу збілілими губами. Жінки підбігли подати Йй руку. Та Вона потрясла головою. Пішла сама в долину, не як тоді з Голготи, коли треба було мало що не волікти її по стежці, сліпу з болю. Струнка як Син, на голову перевищує чоловіків. Її обличчя було мов скам'яніле, коли сходила вниз, подібна до мандрівної статуї. Але це тривало тільки хвилину. Раптом спинилася. Чекала на учнів, що йшли ззаду. Піднесла руки, немов би хотіла пригорнути всіх по-материнськи.

— Ходіть, діти... — сказала. Вираз болю глибоко запався, покрила його велика, гаряча сердечність. Огорнула зором усіх. І мене також. — Підемо разом молитися і разом у молитві чекатимемо...

Слухняно пішли ми за Нею. Вона така тиха, така незаметна в тому часі, коли ходила слідами Сина, тепер обіймала немов під керму наш гурток. Ми сходили в долину в напрямі Оливного Городу. Тут на долині почалося, думав я, там на горі скінчилося... Усе на одній горі. На другій стороні. Напроти, по другій стороні долини, на верху гори Морія горіла в сонці золота, біла й горда святиня. Оливна Гора була зелена. Там було каміння і золото, тут листя і цятки тіні, там історія, тут життя... Вона вела нас поміж дерева, в зелену долину Кедрону, крізь потік, що пливе вузькою, льдєльдь живою стрічкою поміж збілілим камін-

ням до воріт, крізь місто пусте, обезлюднене, сповнене жару й очікування на нових прочан.

Говорила нам тепер кожного дня: — Впадьмо навколішки і молимося. — Клячучи, ми гуртом били в небо. Першого дня ми були впевнені, що наша молитва принесе негайну допомогу. Але дев'ятого дня ми вже не знали, що маємо думати про Його мовчанку. Не дав відповіді! А все ж таки ніхто довше не міг молитися в таких умовах. Життя є життям. Можна жити і молитися, але не можна без кінця молитися, і не жити. А ми молилися і не жили!

Поза мурами дому вилюднене місто почало знову гомоніти рухом і гамором. Наближалось свято Шабу. Збиралися люди з піль, спалені сонцем, прибрані колоссям і гілками. Ішли вулицями, співаючи. Ми не добачували цього. Ми молилися й молилися аж до останнього віддиху. Але молитва приходила нам із щораз більшим зусиллям. Життя добувалося до нас голосами з-поза стін. Ми відчували, що воно не поступиться. "Треба буде знову якимось жити" — вперта думка вверчувалася в череп. Якимось жити, наче б усе, що сталося, ніколи не заіснувало. Бог прийшов на землю, відкрив своє серце — проте земля залишилася землею. За кілька років, приходила мені думка, нам буде тільки здаватися, що Він жив, умер, воскрес. Бог на висотах є Богом на будень. Але Бог, що страждав і вмирав, мусить безупину воскресати, щоб ми пам'ятали про Нього.

Вони, думав я, пережили стільки, що матимуть доволі спогадів аж до смерті. Розказуватимуть синам і внукам. Проте, якщо не станеться якась велика подія, то ця Його Кеніш-

та-Царство переміниться в байку. Найтривкіші держави минаються, держави хвали й сили. Чому ж тривалішою має бути Держава зроджена з любови?

Часто я глядів на Неї. Була це Єдина Потіха, Єдина Надія. Вони згадували й леліали про те, що було. Знов були в Галилеї. Вона ж тепер не верталася ніколи в минуле. Молилася про майбутнє. Я дивився на Неї, а Вона, відчуваючи мій зір, підносила на мене очі й усміхалась до мене. Мені здавалося, що Вона розуміє мою втому, але тією усмішкою підбадьорює мене до ще одного, невеличкого зусилля. Я повертався з молитви і повторяв із натугою: — Господи, пошли, що Ти обіцяв післати! Пошли, не гайся... На прихід Твій можна було чекати віки, не довжиться ж очікування на незнаного. Але коли Ти дозволив почути свій голос — очікувати далі — це вже понад людські сили. Дев'ятий день проминув і нічого нема. Дев'ять днів! Чи ти знаєш, як це багато? Для Тебе тисячу років — це немов один день. Але для нас день триває іноді довше ніж тисячу років.

Настав сумерк — почалося свято. Все місто вилягло на вулиці. Безліч прочан, що задня шукали прохолоди в тіні, виливалася тепер надвір із домів і підсінків. Хороводи зі смолоскипами простували до святині. Звідусіль доходили крики, скрізь гомонів сміх, у небо били співи, неначе б то і мури розспівались.

Ми повечеряли і знов повернулися до молитви. Це Вона нас покликала. Сьогодні домагалася від нас більше, як у якийнебудь інший день. Сон чіпався повік, проте ми перемогли його всіма силами. Хором ми співали

псалми. Раз-у-раз поверталися ми до молитви, якої Він сам навчив нас. Ми повторяли: "Нехай прийде царство твоє..." Те Царство повинно було прийти мабуть разом з Утішителем. Ніч пролітала понад головами така важка, як тоді ніч Пасхи. Була це знову ніч змагання. Ми змагалися, думав я, мов Яків з Янголом, і немов Він сам, коли самітний, у глибині огороду змагався зі своїм Отцем. Але ми були тільки звичайними людьми... Навіть Вона, Мати Божого Сина, була людиною. Ми були самі... Але чи справді самі? У кімнаті було нас кільканадцять, ми молилися гаряче, але наша нужденна молитва, що іноді ставала сонним мурликанням, немов би могутніла тисячами голосів, так наче б біля нас ще хтось молився. Проте ніколи продовж тих днів ми не молилися так погано. Ми проказували псалми останками сил і уваги. Щохвилина деякий із нас починав дрімати. Хитався, малоццо не падав. Коліна боліли. Кожна дрібочка піску в'їдалася в них мов гостре каміння. А ця ніч була мов без кінця. Невже, приходила мені бунтівна думка, будемо молитися так без кінця? Нетерпеливо, малоццо не гнівно, підносив я очі на Неї. Але Вона по одному псалмі починала другий. Бачивши наші побілілі зі зусилля обличчя, заохочувала усмішкою: — Іще, дігоньки, ще дрібку... Витримайте! —

Ми поверталися до нашого муркотіння і кидалися у молитву мов у ріку, якої берега не було видно. По такому зусиллю не залишається вже в людині нічого, немов би вона вже вирвала зі себе все, всю свою кров. Блиск лампів посірів. Блиск їх зникав придушений гасильником дня. Темінь вже не була більше те-

мінню. Аж укінці впали на мур перші промені сонця. Були слабкі, лагідні, рожеві, та з кожною хвилиною набирали сили мов рослінка, що вчепилася вогкого місця землі. Могутніли ясністю й золотом. Ми молилися безупину. Стіна перед нами немов горіла вогнем. Жевріла і біла в очі хвилею блиску. Повіки пекли. Я доходив до краю сил. Опустивши руку, я сперся об землю крайчиками пальців. Коліна були немов однією раною, ноги немов підрізані і треба наче було стояти на тих кривавих обрізах.

Раптом Марія випрямилася, піднесла голову, отворила рамена. Була подібна в цій хвилині до архипастира, що приносить жертву і чекає на вогонь згори, щоб спалити її. Говорила щось тихо. Ми спинили молитву і дивились на неї мов приворожені. І тоді...

Щось упало на нас. Щось звалилося на нас згори мов невидима маса жару і сили... Коли надходить ураган, ти мабуть знаєш це почування, здається нам, що хтось, мов невидимий велетень, увійшов у наше коло: зразу стоїть нетерпеливо, а потім починає бити насліпо, рвати, копати. Це не є добра істота — це злісник, який дає нам відчуті свій гнів, це маніяк, що хоче нас подоптати, щоб заспокоїти свою фурію.

Проте Велетень, якого ми відчули поміж собою, не прийшов серед гніву. Зійшов на нас гарячим подувом вітру, але стримував свою силу, щоб нас не спалити. Був це хтось милосердний, що знав про немочі наші. Влетів до кімнати мов великий птах, якого крила гладять обличчя і дають великий шум, але політ якого являється впевненим і спокійним. Непо-

мічений кружляв над нами щораз нижче і нижче, аж накінець упав на наші голови. Міг розторощити нас — ми відчували це добре — але не розторощив. Гладив нас тільки повним любови дотиком. Якесь вогненне полум'я закрутилось у повітрі, сідало понад нашими чолами, проникало в глибину думки. Те, що діялось поза нами, водночас кипіло в нашій глибині. Ми ковтали повітря, але Він доходив до наших сердець і наших мозків, спалював нам губи як вугілля губи Ісаїї. Перемінював нас у ніщо, але так, що ми бажали такої переміни. Ми були подібні до жінки, що ладна згинути в обіймах любого чоловіка. Раптом ми усвідомили собі, що всі кричимо. Так мабуть кричить дитина, що залишає лоно матері. Сила, що вселилася в нас, не зважаючи на свою добрячість, рвала нас на шматочки. Коли б залишилась надовше, ми не могли б жити. Її поцілунок заставляв людину вискочити з пут власної волі. Ще хвилина — і ми перемінились би в полум'я, що пролітали повітрям мов зірвані з біла квітки. Але цей жахливий подих уже зникав. Торкнув нас пестощами, які й шматок глини зуміли б перемінити у п'яніюче життям тіло — і відходив. Залишилося дещо в нас із Сили, що пройшла крізь наші душі. Коли ми вставали з безупинним криком, ми мали, як і раніш, ті самі тіла, що відчують потребу їжі і сну, побиті коліна. Проте наша нужда була подібна до полум'я, що має змогу спалити землю. Кудись пропала внутрішня рівновага. Ми мусіли кричати, бо в нас було більше, ніж можна було примістити у межах нашого тіла. Ми стояли півколом, як раніш ми клячали півколом, нетерпеливі, готові вже зра-

зу кудись іти. Воля горіла в нас мов стіс облитий оливою. Треба було довшої хвилини, щоб зрозуміти, що те, що появилось в нас, є нашою власною істотою, тільки раптом надиво дозрілою. Слухай, Юсте, я зрозумів, що значить народитися вдруге! Він мав правду, годі ставатися дитиною. Народитися вдруге — це значить народитися зразу в повні своїх можливостей. Ми — люди — родимо немовлята, які колись можуть вийти на людей. Бог зразу родить велетнів, що виривають ворота міста і громлять вороже військо щокою осла. Ох, Юсте, скільки справ мені раптом прояснилось! Я також зрозумів, що кричу. Я викрикував усю мудрість світу, а вони викрикували те саме поруч мене. Але не думай, що раптом я перемінився у великого вченого і перейшов тебе, мого вчителя, у знанні. Ні, ні! Я тільки дізнався про те, що необхідне. Шлях переді мною — простий і назначений. Знаю, куди йти і що робити. Знаю це все і маю до цього засоби. Горе мені, коли б я їх не зужив! Але я піду... Піду! Міг би я залишитися? Ніхто з нас не міг би залишитись...

Ми вибігли з хати. Перед нами було збіговище. Юрбою стояли тут міські купці, прочани, мандрівники з далеких країн. Побачивши нас почали реготатись. Ми мусіли виглядати смішно — громада неспокійних людей із гарячкою в очах, із криком на устах. Посміхаючись вони питали один одного, хто ми такі і чому так дивно поведомся. Чужі мови й діалекти чути було довкруги. Раптом я помітив, що розумію деякі з них. Немов би нагло незрозумілим способом я відкрив тайну мови, якою говоритиму. І це не тільки я один. Кож-

ний із нас отримав знання мови людей, яких мав учити. Ми не тільки розуміли їх. Ми могли також говорити їх рідною мовою. Ми стояли приголомшені отриманою силою, і водночас поражені наказом, що містився в цьому знанні. Тепер уже не було вибору. Стільки разів ми звільнюємося від обов'язків, кажучи: "Не вмю цього сказати..." Але тут годі було шукати оправдання. Так, Юсте, таку хвилину переживається тільки один раз у житті. Я знаю — сьогодні вже знаю. — Сила, яка зійшла на нас у вечернику, має також свої межі. Можна від неї втікати, можна втекти, але стріла летить швидко і досягнувши раз мету, залишається в ній назавжди. Швидконогий утікач іде і несе її вбиту в своєму боці...

Ми стояли проти себе: розсміяна юрба і декілька наших, дрижачих але впевнених. Знаю себе, Юсте. Знаю — я трус. Я не перестав боятись і передбачувати. Знаю, наказ прийшов і був сильніший від мого страху. Тепер я зрозумів: це є Його хрест... Раніш я не був би всіли його нести. Він знав, коли можна мені його дати. Невидимий, вогняний птах, якого нам післав, залишив у наших серцях дещо з Його любови, тієї любови, яка перемінила закони світу. Чоловік мусить лякатися. Проте любов проганяє страх, як сонячне проміння проганяє нічний холод із мурованих завулків...

— Гей, ви п'яниці! — крикнув хтось із юрби. — Що ж це за верески? Чому заколючете спокій святого дня?

— Молоде вино шумить їм у головах!

— Успокойтеся!

Це я повинен був виступити. Одяг фарисея велів би їм проявити пошану. Проте я наду-

мувався... Я вже зрозумів — але ще не давався! Тепер знаю: Він для мене писав тоді на поросі: "Чому не йдеш?" Він назвав мене "яловою і твердою землею!" Раптом я побачив, що Симон пропихається допереду. Його широке обличчя було червоне, неначе б він справді був п'яний. Великими долонями, немов веслами розгортав товаришів. Я подумав: "Що ж зуміє сказати цей амгаарез?" Тимчасом Симон виступив перед нас. Стояв, великий, плечистий, на широко розставлених ногах, зі спущеними раменами, неначе б стягав сітку, сповнену рибами. Коли почав говорити, його дзвінкий голос зразу ж опанував крики юрби. Нераз я чув його, як вибухав сварливими словами, а потім стихав мов виляний хлопчище. Тепер почав помалу й поважно, тримаючи під контролею свою поривистість:

— Кажете, що ми попилися? Це неправда. До речі, ніхто не п'є так зранку. Але не думайте, що тут нічого не сталося. Навпаки — прийшло те, що заповідав Йоїл, пророк Господній, кажучи, що надійде день "коли Всевишній зішле свого Духа на кожную людину..."

Я думав ще далі: це ж я повинен був говорити. Деякі деталі з гаггад вертілися в моєму мізку. Але водночас я не міг опертися силі слів Симона. Як же це могло статися, що цей рибалка з Ветсаїди, вміє так говорити? Слова його були прості, але доходили до ядра справи. І також поривали відвагою.

— Ви мабуть не забули — казав — Ісуса з Назарету, Який ще так недавно жив поміж нами, творив знаки і чуда, уздоровлював хворих, воскресив померлих, вислухував ваших прохань? Цього то Ісуса ви видали на смерть

а погани прибили Його на хрест. І вмер Він. Проте смерть не мала сили над Ним. Король Давид умер і тут на Сіоні його поховали. А Ісус умер — і воскрес — і ми є свідками тієї події.

Показав на себе і на нас. Цей чоловік, що так недавно битий тривоною вигукував на подвір'ї дому Каяфи: "Я не знаю Його!", що не мав відваги підійти до хреста і не прийшов нам допомогти скласти тіло до гробу, тепер говорив із нестримною рішучістю: "ми". Я подумав, що навіть з усіма даруваннями-талантами, що їх я дістав, я не вмів би такого сказати. Симонове довір'я загоряється швидко наче лискавка. Вміє він любити? Мені здалося, що відкриваю віднова цю людину. Якщо любов у царстві Вчителя є всім — тоді зовсім правильно Він зробив його першим у своїй Кенішті. З якої ж підлої глини можна зліпити посудину Господа!

Люди перед нами вже не сміялися. Стояли тихі, приголомшені, здивовані тим, що почули. На неодному обличчі появилися переляк і співчуття. Навіть розпука. Раптом хтось крикнув:

— Це ж не ми Його вбили! Це Римляни!

— Це ж не ми Його видали! — вигукнув хтось інший. — Це священики й фарисеї. Ми ж убогі люди...

Симон підступив ближче до них. Розпростер рамена тимсамим рухом, яким Учитель прикликав до себе людську юрбу.

— Не відмовляйтеся від вини. Але й не тратьте надії. Він до вас прийшов, для вас страждав і вмер, для вас, ваших синів і тих, що прийдуть. Я не краший від Вас, бо ж я

відрікся Його. Але Він уже мені простив. Він хоче тільки, щоб ми любили Його... Отже любіть Його — і змініть ваше життя. Творіть покуту. Будьте живим камінням Господнього дому. Любіть Його і любіть один одного. Нехай жодне зло не появиться поміж вами. Запам'ятайте: ані сріблом ані золотом вас не відкуплено, а кров'ю Месії — найчистішого Ягняти. Охрестіться Його ім'ям. Нехай сплине на вас вода і очистить вас, як очистила землю в часі потопа. І тоді прийде до вас також Дух-Утішитель. Прийде як вітер, що віє крізь покоління, наче на землю неплодну й суху, як невтомний гонитель у погоні, як суддя завжди ласкавий, як жебрак, що чекає перед дверима хати, як хворий постійно жадний потіхи.

Говорив, а вони підходили до нього, несучи у витягнених долонях свою нужду. Благали: — Охрести мене... І мене... І мене... Охрести в ім'я Ісуса з Назарету...

Я взяв Симона за рам'я.

— Бачиш, Петре... — почав я. Хотів я йому сказати, що раптом прояснилося у моїй голові. — Так мені жаль... Завжди мені здавалося, що я кращий від кожного з вас... Його іменем...

Спинив мене нетерпеливо:

— Нема про що говорити, Никодиме! Пам'ятай: Я відрікся Його... Але й до цього годі тепер повертатись. Ти ж бачиш, — відмірив рукою круг, вказуючи на людей, що покійрно горнулися — цей вогонь усе підпалив. — Немов не знаючи, чи я його зрозумів, поклав свою велику долоню на моему рамені, похилився наді мною. — Я сказав Йому, коли ме-

не питав, чи Його люблю: "Ти все відаєш..." Він знає, скільки любови є розпорошеної в людських серцях. І Він хоче її мати. Отже мусимо її зібрати... Швидше, Никодиме, берімося до роботи, щоб Він, повернувшись, не застав нас у безділлі.

ЛИСТ ДВАДЦЯТЬП'ЯТИЙ

Любий Юсте!

Мій лист напевно здивував тебе. Давно я до тебе не писав. Хто зна, чи не подумав ти, що вже до тебе більше не напишу, що я про тебе забув, або що вже нема мене в живих. Живу й пам'ятаю про тебе, мій учителю. Думаю про тебе може навіть більше, як раніш. Але справді не легко писати мені тепер і відчуваю, що буде щораз важче. Та й не знати чи лист, що його в цій хвилині висилаю до тебе, не є моїм останнім листом...

Не вели мені тлумачити речі, які родяться в людині, немов наказ. Я сказав тобі раніш: Завдання визначено, засоби подано. Я ще чекав на знак. Не хочу нічого починати з власної волі. Тепер також прийшов знак. Із тією хвилиною немає сили, що мене спинила б. Відходжу... Може хочеш знати куди? Не знаю цього досі. Піду, куди Він мене пішле. До людей, які мене потребують...

Не я один. Ми йдемо всі. День Суду може надійти кожної хвилини. Так каже Петро. Покликав нас і сказав:

— Ідять, куди заведе вас Дух Божий. Тут, на ізраїльській землі, залишусь я і разом зі мною Яків, брат Господній і Яків, син Заведея. А інші нехай ідуть і то швидко, бо часу

маєте перед собою мабуть менше, ніж дороги. Ідять... Нехай Ісус, наш Господь буде з вами...

Коли Петро наказує, слухаємо його радо. Ми закотили наші кутони до дороги, в руки взяли мандрівні палки, а такі, як я, що не були вибрані Учителем, впали на коліна, щоб узяти благословення доторку Петрових рук. Він так чинить і так повелів чинити другим, щоб дар навчання не йшов від кожного зокрема, але при нашій допомозі від тих, які були першими свідками Господа...

Ти, Юсте, що знаєш мене віддавна, може будеш здивований, що як фарисей падаю на коліна перед амгаарезами з Галилеї і беру їх благословення, немов цінний подарунок на путь-дорогу. Але скільки ж зайшло змін! Справді не знаю, чи зумію тобі все описати. Цих кілька років проплило так швидко, мов вода в Йордані. Мій останній лист розказував тобі про зіслання Утішителя і про велику промову Петра. Бачиш, так уже залишилось: Петро завжди тепер говорить першим, а те, що він каже, приймаємо з покорюю. Дарма, що він не змінився. Залишився таким, як раніше... Говорить далі мовою простаків, має долоні по-старому великі і тверді, бува, що вдіє щось без глибшої надуми, а потім подається назад... Іноді вагається, не знає на яку ногу стати — проте ніколи в обличчі небезпеки! У відношенні до Синедріону й Великої Ради проявив відвагу гідну Макавеїв. Коли його замкнули разом з Йоаном у в'язниці, по уздоровленні жебрака із-під Гарних Воріт, він сказав до суддів: "Судите нас за те, що ми повернули здоров'я біднязі, який довгими роками даремне благав допомоги? Отже знайте, що ми

уздоровили його не своєю штукою, бо ми рибалки, здібні тільки закидати і стягати сіті, а ми уздоровили його ім'ям Ісуса, Якого ви розп'яли. Ви хотіли Його вбити, але Він воскрес і далі творить добро..." Такою людиною стався тепер Петро. Іноді він дрижить, коли його питають, як треба молитися, кого можна хрестити, або як творити "ломання хліба" — і тоді, поки відповісти, молитися, радиться і страждає як жінка, що вперше родить. Найбільш дрижить, коли приходиться йому судити непорозуміння поміж братами... Але в обличчі небезпеки тепер не дрижить ніколи. Знову був у в'язниці разом з іншими. Священики довідалися, що юрба йде за ними, як колись ішла за Вчителем, і приносить йому своїх хворих, страждаючих, а він їх уздоровлює і звільняє від злих духів. Учитель казав: "Побачите ще більші чуда" — і так справді діється: сама тінь Петра уздоровлює людей... Отже сторожа вийшла і замкнула Петра разом з іншими старшими у в'язниці. Але вночі прийшов ангел і звільнив їх. Сказав їм: "Говоріть далі", отже зразу ж із досвітка повернулися під портик Соломона і далі говорили про Ісуса. Первосвященик покликав їх, у цьому випадку вже не силою, бо боявся народу, просив щоби прийшли. Без остраху станули перед ним. — Чому без упину розказуєте про цього вашого Ісуса? — спитав їх. — Обвинувачуєте нас, що ми проляли Його кров. Вже раз повеліли ми вам не розказувати про нього..!

Ні один м'яз не задрижав на обличчі Петра. Вперто глядів на Ананію (син старого Ананії є тепер первосвящеником). — Усевишнього — сказав — треба слухати більше, як людей.

Первосвященик, священики й учені гляділи на нього з ненавистю. Хіба ж могли припускати, погоджуючись тоді на присуд на Галилейського Пророка, що цей присуд ніколи вже не дозволить їм повернутися до старих, дрібних спорів, а безупину в'язатиме їх немов спільників? А Петро знову продовжував своїм грубим голосом, що гуде мов хвиля на Гenezаретським озері, коли на Великому Морю починається буря: — Він воскресив Ісуса, якого ви вбили і дозволив йому бути Спасителем Ізраїля. А ми свідчитимемо про те, як довгий і широкий світ, не зважаючи на те, чи будете ви перечити, чи підете за нами...

Суд присудив їх на кару побоїв, отже повернулися скривавлені, але сповнені радістю. І люди на подвір'ю святині й по домах знову говорять про Ісуса. А Кефа говорить найбільше. Стався справжньою скалою. Не диво, що клякаю перед ним і що серце мені б'є сильніше, коли його рука дотикає мого чола, губи і груди... Стидно мені, що раніш я дивився на нього з погордою. Це правда: він змінився. Але постійно трапляється, що думаю інакше, як він. Іноді просто не можу з ним погодитися. Хотів би я сказати, як раніше: або він, або я... Але коли він відзивається, а я чую, як крізь його слова прабивається жар любови, якої ніхто з нас не має, мовкну... І пригадую собі, що сказав йому Вчитель там, над морем, у Галилеї: "Паси мої вівці!.."

Я перестав бути фарисеем. Проголосили мене нечистим. Кинули на мене клятву. Я вже не є членом Синедріону. Не маю права ввійти на подвір'я вірних, ані до синагоги. Це дуже

прикре... Але треба було чимось заплатити за цю нечувану, непонятну радість!

Не маю вже моїх багатств. Я попродав хати, поля, склепи і стада. Гроші роздав я Апостолам, а вони повеліли визначеним до цього людям розділити їх потребуючим. Так роблять тепер усі наші брати. Ніхто не хоче нічого для себе зберігати. Бо ж усе є власність Бога, а ми тільки завідувачі, яким доведеться розчислитися з кожного аса.

Одного тільки я не продав: дому, в якому Він вечеряв у ніч гонення і в який прийшов до нас Утішитель. Віддав я його Йї і Вона в ньому жила...

Але і Йї вже немає... Останній земний слід Його життя затерся разом з Йї відходом. Яків, Йосиф, Юда, Симон, "сестри" Вчителя — це все далекі тіні. Вона — це була зовсім інша дійсність. Йї обличчя — це було Його обличчя, Йї рухи — були Його рухами... Дитина успадковує обличчя й поведінку по батьках. Усе, що людське — Він мав тільки від Неї... Хто зна, а може це Вона мала від Нього? Може це Він, що стався раніше на всю вічність, поки дитиною зійти до Неї, відбив на Йї чолі, на очах і устах — свою думку, свою доброту, свою усмішку?

Продовж усього Його життя Вона була мовчалива. Але коли Він відійшов, почала говорити, і говорила чимало, бо люди хотіли чути про Нього, і по те приїздили здалеку, з Антіохії, з Тарзу, з Александрії. Розказувала їм. І завжди в цих оповіданнях були тільки Його слова, Його діла. Вона наче б то не існувала. Була подібна до дерева, в тіні якого здійснилася казка. Два тільки рази — розказувала

про це з усмішкою, з якою батько відкриває синові тайну про свої недоліки — галуззя дерева повисло так низько, що вплелось у творену історію. Уперше тоді, коли Він був ще дитиною і загубився у святому місті, а Вона і Йосиф безжурно поверталися домів. Потім Вона бігла назад, із розкуйовженим волоссям, що випадало з-під хустини, із схвильованими грудьми, із глибоко дрижачими устами... Востеро пробігала тісами вулички, несмілива галілейська селянка стукала відважно до дверей незнаних домів. Хотіла кричати з переляку. Не розуміла чимало справ, але Йї серце казало, що Дитина, зроджена без мужчини, є Багатством світу, що не може згинутися, коли находитися в Йї руках. Не лякалася про себе, хоч відчувала тоді, що Йї вина більша від злочину вбивників і богохульників. — Нехай би все звалилося на мене — повторяла безліч разів — але вони, Господи, невинні... — Задихана, бігла вгору, по узбіччі Морія. Перебігла передсімки, розштовхуючи людей і заставляючи стривожених небезпекою занечиснення фарисеїв сходити Йї швидко з дороги... А коли Його віднайшла, вчинила те, що навіть по роках боліло Йї до глибини: зробила Йому закид, що сидить спокійно поміж достойними соферім, коли Вона бігає по місті мов непритомна зі страху й розпуки. — А Він — розказувала з тим самим усміхом — сказав: "Що ж це значить, що ви мене шукали?" — Не те Йї діткнуло, що так сказав. Відчула біль, усвідомивши собі, що мусів Йї так сказати. Мусів Йї пригадати, що у відношенні до Божих справ острах і жаль є на ділі нічим; і що Бога годі згубити зза нестачі уваги.

— Іншим разом...

Говорила лагідно, тихо, а ми, що приходили слухати її оповідання, малоощо не спиняли віддих, щоб не втратити й ні одного слова.

— Трапалося це напочатку, коли тільки почав навчати... Промовляв тоді в Капернаум, у хаті одного побожного чоловіка. Безчисленна юрба пропихалася досередини, послухати Йоґо слів. Прийшли вчені, знавці Письма, фарисеї і загнівано вигукували, що Йоґо наука родом від Сатани. Він відповідав їм рішуче й суворо. Я не була там, але прибігли до мене жінки та сини Алфея кажучи, що Ісус перебрав міру в словах і якщо негайно Йоґо не спинимо, вчені обвинять Йоґо перед тетрархом, а цей замкне Йоґо до в'язниці як Йоана. "Мабуть ошалів?" Огорнув мене жах. Я перестала думати. У вухах мені тільки дзвонило: візьмуть Йоґо, замкнуть у Махеронті, візьмуть Йоґо... Я побігла разом з іншими. До дому не можна було дотиснутися: люди юрбилися довкруги, облягали вікна й двері, стояли на дасі. Я попросила тільки, щоб Йоґу переказали: "Стоїмо перед домом і хочемо, щоб ти більше не говорив. Вийди до нас..." Я не розуміла, далі не розуміла... Понад раменами юрби дійшов до мене Йоґо голос, який я слухала роками і кожне слово якого залишалося в мені, щоб народитися вдруге... Спитав, як тоді у святині: "Що з того, що Мати і браття прийшли по мене? Моею матір'ю і братами — є ви. Кожний, хто творить волю мого Вітця, є моїм братом і матір'ю." Зразу пробив мене біль, такий самий біль, який Він відчув, коли мусів мені це сказати... Я завжди відчувала кожне Йоґо страждання, навіть те, якого не розуміла.

Але тоді! А Він продовжував свою мову, відбиваючи закиди соферім: "Отже сатана повинен, на вашу гадку, викидати сатану?" З черги повернувся до тих, яких назвав своїми братами і своєю матір'ю. "Чули ви, як мене називають? Сатаною! Учень не є більшим від свого Вчителя. Коли мене назвали Сатаною, як же ж тоді назвуть вас, які є моєю родиною? Але не бійся, мала чередо..." Я плакала слухаючи Йоґо слів. Не тому, що назвав інших людей своєю матір'ю. Але тому, дітоньки, що знову я призабула, що за Нього не можна боятися...

Хоч у цих оповіданнях Вона була далі прихована в Йоґо тіні, проте все таки жила своїм власним життям. У товаристві Сина її ледве можна було доглянути. Тепер тихо, незаметно виростала. Мовчалива — почала говорити, без руху надслухуюча — поклала руку на кужіль... Коли Петро попросив її промовити слово до людей, що прийшли охреститись, відмовила йому. Сказала: — Це ваша справа. З тим упорятеся самі. Ви отримали досить... Але коли вам не стане сил, коли недопишете в Йоґо праці і жалуватимете цього — скажу...

Надійшов такий вечір... Ми сиділи при Ній у чвірку: Петро, Іван, Лука (це той лікар з Антиохії, якого ти мені колись послав, щоб лікувати Руту), і я. За вікном була весняна ніч. Птахи на гіллячках тамаришків співали з усіх сил а задушливий пах цвітів переливався знадвору в кімнату. Стіл, на якому тоді стався Переміна, відсунено під стіну. Вона сиділа насередині кімнати, під звисаючим зі стелі каганцем, довкола якого роєм вирували нічні нетлі. Ми проти Неї — на землі.

Її звичайний погідний спокій щез цього вечора. Молилася самотня весь ранок, а потім разом з удовами ходила розносити хліб найбіднішим і помагати хворим. Ця жінка, що могла жити в атмосфері пошестей до нічого не прикладаючи рук, не переставала працювати ні на хвилину. Працювала навіть більше в порівнянні до інших сестер. Мабуть не могла забути слів: "Моею матір'ю і братами є ті, що творять волю мого Вітця." Не було більш працюючої, більше жертвенної і більш очікуваної понад неї. Не тільки давала, — давала так, що люди раділи, що можуть брати з її рук... Учила власним прикладом, як треба давати. Степан, якого вбито, був у цьому її учнем. Мабуть якраз тому, коли розбивали йому голову в долині Кедрону, видів небо отворене й Ісуса по Божій Правиці...

Бувала часто втомлена по днівній праці. Коли сиділа в тиші, здавалося, дремає. Але я вже тобі сказав, що цього вечора була оживлена, як мабуть ніколи. Її чорні очі горіли на смаглявому обличчі мов дві зірки кинені в керницю. Була дозрілою жінкою, що зазнала чимало страждань, нужди і трудів, а все таки годі було це все на ній пізнати. Залишилася незмінена від часу, коли я її вперше побачив на порозі мого дому. Її вид допоміг мені тоді перемогти в собі жаль по втраті Рути... Ті, які її знають, віддавна кажуть, що зовсім не змінилася від хвилини народження Сина... Немов би з цим днем не підлягала законам часу. І цього вечора була такою, яким ми хотіли б колись побачити чоловіка, що за хвилину відійде — на довго...

Повзаючий блиск каганця клав тіні на її обличчя й руки. Раптом сказала:

— Мої дітоньки, хоч мене і не буде, не покину вас...

Ми швидко піднесли голови. Я відчув: мое серце стає й завмирає. Є слова, які тільки вмираючі вміють сказати. Рута також сказала в ночі перед смертю: — Я йду — ви ж залишитесь...

— Не тривожтеся, — продовжувала спокійно — не буду далі, буду щораз ближче. Кожного дня, кожної години входитиму щораз глибше у ваше життя... Залишусь вашою...

Ми не розуміли її слів, але всім нам чотирьом видалося, що Вона говорить про незвичайно важні справи, які мабуть залишаться незрозумілими продовж років, щоби пізніше розгорілися ясністю сонця або спасти дощем цвітів. Ми сиділи, вп'яливши в Неї очі. Саронська рожі вже більше не пахли за вікном. Настала велика тишина, в якій кожний звук був подібний до грому, як тоді, коли невидимий птах мав злетіти поміж нас. Ми знову крайнє насторожені чекали, не знаючи, на що чекаємо. Вона продовжувала тим самим тихим, подібним до далекого співу голосом:

— Я привела на світ Надію, тепер приведу Милосердя... Збережу вас від Руки, що над вами повисне... Можете всього сподіватися від мене... Про все можете просити... Я драбина, яку праотець Яків бачив у сні, з янголами, що плывуть долів і підлітають угору...

Її голос, повний доброти, висів іще в повітрі, коли раптом сталася річ, незрозуміла й осяйна, мов сон. Ніколи не знатимемо, що сталося... Це була коротенька хвилина, немов дрижання повіки. Раптом Вона, її обличчя, її по-

стать — немов перемінилися в Нього. На дрижучій стяжці відблисків і тіней появився Він і заступив Її Собою. Ми бачили Його, як сидів на лавці, на цій самій лавці, над котрою стоючи Він ломив хліб і перемінював його у своє тіло. Його долоні спочивали на колінах, білі і пробиті... І знов наче на півсумерк весняної ночі впала занавіса, а коли піднеслася — не було вже ні Його, ні Її. Ми схопилися на ноги. Пташки почали свій бадьорий спів, можна б думати, що мовчали у хвилину Відходу. Пах троянд стелився знову довкруги, тільки сильніший, неначе б цвіти вирости якраз біля підлоги. Вона зникла, хоч перед хвилиною була ще живою людиною. Слова Її жили далі, але вже розпливалися в тишині, як слова тих, що пішли туди і є вже тільки змістом, а щораз менше звуком, виразом... На лавці лежав Її плащ, подібний до сімляги Ілії, спущеної з вогнистого воза. Ми похилилися над ним з пошаною. Це з нього спливав пах троянд. В'язанка білих ледве розвинених пуп'янків посипалася на землю.

— Де ж Вона є — спитав я приголомшений, непевний свого голосу, який звучав мов скрегіт. — Де Вона є? Що сталося з Марією?

Йоан відповів:

— Не знаєш? Він забрав Її...

Тоді пригадалося мені те, що люди казали про Йоана і про обітницю, яку він отримав.

— Він по тебе також так прийде? — спитав я.

Потряс головою.

— Стільки разів я казав вам: Він ніколи не сказав, що я не вмру. Але тоді, в часі Пасхи,

я відчув Його серце... Це велика тайна... Вона була Його серцем... Вона була в Ньому. І якраз тому не могла вмерти.

Отже не вмерла, Юсте; відійшла з душею й тілом. Не буде нас в'язати своєю приявністю з Єрусалимом. Тепер можемо йти в світ, мов зернятка маку, які вітер вирвав із дозрілої маківки. Вже немає місця, в яке ми могли би врости. Ми є вічним, крилатим насінням, поки вкінці не виростемо на дерево. Так як Він обіцяв...

Відходжу... Мій шлях веде крізь Антіохію, отже якийсь час буде йти з Лукою. Зразу я не міг на нього дивитися. Він пригадував мені час боротьби за життя Руги. Але це вже пройшло. Руга є з Ним — отже годиться хіба попадати в розпуку? Якщо цього навіть не бачу, якщо цього не відчуваю — вірю в це, а віра, хоч болючіша від зору і чуття, все таки сильніша...

Лука зрадив мені у великій тайні, що хотів би вималювати обличчя Марії. Я обурився на те й пояснив йому, що Закон забороняє списувати людські постаті. Лука щоправда є Греком, але відколи пристав до нас, його зобов'язують усі святі права Старого Завіту. Тоді сказав мені, що має іншу гадку. Позбирає все, що чув про Вчителя і напише про Нього повість. Немов гагаду...

Це я мав її написати, пам'ятаєш? Але Лука напише її краще... Інша річ, що не знаю добре, чи Він справді хотів, щоб я про Нього писав. Мої гагади задовго були на послугах моєї власної хвальби. Тепер я хотів би, щоб уже нічого не було для мене, а все для Нього. Не-

хай буде, як Він хоче. Куди велить піти — піду, коли поведить умерти — помру. Він ходив, страждав і вмирав для мене. Яку ж вартість мала б моя гаггада? Кому зуміла би показати Його таким, яким Він справді був? Не знайдемо Його для інших. Кожний мусить зустріти Його сам, як я Його зустрів на шляху до Емаус... А може і Юда Його зустрів, коли вирвав срібло зі серця і кинув його на долівку святині?

Юда... Був би він зрадив Ісуса, коли б у пору я був поділився з ним моїм багатством? Кожний із нас зустріне Його колись, це певне. Але водночас кожний може ускладнити цю зустріч другому...

Нехай Лука пише! Коли він схоче мати свою гаггаду, встане йому кивнути на першого-ліпшого чоловіка. Яке щастя для мене — писати про Нього. Це Його дарунок. Але я вже є Його довжником... Що можу дати Йому взаміну за всю любов, яку мені об'явив?